

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ
ТЕРМІНОЛОГІЧНО-ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ СЛОВНИК

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

ТЕРМІНОЛОГІЧНО-ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ
СЛОВНИК

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

ТЕРМІНОЛОГІЧНО-ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ
СЛОВНИК

УДК [355.01(470+571:477):32.019.5:159.953.34(=161.2)(038)
(031)]”2014/2025”

I-90

Видання підготовлене
за сприяння Національного фонду досліджень України
у рамках виконання проєкту
«Історична пам'ять українців в умовах війни:
від конфронтації до консолідації»
(реєстраційний номер проєкту: 2023.03/0207)

Історична пам'ять українців в умовах російсько-української війни. Термінологічно-енциклопедичний словник / ред.кол.: Р. Голик, І. Орлевич, Г. Дидик-Меуш; авт. колектив: Р. Голик, І. Орлевич, П. Артимишин, Н. Колб, Н. Мисак, Г. Дидик-Меуш, Е. Казан. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2025. 448 с.

Словник фіксує вибрані концепти української історичної пам'яті російсько-української гібридної війни (від 2014 р.) та повномасштабного вторгнення РФ в Україну (від 2022 р.). Видання охоплює категорії, пов'язані з основними місцями, подіями і героями війни, мовною і релігійною пам'яттю, практиками меморіалізації у воєнних умовах, озброєнням, символами та стереотипами збройного конфлікту, їх теоретичними і практичними аспектами. Словник допомагає зрозуміти будову сучасної колективної пам'яті українців, особливості її функціонування в умовах війни.

Для лінгвістів, істориків, культурологів і всіх, кого цікавить історія російсько-української війни і найновіша історія України.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д.і.н. Віталій Виздрик
д.і.н. Ігор Райківський
к.і.н. Олег Муравський

*Рекомендувала до друку
вчена рада Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України
(протокол № 9 від 13.11.2025 р.)*

© Колектив авторів, 2025
© Інститут українознавства
ім.І. Крип'якевича, 2025

ISBN 978-617-14-0474-8

ЗМІСТ

СЛОВНИК І ВІЙНА. КОРОТКИЙ ВСТУП ДО ТЕМИ.....	5
СТЕРЕОТИПИ, МІФИ І СИМВОЛИ ВІЙНИ.....	13
Стереотипи, міфи і символи у воєнних умовах.....	19
Стереотипи і міфологеми війни.....	21
Символічні назви бойових підрозділів ЗСУ.....	43
Символ російської пропаганди.....	50
Меми російсько-української війни.....	53
ЗБРОЯ І ВІЙНА.....	60
Зброя війни.....	60
Зброя України і союзників.....	62
Зброя Росії і союзників.....	77
ІДЕОЛОГІЯ І ВІЙНА.....	93
«Русскій мір».....	95
Рашизм, російський фашизм, російський нацизм.....	102
Гібридна війна.....	107
Інформаційна війна.....	109
Проксі-війна.....	117
Кібербезпека.....	124
Дезінформувannya, дезінформація.....	132
Інформаційна безпека.....	138
Інформаційний простір.....	146
Пропаганда.....	150
«Новоросія».....	159
Фейк.....	163
Спеціальна інформаційна операція.....	169
Мілітаризм.....	175
Пацифізм.....	180
Демілітаризація.....	184
Денаціфікація.....	187
ГЕРОЇ І ВІЙНА.....	194
Герої російсько-української війни.....	197
Героїні російсько-української війни.....	200
Герої-символи.....	206
Міста-герої України.....	209

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ І ВІЙНА	237
Алея слави.....	244
День пам'яті захисників України.....	245
Книга пам'яті.....	251
Комодифікація війни.....	254
Меморіальне кладовище.....	260
Меморіальний знак.....	268
Меморіальний простір.....	272
Меморіальний туризм.....	280
Музеєфікація війни.....	285
Мурал, стінопис.....	296
Національний пантеон.....	301
Стіна пам'яті.....	307
Хвилина мовчання.....	311
Меморіал цифровий.....	315
МОВА І ВІЙНА	319
Мовна пам'ять і мовна ідентичність.....	319
Діахронійний і синхронійний вимір мови.....	324
Мовець і мова.....	326
Ресурси української мови, неосемантизація.....	332
ВІРА І ВІЙНА.....	337
ДУХОВНІСТЬ І ВІЙНА.....	343
Молитовний сніданок.....	345
Національний день молитви.....	353
Справедлива війна.....	355
Справедливий мир.....	360
Батальйон «братство».....	364
Капелани у військових формуваннях України.....	368
Міжконфесійна ініціатива «Християни для України».....	375
Молитва як зброя.....	380
Патріарша фундація «Мудра справа».....	387
Християнська служба порятунку.....	391
Апостольська чота.....	395
ЦЕРКВА І ВІЙНА.....	400
Українська Греко-Католицька Церква.....	400
Православна Церква в Україні.....	403
Протестантські Церкви в Україні.....	406
Римо-католицька Церква в Україні.....	411
Українська Православна Церква.....	414
Всеукраїнська рада Церков і релігійних організацій.....	418
Російський православний націоналізм.....	425
Духовна експансія Росії в Україні.....	429
Священна війна, релігійна війна.....	439
«Духовні скрепи».....	441

СЛОВНИК І ВІЙНА. КОРОТКИЙ ВСТУП ДО ТЕМИ

Гібридна війна РФ проти України, яка почалася 2014 р., так само як і повномасштабне вторгнення Росії в Україну 2022 р., – комплекс героїчних і трагічних подій, за якими стоять уявлення, стереотипи, образи, слова, тексти багатьох учасників збройного конфлікту з обох сторін. Події стають історією і переходять до розряду категорій мислення і мовлення, за допомогою яких люди згадують про них, відтворюють зі своєї індивідуальної пам'яті, вставляючи в рамки пам'яті колективної, зокрема історичної, передаючи наступним поколінням.

Пам'ять і пам'яті війни. Проблема колективної пам'яті в сучасній війсьній Україні стала проблемою політичною, однією з основ національної безпеки. Звідси поява «Закону України про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» (2025), автори якого реінтерпретують та/або визначають такі поняття, як «державна політика національної пам'яті», «національна пам'ять», «місце місця пам'яті українського народу», «злочини проти українського народу», «історична антиукраїнська пропаганда», «меморіал», «меморіальна дошка», «комеморативний захід», узаконюють і регламентують категорію «рашизму», вводять нові поняття і терміни («війна за незалежність українського народу» як синонім терміна «російсько-українська війна 2014–2025 рр.»). На наших очах переосмислюються старі та конструюються нові категорії і лексеми, які стають частиною суспільної пам'яті, що потребує фіксування у формі пам'яті культурної, фіксації у книжках та в медіях.

Так формуються лексикони війни – асоціативні сітки слів і понять, або ж сукупність лексико-семантичних полів, сконцентрованих довкола певних лексем, термінів, категорій мислення. Вони часто розпорошені у фрагментарних (поки що), інколи «уламкових» текстах про війну: інтерв'ю, мемуари, художні твори, воєнна аналітика, статті із проблем

воєнно-історичної науки. У них відображений дуже *різний* досвід, *різна* рецепція війни, побаченої і відтвореної з *різних* інтелектуальних та емоційних ракурсів, на які накладаються *різні* політико-ідеологічні та психологічні парадигми мислення.

Війна і словники. Війна спонукає систематизувати такий досвід за допомогою словникової форми. У світовій лексикографічній практиці відомі різні типи словників і енциклопедій, які кодифікують лексику війни: енциклопедії війн (і миру) та воєнних злочинів,¹ словники військової термінології, мілітарних і безпекових термінів та ін.² Такі енциклопедії і словники розкривають або історію війн, реалій подій і їхніх видатних учасників, або значення термінів військової справи чи безпеки в мирний та воєнний час.

Натомість словники і довідники, присвячені сучасній російсько-українській війні, подають її в особливий спосіб: 1) фіксують реалії і концепти за принципом слова як конкретного образу-стимулу, а його значення чи смисл як конкретної асоціативної реакції – тексту;³ 2) пропонують лексикон війни у форматі понять і термінів аналітичного дискурсу;⁴ 3) уміщують наукові статті, які розкривають окремі виміри візуальної символіки воєнного часу.⁵ Натомість українську історичну пам'ять і її фактологічне

¹ Corvisier A. A Dictionary of Military History and the Art of War. London, 1994; Gilbert A. The Encyclopedia of Warfare: from Earliest Time to the Present Day. London; Chicago, 2000; Durieux B., Jeangène Vilmer J-B., Ramel F. Dictionnaire de la guerre et de la paix, Paris, 2017; The Illustrated Encyclopedia of Warfare: From Ancient Egypt to Iraq. New York, 2012; Horvitz L.A., Catherwood C. Encyclopedia of War Crimes and Genocide. New York, 2014.

² Bowyer R. Dictionary of Military Terms; 3 ed. London, 2004; Словник військових термінів та скорочень (аббревіатур). Київ: Воєнно-наукове управління Генерального штабу Збройних Сил України, 2020; Radomyski A., Placzek J., Wetoszka A. Mały słownik z zakresu bezpieczeństwa i obronności. Dąbrowa, 2022; Encyklopedia bezpieczeństwa / red. nauk. O. Wasiuta, S. Wasiuta. Kraków, 2024. Т.7.

³ Словник війни / упоряд. О. Сливинський. Харків, 2023.

⁴ Російсько-українська війна. Енциклопедичний глосарій / упоряд.: А. Киридон, А. Іваненко; за заг. ред. А. Киридон. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. Вип. 1.

⁵ Галушко К., Гречило А., Чмир М. Символи українофобії: матеріали до довідника / наук. ред. А. Гречило. Київ, 2025.

наповнення частково репрезентують словники, енциклопедії та довідники іншого типу, зокрема «Енциклопедія історії України», «Енциклопедія сучасної України» чи «Довідник з історії України».⁶

Теоретичний каркас. Пропоноване видання поєднує окремі риси цих словників, однак ґрунтується на дещо іншому підході: це не «всеохопна» і «всевичерпна» енциклопедія, а матеріали до універсального енциклопедичного словника. Такий словник – справа майбутнього передусім тому, що дискурс нинішньої війни дуже неоднорідний, багатошаровий, різноплановий і все ще не завершений, а чимало його фрагментів ще не зафіксовані.

Категорійними рамками словника слугують кілька понять. Серед них, передусім, *колективна пам'ять* як сума чи система спогадів / пригадувань, знань, уявлень суспільства / спільноти про події, дії, персонажів / діячів минулого. Колективна пам'ять про російсько-українську війну (чи війну за незалежність України, як її визначає Закон 2025 р.), особливо про повномасштабну агресію РФ від 2002 р. – це, зокрема, частина української *національної пам'яті*. У сучасному українському законодавстві ця пам'ять виступає синонімом *історичної пам'яті українців* як «збережена Українським народом сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на його історію, самоідентифікацію, державотворення та/або сприймаються в суспільстві як найбільш значущі».⁷

Національна пам'ять, зокрема пам'ять про війну, об'єднує *комунікативну пам'ять*, втілену і передану в усному спілкуванні, в усній традиції, і *культурну пам'ять*, зафіксовану, зокрема, у писемній традиції (від книжок до соціальних мереж). Комунікативна пам'ять набуває також форми *усної історичної пам'яті* (пам'яті усного історичного дискурсу) та *фольклорної пам'яті*

⁶ Довідник з історії України (А-Я) / Ін-т історичних досліджень ЛНУ ім. Івана Франка; заг. ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуста; упоряд. І.З. Підкова; вид. 2-ге, доопрац. і допов. Київ, 2002.

⁷ Закон України про засади державної політики національної пам'яті Українського народу від 21.08.2025 р., № 4579-IX. URL: <https://itd.rada.gov.ua/025d2dfc-1994-436e-90b0-f409ff37e858>

(пам'яті «усної літератури», тобто образних форм вираження думки та інтерпретації). Натомість культурна пам'ять може набувати форми *літературної пам'яті*, яка послуговується книжно-писемними засобами експресії і способами осмислення подій.

Колективна пам'ять має інтелектуальний вимір, включає поняття, концепти, терміни/ лексеми і тексти, які можуть функціювати як твердження, а також як міфи і стереотипи. Вона також містить емоційно-експресивний контекст, апелює до вербальних та візуальних категорій і завдяки цьому стає гетерогенною.

В умовах збройного конфлікту *національна історична пам'ять* у її комунікативному та культурному різновиді має різні варіанти. Це *пам'ять фронту*, яка безпосередньо пов'язана з лінією бойового зіткнення і постійно змінюється в умовах наступів і контрнаступів, атак і контратак, оточень і проривів поміж масових обстрілів, травм, поранень, смертей. Пам'ять фронту, носіями якої є безпосередні учасники бойових дій, значною мірою закритий для дослідження і фіксації, адже це пам'ять динамічна, екстремальна і травматична.

Іншою є *пам'ять українського тилу*, що теж стає досить широким і змінним поняттям. Пам'ять тилу, з одного боку, є пам'яттю мирного, розміреного, доволі динамічного, майже довоєнного життя; з іншого боку – пам'яттю повітряних тривог, дронівих атак, ракетних обстрілів, пам'ять загибелі, смертей і руйнувань. Особливо це стосується прифронтових міст і сіл, які формально не є територіями війни, але не є і територіями миру. Ця пам'ять більш доступна для дослідження, однак усе ще системно не зафіксована, частково тому, що, на відміну від пам'яті фронту, вона видається рутинною фіксацією щоденного життя, хоча такою не є.

Різна пам'ять про війну – це пам'ять українців, які не покидали або майже не покидали свого регіону, свого міста і села впродовж збройного конфлікту, а також пам'ять внутрішніх переселенців, які вимушено виїхали із фронтових та прифронтових територій до інших українських регіонів, або й

пам'ять тих біженців, які у 2022 р. покинули Україну. Така пам'ять про війну теж зафіксована лише фрагментарно.

Якщо використовувати мову лінгвістики, то колективна пам'ять і її різновиди – це великий текст / дискурс, чи радше комплекс текстів. Натомість пропонований термінологічно-енциклопедичний словник «Історична пам'ять українців в умовах російсько-української війни» фокусує увагу на лексемах, термінах, поняттях як елементах цього тексту, а, властиво, лексику війни чи лексико-семантичної пам'яті воєнного часу, вузли якої пов'язані непростими асоціативними зв'язками й утворюють складні лексико-семантичні поля. Семантичний простір, в якому функціює історична пам'ять про війну, заповнений різними за походженням, тематичними нішами, рядами чи блоками і категоріями лексем / концептів / понять, які їх формують.

Одні з них є «найближчими» до нас, емпіричними, найбільш актуалізованими в пам'яті українців безпосередньо у воєнному контексті (категорії першого порядку), інші – «віддалені» хронологічно або терміни (категорії другого ряду). Із цього погляду, категорії пам'яті про війну теоретично можна поділити на категорії та уявлення і терміни, взяті з пам'яті про війну як збройний конфлікт (поняття агресії, атаки, тощо) і про конкретні реалії / події воєнної України (від битв до ракетно-дронових атак і блекаутів), про місця і топоніми війни, її перемог і трагедій (від Києва, Бучі і Гостомеля до Бахмута і Покровська). З ними пов'язані категорії, які фіксують пам'ять про зброю і символіку – засоби розпізнавання «своїх» і «чужих» військ, терміни і категорії, які окреслюють *пам'ять про героїв та жертв війни* (від кіборгів 2014–2015 рр. до українських воїнів 2022–2025 рр., втілену, з одного боку, у вербальній формі біографій, а з іншого – у візуальних меморіалах), *релігійну пам'ять* суспільства, яку актуалізувала війна, пам'ять про міфи і стереотипи, а також про меми, які створило суспільство у воєнних умовах, про слова і фраземи війни тощо. При цьому для тексту / дискурсу війни важливою є її гендерність – пам'ять про чоловічий і про жіночий її виміри.

Складнішими для аналізу є «віддалені» хронологічно концепти історичної української пам'яті (категорії другого порядку), які по-різному присутні в сучасній історичній пам'яті, наприклад: лексеми і поняття, що відображають реалії 2005–2014 рр. («Майдан», «Євромайдан» / «Революція гідності», «Небесна сотня», «Крим»); концепти 1991–2005 рр. («незалежність», «Будапештський меморандум», «ядерне роззброєння України»), а також концепти і персоналії давньої, нової і новітньої історії (категорії третього порядку): «Русь», «Московія», «Перша світова війна», «Друга світова війна», «СРСР», «повоєнна антирадянська боротьба (бандерівці, Бандера, Шухевич)» та ін.

Практичне втілення. Очевидно, для висвітлення цих та інших категорій знадобився би том значно більшого обсягу. Готуючи термінологічно-енциклопедичний словник «Історична пам'ять українців в умовах російсько-української війни», автори змушені були здійснити селекцію термінів. Матеріали до словника пропонують вибіркового аналізу деяких концептів певних тематичних блоків.

Словник подає: 1) аналітичні, теоретичні словникові статті, що розкривають суть загальних понять / термінів / категорій, які вже використовувалися в українській чи світовій традиції, але набули іншого значення / інших смислів у контексті російсько-української війни; 2) статті про реалії, символи, лексеми, які пов'язані саме з цією війною, є її конструктами. Особливе місце серед тематичних блоків відведено *мовній пам'яті* російсько-української війни (зокрема її неологізмам), адже саме мова є тим каркасом, довкола якого будується кожен лексикон, зокрема і воєнний; саме мова фіксує і конструює пам'ять.

Частина словникових статей пов'язана з меморіалізацією війни, меморіалізаційними практиками воєнного часу. Це свого роду «пам'ять про пам'ять», або «пам'ять усередині пам'яті». Словник подає як загальні концепти, які стосуються увічнення пам'яті, так і лексеми й категорії, що означають форми та види меморіалізації («меморіальний знак», «Стіна пам'яті», «День пам'яті»,

«Книга пам'яті», «хвилина мовчання», «мурал», «меморіальне кладовище» тощо).

Окремі тематичні блоки словника охоплюють сферу чи систему речей війни, зокрема зброї, засобів ведення бойових дій, назви яких («шахедаї», «хаймерси», «джа-веліни», байрактари, іскандери, кинджали, калібри), в умовах постійних атак на фронті і в тилу закріпилися в пам'яті українців як своєрідні знаки реалій війни, що символізують або захист (засоби ППО), або напад (безпілотники «герань»).

Ще інші кластери словника розкривають *релігійну пам'ять* війни, її основні категорії по обидва боки фронту. Релігія та її поняття стали засобом психологічного захисту українців, а також знаряддям пропаганди, підсилення агресії з боку ворога. Поняття цього тематичного сегмента у словнику також виокремлюють абстрактний («духовність і війна», «справедливий мир», «справедлива війна», «молитва як зброя») та конкретний вимір проблеми («молитовний сніданок», «Національний день молитви», «капелани у військових формуваннях України», «Християнська служба порятунку» та ін.).

Об'єктом аналізу в термінологічно-енциклопедичному словникові «Історична пам'ять українців в умовах російсько-української війни» є також і сама ідеологія війни, її структури, дискурсивні і наративні стратегії (зокрема дискурс пропаганди та засоби інформаційної війни), ідеологеми рашизму та «руського міра», спрямовані на колективну пам'ять, щоб її деформувати та дезорганізувати. У лексиконі подано стереотипи і міфологеми («орки», «гобліни», «мордор», «лапті» та ін.), символи воєнного часу («державна символіка України», «емблематика ЗСУ», «хрест»), а також меми війни, які відіграють одну із ключових ролей у формуванні ментальності та суспільної міфології.

Зрештою, одне з центральних місць на мапі словника належить людям, основним діячам війни, зокрема її персонажам, героям – візирям для наслідування та інтеграції усіх верств суспільства.

Повномасштабна російсько-українська війна та її міжнародний контекст дуже швидко, майже калейдоскопічно змінює тлумачення багатьох подій, фактів і факторів, додаючи все нові й нові аспекти у сприймання слів та реалій, а то й узагалі змінює їх. Словник, хоч і є термінологічно-енциклопедичним, не претендує на повноту висвітлення теми: він фіксує не всю мовно-культурну реальність пам'яті воєнного часу, а лише її окремі зрізи, «пробні шурфи» для ширшого і глибшого аналізу теми, які, сподіваємося, стануть матеріалом для подальших досліджень.

Роман Голик, Ганна Дидик-Меуш

СТЕРЕОТИПИ, МІФИ І СИМВОЛИ ВІЙНИ

Стереотип. Шаблон мислення, тільки частково заснований на реальному стані справ. Первісним для уявлення про стереотип є поняття друкарської стереотипії – матриці, кліше для технічного відтворення текстів у незміненому вигляді. Разом із поняттям шаблону категорію стереотипу було перенесено і на світ слів та ідей. Журналіст В. Ліппман у 1920-х рр. першим визначив, що стереотипи – стандартні «образи чи картини реальності у головах людей»; це не тільки звичайні, нейтральні засоби пізнання та економії мислення, а й комунікаційні бар'єри між людьми і соціумами, інструменти захисту індивідів та спільнот від зовнішнього культурного впливу. В. Ліппман вважав стереотип продуктом «сліпого автоматизму» та консерватизму думки і традиції, але вказував і на відносну прогресивну роль ментальних трафаретів. Загалом стереотип – форма втечі від дійсності, закостеніння, звуження реальності в людській свідомості. Стереотип близький до міфу з його понадчасовістю, схематизмом, інертністю, незмінністю стандартних стереотипних уявлень. Стереотип – первісно нешаблонні уявлення чи вирази – поступово стають звичними, банальними трафаретами, незмінними, кінцевими, такими, що не потребують роздумів, оскільки їх оцінюють за формулою.

Дослідники (зокрема прихильники школи Є. Бартмінського) підкреслюють, що стереотипи закладені в самій мові, відповідно до цього всі мовні засоби в суті своїй є стереотипами. Серед них виділяють формули (стандартні словосполучення, що апелюють до загальноприйнятих уявлень), топіки (словосполучення, що виражають розповсюджені переконання), ідіоми (словосполучення, що сприймаються як нероз'єднана цілість і використовуються в певних контекстах чи ситуаціях). Стереотипи – мовні, мисленнєві патерни, зміст яких частково «вихолощений», автоматичне

вживання перетворилося на звичку, а самі структури частково «стерлися» в свідомості мовців. Із перспективи теорії інформації, банальність, стереотип, шаблонність означає запрограмованість, не оригінальність, обмеженість або відсутність нової інформації. «Фабриками» стійких уявлень, стереотипів та міфів нерідко стають сфери навчання та виховання, що запроваджують підставові схеми поведінки. Їх розповсюдження полегшує суспільний конформізм, намагання мислити і говорити «так, як всі». Фактично, свідомість людини вже первісно налаштована на створення психологічних «ідолів», які творять первинні ілюзії і корегують враження від довколишньої дійсності.

Стереотипи – соціальні феномени, устійнені колективним уявленням, тобто мисленнєвими трафаретами окремих індивідуумів; частково okazіональні, а частково породжені суспільним контекстом. Стереотипи в такому тлумаченні – устійнені уявлення про об'єкти чи/і події, зафіксовані колективною чи/та індивідуальною підсвідомістю; вони довготривалі, повторювані незмінними формулами чи уявленнями, однак констатують також і змінність стереотипів, їх варіативність. Стереотип має не тільки синхронний, а й діахронний, історичний вимір: смислова еволюція, зміна й заміна одних стереотипів іншими у просторі і в часі. За визначенням В. Вжосека, стереотип – спрощений та лаконічний синтезований образ складного явища в колективній підсвідомості, що не підлягає стандартній логічній верифікації; відповідно до цього стереотипи можна поділити на «глибокі», фундаментальні, підсвідомі, універсальні та відносно поверхневі, національно зорієнтовані.

Соціологи та соціолінгвісти (В. Лабов і Р.Т. Белл) вважають стереотипи суспільним фактажем, елементом «загальних знань старших членів суспільства», зводять до «характерних мовних рис», що слугують для ідентифікації і / чи соціальної стигматизації певних груп населення. У цьому плані стереотипи мають кілька рис: належність до сфери пам'яті, консервативна природа та «ефект згаслої зірки» – відтворення вже неактуальних мовних чи

культурних явищ. Стереотипи існують поряд із асоціаціями й ідеалами, соціальними ролями, очікуваннями і нормами, переконаннями й оцінками, правилами і так впливають на людську поведінку. Стереотипи – результат культурних контактів між групами, наслідками порівняння й оцінки різних систем цінностей, і їх класифікують за чіткістю, специфічністю, цінністю у мисленні представників тієї чи іншої спільноти. Стереотипи набувають статусу міні-чи мікроміфів, що відмежовують етнічні спільноти та соціальні групи одну від одної. У цьому сенсі стереотипи – схематизований і стійкий міф. Саме тому виділяють соціальні, гендерні та етнічні стереотипи – стандартизовані образи етнічної групи: чужої (гетеростереотип) чи своєї власної (автостереотип), а також порівняння стереотипів спільноти з її автостереотипами (веростереотип). Гетеростереотипи – образи представників інших етнічних груп; можуть бути позитивними та негативними залежно від історичної пам'яті та взаємодії народів / етнічних груп на даному етапі. Автостереотипи – як правило, позитивні, іноді критичні оцінні судження, оцінки, які окреслюють власну етнічну спільноту і національну ідентичність мовця/творця. Авто- і гетеростереотипи є бар'єрами в міжнаціональному та міжлюдському спілкуванні, але виконують також інтегративну функцію формування націоцентричних уявлень усередині етнічних і національних спільнот. Натомість історична пам'ять (і навіть історія як наука), хоч і покликана поборювати стереотипи, саме і є вмістилищем різних шаблонів і схем.

Стереотипи близькі до архетипів, прототипів, ідеалів, моделей, метафор, «семантичних примітивів», універсальної «ментальної» мови (за А. Вежицькою). Прототипи, зокрема групові, слугують підставами для виникнення стереотипів: саме їх беруть за зразок, формуючи, наприклад, ідеал «доброї людини» або образ «цілковитого негідника». Прототипами вважають певну абстракцію, в якій сконцентровано середньостатичний образ предмета чи явища або ж репрезентацію «найкращих якостей» об'єкта.

Етнічні стереотипи на рівні з символами – фундаментальні одиниці мислення етнічно-національних спільнот груп. Їх розрізняють за рівнем інтенсивності (спрямованості та уніфікованості серед членів того чи того соціального середовища) та за глибиною їхньої закоріненості в колективній пам'яті і наділяють також низкою суспільних функцій. Зокрема етнічні стереотипи зображають засобами економії мислення, інструментами вираження протестних настроїв, чи навпаки – шаблонами-блоками думок та ідей, що підтримують певний соціальний уклад тощо. Такі шаблони-думки оцінюють і як спосіб пізнання інших спільнот, і як форму їх дискредитації та протистояння між етносами, і як засіб захисту від соціальних викликів. У стереотипах бачать відображення окремих елементів реальності і її викривлення у людській свідомості; критичний аналіз тих чи тих соціумів і навпаки – наслідок конформізму, неписаної суспільної угоди. У різних вимірах етностереотипи поділяють на менш стійкі стереотипні враження та стійкіші і системніші переконання, на стереотипи позитивні, негативні та амбівалентні, на етностереотипи модальні (чи базові) та немодальні, диференціюють та зближують із упередженнями тощо. Отож класифікації тільки етнічних стереотипів у сучасній гуманітаристиці формують дуже складний поняттєвий лабіринт цих народів.

Описуючи «своїх», людина оперує цілком іншими категоріями, аніж розповідаючи «про них» – «чужих, інших». Утіленням стереотипів нерідко є й етноніми – офіційні та неофіційні назви народів або рас, які часто не збігаються із самоназвами народів: німці (самоназва «дойч»), китайці (самоназва «сінь»), «жовті», «латиноси», «хохли» тощо. Натомість у сучасній масовій писемній культурі (зокрема на шпальтах газет і у стрічках новин), як зауважив Т. Ван Дейк, вибудовуються цілі стереотипні стратегії «розмови про іноземців» (вступ – приурочення до ситуації – резюме – ускладнення – опис обстановки – орієнтація – розв'язка – експлікація – оцінка тощо), темами яких є здебільшого екстраординарні на тлі буденного життя ситуації або явища:

агресія, бійки, крадіжки, «ненормальна» і неморальна поведінка, шум, антисанітарія та ін.

Міф. Поняття і термін, які в контекстах різних теорій набувають різного значення. За Р. Бартом, міфи (ідеологеми) – вторинні семіотичні системи, знаки, що виступають означниками інших знаків. Вони відображають детерміновану суспільним дискурсом певну картину дійсності, яку людина сприймає крізь призму повної довіри і в такій формі передає іншим. На відміну від казки, міф є нероздільним сплавом реального та уявного, утопічного, що сприймається як одне ціле. Тому не можна розділяти «фальшиві» міфи від «нефальшивих». Усе, що є міфом, для одних стає цілковитою правдою, натомість для інших – сфальшованим.

Міфи – відповідники давньогрецьких текстів: поширені в первісних і стародавніх суспільствах розповіді, персонажами яких є боги, люди, герої; наративи, дія яких розгортається в панхронії та має глобально-етіологічний характер; сакралізовані чи напівсакралізовані сюжети, в абсолютній правдивості яких переконана більшість чи значна частина членів соціуму тощо. Міфи – категорія в дописемних (до-літературних) цивілізаціях, що моделює «примітивну», «не-освоєну» думку, допомагає розбудувати первісні уявлення про світ і людину, втілення первісну історичну і культурну пам'ять тощо. При цьому дослідники первісних культур (напр. Б. Маліновський) відокремлюють міф від народної казки («сезонної репрезентації і акту спілкування») та легенди («зустрічі з незвичною реальністю, що відкриває історичні картини минулого»). У такому тлумаченні міф – текст, який конститує і легітимізує обряди, церемонії, моральні норми та суспільні закони, підтверджує їхню сакральність, дійсність та архаїчність. Починаючи від XIX ст. і донині міфи трактують як форму життя і мислення, модель світу, «магічне дзеркало» людського мислення і культури. Частина дослідників розглядає міфи як метафізичну цілість. Наприклад, для О. Потебні міф став і слідом первісного мислення, і невід'ємним елементом мови загалом, «поетичним

словесним твором», продуктом фантазії, істиною, яку не доводять, а приймають на віру. Його суть учений вбачав у «перенесенні індивідуальних рис образу, який має пояснити явище, на саме явище». Для нього закодований у вербальній фольклорній семантиці символізм певною мірою був також і рудиментом, наслідком стискання форми і змісту давніх міфологічних текстів (отже, міфологемою). Водночас О. Потебня заперечував трактування міфу і міфології як «мовної хвороби» (за М. Мюллером).

Звідси концепції міфу як структури, де форма ототожнена зі змістом, генеза – із сутністю, а також теза про нечіткість, дифузність міфологічного мислення, у якому розмиті межі між словами, речами, предметами і знаками, уявлення про особливий міфологічний час чи проточас, міфологічного «героя з тисячню облич» (за Дж. Кемпбеллом, першопредка, духа, культурного героя, чудовиська). Деякі вчені (як А. Аарне і С. Томпсон) описують міфи як наративи, реалізацію загальних структурних схем, що споріднюють їх із казкою, чи (як К. Леві-Строс і А. Греймас) формул, що описують взаємодію між персонажами міфу.

Тематично міфи поділяють на етіологічні і есхатологічні, космогонічні і антропогонічні, астральні і календарні, то-темні, «безумовно достовірні», сакральні та езотеричні чи містичні (міф-чудо і міф-історія). За Р. Бартом, міф – особливий різновид мовлення («вкрадене і повернене слово»). Тому міф перестає бути лише архаїкою, а є також частиною модерної цивілізації, охоплює політичні ідеології (міф політичний) і науку (міф науковий). Міфи сучасності подають не тільки розповіді про Мінотавра, Горгону Медузу, Орфея та Еврідіку, а й рекламу сучасної техніки, пропаганду політичних доктрин, художню картину світу в літературі та в образотворчому мистецтві.

Міфи – віддзеркалення утопічного мислення («міф машини» Л. Мемфорда). Утопія (за концепцією Є. Шацького) – як ідеал, нездійсненна мета, утопія місця, часу, панхронії, тощо – є породженням міфу як світогляду. Усе це максимально розширює поняття про міф: він стає частковим

синонімом «світу ідей» і навіть культури чи ідеології як такої. Через свою повторюваність, авторитетність і канонічності міф – потужне джерело уявлень і стереотипів. У певному сенсі, міф ніщо інше, як витвір уяви, комплекс чи вмістилище ідеалів і шаблонів мислення; трапляється навіть вираз «стереотипи міфів». Міф породжує шаблони мислення, але в його підставі також лежать шаблони, які необхідно деміфологізувати чи усунути, щоби правильно зрозуміти суть і місце міфів у суспільному дискурсі. Стереотипи виглядають стійкими, застиглими формами мислення, натомість міфи можуть трансформуватися і розвиватися. Водночас міфи стають стереотипами, а стереотипи – міфами.

Міфи пов'язані з ритуалами – суспільними практиками, які мають усталену й «освячену» традицією форму та зміст і виступають інтерпретантами (чи інтерпретаціями). Міфи-ритуали поділяють на щоденні (світські) і сакральні, святкові чи магічно-релігійні, виділяючи всередині них дари, жертви і молитви, обряди переходу і випробування, масові церемонії, дипломатичні ритуали і ритуальні форми побутових контактів. Обряд, церемонія, ритуал – суспільно-емоційний контекст і водночас наслідок поширення міфів, інструмент передачі знань і традицій культурної та історичної пам'яті. Ритуал пов'язаний як із міфом, так і зі стереотипом. В. Тернер вважав ритуал «стереотипною послідовністю дій, які охоплюють жести, слова і об'єкти, виконуються на спеціально відведеному місці для дії на надприродні сили». Своєю чергою, витоками обрядів є концепти, образи, архетипи і прототипи чи уявлення. Міфи були і залишаються одним із важливих елементів лексики пам'яті суспільства і однією з ідеологічних підстав його існування.

СТЕРЕОТИПИ, МІФИ І СИМВОЛИ В УМОВАХ ВІЙНИ.

В умовах збройного протистояння та в контексті воєнної пропаганди особливо помітні актуалізація, трансформація та ідеологічне протистояння стереотипів, міфів, символів і алегорій. До прикладу, на популярних у XIX – в першій половині XX ст. західноєвропейських алегорично-сатиричних мапах війн та конфліктів у Європі країни було

персоніфіковано в образах людей або тварин із відповідними формами і написами. Росія на таких мапах за 1870–1918 рр. зображена по-різному: восьминіг-спрут; каток, який намагається пресувати все на своєму шляху; потворний старець із козубом або «в лаптях»; страшна бородата голова в характерній шапці і з пляшкою в руках, але переважно – ведмідь, який лізе в Європу і якого проганяють звідти; закривалена ведмежа голова, яка поїдає європейські території; солдат, який кричить і атакує Європу. Такі зображення втілювали міфи, алегорії та символи, а головню гетеростереотипи Росії перед 1918 р., які частково стали і її автостереотипами (Росія-ведмідь). Натомість із початком Другої світової війни, у 1939 р., одна із таких карт зображала Росію в образі чоловіка в хутряній шапці, чорних чоботях, із радянською символікою на грудях, із ведмедем, який нападає на сусідні держави. Згодом дві сили – фашистську Німеччину та СРСР – зображали у вигляді облич їхніх лідерів (Йосифа Сталіна-Джугашвілі та Адольфа Гітлера) і символів серпа та молота / червоної зірки – з одного боку та свастики – з іншого. Вживання свастики (гакенкрайца) у контексті нацистської ідеології та її наслідків (агресії, Голокосту) і кінцевої поразки спричинило те, що війна 1939–1945 рр. докорінно трансформувала сприймання цього символу: від первісно нейтрального солярного знаку до негативного символу людиноненавистництва. Так само сприймаються і його візуально-графічні модифікації. Меншою мірою це торкнулося римських фасцій як символу італійського фашизму чи стріл і троянд Фаланги як символу іспанського фалангізму. Натомість серп і молот, попри агресію СРСР на Польщу 1939 р. і злочини сталінізму після 1945 р., сприймався як один із візуальних символів антигітлерівської коаліції.

Гібридна війна 2014–2022 рр. і повномасштабне вторгнення, з одного боку, зміцнили, а з іншого – змінили стереотипні уявлення про фашизм, нацизм, політичний Захід і Схід серед населення України та Росії, стереотипні уявлення і міфи про Україну і Росії, авто- і гетеростереотипи українця і росіянина у Східній Європі та світі. Воєнна

комунікація і повсякденне мислення часто формує комплекси чи амальгами символів, алегорій, міфів та стереотипів, в якій стереотип (чи навіть архетип) стає міфостереотипом, символом, і навпаки – символи вважаються шаблонами чи стереотипами. Водночас український офіційний дискурс намагався дещо «отверезити» суспільство від стереотипного сприйняття подій. Це прагнув зробити колишній секретар РНБО України О. Данілов (2019–2024), закликаючи: «Не треба захоплюватися... термінами *орки, русня, свинособаки*... Не потрібно розмивати образ ворога, так би мовити. Пишемо і зразу документуємо для історії: “руській”, “росіянин”, “Росія” – вбив, напав, пограбував, зґвалтував, зруйнував, збрехав». Однак російсько-українська війна породжує дискурс ворожнечі і водночас дискурс інтеграції, кожен з яких стає імпульсом до створення нових символів, міфів і стереотипів.

Джерела та література: Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / за ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2009; Lippmann W. Public Opinion. New York, 1921. P. 95–156; Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne. *Język a kultura* / pod red. J. Anusiewicza. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1998. T. 12; Labov W. Sociolinguistic Pattern. Philadelphia, 1991. P. 314–317; Mohn J. Mythostheorien. München, 1998; Maisonneuve J. Rytuály dawne i współczesne / tł. z fr. Gdańsk, 1995; Сімович О. Символ – значення – словник: шляхи інтерпретації. *Gwary Dziś*, 2018. Вип. 10. С. 111–125; Пастух Н. Символіка тварин в українському фольклорі: *зозуля*. Львів, 2013; Васюнець Н. Свинособаки, орки, русня: українців закликають не називати росіян цими словами. URL: <https://expres.online/lyudi-i-problemi/svinosobaki-orki-rusnya-ukraintsiv-zaklikayut-ne-nazivati-rosiyan-tsimi-slovami/>.

Роман Голик

СТЕРЕОТИПИ І МІФОЛОГЕМИ ВІЙНИ. Росіяни і Росія. Гібридна війна РФ проти України актуалізувала гетеростереотипи, які окреслюють росіян у свідомості українців.

Москва, Московія. Москаль, москвин, москвитин. Стереотип росіянина-москаля функціює в українських наративах у двох значеннях: 'представник народу', 'солдат / військовик російської імператорської армії' (поширене на території Наддніпрянщини у складі Російської імперії ХІХ ст.) Тут росіянин постає як представник Московії, Московського царства, який, залишаючись «москалем», забирає в українців-«русинів» їхнє національне ім'я і стає «руським». Натомість Росія в такому дискурсі постає під назвою, яку вона мала до ХVІІІ ст. – Московія, або ж приховується за назвою-сinekдохою своєї столиці – Москва та постає втіленням авторитаризму, тоталітаризму, імперських, експансіоністських планів, агресивності щодо сусідніх народів. У контексті війни 2022 р. ці назви наклалися на образ «одвічного / споконвічного ворога» України та української ідеї. Ці стереотипи відобразилися як у поточному дискурсі, так і в книжковій культурі України. Частково їх акумулювала книжка Павла Штепи «Московство», видана вперше на еміграції 1968 р. Символіко-алегоричне наповнення цих стереотипів відобразили навіть ілюстрації до його книжок. На обкладинці скороченого перевидання «Московство» (Дрогобич; Львів, 2003) Росія постає в образі темних дерев'яних хат («ізб»), біля яких на колоді сидять бородаті селяни в «лаптях» (ці постаті репрезентують, очевидно, традиційну російську народну культуру). Поряд на малюнку – церква з чотирма цибулястими банями та написом «Клуб» (символ російського православ'я, атеїстичної пропаганди та ставлення до релігії загалом), ще нижче – обнесена колючим дротом вишка з кулеметом (образ радянського концтабору). На звороті книжки вміщено гібридний герб «темної Московщини»: зображення двоголового орла з умонтованим у ньому серпом і молотом, обведені червоною зіркою, з якої капає кров (символ спадкоємності між російською імперією та радянським комуністичним режимом, а разом їх «криваву» політику). У перевиданні 2015 р. на обкладинці було зображеного п'яного баяніста на цибулястому куполі храму, а також інші постаті потворних

людей, що символізували Росію, і пам'ятник Ленінові, що теж мало би вказувати на їхню викривлену історичну пам'ять. Перевидання 2022 р. містило на обкладинці російського двоголового орла, підключеного до газового крана (знак залежності між існуванням РФ, фінансуванням війни та видобуванням корисних копалин). Ще в одному виданні зображена шапка Мономаха (корона московських царів) на закривавлених черепах, що символізує смертельну небезпеку російської імперської ідеї. Такій символіці чи алегористиці відповідав і сам текст книги П. Штепи, де розкрито образ «москвина», атрибутами якого є ледачість, злодійство, жорстокість, безбожництво, брехливість, розпусність, рабство, деспотія, загарбництво і смертоносність. У висновку П. Штепа акцентує на суперечності між Україною і Росією: Україна ототожнювалася з позитивними духовними цінностями (Христос, християнство, релігія, добро), а Росія (Москва) – з негативними (Антихрист, безбожництво, зло). Сукупність негативних характеристик Росії і росіян формує загальний стереотип «московства» як етнонаціональної та етнокультурної цілості (протилежності «українства»). Стереотипним еквівалентом російської мови в цьому дискурсі є «московська мова», а російськомовності / русофонії – негативна «москворотість», що підкреслює її гібридний і навіть потворний характер.

Джерела і література: Голик Р. «Западенці, москалі та східняки»: російські візії Галичини і галицькі візії Росії в дзеркалі історичних стереотипів. *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні* / за ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2009. С. 210–288; Сілецький Ю. Стереотип «ляха» і «москаля» у традиційному світогляді українців. Там само. С. 96–143; Кузьменко О. Фольклорний образ ворога-«москаля» та його семантична парадигма (на матеріалі новотворів першої половини XX ст.). *Міфологія і фольклор*, 2017. № 1–4. С. 5–21; Москалі здійснили наймасовішу повітряну атаку на Тернопільську область. URL: <https://provse.te.ua/2025/06/moskali-zdiysnyly-naymasovishu-povitriyanu-ataku-na-ternopilsku-oblast/>.

Мокша, мокшани, мокшанці. Негативний стереотип, що служить заміном уявленню про Росію – «москаля» / «москвина» / «москвитина», образ про росіян як неслов'ян, вихідців із угро-фінських народностей: мордви, або мокші / мокшанців, субетносу мордви. Цю логіку підсилила ще у 2000-х рр. науково-популярна книга В. Білінського, в якому Росію було названо Московією, а та, своєю чергою, фігурувала як країна Моксель або країна мокші («Країна Москель, або Московія»). Негативні стереотипи підсилені також низкою історичних та етимологічних уявлень про те, що місто / поселення Москва засноване мордовським плем'ям мокшів, а назва російської столиці нібито означає «брудна вода», або «мокре місце». Звідси в контексті війни також вислів «мокшанські болота», або просто «болота» як означення Росії («викликаємо бавовну на болотах»). Цей стереотип зіштовхнувся з критикою частини етнічних мокшів, які побачили в ньому «мокшаноневисництво», прагнули показати мокшів як самобутній етнос із власною матеріальною та духовною культурою, відокремлюючи мокшан від росіян («мокші – не московити») і відмежовуючи себе від російсько-української війни.

Русня. Поширений негативний збірний образ «русні» як етнонаціональної спільноти чи сукупності людей, за аналогією до «татарви» і «ляшні» та «німоти» (у значенні «німців»). Негативні конотації мають також похідні від цього стереотипу уявлення про «русняву мову», «русняві пісні», «руснявих пілотів», «русняві монітори», «русняві ігри».

Раша, рашка. Рашист, рашисти. Стереотип Росії та росіян в ідеологічній площині. В українській моделі перегукується зі стереотипами російського «фашиста», «нациста» чи расиста (ці терміни в російській парадигмі спрямовані, навпаки, проти українців як «укрофашистів» чи «нацистів»), наділеного ксенофобією, фанатичною агресивністю до інших народів, шовінізмом, уявленнями про національну і расову вищість, бажанням воєнної експансії Росії як постмодерної імперії, а також рисами гітлерівців. Натомість образ Росії тут переданий через англomовну транскрипцію «Russia» –

«Раша», що теж отримує негативні конотації (їх передає, зокрема, фільм «Раша, гудбай»). З іншого боку, атрибутом Росії є феномен «росіянізму» (російського націоналізму), що має риси, наближені до італійського фашизму і німецького націонал-соціалізму, проте побудовані на ідеї «русского міра» і частково євразійства. У ньому сплавлені міфи, стереотипи і культи Російської імперії, СРСР (зокрема періоду Другої світової війни), а також постсоціалістичної Росії. Ідеологія Росії спрямована не лише проти українців як стереотипних «хохлів» і «малоросів», а й проти Європи і США. Сатирично образ Росії передає картина Васі Ложкіна (О. Куделіна) «Велика Прекрасна Росія». На ній зображена РФ, що червоним кольором нагадує СРСР, тільки з Кремлем та двоголовим орлом, над якою розміщена «Наша Північ». Натомість довкола «прекрасної Росії» зображений ворожий стереотипний світ інших народів: «чуркобіси», «чурки», «хохли», «бульбаші», «ляхи», «косооки мавпи», «німчура», «чухонь», «хачі» та ін. Зовнішній вигляд жителів Росії у Васі Ложкіна також стереотипний: вони злі і похмурі («Не час усміхатися»), із кам'яними видовженими і потворними обличчями, дикими поглядами, наділені ретроградною консервативністю і культом Сталіна та СРСР і категоричним неприйняттям західної культури («Ваш рок нам чужий», – заявляють його персонажі, граючи на балалайках) та готові до агресії («Наш цирк запалює вогні»). Певний час картину Ложкіна вважали екстремістською, що свідчило про доктринальність рашизму як державної ідеології. Водночас терміни «рашизм» і «рашист» як квінтесенція шаблонних формул та уявлень сприймаються в Росії загалом негативно (за невеликим винятком, наприклад, Іван Охлобистін вважає термін «рашист» цілком прийнятним для означення росіянина як націоналіста).

Джерела і література: Якубова Л.Д. Рашизм: Звір з безодні. Київ, 2023; Маслюкова І. «Рашисти, орки, нацисти». Хто і як називає російську армію, яка вторглася в Україну. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rashysty-orky-natsysty-rosiyski-viyskovi>; «Великая прекрасная Россия»: Сатиричну картину Ложкіна в РФ визнали екстремістською. URL: <http://patrioty>.

org.ua/society/velykaia-prekrasnaia-rossyia-satyrychnu-kartynu-lozhkina-v-rf-vyznaly-ekstremistskoiu; Що скаже СБУ?: фільм «Раша, гудбай» наробив шуму. Перші відгуки. URL: <https://www.rbc.ua/rus/styler/shcho-skazhe-sbu-film-rasha-gudbay-narobiv-1743726146.html>.

Лаптеногі, лапті. Слово походить від «лапті», тобто плетене з лика взуття, личаки як традиційний атрибут російського селянина до середини ХХ ст., що асоціюється з певною культурною відсталістю. Проте в російському дискурсі «лапті» стають одним із символів «нової російської людини»; в російському дискурсі йдеться також про «лапотну Східну Європу» та «лапотну Європу» загалом, а також про «індійські лапті» Махатми Ганді: у цій перспективі російське взуття стає начебто універсальним. Натомість в українському дискурсі воєнного часу етнічні росіяни зводяться тільки до самого взуття як матеріального атрибуту: «Лапті несуть квіти, роблять щасливі селфі». Звідси також похідні уявлення про «лапте-фашистів», «лапте-війська», «лапте-дипломатію», «лапте-орків».

Джерела і література: «Лаптеногі» тікали рачки: як ЗСУ зупинили наступ росіян під Вугледаром. URL: <https://newsua.one/news-military/79848-laptenogi-tikali-rachki-yak-zsu-zupinili-nastup-rosiyan-pid-vugledarom.html>; Хотин Р. «Рашка», «лапті», «мордор». Чому українці дають глузливі назви Росії в час війни і що вони означають? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-yak-ukrayintsi-nazyvayut-rosiyu-v-chas-viyny/32418920.html>; Басараб М. Лапті, скрепи і Апті: Кремль створює «нову російську людину». URL: <https://gazeta.ua/blog/63619/lapti-skryepi-i-apti-kreml-stvoryuye-novu-rosijsku-lyudinu>; Лапті в Липцях: підрозділи ГУР знищили майже полк окупантів на Харківщині. URL: <https://armyinform.com.ua/2024/10/16/lapti-u-lypczyah-pidrozdzily-gur-znyshhyly-majzhe-polok-okupativ-na-harkivshhyni>.

Кацап, кацапи, кацапня. Стереотип-етнофолізм «кацап» зближує образ типового росіянина з домашньою твариною – «цапом» через характерне для представників традиційної російського селянської культури носіння довгої бороди, а

також через приховану етимологію підкреслює «російську жорстокість», зокрема, у веденні війни: «кацап» – «м'ясник». Жорстокість як семантична складова образу «кацапа» веде до образу «азійця/ азіата», «монголоїда» через наближення історичної Росії до Золотої Орди, а росіян – до монголів, ординців (звідси уявлення про корону російських царів як «тюбитейку» монгольських ханів). В умовах гібридної війни та повномасштабного вторгнення у 2022 р. «азійськість» росіян стали асоціювати також із представниками національних меншин – малих народів у збройних силах РФ (тувинців, чувашів, якутів, представників Татарстану), із присутністю вояків із Північної Кореї і частково з Китаю як союзників російської армії. Тувинців, зокрема, пов'язують з особливою жорстокістю у ставленні до воїнів ЗСУ та мирного українського населення, із володінням холодною зброєю (довгий «тувинський ніж»), а також з алкоголізмом і наркоманією (звідси образ представників «малих націй» Сибіру як «нацменів» та «гарматного м'яса» Росії). У такий спосіб формується асоціативний ряд різних стереотипів: «кацапи», «москалі», «монголи», «ординці», «мордва», «тува» і (в міфологічному вимірі) «орки» та ін.

Джерела і література: «Диви, кацапи!» – наші дронари влаштували «небесний русоріз» ворожим «мавікам». URL: <https://armyinform.com.ua/2024/10/25/dyvy-kaczapy-nashi-dronari-vlashtuvaly-nebesnyj-rusoriz-vorozhym-mavikam//>; Кацапня встановила пам'ятник Леніну в окупованій Новій Каховці. URL: <https://argumentua.com/novini/katsapnya-vstanovila-pam-yatnik-len-nu-v-okupovan-i-nov-i-kakhovts>; Волошин В. Тува йде, або Орда катів у гумових чоботах. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/04/07/tuva-jde-abo-orda-kativ-u-gumovyh-chobotah>; Кузьмін А. 300 тувинців на одного москвича. За що гинуть земляки Шойгу в Україні. URL: https://glavcom.ua/publications/300-tuvintsiv-na-odnoho-moskvicha-za-shcho-hinut-zemljaki-shojhu-v-ukrajini-876762.html#google_vignette.

Орки. Відомі із західноєвропейської міфології, а головне з літературної традиції «Володаря Перстенів» Дж. Р. Толкіна міфічні істоти, зображені прислужниками

зла – кількісно чисельною расою (мовою Толкіна «урук-хай» ‘оркський народ’) невинувато жорстоких, злісних, потворних, брудних, низькоінтелектуальних, агресивних, хоч і вправних у технічній майстерності чорно-, жовто- або зелено-коричневошкірих монстрів – канібалів, наділених надзвичайною силою та витривалістю. У контексті російсько-української війни українська історична пам’ять ототожнює росіян з орками і наділяє подібними рисами: вони застосовують тортури, нищать все довкола, ненавидять оточуючих. У цій ситуації українці стають гобітами, ентами, представниками «Вільних народів» Дж. Р. Толкіна, хоч у Росії теж є толікінсти, які себе ідентифікують із тими ж категоріями, однак у дзеркально-оберненому руслі. Водночас в українських медіа трапляються повідомлення про російських військових, які називають себе орками і носять відповідні нашивки, очевидно, формуючи позитивний образ орка на противагу українському, негативному.

Джерела і література: Орлова В. Росіяни – це орки, а українці – енти: аналогії і пророцтва книги Толкіна. URL: <https://www.unian.ua/war/shcho-znachit-slovo-orki-tayemnicya-prizviska-rosiyskih-okupantiv-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu>; Хто такі орки і чому вони вторглися до України. URL: <https://web.archive.org/web/20220317233636/https://www.stb.ua/ua/2022/03/15/hto-taki-orky-i-chomu-vony-vtorglysy-do-ukrayiny/>; «Орки», Сталін, Христос, чебурашка. Що означають символи російських військових на війні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/shevrony-ta-patchi-rosiyskykh-viyskovykh-z-krymu/32912697.html>.

Гобліни. Образу «орків» в українському дискурсі від 2014 р. передував образ «гоблінів» із західноєвропейського фольклору – зеленошкірих, довгоносих духів чи потвор, які докучають людям. Натомість у толікієнівському «Гобіті» вони близькі до орків: неохайні, постійно голодні, їдять нечисте (коней, поні, віслюків), жорстокі, лукаві, з лихим серцем і особливо схильні до зброї, до знарядь вбивств і тортур («гобліни попридумували всю ту машинерію, яка віддавна баламутить світ – особливо ж вигадливі засоби

вбивати багато людності разом»). Ці характеристики разом зі словом «гобліни» стали атрибутами колаборантів, сепаратистів та російських збройних сил в окупованому Криму і Донбасі від 2014 р.

Джерела і література: Якунов Є. Обличчя сепаратизму: клоуни, волоцюги, гобліни. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1653554-oblichchya_separatizmu_klouni_volotsyugi_goblini.

Мордор. Образ Росії як мордору – «чорної країни» орків та гоблінів, наділеної чорним прапором із червоним зображенням ока (її вигадав Дж. Р. Толкін у «Володарі Перстенів»). Країною керує володар Саурон (Майрон) – колишній айнур, майже деміург чи антидеміург. Володар Модору уособлює сили, ворожі вільним народам; первісний творець магічного «єдиного персня», який прагнув підкорити силу решти чарівних перснів і здобути абсолютну владу над світом. Український міфостереотип Росії-мордору (країни Зла, що межує з «добрим Гондором» та хоче його знищити) спрощує толкієнівську конструкцію мордору з її складною географією та спорудами (Кіріт-Горгор, Кіріт-Унгол, Мінас-Моргул, Серегост), історією (Перша, Друга, Третя епоха в історії Середзем'я) та розташуванням (південний схід від Гондору, тоді як на північному сході Толкін розмістив Рохан). Українська стереотипна схема ототожнює Москву та Кремль з вежами Мордору, вміщуючи там Всевидюче Око Саурона (символ найвищого російського керівництва), зміцнюючи уявлення про Росію як «країну, населену орками й тролями, гоблінами та рабами, які їм служать». Відповідно, українці виступають представниками Гондору на чолі з Гендальфом, натомість росіяни – прихильниками Саурона і Сарумана.

Джерела і література: Мордор, орки, Саурон: РФ і вигаданий світ Джона Толкіна. URL:// <https://armyinform.com.ua/2022/05/31/mordor-orky-sauron-rf-i-vygyadanyj-svit-dzhona-tolkina>; Ясь О. Росія як Мордор: фентезійні альянзи у сучасних воєнних наративах. *Український історичний журнал*, 2023. Ч. 5. С. 5–22; Чому окупантів називають «орками», а Росію –

«Мордор». URL: <https://www.dexpens.com/Article/17118/chomu-okupantiv-nazivayut-orkami-a-rosiyu-mordor>.

Волдеморт і смертежері. Гаррі Поттер, Дамблдор і орден Фенікса. Стереотипи, сконструйовані на підставі образів із дитячих фентезі-романів Дж. Роулінг про Гаррі Поттера: Росія як країна Волдеморта і смертежерів (у російському варіанті: Волан-де-Морт, що відсилає до Воланда – демонічного персонажа М. Булгакова, та «поїдачі смерті»). Волдеморт із романів Дж. Роулінг – прибраний образ Тома Марволо Реддла (анаграма – Лорд Волдеморт), колишнього учня школи Слизерин у магічному Гогвортсі, який став Темним магом, Володарем Пітьми, «Тим, кого не можна називати». За версією Дж. Роулінг, Волтеморт згуртував довкола себе орден смертежерів (організацію темних, «чистокровних» магів), які прагнули знищити добрих / світлих чарівників, напівкровних магів та немагів (маглів) і захопити владу над світом. Волтеморт став майже безсмертним, однак не зумів знищити свого основного супротивника – хлопчика Гаррі Поттера, який, зрештою, його вбив. Ці сюжети стали основою і для пошуку нових паралелей: президент України – Гаррі Поттер, президент Росії – Волдеморт: таку картину було відображено на польських муралах групи KaWu Art у Познані. Той сам образ у своєму дискурсі щодо України використав і Д. Редкліфф, виконавець ролі Гаррі Поттера в однойменному серіалі. В усіх сюжетах про Гаррі Поттера прагнули бачити метафори, алегорії чи передбачення російсько-української війни, її ідеологем та персонажів: волдемортівська «демагловізація» – це російська «денацифікація» та «демлітаризація» України; втрата «горокраксів» Волдеморта – це вплив санкцій на Росію, «хлопчик, який вижив» (Гаррі Поттер) – це «президент, який не втік»; літери і чорні мітки смертежерів – це літери «Z», «V», «O» на російській техніці; «непрощенні закляття» проти захисних заклять – це російські руйнівні удари по мирних українцях; російські пропагандисти (або «хороші росіяни», росіяни чи Росія загалом) – це

дементори, які забирають розум, знесилюють, фізично і морально виснажують українців. У такому баченні росіяни виявляються прихильниками «темних сил», Слизерина, Волдеморта, натомість українці опиняються при боці Грифіндора, Дамблдора та Гаррі Поттера.

Джерела і література: Дияк Я. Війна в Україні vs Війна у світі Гаррі Поттера. URL: <https://chytomo.com/vijna-v-ukraini-vs-vijna-u-sviti-harri-pottera/>; Дж. К. Ролінг описала в «Гаррі Поттері» війну в Україні. URL: <https://yatran.com.ua/blog/dzh-k-roln-opisala-v-garr-potter-vynu-v-ukrani/>; Зеленський – Поттер, Путін – Волдеморт: у Польщі з'явилися мурали на підтримку України URL: <https://tsn.ua/ato/zelenskiy-potter-putin-voldemort-u-polschi-z-yavilisya-murali-na-pidtrimku-ukrayini-foto-2004193.html>; Чому зараз час перечитати Гаррі Поттера URL: <https://vogue.ua/article/culture/knigi/chomu-zaraz-chas-perechitati-garri-pottera-48733.html>; Прохоренко В. ЗМІ Польщі порівняли Росію з дementором, який висмоктує життя з України. URL: <https://www.unian.ua/war/zmi-polshchi-porivnyali-rosiyu-z-dementorom-yakiy-vismoktuje-zhittya-z-ukrajini-12466686.html>; Актор Деніел Редкліфф підтримав українців і порівняв Путіна з «темним чарівником» з Гаррі Поттера. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/05/03/aktor-deni-el-redkliff-pidtrymav-ukrayinciv-i-porivnyav-putina-z-temnym-charivnykom-z-garri-pottera>.

Свинособаки. Калька з нім. Schweinehund, первісно на позначення особливо злої, натренованої собаки, яка полює на диких кабанів, згодом із переносним значення стосовно дуже агресивної, злої людини. Накладається на стереотип чи тип свині як «особливої», нечистої, поганої, потворної тварини та собаки як агресивної істоти. Зв'язок негативних образів свині і собаки підсилюється також християнською і юдейською традиціями де пес і свиня (попри те, що є домашніми тваринами) характеризуються також як особливо нечисті, агресивні або «хамські» чи «невдячні» звірі (звідси вислів «не кидати перел перед свині»). Із початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну стала одним зі стереотипних окреслень російських військових як мародерів та алкоголіків. Цей словесний образ було візуалізовано у 2022 р. в колажі львівського художника В. Паляниці, який

створив образ російського солдата з головою, що одночасно нагадує голову потворного бульдога і свині в касці, з літерою Z на грудях, георгіївською стрічкою, кількома хрестиками на шиї, двома пляшками горілки в кишенях, награваним вентилятором за спиною, автоматом в одній руці та брудним мішком з «Епіцентру» в іншій. Ця візуальна картина формувала опозицію до позитивних автостереотипів українців, наприклад, українських військових як котиків.

Джерела і література: Фабр-Васса К. Оригінальна тварина: євреї, християни і свиня / перекл. із фр. І. Донченко. Харків, 2001; Berkovic D. Beware of the Dogs! The Position and Role of Dogs in Biblical Discourse. *KAIROS. Evangelical Journal of Theology*, 2014. Vol. VIII. No. 1. Pp. 75–84; Капустинська Т. Свинособаки, рашисти, кацапи: звідки взялися зневажливі прізвиська для ворога. URL: <https://www.platfor.ma/topic/svynosobaky-rashisty-katsapy-zvidky-vzalyysya-znevazhlyvi-prizvyska-dlya-voroga>; Ліщенко Ю. Свинособака: російський солдат у вигляді свинособаки-мародера. URL: <https://wz.lviv.ua/cartoon/456320-svynosobaka>.

Колоради, колорадоси. Стереотип колаборантів, сепаратистів («сепарів») та замаскованих під бійців т.зв. ДНР і ЛНР російських військовиків під час гібридної війни на Сході України 2014–2022 р., створений на підставі уявлення про колорадського жука – комахи-шкідника: відкритий у 1824 р. на територіях американського штату Колорадо, жук знищує картоплю і може це робити на великій віддалі. Так виник взаємозв'язок між категоріями «колорадський жук», «шкідник» і «картопля». Колорадський жук викликає як негативні, так і відносно нейтральні асоціації: з ним пов'язують і вигляд окремих музичних інструментів (італійські мандоліни), картатий одяг, зовнішньо схожий на забарвлення жуків. З іншого боку, жука сприймали як ворога і загрозу для людей (звідси споруджений в Угорщині у 1997 р. бронзовий пам'ятник із зображенням чорного колодарського жука). Зовнішній вигляд, зокрема кольористика (темні й жовті, помаранчеві, оранжеві смужки) колорадського жука в суспільній свідомості українців, жителів СРСР та постра-

дянського простору з часом пов'язався з георгіївською стрічкою (символ російської імператорської армії до 1917 р., радянської армії після 1945 р. та символіка армії РФ після 1991 р.). У 2014 р. стрічку почали називати «колорадською», а тих, хто її використовував, порівнювали з колорадськими жуками. Звідси збірний образ ворогів («колоради», «колорадоси»), які швидко розповсюджуються українськими територіями. Боротьба ЗСУ з «колорадами» в українському дискурсі сприймається за аналогією до знищення шкідників поля.

Джерела і література: Колоради vs Укропи. Які слова подарували Україні Майдан та війна. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3374179-kolorady-vs-ukropy-yaki-slova-podaruvaly-ukraini-maidan-ta-viina>; Слова, що ознаменували 2014 рік: Колоради. URL: https://gazeta.ua/articles/nelitereturna-leksika/_slova-scho-oznamenuvali-2014-rik-koloradi/599800.

Ватник, вата. Стереотип і мем, поширений від початку 2010-х рр. Первісно – синонім або заміник категорії-стереотипу «совка» – (пост)радянської людини (homopostsovieticus) – індивідуума, який ностальгує за радянським, комуністичним минулим (вважає СРСР великою супердержавою матеріального благополуччя, що принесла в світ технічний прогрес, мир, соціалізм, забезпечила загальну безплатну вищу освіту й медицину) і до якого ставляться зневажливо як до особистості з обмеженим світоглядом. Поняття «совок» – симбіоз асоціацій між СРСР та звичайною домашньою лопаткою для сміття, звідси зображення «совка» у вигляді червоної лопатки з радянською символікою (серп і молот).

Слово і стереотип «ватник» походить, очевидно, від назви теплового одягу на ваті (від куртки-куфайки, ватної тілогрійки і спідниці до сорочки-душегрійки, з яким асоціювали радянських, зокрема російських, солдатів). Ватник як індивідум – інший аспект пострадянської людини, яка зберігає радянську історичну пам'ять про Другу світову війну як «велику вітчизняну війну», агресивно сприймає національні ідентичності інших народів, налаштована

проти них шовіністично чи ультра націоналістично так само, як і соціальні зміни, відстоює (переважно) російську мову та радянську і пострадянську російську культуру. У контексті російсько-українського протистояння від 2014 р. «ватниками» і «ватною» для українців стали як самі росіяни, так і їхні однодумці, потенційні союзники всередині українського суспільства.

Джерела і література: Зарецький О. Ностальгія за совком. *Критика*, 2004. Ч. 6. С. 2–3; Хто такі «ватники» та чи можна притягнути їх до відповідальності за образи чи публічні заклики? Пояснюють експерти. URL: [**Зелені чоловічки, іхтамністи.** Негативні антистереотипи маскування та заперечення присутності російських військ у Криму і на Донбасі у 2014 р. «Зелені чоловічки» – протиставлення до російського позитивного кліше «ввічливі люди» \(рос. *«вежливые люди»*\): так сприймали і називали російських військових в одязі невстановленого зразка і без розпізнавальних знаків, які захопили Крим у 2014 р. Для України та Європи «зелені чоловічки» стали втіленням гібридної неоголошеної війни, загрозливими символами вторгнення і окупації. Натомість російське ідеологічне кліше формувало образ «ввічливих людей» \(у контексті «підкресленої ввічливості» російських військовиків під час гібридної анексії Криму\) як символу надійної російської армії, яка захищає РФ від ворогів; цю думку вкладено в гімн «Ввічливі люди», яку виконав ансамбль російської армії ім. Александрова у тому ж 2014 р\). Водночас «зелені чоловічки» і замасковані під воїнів т.зв. ЛНР і ДНР російській військові ставали «невидимками» для міжнародного правового поля: у російському офіційному дискурсі довгий час](https://ukr.radio/news.html?news;«Ватники»: хто вони – люди, які й досі симпатизують Росії. URL: https://naps.gov.ua/ua/press/about_us/2816/; Карп'як О. Вата з укропом: мова політичних мемів. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/08/140807_new_words; Іоффе О. Хто такий типовий росіянин: ватник, свинособака чи звичайний рашист. URL: /https://ptv.ua/news/dea91890-f074-4d2c-ace7-8f64ce03eb2e.</p></div><div data-bbox=)

постійно вказували, що «їх там нема» (рос. «их там нет»), і лише згодом визнали присутність російських солдатів на українській території.

Джерела і література: Ансамбль російської армії створив кліп про ввічливих «зелених чоловічків» у Криму. URL: http://espreso.tv/news/2014/04/22/ansambl_rosiyskoyi_armiyi_stvoryv_klip_pro_vvichlyvykh_zelenykh_cholovichkiv_u_krymu; Портников В. Гібридна війна Кремля і солдати-невидимки. «Іхтамнети» хочуть визнання від Путіна. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29348405.html>.

Роман Голик

СИМВОЛИ І ВІЙНА. **Символ.** Термін і лексема походять від середньовічного лат. *symbole* ‘кредо, зовнішній знак сакраменту’ і *symbolum* ‘розпізнавальний знак’. Складна етимологія породила двозначність у розумінні терміна «символ». З одного боку, так називають будь-який знак, вербально-писемний чи невербальний, візуальний, який має певне значення, вказує на певний об’єкт-денотат та репрезентує певну ідею-поняття. В інформатиці та в комп’ютерних технологіях ідеться про кількість знаків чи символів у тексті, умовні символи чи позначення. Водночас символ трактують як особливий, багатовимірний і неоднорідний знак, який: 1) є звичайним означником із прямим значенням, але наділений також переносним значенням і додатковими конотаціями, має риси полісемічності художнього образу та монолітній багат шаровості і «містичності» міфу; 2) спрямований також у бік алегорії – лексеми, знаку, художнього зображення, що, вказуючи на характерні риси, приховує за образами чи втілює назви осіб, явищ і предметів, головню абстрактних концептів. Різниця між символом і алегорією – в однозначності її семантики (на відміну від полісемічності символу) і в певній відокремленості від образу. У цих координатах символ є носієм «вищих» смислів і конотацій, натомість алегорія – носій «буденних».

Символ спрямований у бік емблеми – означення певного поняття, ідеї у вигляді візуального образу, зображення.

Історично виділяли також емблемати – комплекси з самого зображення (*imago*), вступної інскрипції, лемми – короткої сентенції і завершальної субскрипції – поетичної епіграми, тобто пояснення емблеми. Цей літературний жанр занепав, і під емблемою сьогодні мають на увазі тільки візуальну частину лексично-зображального комплексу. Натомість В. Тернер акцентував на зв'язку міфу і ритуалу з символом як елементарною одиницею обрядовості, що передає певні культурні теми. Так формується зв'язок «ритуал – символ – міф» як синтетичної цілості, в якій одні елементи пояснюють і доповнюють інші. Невербальні символи (а також ритуали) як засоби комунікації слугують специфічними корелятами письмен. Л. Бенуас назвав писемність, нарівні з архітектурою та різьбою, «символічною мовою фіксованих знаків, призначених для зору» (із тим, що письмо для нього було фіксацією мови). Натомість символ, за Р. Геноном, у цьому контексті є «квінтесенцією ритуального жесту». Попри містичну чи езотеричну спрямованість таких концепцій, у певній частині вони логічні. Принаймні окремі з візуальних символів мають свої корені і пояснення у міфологемах та ритуальних діях. Такі підходи відображають амбівалентність у самому трактуванні символу: для одних це – звичайна умовність, наслідок суспільного контракту; для інших – реальність, мотивована традицією чи психологічними асоціаціями на зразок «внутрішньої форми», про яку говорив наприкінці XIX ст. О. Потебня.

Символи поділяють на вербальні і невербальні (за способом вираження), на «рослинні», «тваринні», «предметні» символи (тобто символи-рослини, символи-тварини, символи-предмети); натомість у тих схемах, де символ трактується як звичайний знак чи навіть позначка, ідеться про математичні, хімічні, друкарські та ін. символи. У контексті історичної пам'яті важливою є також геральдична символіка. Геральдисти, зокрема, конструюють герби на підставі візуальних символів, які ідентифікують особи, родини або країни. Те ж стосується емблем, здатних ідентифікувати, наприклад, державні структури, корпорації, підприємства, а також відзнак та ін.

Тризуб. У світовій символіці знак, що часто асоціюється зі зброєю, мисливським знаряддям (тризубою вилою / вилами), яке використовувалося у риболовстві (для полювання на великих риб і морських ссавців), а також у давньоримських гладіаторських боях. У релігіях світу Т-тризубець виступає атрибутом богів бурі та грому, морських божеств, зокрема давньогрецького Посейдона і давньоримського Нептуна як жезл Посейдона / Нептуна, що втілює владу над водною стихією. У східних релігіях існує відповідник тризуба – тришула (тризуб Вішну та Шіви в індійській міфології) та Будди. Це дає підставу для різних символіко-алегоричних інтерпретацій трьох зубів тризуба як однієї із тріад – небо, вода, земля; минуле, сучасне, майбутнє; створення, збереження, знищення. У християнстві тризуб – зброя, яку використовували проти перших християн, символ мучеництва. Хоча можна виявити діаметрально різні тлумачення: тризуб як символ демонічного і навпаки, сакрального як знак Святої Трійці. Тризуб, схожий на верх жезла Посейдона, як державний символ має на своєму прапорі тільки Барбадос (чорний тризубець на жовтому і темно-синьому тлі).

Український тризуб. В Україні тризуб на тлі жовто-синіх кольорів є державним гербом. Походження і тлумачення українського тризуба викликало кілька гіпотез. За найпоширенішою версією, тризуб – один із родових знаків Рюриковичів (отже, норманів), зокрема Володимира Святославовича / Володимира Великого. На його монетах трапляються зображення, схожі на двозубці / двозуби і тризубці, хоч саме окреслення «тризубець» до них було застосоване на початку XIX ст., потім повторене в дискурсі М. Грушевського і усталене як «тризуб» – назва герба УНР у 1918 р. Утім, цей знак Рюриковичів, використаний на княжих монетах та інших предметах, різні автори ідентифікували і називали по-різному: «світильник», «трисвічник», «трикірій», «скіпетр візантійського типу», «якір», «хрест», «двозубець», «тризубець Посейдона», різновид звичайної тамги чи тавра та ін. Серед популярних версій залишається гіпотеза власне

тризубця і стилізованого птаха. Прихильники цієї вбачають тут сокола зі складеними крилами, який падає вниз (атакує); їхні опоненти стверджують, що геральдичний птах мав би летіти вгору, а не вниз. Проте кожне тлумачення (образ атакуючого птаха, образ тризуба-зброї) лише підсилювало зацікавлення державним українським символом: і в 1918 р., і в 1992 р. він виступав як знак традиції, відтворення і продовження української державності від часів Давньої Руси. На різних історичних етапах виникали додаткові варіанти тризуба: золотий тризуб, сплетений із пласовою лілією як ознака українськості «Пласту»; золотистий націоналістичний тризуб ОУН із мечем посередині та ін.

Російсько-українська війна ще більше підсилила значення тризуба, який у дещо спрощеному графічному вигляді («військовий тризуб ЗСУ») став також символом армії. Емблеми з тризубами, а також двозубами (на чорному тлі – Сили спеціальних операцій) на нарукавних знаках / шевронах позначають різні види українських військ: Сухопутні війська (золотистий тризуб на зеленому щиті), Повітряні війська (золотистий тризуб, який нагадує сокола, на синьому тлі, що символізує тут небо), Військово-Морські сили (золотистий тризуб-якір на чорному тлі), а також диференціює їхні роди: жовтий тризуб на чорному щиті – танкові війська Сухопутних військ; на червоному щиті – ракетні війська та артилерія тощо. Проте головним символом у воєнних умовах залишається державний герб України – золотий тризуб на синьому щиті (який замінив герб радянської України також і на щиті символічної радянської скульптури «Матері-Батьківщини» в Києві). Завдяки графічній простоті, візуальній доступності і популярності тризуб набув різних значень у колективній пам'яті: став символічним оберегом, щитом держави проти агресії РФ, символом антиімперського спротиву, знаком об'єднання, національної інтеграції українців. Тризуб отримав багато оказіональних варіантів у художній уяві митців. У соціальних мережах тризуб став «кардіограмою українського життя» (О. Колодко), «символом опору та незламності» – світлий тризуб на стіні

поряд із прапором на плечах української дитини, яка серед темряви спить у ванній задля захисту від потенційних ракет і дронів (С. Жадан); тризуб серед захисних мішків із піском з написом «Вистіймо, тому що знаєм, за що стоїмо» (А. Жук); «символом взаємопідтримки» – тризуб із переплетених рук; «символом страждань» – тризуб із просяклих кров'ю пластирів (О. Грехов); «символом надії» – тризуб із написом «Повернись живим» (В. Романова); «символом життя, існування Української держави» – тризуб із галузок, які цвітуть, із написом «Живи і квітни»; «символ захисту і зброї» – тризубом називається проєктована лазерна зброя України поряд із американською ракетою «Трайдент». В одному з метафоричних зображень періоду російсько-української війни тризуб у синьо-жовтому обрамленні нагадує комету чи ракету, яка знищує двоголового орла (символ Росії); водночас в українському суспільстві побутує переконання, що пропаганда РФ боїться тризуба як відображення княжих коренів Української держави.

На тлі війни рецепція тризуба в російському дискурсі є, з одного боку, негативною, а з іншого – змішаною: росіяни сприймають тризуб як ворожий знак, опозиційний їхньому гербові (двоголовому орлові), проте частина російських політиків та інтелектуалів сприймає тризуб як російський, а не український знак Володимира Великого, який пов'язує сучасну Росію з давньою Руссю та її норманським складником. Окремі автори російських книжок з емблематики (наприклад В. Похльобкін) ще від кінця 1980–1990 рр. заявляли, що українській тризуб та синьо-жовтий прапор нібито не можуть бути пов'язані із традицією Княжої Руси, а хіба що з епохою Івана Мазепи або з «націоналістичним Рухом» (НРУ), що використання тризуба як українського державного герба є політично безпідставним, бо Україна начебто не мала ані давньої державницької традиції, ані власних національних символів. Уже в такій концепції було видно відголоски ідеології «руського міра» та «одного народу». Проте окремі російські політичні організації, наприклад близький до італійського фашизму еміграційний Народно-трудоий союз (НТС)

солідаристів, ще від 1930-х рр. використовували як емблему золотий тризуб на щиті з барвами російського триколора: «Значок НТС – золотий тризубець на біло-синьо-червоному тлі... Тризубець – знак великого князя Володимира Святого, перший державний знак Давньої Руси. Значок нагадує нам, що ми, росіяни, – спадкоємці тисячолітньої історії, традиції й культури» (так писало пропагандистське видання російських націоналістів «На службі Росії»). Водночас, як і в радянському комуністичному дискурсі, у сучасному російському наративі тризуб ототожнюється з українським націоналізмом, а його використання як знаку Рюриковичів у російських організаціях асоціюється зі «зрадою» і «фашизмом». Тризуб протиставлений двоголовому орлові як символів єдності світської і церковної влади в Росії та спадкоємності Російської імперії з Візантією і її політичної системою. Тому використання в російсько-українській війні тризуба, виплавленого зі знищеної техніки РФ у Херсоні в 2024 р., має додаткову символічну конотацію: тризуб символізує перемогу українських військ і визволення від російської окупації.

Джерела та література: Січинський В. Український тризуб і прапор. Вінніпег, 1953; Пастернак О. Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого / вступ, слово та ред. Б. Якимовича. Київ, 1991; Белов О.Ф., Шаповалов Г. В. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт. Запоріжжя, 2008; Комар О. Княжі знаки з Десятинної церкви. Київ, 2016; Гречило А., Завітій Б. Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення. Київ, 2018.; Баришев Р. Удар по імперії: як тризуб став щитом української державності. URL: <https://podrobnosti.ua/2503744-udar-po-mperejak-trizub-stav-schitom-ukransko-derzhavnost.html>; Полякова М. «Батьківщина-Мати», «Сталева Оранта», «Україна-мати»: «Переозначення» монумента під час російсько-української війни / The «Motherland Monument», «Steel Oranta», «Mother Ukraine»: The Monument during the Russo-Ukrainian War. *Художня культура. Актуальні проблеми*, 2023. С. 64–72; Реакція українських митців на війну, яку почала РФ. Частина 11. URL: <https://www.ukrainer.net/illustratory-pro-viynu-11/>.

Роман Голик

Український прапор, синьо-жовтий прапор. Візуальний символ української державності разом із тризубом. Його походження, вигляд та символічне значення також є предметом суперечок. Синій і жовтий кольори в різному поєднанні були присутніми в княжих інсигніях і гербах (зокрема в гербі Львова періоду Лева Даниловича) і, можливо, також сягали культурної спадщини Рюриковичів. Первісне символічне чи алегоричне значення цих кольорів невідоме, хоч у світовій символіці синій може означати як небо, так і (алегорично) мудрість, вірність, споглядання, а жовтий, як також золотистий, – сонце, віру, багатство, сакральність, красу. У скандинавських країнах поєднання синього з жовтим кольором асоціюється з королівською гідністю, благородністю, аристократичністю, багатством, лояльністю, правдою тощо. У сучасній Україні його прийнято трактувати як поєднання символіки неба (блакить – верх прапора) та пшениці (золоте збіжжя – низ прапора). Від 1930-х рр. триває суперечка щодо порядку кольорів українського прапора (синьо-жовтий чи жовто-синій), яка поступово нейтралізується. Виникали також суперечки щодо використання поряд із синьо-жовтим червоно-чорного прапора (революційного прапора ОУН, бандерівського прапора тощо), який мав дещо іншу символіку кольорів (чорне – українська земля, червоне – пролита за неї кров) і викликав несприйняття як у певних українських політичних колах, так і в частини політикуму сусідніх країн, зокрема в Польщі. Однак після 2014 р., і особливо 2022 р., цей прапор (разом із вітанням «Слава Україні – Героям слава!») став одним зі основних символів боротьби проти російської агресії, бо втілював пам'ять про Українську землю та її захисників. Під час російсько-української війни синьо-жовтий (як і чорно-червоний) прапор став альтернативою російського триколову, що був спочатку символом гібридної війни (триколірні прапори – маркери «Русскої весни» 2014 р.), а згодом повномасштабного вторгнення 2022 р. На цьому тлі в українському дискурсі існує протиставлення символізму українського прапора «асимволізму, еклектичності, штучності і беззмістовності» російського прапора.

Український прапор – об’єкт особливого пошанування (встановлений у 2004 р. указом Л. Кучми День державного прапора відзначають щорічно 23 серпня). В історичній пам’яті українців періоду російсько-української війни синьо-жовтий прапор набув нових символічних значень: символ національної реліквії, належності до Української держави і національної ідентичності (прапор на державних установах під час державних і національних свят, під час міжнародних заходів), символ спротиву та національного духу (на позиціях і на техніці ЗСУ), символ деокупації (прапори на визволених територіях), символ пам’яті про жертви війни і її трагедії, символ віддання честі загиблим, зокрема воїнам ЗСУ (приспущені прапори з чорними стрічками, прапори на домовинах та могилах), символ міжнародної солідарності (український прапор на закордонних установах; підсвітка в кольорах українського прапора; український прапор, інколи підкреслено великих розмірів, на демонстраціях на підтримку України, передусім у 2022 р.; прапори на гуманітарних вантажах тощо). Натомість синьо-жовті прапори з підписами військових-фронтовиків виступають своєрідними посланнями – символами комунікації, взаємопідтримки та емоційного зв’язку між ЗСУ і українським суспільством.

На міжнародному рівні український прапор сприймали по-різному. Наприклад, Папа Римський Франциск (Хосе Марія Бергольйо, 1936–2025) під час аудієнції у квітні 2022 р. демонстративно розгорнув український прапор із Бучі як символ війни і страждань. У пам’яті українців цей акт був потрактований як підтримка України у війні з РФ. Водночас міжнародна рецепція синьо-жовтого прапора у 2022–2025 рр. еволюціонувала враз зі змінами політичного характеру. Якщо у 2022–2023 рр. у Брюсселі та в багатьох центральних і малих містечках Європи на державних будівлях були вивішені українські прапори як символи єдності з українцями, то у 2025 р. у частині країн (Болгарія, Польща) з’явилися вимоги забрати їх із публічного простору як «чужі». Водночас на тлі призупинення військової допомоги США перед Білим домом навесні 2025 р. активісти розгорнули великий прапор

України як символ підтримки українців під час акції «Don't Abandon Ukraine (Не кидай України)».

Джерела та література: Січинський В. Український тризуб і прапор. Вінніпег, 1953 Берендій Ю. Повна протилежність українському: що насправді означають кольори прапора Росії. URL: <https://glavred.net/life/polnaya-protivopozhnost-ukrainskomu-cto-na-samom-dele-oznachayut-cveta-flaga-rf-10655450.html>; Як український прапор в умовах війни проти російських загарбників став потужним символом національної єдності. URL: <https://forest.gov.ua/news/yak-ukrainskyi-prapor-v-umovakh-viiny-protu-rosiiskikh-zaharbnykiv-stav-potuzhnym-symvolom-natsionalnoi-iednosti>; Папа Римський розгорнув привезений із Бучі український прапор. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3450043-papa-rimskij-rozgornuv-privezenij-iz-buci-ukrainskij-prapor.html>; Карнаух Н. Рекорд України: у Львові розгорнули найдовший прапор із підписами військових. URL: <https://suspilne.media/lviv/666244-rekord-ukraini-u-lvovi-rozgornuli-najdovsij-prapor-iz-pidpisanami-vijskovih>; Руденко О. Важить 150 кг: біля Білого дому розгорнули величезний прапор України. URL: <https://focus.ua/uk/world/696971-pidtrimka-ukrajini-u-ssha-pidnyali-gigantskiy-prapor-ukrajini>; Терещук Г. Червоно-чорний прапор став символом протестної боротьби. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25251033.html>.

СИМВОЛИ, ЕМБЛЕМИ І СИМВОЛІЧНІ НАЗВИ БОЙОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ ЗСУ. Зображення на шевронах / нарукавних знаках структурних одиниць українського війська (полків, батальйонів, бригад, спецпідрозділів та ін.), що пов'язують із певними образами і традиціями цих військових формацій. Серед них у медійному дискурсі та в культурній пам'яті українців вирізняють різні емблеми, зокрема із зоосимволами: наприклад, бобер – знак (його використовує понтонно-мостова 808-а Дністровська окрема бригада підтримки), що в різних традиціях є символом працелюбності, вмілості, майстерності, відданості, миролюбності, аскетизму. Хоча в сучасній культурі бобер асоціюється із войовничістю, бойовою злістю, агресивністю (анімаційний фільм «Злюки-бобри» / «The Angry Beavers»). Нарукавний

знак поєднує дві семантичні лінії, символізуючи працю, майстерність, відданість, але й войовничість. На науковому знакові 114-ї Бригади тактичної авіації зображена стріла, що вражає ворога, та атакуючий сокіл, що водночас означає Івано-Франківщину і саму бригаду як неофіційних «Соколів Прикарпаття» і як продовжувачів Визвольних змагань 1917–1921 рр. Натомість на шевроні 32-ї Окремої артилерійська бригада морської піхоти зображена фантастична тварина – білий дракон як символ вогневої потужності реактивної артилерії. Символіка назв підрозділів ЗСУ може не збігатися із візуальними символами: наприклад, 73-й Морський центр спеціальних операцій ім. кошового отамана Антона Головатого (73 МЦСПО), ім'я якого символізує останні військові перемоги запорожців (взяття Очакова), використовує як емблему зображення морського коника.

Частина символів (емблем ЗСУ) сьогодні поєднує зоосимволіку зі знаками історичної пам'яті українців. Серед них – галицька галка 102-ї Окремої бригади Сил територіальної оборони ЗСУ Івано-Франківщини – зображення, яке (з перервами) використовували в гербі провінції Галичини і Володимирії у складі Австро-Угорщини і пов'язували або із назвою птаха, що асоціювався з назвою краю (Галичина), або з гербом Арпадів, що мало б відсилати до угорської спадщини в історії Галицько-Волинського князівства. У сучасному науковому знакові галка сигналізує цю геральдичну традицію. Княжу добу української історії в назвах та емблемах ЗСУ репрезентують, зокрема, назви 3-ого Окремого полку спеціального призначення імені князя Святослава Хороброго та його емблема: вовкулака як символ характерництва, вміння трансформуватися, а також як знак наполегливості, цілеспрямованості, рішучості; «червені» його язика – уособлення мужності та сміливості; червоний елемент як знак міста Кропивницького; срібний щит як символ благородства і чистоти; «двозуб Святослава», девіз «Іду на ви» – літописний вираз київського князя Святослава Ігоревича, який в історичній пам'яті є передусім воїном-переможцем хозарського каганату.

Історичну пам'ять про княжу добу несе також назва 53-ої Окремої механізованої бригади імені князя Володимира Мономаха, пов'язана з постаттю великого князя київського, засновника династії Мономаховичів та автора «Повчання дітям» (на яку, з іншого боку, претендує також російська історична традиція через «шапку Мономаха»). До постаті князя апелює також нарукавний символ бригади – «двозуб Святослава з хрестом внизу» як символ влади, сили і віри. Пам'ять про українське Середньовіччя вміщує і назва 14-ї Окремої механізованої бригади імені князя Романа Великого. Ця постать, як і нарукавний знак бригади (рука середньовічного лицаря в обладунку, що тримає древко з прапором), відсилає до образу князя-воїна Романа Мстиславовича – літописного «самодержця всієї Русі» і «володаря землі Руської». Це стосується також назви 24-ї Окремої механізованої бригади імені короля Данила, даної на честь Романового сина, галицько-волинського князя і короля Русі Данила Романовича (Данила Галицького), якого середньовічна історіографія зображала захисником давньоукраїнських земель у час монгольської навали. Таку ідею символізує й емблематика бригади: галицький коронований лев як втілення королівської сили, хоробрості, мужності, військової могутності, справедливості і закону.

Пам'ять про ранньомодерну Україну також репрезентована назвами українських військових підрозділів та їхніх емблем (нарукавних знаків). Цю традицію підтримує 30-а Окрема механізована бригада імені князя Костянтина Острозького, названа на честь полководця Великого князівства Литовського, переможця русько-московської битви під Оршею 1514 р., мецената і активного діяча Православної Церкви в Україні. Емблемою бригади став стилізований герб князів Острозьких («Леліва»). Загалом особливий блок історичної пам'яті в ЗСУ репрезентований назвами і емблемами, що нагадують про козаччину та Гетьманщину: 1) назва 38-ї Окремої бригади морської піхоти імені гетьмана Петра Сагайдачного, в якій постать гетьмана стала символом не так протистояння з Кримським ханством, як походу

на Москву в 1618 р. під час польсько-московської війни; 2) назва Окремої президентської бригади імені гетьмана Богдана Хмельницького, в емблемі якої поєднано тризуб і два гетьманські перначі; її названо на честь полководця і засновника козацької держави середини XVII ст., що для історичної пам'яті є одним з історичних різновидів української державності; 3) назва Першої окремої бригади спеціального призначення імені Івана Богуна – козацького полковника, якого меморіалізовано як прихильника Богдана Хмельницького, героя битви під Берестечком 1631 р. та ін. Схожий семіотичний принцип відображає символіка (герб «Абданк» на шевроні) назва 58-ї Окремої мотопіхотної бригади імені гетьмана Івана Виговського, якого в історичній пам'яті теж сприймають як символ незалежницької політики, зокрема в ранзі полководця Конотопської битви 1659 р., що закінчилася поразкою московських військ. У цю ж парадигму символів вписується нарукавний знак – герб Петра Дорошенка (хрест, півмісяць і шабля) та «Буревій» – назва Першої президентської бригади оперативного призначення імені гетьмана Петра Дорошенка, якого сприймають як об'єднувача України в добу Руїни. Схожі тенденції простежуються в таких назвах і символіці: 1) 54-ї Окремої механізованої бригади імені гетьмана Івана Мазепи, постать якого, як супротивника Петра І, вписана в парадигму незалежності, як і емблема (гетьманський герб «Курч» на зеленому тлі з девізом «През шаблі маєм право; 2) 57-ї Окремої мотопіхотної бригади імені кошового отамана Костя Гордієнка (з емблемою – наконечник стріли як частина Гордієнкового герба), який зафіксований в історичній пам'яті як прихильник козацького самостійництва, (тимчасовий) союзник Івана Мазепи в боротьбі з Петром І та сподвижником Пилипа Орлика; 3) 201-ї Зенітної ракетної бригади імені гетьмана Пилипа Орлика (нарукавний знак якої є гербом Пилипа Орлика на синьому тлі, що означає зенітні війська, із девізом «Кров'ю та відвагою»), який є військовим діячем і творцем першої української / козацької конституції; 4) 21-ї Окремої бригади охорони громадського порядку імені Петра Калнишевського,

кошового отамана Війська Запорозького Низового, який символізує один з останніх етапів існування запорізького козацтва та переслідування за ідею Січі (за православною релігійною традицією, Калнишевський – Петро Праведний багатостраждальний).

Історична пам'ять про західноукраїнське XVIII ст. міститься в назві та емблемі 68-ї Єгерської бригади імені Олекси Довбуша: емблема – зображення стилізованої волохатої золотистої гордої і безстрашої росомахи (нагадує галицького лева і символізує відвагу, силу, безкромпромісність, безпощадність) на зеленому щиті (символізує столітні українські карпатські ліси) зі срібною єгерською барткою / топірцем (знак знищення зла); разом із девізом («Ваші душі за наші кривди») нарукавний знак уособлює пам'ять про ватажка карпатських опришків XVIII ст. Олексу Довбуша, який у колективній свідомості став «легендою Карпат», «народним месником», символом справедливості, безстрашності, боротьби за соціальне визволення селян тощо. Цю символічну постать увічнив назвою також батальйон цієї бригади «Шершні Довбуша», де шершнями (символ войовничості, мобільності і захисту) означено Сили безпілотних операцій.

Значний пласт символічних історичних назв, символів та емблем підрозділів ЗСУ пов'язаний із модерною історичною пам'яттю України, зокрема з пам'яттю про Визвольні змагання 1917–1921 рр. Звідси символіка 72-ї Окремої механізованої бригади імені Чорних Запорожців, названої на честь «чорношличників» – кавалерійського полку УНР 1918–1920 рр., характерного своїм чорним одягом та бурхливою воєнною історією, відомою з мемуарів П. Дяченка «Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР»). Основою для емблематики бригади ЗСУ (череп із написом «Україна або смерть на червоно-чорному щиті, який підкреслює жертвність воїнів) став прапор «Чорних запорожців» (білий череп і схрещені кістки як символ готовності загинути за українську незалежність із написом «Україна або смерть»). Пам'ять про

Перший зимовий похід армії УНР 1919–1920 рр. (відомий із «Зимового походу» Ю. Тютюнника та «Спогадів командарма» М. Омеляновича-Павленка) символізує назва 28-ї Окремої механізованої бригади імені Лицарів Зимового походу. Назва 93-ї Окремої механізованої бригади «Холодний Яр» уособлює історичну пам'ять реліктового масиву Холодний Яр, знаного своєю «козацько-повстанською традицією»: її починають від Коліївщини (з образами освячених гайдамацьких ножів, Івана Гонти та Максима Залізняка і козацького Мотронинського монастиря, а також асоціюють із Холодноярською республікою 1919–1922 рр., її подіями і персонажами, зафіксованими на сторінках «Холодного яру» Юрія Горліс-Горського (Городянина-Лісовського) та «Вогню з Холодного Яру» Івана Гонти (Івана Лютого-Лютенка). Ця символіка відображена також на бойовім знамені бригади – нарукавному знакові та бойовому прапорі: чорний крук – символ спротиву, хоробрості та довголіття, листя з дуба Максима Залізняка і сам цей дуб зі схрещеними ножами як символ Коліївщини та повстань ХХ ст.

Пам'ять про постаті періоду Визвольних змагань фіксують також назви 406-ї Окремої артилерійської бригади імені генерал-хорунжого Олексія Алмазова, 35-ї Окремої бригади морської піхоти імені контрадмірала Михайла Остроградського і 7-ї Бригади тактичної авіації імені Петра Франка – сина Івана Франка, педагога, мемуариста, одного із засновників авіації УГА. Символічними постатями для ЗСУ стають також учасники антирадянського підпілля 1940–1950 рр.; звідси ініціатива 80-ї Десантно-штурмової бригади, якій хочуть присвоїти ім'я генерала УПА Романа Шухевича, та 21-ї Окремої механізованої бригади, яку хочуть назвати на честь генерала УПА Василя Кука, хоча дискусії щодо цього ще тривають.

Джерела та література: Карпов В.В. Становлення та розвиток військової символіки України. 1991–2012 рр. Київ, 2014; Однороженко О. Поцелуйко В., Руденко О., Шереметьєв О. In hoc signo vinces. Історія підрозділів Сухопутних військ Збройних Сил України в знаках і символах. Київ, 2025; Бенюх К. «Символіка бригад – не просто емблеми, це частина

ідентичності», – Олекса Руденко про сенси в ЗСУ. URL: <https://espresso.tv/viyna-z-rosiyeyu-oleksa-rudenko-simvolika-brigad-ne-prosto-emblemi-tse-chastina-identichnosti>; Що означають загадкові символи на шевронах підрозділів ЗСУ? URL: <https://ukraine-history.com/shho-oznachayut-zagadkovyi-symvoly-na-shevronah-pidrozdiliv-zsu/>; Корнієнко С. Злюки бобри, борсуки та єдинокорги: Шеврони українських військових. URL: <https://birdinflight.com/nathnennya-2/20220624-shevroni-ukrayinskih-vijskovih.html>; Пічугін В. Їхні героїчні імена: що означають назви підрозділів ЗСУ. URL: <https://nakypilo.ua/novyny/yikhni-heroichni-imena-shcho-oznachaiut-nazvy-pidrozdiliv-zsu/>; Історія на військовій службі: 11 іменних бригад України. URL: <https://was.media/microformats/imenni-brigadi/>.

Роман Голик

Хрест. У християнській символіці хрест – символ смерті і воскресіння розп'ятого Ісуса Христа. Хрест фігурує як дерево смерті, що водночас стало Деревом життя / Животворящим Древом – християнською реліквією і основою для християнського календаря (свято Чесного і Животворящего Хреста Господнього). У римській каральній практиці (і в сучасній символіці та емблематиці, яка відображає різні форми хреста) відомо кілька варіантів: 1) звичайний римський / латинський хрест із довшим і коротшим раменем, на якому, за Августином Гіппонським, був розп'ятий сам Христос; 2) грецький хрест та хрест святого Юрія з рівновеликими раменами, що перетинаються посередині, нагадуючи квадрат; 3) хрест святого Андрія у формі літери Х, на якому, за традицією, було розп'ято апостола Андрія; 4) перевернутий хрест святого Петра, на якому був розп'ятий апостол Петро; 5) хрест святого Антонія Падуанського, т.зв. тау-хрест у формі літери Т; 6) лабарум Костянтина Великого з символікою Христа та девізом «Цим переможеш», який часто використовується в Римо-Католицькій Церкві; 7) папський хрест із трьома поперечинами (потрійний хрест) у символіці Ватикану; 8) т.зв. трираменний (або патріарший) хрест із косою поперечною знизу, що є символом східного християнства / православ'я; 9) подвійний (або лотаринзький) хрест;

10) латинський хрест Ордену святого Якова з раменами у формі лілій; 11) восьмиконечний мальтійський хрест (хрест ордену госпітальєрів); 12) тамплієрський хрест (грецький хрест із розширеними кінцями ramen у різних варіантах та з різним; 13) португальський хрест Ордену хреста (червоний хрест зі специфічно розширеними кінцями та накладеним на нього білим хрестом) та ін.

Хрест поширений у символіці ЗСУ, зокрема емблема Збройних Сил України – прямий рівносторонній хрест зі сторонами малинового кольору, в центрі якого у круглому медальйоні синього кольору вміщено зображення знака Княжої держави Володимира Великого. А також у нагородній системі України – у почесних нагрудних відзнаках Головнокомандувача України: Хрест бойових заслуг, Хрест «Військова честь», Хрест хоробрих, Сталевий хрест, Срібний хрест, Золотий хрест, Комбатантський хрест.

У російсько-українській війні 2022 р. новим, натомість, став білий хрест як розпізнавальна ознака на техніці ЗСУ, який вважають знаком українських перемог (хрест з'явився під час контрастupu українських військ, що завершився визволенням частини окупованих територій, зокрема Херсона). З одного боку, в ньому бачили еквівалент хреста, який з'явився у сні римському імператорові Костянтиніві I Великому, – лабарум (із написом «Цим переможеш»), який, за легендою, забезпечив володареві перемогу над ворогом і сприяв запровадженню християнства в імперії; у цьому випадку хрест був символом перемоги християнства над язичництвом. З іншого боку, хрест на українській техніці стали асоціювати також із козацьким міфом і козацькими прапором, на якому також був білий хрест або просто хрест із півмісяцем внизу як знак перемоги християнства над ісламом, і з Залізним хрестом УНР. Нанесений на українську військову техніку, хрест як символ хрестових походів та хрестоносців дав привід назвати російсько-українську війну «хрестовим походом проти РФ».

Джерела та література: Seymour W.W. The Cross in Tradition, History, and Art. New York and London, 1898; Guenon R. The Symbolism of the Cross. New York, 1996; Хмельницька В.

Хрестовий похід ЗСУ: що означає новий знак на військовій техніці українських бійців. URL: <https://tsn.ua/exclusive/hrestoviy-pohid-zsu-scho-oznachaye-noviy-znak-na-viyskoviy-tehnici-ukrayinskih-biyziv-2154847.html>; Пулатова К. Що означає білий хрест на техніці ЗСУ: коротке тлумачення символу. URL: <https://www.unian.ua/war/biliy-hrest-na-ukrajinskiy-tehnici-shcho-oznachaye-simvol-11977908.html>, Білий хрест на військовій техніці: український символ контрнаступу. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/09/12/bilyj-hrest-na-vijskovij-tehniczi-ukrayinskyj-symvol-kontrnastupu/>.

Роман Голик

СИМВОЛ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ (міфологічний образ «української пенсіонерки»). Одним із символів російської пропаганди у війні проти України став образ української жінки Анни Іванової з Харківщини, яка в 2022 р. вийшла зустрічати українських солдатів біля воріт свого дому з червоним прапором із символікою СРСР. Російські ЗМІ транслювали відео про літню жінку із радянським прапором, що автоматично зробило її символом нібито гостинної зустрічі армії РФ в Україні та несприйняття ЗСУ. За версією російських пропагандистів, українська пенсіонерка відмовилася обміняти прапор СРСР на продукти і, замість евакуації в безпечніший український регіон, поїхала до Росії.

Це відео зняли і виклали в інтернеті українські військові. За їхніми свідченнями, бабуся казала, що чекала їх і молилася за них «і за Путіна, і за весь народ». Українські бійці дали їй харчів, хоча старенька відмовлялася, кажучи: «Вам самим треба». Один із наших військових забрав у жінки червоний прапор і потоптав його ногами. Коли ж та обурилася: «Мої батьки померли за цей прапор, а ви по ньому топчетесь», – то почула у відповідь: «Я топчусь по ньому, тому що вони (Росія. – *ред.*) прийшли в мій дім. Я з вами російською зараз розмовляю. Але я воюю за свою землю». А коли представники української влади знайшли А. Іванову і поговорили з нею, то в російських ЗМІ написали, що її схопила СБУ і змушує говорити неправду.

Насправді жінка, як згодом пояснила сама (див. відео, опубліковане Центром стратегічних комунікацій), вийшла до військових із радянським прапором, бо не зрозуміла, хто вони такі. Припускаючи, що це росіяни, хотіла таким чином «помиритися» з ними, аби «не громили» село та Україну. Проте згодом визнала: «Не потрібні Путіну люди, українці, йому тільки землі потрібні. Я розумію того хлопця, що топтав червоний прапор. Вони нас захищають, гинуть, а тут я з цим прапором...». Учинок жінки, яка намагалася вийти до окупантів з їхнім прапором, свідчить про інстинкт самозбереження, характерний для людини під час війни, і водночас – про «традиційну» прихильність до радянської символіки, що подекуди ще виявляється в людей старшого покоління, їхню історичну пам'ять про радянське минуле та апелювання до його спадщини.

В одному ряду з культом Путіна, свастики Z тощо російська пропаганда поставила образ української пенсіонерки, яка, використовуючи радянську символіку, начебто демонструє підтримку сучасній російській армії. Знаково, що російські пропагандисти були змушені обрати на роль прихильника своєї влади звичайну літню людину за відсутності героїв іншого вікового і соціального рангу.

Російська влада розгорнула низку комеморативних заходів для вшанування А. Іванової: з неї малювали плакати й мурали, про неї писали газети, їй встановили кілька пам'ятників. Мурал на честь жінки з'явився навіть на стіні старого кінотеатру в Моздоку, що в Північній Осетії (та будівля виглядає так, ніби туди влучають ракетами), у Красноярську на фасаді будинку регіонального главку МВС та в окупованому Бердянську. Мер Воронежа прозвітував про виготовлення статуї «Бабусі з червоним прапором», яку збираються виставити на 9 травня в міському сквері, а потім передати в музей. Пам'ятник жінці поставили в російському Белгороді та в окупованому Маріуполі. Щоправда, в Росії він простояв лише один день: одразу після встановлення місцеві мешканці почали залазити на скульптуру, тому було вирішено забрати «бабусю» і знайти нове місце, де з нею люди «не зможуть контактувати».

Таким чином, не маючи вагомих підстав для конструювання образу прихильників російської влади на території України, російські пропагандисти намагаються вхопитися за будь-які її прояви, як у випадку з А. Івановою. Загарбницька політика країни-агресора спирається на історичну пам'ять пересічних людей про радянське минуле, прагнучи до відновлення колишньої імперії.

Джерела та література: «Бабка з червоною ганчіркою»: у Росії влаштували істерію з новим «символом» війни проти України. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2022-05-03/babka-s-krasnoy-tryapkoj-v-rossii-ustroili-isteriyu-s-novym-simvolom-voynui-protiv-ukrainyi/267828>; Що відомо про українську бабусю з червоним прапором, яку Росія зробила своїм символом. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61340284>; Бабуся з «прапором СРСР», яка стала символом роспропаганди, кляне РФ за зруйнований будинок. URL: <https://suspilne.media/236289-babusa-z-praporom-srsr-aka-stala-simvolom-rospropagandi-klane-rf-za-zrujnovanij-budinok>; «Розумію хлопця, що топтав червоний прапор», – бабуся, яку РФ зробила символом війни. URL: <https://www.unian.ua/society/rozumiyu-hlopca-shcho-toptav-chervoniy-prapor-babusya-anna-ivanova-yaku-rf-zrobila-simvolom-viyni-novini-ukrajini-11819664.html>.

Ірина Орлевич

МЕМИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ. Слово «мем» походить від терміна «меметика», який запропонував Р. Докінз у книжці «Егоїстичний ген» (The Selfish Gene), опублікованій у 1976 р. У ній автор використав поняття «мем» для опису культурних одиниць, які передаються від однієї людини до іншої шляхом імітації, і порівняв меми з генами: як гени передаються генетичним матеріалом, так меми передаються культурними і соціальними зв'язками. Р. Докінз визначив меми як інформаційні структури, які можуть поширюватися, реплікуватися та змінюватися і є основним механізмом культурної еволюції, аналогічним природному відбору в генетиці.

Більшість мемів належить до жанру гумору в соціальних мережах, заснованого на непередбачуваності. Меми

класифікують за кількома ознаками: 1) за способом створення – створені плановано (т.зв. «форсед мем», що їх створюють для розкручування бренду); кооптовані (виникають спонтанно, але їх одразу підхоплюють зацікавлені сторони та розкручують із певною метою); самозароджувані (результат народної творчості, мем «у чистому вигляді», «вірусняк») та ін.; 2) за семіотичними ознаками – візуальні (картинки, макроси, демотиватори, поради, комікси, фотожаби та ін.), аудіальні (пісні, слогани, девізи), текстові (загальноновживані слова, слова-неологізми, вірші та ін.) і змішані (меми, які поєднують візуальні та аудіальні характеристики); за каналами поширення – інтернет-меми, телебачення, друкована преса, радіо, приватне спілкування та спілкування конкретної особи з аудиторією.

Російсько-українська війна актуалізувала використання мемів як один із засобів протидії російській пропаганді та підтримці високого морального духу українців і віри в перемогу. Інтернет-меми є потужним засобом формування іронічно-саркастичного ставлення до російської влади і російської армії, сприяють згуртуванню української нації перед зовнішньою загрозою.

Україна активно створює політичні меми після повномасштабного вторгнення Росії в лютому 2022 р. Наприклад, працюють телеграм-канали «Державне бюро мемів», «Збройні меми України», «Музей воєнних мемів», «Мемний батальйон», «Перша приватна мемарня» та «Український наступ», інстаграм-акаунт @Ukrainearmedmemes і твіттер @uamemesforces. Навіть Міністерство оборони України час від часу ділиться мемами у своєму твіттер-акаунті.

Українські воєнні меми мають різні цільові аудиторії: власне українську, західну та російську. Для українців меми – це спосіб абстрагуватися від напруги воєнного часу та забезпечити відповідний настрій українців. Українські меми, спрямовані на західну аудиторію, є інструментом комунікації, що допомагає формувати громадську думку західного світу про реалії сучасної війни з метою здобути його підтримку. Меми, адресовані російській аудиторії, є

своєрідним віртуальним продовженням реальної («фізичної») війни українців проти росіян.

Уже на початку російсько-української війни в мережі з'явилися сотні мемів і карикатур. Це стало своєрідною лінією психологічного спротиву, адже Росія як держава-терорист перш за все намагалася зламати волю українців до боротьби. В інтернет-просторі меми є ефективною зброєю, оскільки здатні привернути увагу за допомогою емоційності та гумору; водночас це також швидкий і ефективний спосіб досягти масової аудиторії, особливо завдяки подібності певних вербальних конструкцій в українській і російській мовах, що дає цій «віртуальній зброї» більшої ефективності.

Головні теми для створення мемів російсько-української війни такі: сатира на політичних лідерів і військових командирів обох країн; порівняння російської та української культур, стереотипи і кліше та ін.

У мемах можна спостерігати елементи воєнного гумору, використання спеціальної термінології для зображення реалій війни. Меми російсько-української війни відображають складний контекст боротьби, виражають емоції, думки і позиції різних соціальних та етнічних груп. Водночас вони допомагають українцям переосмислювати складні події, протистояти ворогові та підтримувати бойовий дух. Мемна війна (memetic warfare) – це форма інформаційної і психологічної війни, яка передбачає поширення мемів у соціальних мережах для досягнення впливів на настрої населення. Меми і жарти, які з'явилися під час війни, стали новітніми національними символами, які відображають сучасний український досвід і цінності.

Чмоя. Мем з'явився в березні 2022 р. Слово походить від жаргонного слова «чмо» на позначення особи, яка викликає відразу і огиду. Прототипом мему є А. Рязанцев, мешканець окупованого росіянами міста Горлівка в Донецькій області. Він брав участь у бойових діях на боці РФ і був одним із перших військовополонених ЗСУ. Солдат здався українським військовим на початку березня; невисокого зросту і одягнений у надто велику військову форму, він став ідеальним мемом

і мішенню для іронії над російським військом. Цей образ завдав відчутного удару російським пропагандистам, які намагалися створити образ непереможного та сміливого російського окупанта ще на самому початку війни.

Хлопок. Поява мему спричинена потребою кваліфікувати низку вибухів на прикордонних територіях Росії, які ЗМІ країни-агресора називали «хлопками». Спочатку вибухи були зафіксовані в Білгородській, згодом у Курській областях. Жителі скаржилися на потужні вибухи, проте російська влада не надавала жодних пояснень, а російські ЗМІ повідомляли про звичайний «хлопóк» (гучний звук), завуальовуючи реальні факти вибухів на території РФ. Російські слова «хлопóк» і «хло́пок» – це слова-омографи, які різняться лише наголосом. Друге з пари часткових омонімів слово «хло́пок» має український відповідник «бавовна». Так українці перетворили російські «хлопки» на «бавовну», і цей мем набув значної популярності в соціальних мережах. Інтернет-мем «бавовна» поширювався у форматі зображень та відеокліпів, де використовували візуальну схожість квітки бавовни та хмари диму від вибуху. Новий виток популярності мему про бавовну настав улітку 2022 р. після вибухів на території тимчасово окупованого Криму (на аеродромі у Новофедорівці, що під Саками), біля великого залізничного вузла Джанкой та на військовому аеродромі Бельбек. 27 серпня 2022 р. Міністерство оборони України представило спеціального персонажа Бавовнятко – анімалістичне втілення популярного мему: це «тварина-привид», яка приходить на бази окупантів, склади, аеродроми, нафтопереробні заводи та інші місця і запалює їх.

«Русскій воєнний корабль». Один із найпопулярніших і найбільш «дієвих» мемів повномасштабної війни. Це скорочена форма фрази «русскій воєнний корабль, іді...» – таку відповідь дав російським окупантам український прикордонник Роман Грибов на їхню пропозицію скласти зброю під час битви за острів Зміїний у перший день повномасштабної війни 24 лютого 2022 р. Це мем блискавично поширився в Україні і поза її межами, а його автор отримав звання Героя України.

Мем про «руський воєнний корабель» швидко розповсюдився у соціальних мережах у вербальній, візуальній, аудіо- і відеоформі. Фраза зазнала численних іронічно-жартівливих трансформацій; наприклад: «За всю війну лише одна людина вела успішні переговори – це прикордонник з острова Зміїний». У квітні 2022 р. Укрпошта ввела в обіг марку із фразою- відповіддю захисників острова Зміїний «Русській воєнний корабель, іді...». Марка випущена мільйонним тиражем двома номіналами для внутрішнього користування та за кордон (13 квітня 2022 р. українська ракета підбила крейсер «Москва», тоді «Укрпошта» випустила другу марку із символічною фразою «Русській воєнний корабель... всьо»).

Фраза про російський військовий корабель з'явилась на вуличних плакатах, дорожніх вказівних знаках, одязі, посуді, екосумках, автомобільних наліпках, сувенірних монетах тощо. Цей мем поширювали не лише українські, а й західні ЗМІ. Англomовний переклад фрази українського захисника «Russian warship, go...» прикрасив сторінки авторитетних світових видань «The Guardian», «Daily Mail», «Der Spiegel», «The Week».

«Доброго вечора, ми з України». До початку повномасштабної війни зі словами пісні «Доброго вечора, ми з України» від PROBASS HARDI, з'явився культовий мем. Під ці слова і музику було створено безліч відео, що показують відважних українців, які протистоять російським окупантам. Вислів, який став мемом, належить вокалістові українського гурту DakhaBrakha Маркові Галаневичу, сказаний ним під час гастролей у США, а з початком повномасштабного вторгнення фразою-мемом «Доброго вечора, ми з України» розпочинав свої відеозвернення голова Миколаївської облдержадміністрації Віталій Кім. Мем став символом незламності, а люди почали широко використовувати цю фразу, зокрема і як привітання під час зустрічі.

Чорнобаївка. Село в Україні, центр Чорнобаївської сільської громади Херсонського району Херсонської області. На початку повномасштабного російського вторгнення в Україну було проведено ракетно-бомбову атаку російських

військ на аеропорт біля Чорнобаївки, яка пройшла одночасно з атаками по аеродромах у Борисполі, Озерному, Кульбакіному, Чугуєві, Краматорську. 27 лютого 2022 р. російські війська захопили речові склади в Чорнобаївці та переодяглися в українську форму, щоб зайти до Херсона та Миколаєва як військові ЗСУ. За допомогою «Байрактара» ЗСУ підірвали колону техніки РФ біля села. Під час боїв ЗСУ багаторазово завдавали успішних ударів по позиціях ворога на місцевому аеродромі. Станом на 14 серпня 2022 року було завдано 28 ударів. Усі 15 висадок ворожих військ завершались їхнім розгромом. Завдяки постійному нищенню російської техніки на території Чорнобаївки, село стало відомим українським інтернет-мемом, що набув широкого відображення в масовій культурі. Головним завданням мему є вказівка на повторюваність («наступити на ті ж граблі»). Згадка про Чорнобаївку означає неминучу смерть, поразку, втечу, системну поразку. 11 листопада 2022 р. село Чорнобаївка було звільнене від російської окупації.

«Ой у лузі червона калина». Пісня Українських січових стрільців, авторство якої належить громадському та культурному діячеві Степанові Чарнецькому. 1914 р. її почув чотар УСС Григорій Трух. Додавши до першої строфи «Ой у лузі...» ще три, він склав текст патріотичного гімну УСС «Червона калина». Вдруге пісня стала популярною в лютому 2022 р., на самому початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Андрій Хливнюк, лідер гурту «Бумбокс», виконав її на безлюдній Софійській площі в Києві і записав це на відео. Від великої популярності та поширюваності відео стало «вірусним», а на пісню з'явилося чимало каверів у виконанні і дітей, і дорослих.

Півник із Бородянки. Керамічний півник, виготовлений на Васильківському заводі майоліки, став одним із символів стійкості українського народу після того, як його зображення на стіні зруйнованою авіабомбою будинку опублікувала Єлизавета Серватинська, фотограф із «Суспільного». Панельний будинок знаходиться біля в'їзду в Бородянку, а від попадання авіабомби в ньому обвалився цілий під'їзд. Однак кухонна

шафка, на якій стояв півник, уціліла. Півник із Бородянки став не тільки популярним мемом російсько-української війни, а й розтиражованим українським сувеніром.

Насіння в кишенях окупантів. У березні 2022 р. жителька м. Генічеськ Херсонської області Світлана Панкова звернулася до російського окупанта зі словами: «Ви прийшли на мою землю, ви окупанти і з цієї миті прокляті. Покладіть собі в кишеню насіння соняшнику, щоб воно проросло, коли ви тут поляжете». Через цей вчинок українкою зацікавилися спецслужби РФ. У липні 2023 р. окупанти оприлюднили відео, на якому її змусили вибачитися перед камерою. Проти С. Панкової відкрили кримінальну справу за звинуваченням у «екстремізмі» і планували відправити її до Росії для показового суду. У вересні 2024 р. жінка вибралася з окупації. Її сміливі заяви російським окупантам стали одним із яскравих мемів російсько-української війни.

Джерела та література: Спаєк М. Скажи «паляниця»: 15 мемів, що з'явилися у час великої війни. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/31240/2023-02-23-skazhy-palyanytsya-15-memiv-shcho-zyavylsya-u-chas-velykoi-viyny>; Богданенко У. Меми російсько-української війни як культурна практика. URL: <https://ir.library.knu.ua/server/api/core/bitstreams>; Котубей-Геруцька О. «Доброго вечора everybody, цей день настав»: ми підготували підбірку головних мемів 2022 року. URL: <https://suspilne.media/culture/348110-dobrogo-vecora-everybody-cej-den-nastav-mi-pidgotuvali-pidbirk-golovnih-memiv-2022-roku>; Панаєтова Ю. Меми Перемоги: як українці перетворюють гумор на зброю. URL: <https://svidomi.in.ua/page/memy-peremohy-iak-ukraintsi-peretvoriuiut-humor-na-zbroiu>

Ірина Орлевич

ЗБРОЯ І ВІЙНА

ЗБРОЯ ВІЙНИ. Система або сукупність воєнно-технічних засобів, інструментів, предметів, спрямованих на ураження противника («живої цілі»), а також на знищення військової техніки, інфраструктури, території ворога в умовах воєнного конфлікту. Зброя війни ділиться на зброю летальну (спрямовану на смертельне ураження і знищення) і нелетальну (здатну зупинити ворога без завдання йому суттєвої шкоди). Диференціюють бойову зброю – тобто спеціальні засоби, якими збройні сили країни ведуть бойові дії і яка підпадає під дію міжнародних законів ведення війни, і зброю звичайну, небойову (мисливську, спортивну, холодну, частково вогнепальну зброю поліції), яка здатна вражати людей, але підпадає під дію кримінального законодавства. Поняття і термін «зброя» неоднорідні у військовому, воєнному, юридичному і змінні в синхронному просторі сучасних дискурсів. Диференціюють військову техніку і озброєння, в структурі якого виокремлюється: 1) власне зброя й засоби ураження і 2) її носії, а під самою зброєю мають на увазі засоби ураження, засоби транспортування і механізми її наведення.

Зброя війни в історичній пам'яті українців – змінна категорія. У різний час і в різних контекстах (від Середніх віків до сучасності) під зброєю війни розуміли спочатку холодну (мечі, шаблі), згодом вогнепальну зброю; сьогодні її розглядають як комплекс модерних видів озброєння. Цим поняттям охоплюють стрілецьку зброю (пістолети, автомати, гвинтівки, гранатомети, карабіни), протитанкові засоби (ракетні комплекси, гранатомети), бронетехніку (танки, бойові машини піхоти / БМП та десанту, бронеавтомобілі, бронетранспортери / БТР), ракетні системи (системи залпового вогню), артилерійські системи (гармати, самохідні установки), протипіхотні міни і міномети, системи протиповітряної оборони (ППО / зенітно-ракетні комплекси), авіацію (штурмову,

винищувальну, розвідувальну, бойові літаки і, відповідно, авіабомби, та вертольоти), безпілотники (безпілотні літальні апарати / БПЛА, зокрема БПЛА-камікадзе), ракети нападу (балістичні, крилаті, керовані), бойові кораблі (ракетні, артилерійські, підводні, десантні), катери тощо. Над цими видами озброєнь в ієрархії сучасної війни розміщена зброя масового знищення (передусім тактична і стратегічна ядерна зброя), а також хімічна і бактеріологічна зброя, використання якої заборонене міжнародним правом. У ході гібридного протистояння РФ з Україною від 2014 р. та після повномасштабного вторгнення в лютому 2022 р. зброя війни РФ та України пройшли еволюцію від спільної радянської збройової спадщини до двох різних систем: 1) України, орієнтованої на Захід і стандарти НАТО (звідси – українські американські та європейські зразки зброї на озброєнні ЗСУ); 2) Росії – на стандарти ОДКБ і Сходу (звідси – російське, іранське і північнокорейське озброєння в армії РФ). У ході збройного конфлікту також виникли проекти зброї війни як зброї майбутнього: презентована українська лазерна зброя «Тризуб»; зі свого боку, РФ активно модернізує свою зброю (зокрема дрони, на зразок безпілотника «Дань-М»), що створює додаткові виклики для України.

Загалом російсько-українська війна показує, наскільки важливим чинником є сучасна ефективна (зокрема далекобійна і стратегічна зброя): нарощування її виробництва може забезпечити успіх; натомість перерви в продукуванні і постачанні зброї, зменшення її постачання можуть перервати навіть успішні бойові дії (Слобожанська наступальна операція ЗСУ 2022 р.; констрнаступ ЗСУ 2023 р.), і навпаки: вміле поєднання тактики, стратегії й озброєння може забезпечити часто несподіваний ефект (Курська операція ЗСУ 2024 р., що дозволила українським військам просунутися на територію Курської області РФ та зайняти Суджу; операція «Павутина» 2025 р., коли сховані у фургонах українські дрони несподівано для перевізників атакували російські аеродроми, вивівши з ладу стратегічні бомбардувальники РФ).

Джерела та література: Белінський Ю.Є. Поняття «зброя» та його нормативне визначення. *Право і суспільство*, 2012. № 1. С. 188–191. Щербина Н. Перспективи визначення поняття «зброя» в національному законодавстві. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2022. № 3. С. 445–450; Зброя російсько-української війни 2022–2023 рр.: довідник-каталог основних зразків озброєння та військової техніки, які застосовувалися протиборчими сторонами під час відсічі широкомасштабного вторгнення РФ в Україну (24.02.2022–30.06.2023) / авт: С. Ушаков, С. Таранець, П. Павлов, М. Крет, О. Нор, М. Любашенко. Київ, 2023. Кн. 1; Ушаков С., Таранець С. Зброя російсько-української війни 2022–2024 рр.: довідник-каталог основних зразків озброєння та військової техніки, які застосовувалися протиборчими сторонами під час відсічі широкомасштабного вторгнення рф в Україну (24.02.2022–30.05.2024). Київ, 2024. Кн. 2; Ford R., Grant R.G. *Weapon: A Visual History of Arms and Armor*. London; New York, 2010.

Роман Голик

ЗБРОЯ УКРАЇНИ І СОЮЗНИКІВ. Розуміння і трактування концепту «зброя» в незалежній Україні трансформувалося разом зі зміною політичної ситуації. На першому етапі державного будівництва панували пацифістські доктрини, зокрема доктрина ядерного роззброєння. Ще в 1992–1993 рр., а остаточно у 1997 р., Україна втратила Чорноморський флот. Будапештський меморандум («Memorandum on Security Assurances in Connection with Ukraine's Accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons») 1994 р. позбавив Україну потенціалу атомної зброї. Подальші етапи роззброєння, в яких Україна позбулася значної кількості стратегічних бомбардувальників і ракет, ще більше звузила поняття «зброя війни» в українському контексті 1990–2000-х рр., звівши його майже до «фантому».

Початок гібридної російсько-української війни 2014 р. асоціювався з такими аспектами: 1) з архаїчним / імпровізованим озброєнням (луки, стріли, мечі, шпаги,

бити в комплекті із захисними касками і щитами), який використовували учасники Революції гідності для захисту від стрілецької зброї силових структур на Майдані в Києві; зі зброєю для самозахисту (газові балончики, травматичні пістолети) та мисливською зброєю (рушинці, карабіни); 2) із невикористанням зброї в конфлікті між ЗСУ та гібридними російськими військами («зелені чоловічки», «ввічливі люди») в Криму; 3) із застосуванням тогочасного комплексу озброєнь української армії на початку АТО / ООС. Гібридна війна 2014–2022 рр. і повномасштабне вторгнення в лютому 2022 р. спричинили переосмислення ролі радянської зброї та зброї пострадянського (українського) виробництва, а також підхід до різних видів зброї загалом.

Холодна зброя. Тактичні ножі, військові ножі, штики-ножі – зброя ближнього бою та «останнього шансу» – рідко фіксується в пам’яті російсько-української війни. Винятком стала історія ножового двобою між бійцем-штурмовиком ЗСУ Дмитром Масловським та якутським піхотинцем з армії РФ у листопаді 2024 р. біля села Трудове на Донеччині, після якого українському бійцеві було присвоєно звання Героя України (посмертно) за виявлену мужність, натомість російський воїн отримав звання героя РФ за знищення українця.

Джерела талітература: Шевченко Ю. Бійцю ЗСУ, який вступив в рукопашний бій з якутом, присвоїли звання Героя України посмертно. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/688967-biyuyu-dmitru-maslovskomu-yakiy-bivsyaz-yakutom-prisvojilivzannya-geroya-ukrajini-posmertno-video>.

Пістолети ЗСУ. Радянські ТТ калібру 7,62×25 мм, пістолет Макарова (ПМ), українські Форт-14 і Форт-17 калібру 9 мм, пістолети-кулемети Форт – легка стрілецька зброя, яка в пам’яті цієї війни залишається символічним офіцерським атрибутом та зброєю «останнього шансу» у ближньому бою, яку використовують рідко.

Автомат Калашникова. Автомат і його модифікації (АКС, АКМ та ін.), поширений автоматичний карабін

калібру 7,62 мм і калібру 5,45 мм. До 2014 р. автомат, який перебував спочатку на озброєнні радянської армії, а далі на озброєнні ЗСУ та інших силових структур, в Україні сприймався відносно нейтрально, або (під впливом радянських уявлень) навіть позитивно як символ свободи і боротьби проти колоніалізму. З початком гібридної війни та повномасштабного вторгнення РФ в Україну автомат Калашникова («калаш») почали трактувати також як знаряддя російського вторгнення і поширення тероризму в різних державах світу. Негативне ставлення посилене також версією про «збройовий плагіат» (за якою справжнім автором радянського автомата був не М. Калашников, а ув'язнений німецький військовий Г. Шмайсер, а сам автомат скопійований із німецького прототипу. Водночас автомат Калашникова далі залишається на озброєнні ЗСУ.

Кулемет М 240. Кулемет союзників, кулемет армії США і морської піхоти США, зброя підтримки піхоти. В культурній пам'яті російсько-української війни ця зброя навіть поетизується, зокрема в контексті постаті львівського культуролога і кулеметника ЗСУ Євгена Гулевича (1975–2022), який загинув під Бахмутом: «за світлинами наче М-240 – це теж диво, це така майже 13-кілограмова річ, яка після кількох кілометрів ходи з нею стає тяжкою, наче доля німецьких гірників у прозі Новаліса. Але ця вещь надійна, добра та лагідна до того, хто терпить її, спить з нею та дбає про її чистоту, вона завжди віддячить за це рівним ритмом серця власника. Думаю, що це так і було – він (Євген Гулевич – ред.) зі спокоєм стоїка притискав стрічку кришкою, вона лязгала легенько, і розпочинав...».

Джерела та література: Bohdan Pastukh. Ця стара Сука всуціль неперебірлива...URL:<https://www.facebook.com/photo/?fbid=6282214521837620&set=a.1314374721954983>

«Нептун». Український береговий протикорабельний мобільний ракетний комплекс з ракетами Р-360 «Нептун» (названий на честь давньоримського бога вод, дощу, морів

і океанів), створений для знищення есмінців, фрегатів, корветів, крейсерів. Після 2023 р. модифікований для ураження наземних цілей. Знаковим в українському дискурсі та історичній пам'яті «Нептун» став після 13 квітня 2022 р., коли дві ракет цього типу потопили флагман Чорноморського флоту РФ – ракетний крейсер «Москва». У 2025 р. обговорюють створення нового «довгого Нептуна» – ще потужнішої ракетної зброї.

Джерела та література: Червоненко В. «Нептун» vs крейсер «Москва». Що відомо про ракети, які потопили флагман росіян. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61108192>; Романюк Р. Потопити «Москву»: невідомі деталі. Як український «Нептун» знищив флагман російського флоту. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/12/13/7380452/>; Батюк Н. Завдає суттєвої шкоди: ракета «Довгий Нептун» може стати козирем України у війні. URL: https://24tv.ua/dovgiy-neptun-yaki-harakteristiki-raketi-zmozhe-zminiti-hid-viyni_n2780471.

«**Паляниця**». Українська ракета-дрон, реактивний дрон нового класу, далекобійний турбореактивний безпілотною із зоною ураження до 600–700 км. Уперше застосований ЗСУ 24 серпня 2024 р. у Воронежській області РФ. Ракета названа за асоціацією зі словом-шиболетом «паляниця» (різновид українського хліба, яке у 2022 р. вважалося знаком українськості, перевірковою лексемою для диференціації росіян і українців. Це стало підставою для мемів (зображення хліба-паляниці та слова-шиболета як ракети-дрона: «*Паляниця смажить. Наша дрон-ракета!*», «*Лови Паляницю!*» та ін.

Джерела та література: Сировой М. «Паляницею» по військових аеродромах РФ. Чотири переваги та два недоліки української ракети-дрона, яку вже застосовують Сили оборони. URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/chomu-ukraini-vazhlivomati-bilsh-masovu-zbroyu-khay-i-mensh-dovershenu-rozbitforbes-detaley-rozrobki-ukrainskoi-raketi-drona-palyanitsya>; Шпирка М. Як виглядає та що може далекобійний дрон-ракета «Паляниця». URL: <https://vctr.media/ua/yak-vyglydaye-novujdalekobijnj-dron-raketa-palyanitsya-foto-241943/>.

«Пекло». українська крилата ракета-дрон великої дальності (до 700 км) та швидкості – (700 км/год.). Уперше застосована ЗСУ 14 грудня 2024 р. на Брянщині, проте найвідомішою є атака 14 січня 2025 р., коли дрони «Пекло» разом із дронами «Бобер» атакували 12 регіонів РФ. Назва ракети «Пекло» зі значеннями 'потойбічне місце для грішників (аналог геснни)' та 'нестерпні умови, обставини, жахіття', 'сильний вогонь, полум'я' підкреслює її небезпечність, руйнівну потужність (влаштувати пекло для ворога), частково протиставляє українську парадигму російській, (запозиченій із церковнослов'янської: «пекло» contra «ад»). «Пекло», «Бобер», «Паляниця» і «Лютий» формуватимуть українську парадигму озброєння разом із майбутніми «Рутою», «Сапсаном» та «Рубакою» (шахедом).

Джерела та література: Мірошніченко Б. «Пекло» для росіян. Як Україна робила супер-дрон, а вийшла крилата ракета. URL: <https://epravda.com.ua/oborona/peklo-dlya-rosiyan-yak-ukrajina-robila-super-dron-a-viyshla-krilata-raketa-800910/>; «Пекло» та інші розробки. Як Україна розгорнула виробництво малих крилатих ракет. URL: <https://texty.org.ua/fragments/114082/peklo-ta-inshi-rozrobky-yak-ukrayina-rozhornula-vyrobnnytvo-malyh-krylatyh-raket/>.

«Бобер». Далекобійний реактивний український гібрид крилатої ракети і дрона-камікадзе. Названий за асоціацією з бобром – великим водним гризуном, який активно обгризає дерева: звідси уявлення про бобрів як про корисних для екосистеми, але водночас і відносно агресивних тварин. Звідси поширений в європейському медійному дискурсі метафоричний образ «українських бобрів», які атакують Москву (опис атаки ракети-дрона на РФ 14 січня 2025 р.).

Джерела та література: Świerkowski A. Bobry atakują Moskwę. Ukraińskie Shahedy uderzyły. URL: <https://defence24.pl/wojna-na-ukrainie-raport-specjalny-defence24/bobry-atakuja-moskwe-ukrainskie-shahedy-uderzyly>.

«Верба». Реактивна система залпового вогню РСЗВ калібру 12 мм сконструйована в Україні з модернізованої

бойової частини системи БМ-21 «Град» (її використовують і в Україні, і в РФ) та вантажівки українського виробництва КраЗ-6322 (Кременчук). Впроваджена у 2015 р., «Верба», порівняно з російським «Градом», удосконалена (система зв'язку і навігації, стабілізації платформи тощо), має значно збільшену швидкість перезарядження: від 1–2 годин («Град») до кількох хвилин («Верба»); шасі від КраЗа забезпечило машині більшу прохідність і витіснило використання російських «Уралів» (у «Градах»); час «Верби» для відкриття вогню по цілі на місцевості скорочений у 4 рази. Виробництво РСЗВ «Верба» лімітоване (близько 50 штук). Назва системи пов'язана зі словом «верба» та з українською традицією бити лозою чи вербою у Вербну неділю («Не я б'ю – верба б'є»), однак у зміненому контексті та зі зміненими конотаціями: «І хай верба, шутка, баська, як колись у дитинстві, тихенько торкнеться тебе – на щастя, на здоров'я, на перемогу, на мир. А ворогу-катюзі най буде по заслугі з РСЗВ “Верба”!!!».

Джерела та література: Бойчук Х. Що відомо про українську РСЗВ, яка стала символом Вербної неділі, 2023. URL: <https://kl.informator.ua/uk/shho-vidomo-pro-ukrayinsku-rszv-yaka-stala-symvolom-verbnoyi-nedili-2023>.

Безпілотники, дрони. Керовані літальні апарати (БПЛА), які здійснюють політ лише за дистанційною присутністю пілотів, без їхньої фізичної присутності на борту. У російсько-українській війні, починаючи від 2014 р., їх використовують як розвідувальні і як бойові дрони. Зокрема з українського і з російського боку для розвідки застосовувалися китайські квадрокоптери – «мавіки» (DJI Mavic). Із часом безпілотні апарати стали атакувати живу силу, військову техніку (зокрема і літаки), об'єкти інфраструктури, а також інші БПЛА (наприклад, зіткнення російського та українського «мавіків» 13 жовтня і 24 листопада 2022 р. на Донеччині). Звідси образ російсько-української війни як війну дронів / безпілотників та ідея створювати «армії» дронів, які б могли виконувати бойові завдання та воювати одні з одними. У війні масовано використовуються також баражуючі дрони-

камікадзе, ідея яких походить від японських тенсійнтай – смертників останнього періоду Другої світової війни і частково від ідеї мусульманських смертників – шахідів, де роль смертників тут виконують самі безпілотні літальні апарати. Водночас в Україні презентують дрони – носії ФАБ бомб та мін, дроненосці, а з іншого боку – антидронну техніку.

Джерела та література: Жирохов М. Війна дронів. Безпілотники в російсько-українській війні. Київ, 2024; Гичко М. Війна дронів в Україні перетворилася у «високошвидкісну гонку технологій», – Forbes. URL: <https://www.unian.ua/weapons/viyna-droniv-v-ukrajini-peretvorilasya-u-visokoshvidkisnu-gonku-tehnologiy-forbes>; Що це за українські дрони, які бомблять РФ 250-кг ФАБами та ще й міни скидають. URL: https://defence-ua.com/news/scho_tse_za_ukrajinski_droni_jaki_bombljat_rf_250_kg_fabami; «Підсмажує» дрони в повітрі: Британія показала зброю, яка може з'явитися на фронті в Україні. URL: <https://24tv.ua/rapiddestroyer-viprobuvava-britaniya-vona-mozhe-zavitisya-ukrayini>; Кухарик Н. Дрононосець, «Трембіта» і не тільки: які військові новинки показали на форумі в Києві. URL: <https://news.telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2025-02-21/5899088-drononosets-trembita-i-ne-tilki-yaki-viyskovi-novinki-pokazali-na-forumi-v-kyevi>.

«Джавелін». Компактний переносний (ПТРК – протитанковий переносний ракетний комплекс) виробництва США. «Джавелін» FGM-148 названий за аналогією з холодною зброєю (джавелін ‘дротик’, ‘спис для метання’). Одна зі специфічних його характеристик така: ракета має тепловий механізм самонаведення, що позбавляє необхідності додаткового супроводу і коригування польоту ракети після її запуску. Протягом 2018–2021 рр. «Джавелін» відіграв важливу роль у протистоянні ЗСУ танковим силам РФ під час гібридної війни з Україною. Після лютого 2022 р. він символізував масовий опір українців: завдяки використанню «Джавелінів» (разом з артилерійськими та іншими системами) ЗСУ вдалося зупинити просування танкової техніки РФ. За інформацією ЗСУ, вже до 4 березня

2022 р. за допомогою «Джавелінів» українські збройні сили знищили майже 280 одиниць ворожої техніки на 300 запусків ракет, що довело високу ефективність такої зброї. У 2023 р. «Джавеліни» використовували для ураження повітряних цілей. У цей період сформувалося твердження, що «Джавеліни» наводять жах на війська РФ. Звідси використання цієї назви в українських піснях на рівні з іншими актуальними в той період видами озброєння: Тарас Компаніченко і «Хорея козацька» з піснею «Байрактари і Джавеліни»; Христина Соловій з піснею «Українська лють», «Bella ciao». «Джавеліни» з'явилися у візуальному публічному просторі: зображення Тараса Шевченка із «Джавеліном» на плечі на плакатах і муралах із цитатою «Борітеся – поборете» та її різновидами. «Джавелін» увійшов до складу неологізмів: «Без Джавеліна й калини нема України». Зброя також персоніфікована в мемі «свята Джавеліна» (St Javelin) – як рятівниця України, зображена (зокрема на муралах) у зеленому одязі з зеленим «Джавеліном» у руках, що мало відсилати до іконографії св. Марії Магдалини як уособлення спасіння. На першому етапі війни образ «святої Джавеліни» був використаний у поп-культурі разом із популярними фразами цього періоду: «З нами Бог і Свята Джавеліна, Доброго вечора, ми з України!» (TaRuta з піснею «Свята Джавеліна»). «Джавелін» став одним із символів української масової культури: м'яка дитяча іграшка «Джавелін», піца «Джавелін», сосиски «Джавелінки» та ін. На короткий час у практиці українців з'явилися відповідні антропоніми: жіноче ім'я Джавеліна та чоловіче Джавелін, якими називали новонароджених.

Джерела та література: Полівчак Р. Вперше на Прикарпатті дівчинку назвали іменем Джавеліна. URL: <https://suspilne.media/ivano-frankivsk/245152-vperse-na-prikarpatti-divcinku-nazvali-imenem-dzavelina/>; Walsh D. Ukraine War: St Javelin and the Missile that has Become a Symbol of Ukrainian Resistance. URL: <https://www.euronews.com/next/2022/02/27/ukraine-war-st-javelin-and-the-missile-that-has-become-a-symbol-of-ukraine-s-resistance>; Гдакович М. Хремотоніми Джавелін і Байрактар у сучасному українському мілітарному дискурсі: семантика,

прагматика та функційне навантаження. *Onomastica*, 2023. Т. 67. С. 285–303; Ніколаєва М. Озброєні сувенірами: що купити з джавеліном, байрактаром і хаймарсом. URL: <https://weekend.today/market/shho-kupyty-z-dzhavelinom-bajraktarom-i-hajmarsom.htm>.

«Байрактар». Вироблений у Туреччині ударний середньовисотний безпілотною (БпЛА), а також перспективний важкий ударний безпілотною турецького виробництва компанії «Bayraktar AKINCI», обладнаний українськими двигунами і з великою тривалістю польоту. Виконує автономні або дистанційно керовані польоти, контрольовані наземними операторами. екіпажем на наземній станції керування. Безпілотною (бойовий дрон) пов'язують із прізвиськом керівника компанії-розробника Сельчука Байрактара (Selçuk Bayraktar), який виступив з підтримкою українського Криму і засудив агресії РФ щодо України. «Байрактар» називали основним засобом допомоги українцям у бою, починаючи з періоду гібридної війни 2021 р., коли його вперше було застосовано на Донецькому напрямку. Після повномасштабного вторгнення у 2022 р. за допомогою «Байрактарів» українські збройні сили масово знищували колони російської бронетехніки (до 180 одиниць техніки в одному з боїв 2 березня 2022 р. на Сумщині). «Байрактари» допомагали знищувати російські зенітні комплекси «Бук», «Панцирь», «Тор», реактивні системи залпового вогню «Ураган», а також катери «Раптор», гелікоптери Мі-8 та ін. Це створило враження універсальності «Байрактара», і безпілотною посів важливе місце в українській масовій культурі. Цю назву було перетворено у власне чоловіче Байрактар, яким називали дітей; у продажу з'явилися м'які іграшки і моделі «Байрактар», однойменна горілка, кава, ковбаски «Байрактарчики» тощо. Як і «Джавелін», «Байрактари» були оспівані в піснях: Тарас Боровок із піснею «Байрактар»; Тарас Компаніченко і «Хорея козацька» з піснею « Байрактари і Джавеліни». Водночас автори частини цих текстів застерігали від ідеалізації «Байрактара» і формування «байрактарщини»: «Це пісня не про байрактари і не про

джавеліни... Я вважав, що ніякий байрактар нас не врятує, якщо не буде духу. Тому я про цей дух співав. І приємно..., що дехто, аналізуючи суцільну «байрактарщину» наших широт і довгот, відмітили, що ця пісня виділяється з-поміж інших, тому що вона не про байрактари» (Тарас Компаніченко, «Сяє небо, гра земля, йдемо в бій на москаля!»).

Джерела та література: Malsin J., Kivilcim E. His Drones Helped Ukraine on the Battlefield. Could He Be Turkey's Next Leader? URL: <https://www.wsj.com/world/asia/his-drones-helped-ukraine-on-the-battlefield-could-he-be-turkeys-next-leader-6d77bafa>; Ніколаєва М. Озброєні сувенірами: що купити з джавеліном, байрактаром і хаймарсом. URL: <https://weekend.today/market/shho-kupyty-z-dzhavelinom-bajraktarom-i-hajmarsom.htm>; Богданьок О. Джавеліна і Байрактар. У Мін'юсті розповіли, як українці називають дітей URL: <https://suspilne.media/265357-dzavelina-i-bajraktar-u-minusti-rozpovili-ak-ukrainci-nazivaut-ditej/>; Гдакович М. Хремотоніми Джавелін і Байрактар у сучасному українському мілітарному дискурсі: семантика, прагматика та функційне навантаження. *Onomastica*, 2023. Т. 67. С. 285–303; Шумицька Г., Підкуймуха Л., Кісс Н. Мова як «байрактар», мова як код: до ювілею соціолінгвістки Лариси Масенко. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/larysa-masenko-ukrayinska-mova/32126052.html>.

«Стінгер». Переносний зенітно-ракетний комплекс «земля-повітря» із системою самонаведення на ціль, призначений для ураження літаків і гелікоптерів, які переміщуються на низькій висоті. Популярність здобув, зокрема, у роки радянської війни в Афганістані як озброєння моджахедів під час партизанської війни. Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну у березні 2022 р. ЗСУ мали на озброєнні понад 2000 ракет «Стінгер». Разом із системами «Джавелін» і безпілотниками «Байрактар», вони допомогли зупинити наступ російських військ, вражаючи ударні вертольоти Ка-52, Мі-24, літаки СУ-34, безпілотники БПЛА і навіть крилаті ракети, на що особливо акцентували в українському публічному дискурсі. Саме тому за моделями «Стінгерів» були виготовлені м'які дитячі іграшки, і про них

згадували в українських піснях, хоч популярність «Стінгерів» була значно меншою, ніж «Джавелінів» чи «Байрактарів».

Джерела та література: Тіток Ю. Збив дві ракети зі «Стінгера»: історія військового, про якого у зверненні згадав Зеленський. URL: <https://suspilne.media/chernihiv/295062-zbiv-dvi-raketi-zi-stingera-istoria-vijskovogo-pro-akogo-u-zvernenni-zgadav-zelenskij/>; Козацький С. Військові показали, як зі Stinger збили ракети Х-101 на Київщині. URL: <https://military.com/uk/news/vijskovi-pokazaly-yak-zi-stinger-zbyly-raketu-h-101-na-kyivshhyni/>.

«Петріот». Одна із систем протиповітряної оборони (ППО) армії США, зенітний ракетний комплекс (ЗРК), що функціонує як ПРО – система протиракетної оборони. Система, назва якої апелює до ідеї патріотизму (Patriot – патріот), у російсько-українській війні використовується як основна зброя захисту від ракет РФ («Кинджал», «Калібр», «Іскандер»). Під час масованої атаки на Україну і Київ 16 травня 2023 р. система «Петріот», хоч і зазнала незначних пошкоджень, знищила шість російських ракет «Кинджал», що їх інші системи не могли збити. Це зробило «Петріот» синонімом надійного протиповітряного захисту українських територій. Водночас дороговартісність і висока технологічність робить систему малодоступною, тому в українському і європейському дискурсах постійно виникає тема пошуку нових систем «Петріот», а українська оборонна промисловість намагається створити вітчизняний аналог системи.

Джерела та література: Ведмеденко І. Український «Patriot»: пафосно, складно, але можливо. URL: <https://www.unian.ua/weapons/ukrajinskiy-patriot-pafosno-skladno-ale-mozhливо-12617304.html>

«Хаймарс». Реактивна артилерійська система виробництва США з ракетою реактивним снарядом, призначена для стаціонарного ведення вогню і мобільного переміщення, кочування вогневого засобу, його швидкого відходу і переходу з одних позицій на інші (принцип «shoot-and-scoot»). Під час повномасштабного вторгнення РФ в Україну у червні 2022 р.

система «Хаймарс» з'явилася в Україні і була застосована в бою: її використання спричинило суттєві втрати боєприпасів та особового складу РФ, втрати артилерійських установок, що забезпечило стабілізацію фронту влітку 2022 р. «Хаймарси» стали об'єктами масової культури: з'явилися пластикові мінімоделі та конструктори «Хаймарс»; окремі мережі розповсюджували піцу «Хаймарс»; було створено образ «святого Хаймарса» (за аналогією до «святої Джавеліни») та Хаймарсмена (на кшталт Супермена); соцмережі поширювали меми з «Хаймарсом», набув популярності вираз «ЗСУ хайсмарять противника». На «Хаймарс» покладали особливі сподівання, які система, певною мірою, виправдала. Водночас представники ЗСУ стверджували, що аналогічна українська система «Вільха» ефективніша, ніж «Хаймарс».

Джерела та література: Дурманенко О. Зброя, названа на честь бога війни: чому росіяни бояться і ненавидять HIMARS. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/tekhnika-nazvana-na-chest-boha-viyny-chomu-rosiiany-boiatsia-i-nenavydia/>; Найсмійніші меми про те, як HIMARS спалює російські склади на окупованій території. URL: https://vgolos.ua/news/paysmishnish-memi-pro-te-yak-himars-spalyuie-rosiyski-skladi-na-okupovaniy-teritoriyi_1423984.html; Ніколаєва М. Озброєні сувенірами: що купити з джавеліном, байрактаром і хаймарсом. URL: <https://weekend.today/market/shho-kupyty-z-dzhavelinom-bajraktarom-i-hajmarsom.htm>; Бичек С. Перевищує HIMARS. Огляд української РСЗВ «Вільха». URL: <https://kyiv24.news/publications/perevershuye-himars-oglyad-ukrayinskoyi-rszv-vilha>.

АТАСМС. Мобільний балістичний тактичний комплекс із тактичною ракетою «земля–земля» виробництва США. Система АТАСМС (Army TACTical Missile System – армійська тактична ракетна система) відома з часів війни в Перській затоці 1991 р. Вона привернула увагу ЗСУ як далекобійна зброя, засіб ураження цілей глибоко в тилу ворога. В історії російсько-української війни запам'ятався період очікування АТАСМС, а також очікування дозволу США на використання системи і ракети для знищення віддалених цілей. Однією з перших операцій ЗСУ, СОУ, ССО із застосуванням з АТАСМС

була, наприклад, нічна операція «Dragonfly» («Бабка») 17 жовтня 2023 р., коли систему було використано для атак аеродромів окупованих міст Луганська і Бердянська, а також для знищення гелікоптерів Ка-52 і Мі-8. АТАСМС успішно використовували для знищення чи пошкодження комплексів С-300 та С-400. Восени–узимку 2024 р., після дозволу США, ракетні комплекси було використано для ураження цілей на території РФ. Така тенденція викликала певний оптимізм в українських військових колах і медіа. АТАСМС стали вважати «новою довгою рукою ЗСУ». АТАСМС з’явився в українській масовій культурі як конструктор, пиво (American Porter із зображенням ракети, що «влучає в ціль з першого ковтка»). Однак згодом далекобійну зброю використовували менше, запаси ракет закінчилися, і в 2025 р. ЗСУ отримали інше озброєння – бомби GLSDB (Ground Launched Small Diameter Bomb – бомба малого діаметра наземного базування).

Джерела та література: Перепечко І. NYT: Україна отримала дозвіл бити далекобійними ракетами АТАСМС по території РФ. URL: <https://babel.ua/news/112755-nyt-ukrajina-otrimala-dozvil-biti-dalekobiynimi-raketami-atacms-po-teritoriji-rf>; Ян О. АТАСМС: нова «довга рука» ЗСУ. URL: <https://military.com/uk/articles/atacms-nova-dovga-ruka-zsu/>; «Дальність, яка потрібна». США заявили про заміну АТАСМС в Україні на бомби GLSDB. Як це вплине на фронт? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ssha-atacms-glsdb-bomby-zamina-vplyv-na-front/33349667.html>.

«Леопард». Бойовий танк третього покоління виробництва ФРН, на озброєнні сухопутних військ Західної (згодом об’єднаної) Німеччини від 1979 р. як основний танк. У російсько-українській війні танк «Леопард» став зброєю ЗСУ 2023–2024 рр. На передачу танків «Леопард» українці та українське військо очікували досить довго, вимагаючи їх від керівництва Німеччини. Для цього було використано навіть флешмоб *#FreeTheLeopards*, коли телеведучі стали використовувати «леопардові мотиви» в одязі та аксесуарах як заклик до німецької влади «звільнити Леопардів», передавши їх Україні. Прибуття танків викликало ентузіазм в українському публічному дискурсі та в масовій культурі:

з'явилася м'яка іграшка «Танк Леопард»; у соціальних мережах поширилася низка мемів (Тарас Шевченко в леопардовій шапці); картки окремих банків із візерунком леопардової шкіри; вираз «Все буде «Леопард» на кшталт «Все буде Україна» і «Все буде добре» та ін. В ідеологічному дискурсі РФ формували протилежну картину, описуючи появу в протистоянні з РФ в Україні «тих самих» танків із хрестами з натяком на німецькі танки Другої світової війни, що відповідало пропагандистським уявленням про «неонацизм Заходу». В Україні танки «Леопард» частково змінили ситуацію на користь ЗСУ; зокрема 12 листопада 2024 р. поблизу м. Курахового Покровського району на Донеччині «Леопард-2» допоміг відбити бронетанкову атаку. Однак загалом використання танків не дало очікуваного ефекту: вони виявилися вразливими до атак безпілотників.

Джерела та література: «Шольц, віддай леопардів» – мережа вибухнула мемами і закликає політика надати Україні танки. URL: <https://maximum.fm/sholc-viddaj-leopardiv-merezhavibuhnula-memami-j-zaklikaye-politika-nadati-ukrayini-tanki>; Жданович Д. «Починаємо вдягати костюми ATACMS»: як українці реагують на рішення Німеччини щодо Leopard-2. URL: https://24tv.ua/dobirka-memiv-pro-rishennya-nimechchini-nadati-ukrayini-tanki_n2243162; Гірник К. Танки Leopard-2 вкрай погано показали себе на полі бою в Україні. URL: <https://www.unian.ua/weapons/tanki-leopard-2-vkray-pogano-pokazali-sebe-na-poli-boyu-v-ukrajini-the-telegraph-12976407.html>.

«**Storm Shadow**». Крилата авіаційна ракета «повітря–земля» виробництва Великобританії і Франції (відома під назвою SCALP-EG – *Système de Croisière Autonome à Longue Portée – Emploi Général*). Ракету, розробку якої почато ще у 1994 р., взято на озброєння 2003 р.; її застосовували в Іракській і Лівійській війнах, а також у війні в Сирії. Ракета малопомітна для радарів, ефективна під час знищення стратегічних цілей (зокрема добре захищених будівель і бункерів), попри захищеність останніх системами ППО. ЗСУ просили західних партнерів про передачу ракет ще у 2022 р., проте вперше їх застосували навесні 2023 р. Ракети «Storm Shadow»

стали предметом дискусій України із західними союзниками щодо можливості їхнього використання для далекобійних ударів по РФ. Використання засвідчило ефективність ракет (руйнування військових стратегічних об'єктів, підприємств у Луганській та в Ростовській областях, складів боєприпасів на окупованій частині Луганщини, мостів через Чонгар у Криму, доків у Севастополі, кораблів, а також підводного човна Чорноморського флоту РФ – носія ракети «Калібр», підземних командних пунктів у Курській області та ін.). З іншого боку, представники ЗСУ стверджували про необхідність прикриття ракет «Storm Shadow» іншим озброєнням, щоб захистити їх як цінну зброю від збиття. Зображення цих ракет стало елементом української масової культури: футболки «Storm Shadow», дитячі конструктори «Літак F16 & Storm Shadow», де певним чином наклалася популярність воїна-героя з коміксів та анімаційних фільмів («A Real American Hero Storm Shadow») і ракети.

Джерела та література: Козацький С. Storm Shadow в Україні: перший місяць ударів по ворогу британськими крилатими ракетами. URL: <https://militaryni.com/uk/articles/storm-shadow-v-ukrayini-pershyj-misyats-udariv-po-vorogu-brytanskymy-krylatymy-raketamy/>; «Чи дійсно Україна може бити ракетами Storm Shadow по РФ», – з'явилася нова заява. URL: https://defence-ua.com/news/chi_dijсно_ukrajina_mozhe_biti_raketami_storm_shadow_po_rf; Пришляк Н. У Повітряних силах розкрили, як прикривають ракети Storm Shadow від збиття. URL: <https://www.unian.ua/war/storm-shadow-scalp-u-povitryanih-silah-rozkrili-yak-prikrivayut-raketi-vid-zbittya-12957441.html>.

«Трембіта». Проєкт крилатої ракети українського виробництва «земля–земля», названа за аналогією до поширеного в Карпатах музичного інструмента. Ракета вагою майже 100 кг; заявлена дальність польоту – понад 140 км при швидкості 400 км/год на мінімальній висоті 30 м і максимальній 2000 м; носій – напівпричіп, здатний везти сім ракет. Позиціонована як відповідник російсько-іранських «Шахедів» завдяки дешевизні та простоті конструкції (без рухомих деталей двигуна). Може використовуватися по

ворожих ППО (при пуску одночасно понад 20 ракет), і для ураження цілей. Презентована як «народна ракета з гаража», яку завдяки простій і невибагливій технології можна виготовляти масово. Водночас поява «Трембіти» наклалася на давніший мем із зображенням карпатських трембіт, що стріляють ракетами.

Джерела та література: Долетить до Москви: що відомо про українську ракету «Трембіта» та скільки таких зможемо виробляти. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/doletyt-do-moskvy-shcho-vidomo-pro-ukrainsku-raketu-trembita-ta-skilky-takikh-zmozheмо-vyroblyaty-341291.html>; Pars представили крилату ракету «Трембіта». URL: <https://military.com/uk/news/pars-predstavlyly-krylatu-raketu-trembita>; Кухарик Н. Дрононосець, «Трембіта» і не тільки: які військові новинки показали на форумі в Києві. URL: <https://news.telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2025-02-21/5899088-drononosets-trembita-i-ne-tilki-yakivyskovy-novinki-pokazali-na-forumi-v-kievi>.

«Рута». Розвідувальна і ударна реактивна ракета-дрон вагою бойової частини до 100 кг; імовірна швидкість 500–800 км/год, заявлена дальність польоту 300 км. Назва ракети-дрона походить від назви рослини, надзвичайно популярної в народі і опоетизованої.

Джерела та література: Що відомо про ракету «Рута», про випробування якої повідомлено офіційно: характеристики та можливості. URL: https://defence-ua.com/weapon_and_tech/scho_vidomo_pro_raketu_ruta_pro_viprobuwannja_jakoji_povidomleno_ofitsijno_harakteristiki_ta_mozhливosti-17421.html; «Рута» і «Пекло» попсують нерви ворогу: експерт розповів деталі про нову українську зброю URL: <https://www.unian.ua/weapons/ruta-i-peklo-popsuyut-nervi-vorogu-ekspert-rozpoviv-detali-pro-novu-ukrajinsku-zbroyu-12850674.htm>.

ЗБРОЯ РОСІЇ І СОЮЗНИКІВ. Автомат Калашникова (АК, “Калашніков”, “Калаш”). Автоматичний карабін калібру 7,62 мм та калібру 5,45 мм. На відміну від України, в РФ створено культ «Калаша»: автомат і його численні варіанти (АК-46, АК-47, АКМ, АКМС, АК-74, АКС-74 ,

АК-101, АК-102, АК-103, АК-104, АК-105, АК-107 АК-108 АК-109, АК-200, АК-201, АК-202, АК-203 АК-204, АК-205, АК-308 та ін.) є «найпростішою», «найнадійнішою» автоматною зброєю та «культурним брендом Росії» (В. Мединський). У 2017 р., під час гібридної російсько-української війни, М. Калашникову і його автоматів було споруджено пам'ятник. Така меморіалізація викликала критику навіть у російському суспільстві; деякі російські інтелігенти протестували проти увічнення АК як символу агресії і вбивств у світі. Однак АК далі використовували як основну зброю піхоти та сил спецназу РФ під час бойових дій на Донбасі та повномасштабного вторгнення в Україну 2022 р.

Джерела та література: Скрепно: Російський міністр назвав автомат Калашникова «культурним брендом». URL: <https://www.dsnews.ua/ukr/world/skrepno-rossiyskiy-ministr-nazval-avtomat-kalashnikova-19092017185200/amp>; Культурний бренд Росії. Як у Москві встановили пам'ятник Калашникову і чому він мало кому сподобався URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/kulturnij-brend-rosiji-jak-v-moskvi-vstanovili-pam-jatnik-kalashnikovu-i-chomu-vin-malo-komu-spodobavsja-1895303.html>; Райхель Ю. Убивство як бренд. Про пам'ятник Михайлу Калашникову та «російській культурі». URL: <https://day.kyiv.ua/blog/polityka/ubyvstvo-yak-brend>.

«Верба». На відміну від однойменного українського комплексу залпового вогню «Верба», російська зброя – це переносний ракетно-зенітний комплекс; аналог американського «Стінгера» і радянської «Ігли» для збиття повітряних цілей, літаків, гвинтокрилів, ракет і БПЛА. «Ігла» на озброєнні в РФ відома збиттям українського літака ІЛ-76 у Луганську 14 червня 2014 р. із 40 воїнами ЗСУ на борту, що на той час стало однією з найбільших втрат ЗСУ за весь час незалежності України, а «Верба» – атакою на АН-30 ВПС України у Слов'янську 6 червня 2014 р. Від початку повномасштабного вторгнення російську «Вербу» як трофей бійці ЗСУ знаходили окремими частинами по звільненій українській території: Ірпінь (комплекс «Барнаул-Т»), Гостомель (пускові установки), Мала Рогань (ракети). Як наслідок,

одним зі знакових для цього періоду війни стало фото бійця ЗСУ із трофейною «Вербою» в руках, що було досягненням для українського війська.

Джерела та література: Дем'яненко В. Найновіший російський ПЗРК став трофеєм українських воїнів: що про нього відомо. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/05/28/najnovishyj-rosijskiy-pzrk-stav-trofejem-ukrayinskyh-voyniv-shho-pro-nogo-vidomo/>; Які особливості має «автоматизований» рашистський ПЗРК «Верба». URL: https://defence-ua.com/weapon_and_tech/jaki_osoblivosti_maje_avtomatizovaniy_rashistskiy_pzrk_verba-7552.html.

«Бук». Зенітно-ракетний комплекс для ураження літаків, гелікоптерів, безпілотників, крилатих ракет, КАБів (керованих авіабомб) на висоті від 30 м до 14–18 км; здатний працювати в умовах радіоелектронної боротьби. Найвідоміше використання «Буків» під час російсько-української війни – збиття Boeing-777 малайзійських авіаліній 17 липня 2014 р. над окупованою частиною Донецької області, внаслідок чого загинуло 298 пасажирів і членів екіпажу. Спочатку російські військові і сепаратисти з т.зв. ДНР стверджували, що збили літак ЗСУ; згодом російська сторона намагалася поширювати і закріпити в суспільній пам'яті думку про збиття «Боїнга» українськими військовими. Медіа також розповсюджували версію про провину України в тому, що вона не закрила повітряного простору над своєю територією. Дискурси поділилися, і в частині з них збиття «Боїнга» «Буком» описували як наслідок т.зв. «громадянського конфлікту» на Сході «поділеної України», покладаючи війну за трагедію водночас і на ЗСУ, і на війська т.зв. ЛНР і ДНР. Водночас розслідування незалежного журналістської спільноти «Bel-lingscat» та міжнародної слідчої групи в Нідерландах уже в 2017–2019 рр. виразно ідентифікували «Бук», який збив малайзійський літак, його шлях з РФ на територію України і назвали винних у збитті літака – офіцерів і солдатів 53-ї гвардійської зенітної ракетної бригади армії РФ, які керували «Буком». Родичі загиблих вимагали від РФ офіційних вибачень і компенсацій. Однак лише в 2025 р. РФ офіційно

було визнано винною у збитті «Боїнга». Під час повномасштабної російської агресії проти України комплекс «Бук» і далі перебував на озброєнні військ РФ, так само як і ЗСУ.

Джерела література: Pijl K. van der. Flight MH17, Ukraine and the New Cold War: Prism of Disaster. Manchester, 2018; Bellingcat назвав номер установки «Бук», з якої збили MH17. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/05/160503_bellingcat_dk; Дослідницька група Bellingcat визначила причетних до катастрофи MH17. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-bellingcat-mh17/30008234.html>; Шрек К. Коли бойовики на Донбасі заявили, що збили «військовий літак України», ним виявився MH17. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30057069.html>; «РФ офіційно визнали винною за збиття MH17» – рішення Міжнародної організації цивільної авіації. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cdr5drg0jkzo>.

Ракетна зброя. Літальні апарати, ракети (апарати, приведені в дію реактивним рухом). За різними критеріями діляться на стратегічні і тактичні; оперативно-тактичні, малого й середнього радіусу дії, міжконтинентальні; крилаті й балістичні; дозвукові, звукові, над- і гіперзвукові; наземного, повітряного, морського базування; ракети «повітря–повітря», «поверхня–поверхня», «поверхня–повітря»; конвенційні та ядерні, керовані і некеровані та ін. У дискурсах і свідомості свідків, повідомленнях мас-медіа та частини учасників бойових дій російсько-української війни ці літальні апарати часто фігурують недиференційовано, узагальнено, як «ракети» чи «ракета». Лише у 2023 р. було задіяно майже 5 000 ракет різних типів, використаних РФ проти України. Від початку повномасштабного вторгнення йшлося про комбіновані атаки на Україну за допомогою БПЛА («шахедів») та різних видів російських ракет (крилаті ракети Х-101, ракети пропітряної оборони С-300, С-400, ракети «Іскандер», «Калібр», «Точка-У», КАБ (керовані авіабомби), «Кинджал») одночасно, щоб ускладнити роботу українських засобів ППО. Зокрема під час масштабної атаки на Яворівський військовий полігон (Яворівську військову базу) на Львівщині вранці 13 березня 2022 р. було запущено,

за різними даними, майже 30 ракет, що спричинило значні руйнування і велику кількість жертв. Ракетні атаки РФ у пам'яттєвих дискурсах цивільних українських очевидців постають як незвичні події: «феєрверки», «салюти», «зоряні війни»; вибухи, «снопи», «вогняні кулі і промені», «жовті вогні», що летять дуже високо на небі, «здригається земля і небо», чути «глухі удари» ППО, «звук різко вривається і стрімко наростає», «щось велике й залізне летить небом» (атака на Київ 16 травня 2023 р.), які можуть закінчитися трагічно: «Вибух, все накрило. На колінах лізли до дверей. Квартири нема» (атака на Львів 6 липня 2023 р.); «Вибух, і все посипалось. Вікна всі повилітали. Двері» (атака на Львів 29 грудня 2023 р.); «Все було в огні, все трусилося» (атака на Львів, 4 вересня 2024 р.). Водночас суспільна свідомість і медійний дискурс фіксують ризик того, що в частині російських ракет може бути ядерний заряд; наводяться приклади промахів зброї, яку РФ називає «високоточною», що ведуть до значних жертв та руйнувань цивільного населення. Тривають дискусії щодо «помилкового» vs зумисного використання російських ракет по цивільних цілях. Водночас існує й образ невдалого запуску російських ракет (балістична ракета середнього радіусу «Орешник», міжконтинентальна балістична ядерна ракета «Ярс»), що є прикладом неефективності російських ракет і ракетних військ. Проте вони і надалі становлять одну з основних воєнних небезпек.

Джерела та література: «Це було як у зоряних війнах». Розповіді очевидців про нічну атаку на Київ. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-65611344>; Хомич В. Російська ракета влучила в багатопверхівку у Львові, є загиблі: що відомо про трагедію. URL: <https://lviv.media/lviv/77304-rosijska-raketa-vluchila-v-bagatopoverhivku-u-lvovi-ye-zagibli/>; Моторошні спогади очевидців, які пережили ракетний удар по Львову. URL: https://vgolos.ua/news/motoroshni-spogadi-ochevidciv-yaki-perezhlili-raketniy-udar-po-lvovu_1454277.html; Черновол К. Від АТАСМС до «Орешника»: які ракети використовують для ударів Україна і Росія. URL: <https://www.unian.ua/weapons/vid-atacms-do-oryeshnika-yaki-raketi-vikoristovuyut-dlya-udariv-ukrajina-i-rosiya-bloomberg-12831909.html>.

«Іскандер». Російський ракетний комплекс названий за давньоруською формою імені Олександра Македонського і сконструйований на Коломенському заводі машинобудування. Перша презентація – 1999 р., серійне виробництво – від 2005 р. Призначений для запуску одноймейнних різнотипних крилатих ракет: «Іскандео», «Іскандер-М», «Іскандер-Е» (балістичні), «Іскандер-К» (крилаті). Може бути оснащений звичайними та ядерними боеголовками. Ракети з дальністю ураження (за різними даними) від 500–700 км. Від 24 лютого 2022 р. ракети «Іскандер-М» активно і майже щоденно використовувалися для обстрілу української території, зокрема з Білорусі; застосовані під час атак українських аеродромів на початку повномасштабного вторгнення, атаках на Київ, Харків, Одесу. Серед досягнень «Іскандера» РФ називає можливість знищувати американські системи Patriot. Неточність влучання одночасно з умисним спрямуванням ракет «Іскандер» на житлові квартали спричинила поранення цивільних осіб у центрі Одеси 25 листопада 2024 р., масову загибель (18 осіб) і травмування (70 осіб) у Кривому Розі 4 квітня 2025 р., коли було застосовано «Іскандери» з касетними зарядами. В українській суспільній свідомості виник образ «Іскандера» як засобу терору цивільного населення.

Джерела та література: «Іскандер»: зброя ракетного терору. URL: <https://military.com/uk/articles/otrk-yskander-zbroya-raketho-terroru/>; Комісія ООН відвідала район Кривого Рогу, куди поцілив «Іскандер». URL: https://www.dsnews.ua/ukr/politics/komissar-oon-posetil-rayon-krivogo-roga-kuda-popal-iskander-06042025-519769#google_vignette.

«Кинджал». Аеробалістична ракета, авіаційний ракетний комплекс РФ, названа за типом холодної зброї (за деякими класифікаціями – гіперзвукова і високоточна). На озброєнні від 2017 р., містить бойову частину масою 500 кг. За офіційною версією РФ, максимальна швидкість – до 4080 м/с (14 688 км/год); за українською версією – 1240 м/с. Основні носії ракети – літаки Ту-22М, МіГ-31, МіГ-31К; їхня поява в акваторії Каспійського моря сигналізує підвищену небезпеку

для України. Росія презентує «Кинджал» як високошвидкісну (хоч дороговартісну і чисельно обмежену) маневрену ракету, здатну знищувати добре захищені стаціонарні цілі (бункери, підземні укриття), а також військові кораблі (есмінці, крейсери, фрегати, авіаносці). Уперше використання «Кинджалів» задеклароване РФ внаслідок удару 18 березня 2022 р. по складі боєприпасів неподалік селища Делятин в Івано-Франківській області. Цю новину українські ЗМІ піддали сумніву, хоч українська сторона підтвердила удар. Водночас повідомлення про застосування «Кинджалів» формувало образ України як випробувального майданчика для новітніх видів зброї РФ. Згодом їхнє використання стало частішим: весною й літом 2022 р. вони вражали об'єкти на Одещині, Вінничині. На цьому етапі було визнано, що ракети типу «Кинджал» важко знищити наявними в ЗСУ засобами. Ракети вражали цілі під час комбінованих масованих обстрілів України 26 січня і 5 березня 2023 р., коли запускали ракети різних типів («Іскандер», «Калібр», Х-101), а також 2–6 «Кинджалів». Ракети типу «Кинджал» були використані також під час атаки на Львів 4 вересня 2024 р., коли було пошкоджено 189 будинків, загинули 7 осіб, зокрема Євгенія, Дарина, Ярина, Емілія Базилевичі, що дістало великий суспільний резонанс в Україні та світі. Водночас після появи в ЗСУ ракетних комплексів Patriot, починаючи від травня 2023 р. почали з'являтися повідомлення про перехоплення і збиття «Кинджалів» українською ППО. У травні–червні 2023 р. ЗСУ знищили 12 таких ракет; водночас 2 січня 2024 р. по Київщині було запущено 11 «Кинджалів», що привело до руйнування цивільної інфраструктури майже в кожному районі Києва, хоча, за офіційними даними, ППО вдалося збити 10 ракет; 24 березня 2024 р. ці ракети атакували Стрийщину. «Кинджал» є одним із найбільш небезпечних для України типом ракет.

Джерела та література: Росія стверджує, що вдарила по Україні гіперзвуковою ракетою «Кинджал». Що це?.. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-60794450/>; Я – програміст, який збив «Кинджал»: історія першого вдалого

перехоплення гіперзвукової ракети. URL: <https://vartal.com.ua/news/ia-prohramist-iakyu-zbyv-kyndzal-istoriia-pershoho-vdaloho-perekhoplennia-hiperzvukovoi-rakety>; «Калібри», «Кинджали» і не тільки. Головне про ракети, якими РФ б'є по Україні. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/kalibri-kindzhali-i-tilki-golovne-raketi>; «Це було безпечне місто. Потім російська ракета вбила усю родину» – про трагедію у Львові. URL: <https://bukvy.org/cze-bulo-bezpechne-misto-potim-rosijska-raketa-vbyla-usyu-rodynu-wp-pro-tragediyu-u-lvovi/>; Піняжко В. Унаслідок обстрілу 4 вересня у Львові пошкоджені 189 будинків: як ліквідують наслідки атаки. URL: <https://suspilne.media/lviv/833891-unaslidok-obstrilu-4-veresna-u-lvovi-poskodzeni-189-budinkiv-ak-likvidovuut-naslidki-ataki/>.

«Орешнік». Російська балістична ракета середньої дальності, за однією з версій – модифікація РС-26 «Рубеж», яка може розвивати швидкість 12 300–28 000 км/год. Під час російсько-української війни вперше застосована у Дніпрі 21 листопада 2024 р. для атаки на українське стратегічне підприємство. Ракета має шість бойових частин із додатковими боеприпасами, які вражають об'єкти «снопами» (за російською термінологією, «горіхами ліщини»). Росія характеризує «Орешнік» як зброю, яка здатна долати 5 000 км і є невразливою для сучасних систем ППО. Українські експерти та частково світові ЗМІ відразу після використання «Орешніка» одразу ідентифікували його як міжконтинентальну балістичну ракету, використану проти сусідньої держави. Згодом ракета була кваліфікована як ракета середньої дальності, однак сам комплекс «Рубеж», на основі якого вона побудована, призначений саме для міжконтинентальних ракет та для ударів по Західній Європі. «Рубеж» та ракети «Орешнік» можуть нести ядерний заряд. Цей факт викликав тривогу з приводу можливого використання ядерної зброї у протистоянні РФ і України, про яке вже йшлося восени 2022 р. Його підсилив президент РФ, запропонувавши дуель чи воєнний експеримент між силами ППО США і ракетою «Орешнік» на українській території (зокрема в Києві). Він також формував образ непереможного «Орешніка» з метою залякування і тиску на

західні та українські політичні еліти і суспільства. Ракета «Орешнік» з можливим атомним зарядом стала джерелом страху перед ядерною війною і водночас темою для жартів у соціальних мережах: в Україні з'явилися меми з «відповіддю» на «Орешнік» у вигляді цукерки «Ліщина»; були поширені білоруські меми про те, як «президент РФ випив «Орешнік» (з відсиленням до водно-спиртової суміші, здатної діяти збудливо). У російському дискурсі, натомість, «Орешнік» став символом воєнної сили РФ, здатної знищити ворогів, зокрема Україну, і упокорити світ (21 листопада 2024 р. – червоний День «Орешніка» в календарі, горіхи ліщини падають і нищать світ; президент Росії як «Міцний орешнік» – за аналогією до фільму «Міцний горішок» із Брюсом Вільсом та ін.). В українському дискурсі «Орешнік» наразі постає прикладом залякування і часом викликає іронію (як у пісні «Орешніки» Богдана Процишина), проте водночас тривогу (особливо у перспективі розгортання ракет «Іскандер» та «Орешнік» з ядерними боеголовками на території Білорусі. Періодичні погрози використання «Орешніка» для удару по Україні вписані в ядерний наратив РФ, який поширюється від осені 2022 р., коли йшлося про можливість тактичного ядерного удару по Україні, і має підґрунтя в російській апокаліптичній візії «переможної війни» – повного знищення близьких і віддалених супротивників.

Джерела та література: Ракета «Орешник»: експерт розповів про особливості та технічні характеристики. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20250510-raketa-oreshnyk-tehnichni-harakterystyky-ta-osoblyvosti/>; У ЦПД заявили, що Кремлю не вдасться несподівано для України запустити ракету «Орешник». URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/raketa-lishchina-u-cpd-zayavili-shcho-kremlyu-ne-vdastsya-zdiysniti-zapusk-nepomitnodlya-ukrajini-50512284.html>; Путін на пресконференції: дуель «Орешником» і переговори. URL: <https://www.dw.com/uk/putin-na-ricnij-preskonferencii-duel-oresnikom-zustric-z-trampom-i-peregovori/a-71108564>; Бадюк О. «Другої Хіросіми не буде» – експерти про загрозу ядерного удару РФ по Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-putin-yadernyy-udar-kudy-spryamuyut/32472347.html>.

«Шахед». Звичайний («Шахед-136», «Герань-2») і реактивний («Шахед-238»), а також «наділений інтелектом» модифікований дрон-камікадзе, перська назва якого викликає подвійні асоціації зі словом shahed – «свідок» і «воїн-самогубець», «мученик за віру» в ісламі. Дрон здатний літати 24 год., наділений початково значною дальністю польоту (1000–2 500 км), можливістю нести бойову частину до 45 кг. «Шахед» був позиціонований як масова відносно дешева зброя РФ та Ірану (за офіційними даними, станом на серпень 2023 р. 1961 запущених по українській території «Шахедів», при можливостях конвеєрного випуску 2000 дронів на місяць і 10 000 на рік). Первісно іранська зброя, яку використовує Корпус вартових ісламської революції, була замаскована як російська «Герань», згодом її іранське походження стало очевидним. На зразках, якими атаковано українські об'єкти, іранські написи стерті і замінені чи доповнені російськими кириличними назвами. Разом із ракетами, «Шахеда» стали інструментами пригнічення української системи ППО, руйнування житла та енергетичної інфраструктури (включно із саркофагом Чорнобильської АЕС), психологічного тиску на мирне населення. «Шахеда» («Герань») застосовують постійно і масово (наприклад, 18 травня 2025 р. по Україні було випущено 273 шахеди за одну атаку), через що вони становлять щоденну загрозу для мешканців України. Також розповсюджується інформація про можливість застосування в «Шахедах» збільшених бойових частин, які дають ефект влучання ракети, та хімічної зброї. Звідси занепокоєння мирного населення, засвоєння і розпізнавання звуків «Шахедів» як «мопедів» (звичайні дрони) за характерним гучним ревучим звуком, схожим на деренчання двигуна мопеда або бензопили (у старого, звичайного шахеда), та за свистом (у реактивного шахеда). Наразі масове нарощування виробництва і використання дронів типу «Шахед» у комбінованих атаках на Україну 2025 р. і на сусідні країни (зокрема Польщу) свідчить про значну небезпеку дронної війни. З іншого боку, від початку війни відомий образ безстрашних українців та українок, які «збивають дрони банками з помідорами».

Джерела та література: Баражуючий боеприпас «Shahed-136»: що це таке та чому його прозвали «мопедом». URL: <https://freeradio.com.ua/barazhuiuchy-prypas-shahed-136-shcho-tse-take-ta-chomu-ioho-prozvaly-mopedom/>; Косенко М. Спершу був звук, наче пиляють дрова: на Чернігівщині «шахед» упав на город. URL: <https://cntime.cn.ua/spershu-buv-zvuk-nache-pilyayut-drova-na-chernigiv-article>; Бондаренко К. Шалена швидкість і свистить: Росія запускає по Україні нові реактивні «Шахеда» – що відомо. URL: <https://tsn.ua/exclusive/shalena-shvydkist-i-svystyt-rosiia-zapuskaye-po-ukrayini-novi-reaktyvni-shakhedy-shcho-vidomo-2820104.html>; «Замість масованих ударів ракетами». Росіяни почали встановлювати на шахеди нові бойові частини. – Defense Express. URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/shahedi-stali-shche-nebezpechnishimi-yak-rosiya-modernizuvala-droni-yakimi-atakuye-ukrajinu-50515376.html>; Роми крадуть танки, а домогосподарки банками збивають дрони. Як українці під час війни рятуються гумором. URL: <https://zahid.espresso.tv/dva-tizhni-viyni-romi-kradut-tanki-a-domogospodarki-bankami-zbivayut-droni>.

«Калібр». Крилаті протикорабельні ракети, а також ракети для ураження наземних цілей, сконструйовані у Єкатеринбурзі із протитопів 1970–1980 рр. для збройних сил СРСР. Після розпаду Союзу ракети цього типу перейшли на озброєння армії РФ. Дальність польоту та ураження по морських цілях до 375 км, а по наземних – 2 600 км. В експортній модифікації дальність польоту обмежена 300 км. Окремі види таких ракет здатні нести атомний заряд. За окремими показниками їх можна порівняти з американськими стратегічними і тактичними ракетами «Tomahawk». Ракети «Калібр» в Україні асоціюються з Чорним морем та з кораблями Чорноморського флоту РФ, які від 2022 р. інтенсивно обстрілювали ними українські території. Тільки за чотири дні лютого 2022 р. РФ випустила 113 «Калібрів» по об'єктах України. Частину цих об'єктів збила українська ППО, однак частина спричинила руйнування і жертви. Наразі найвідомішим стало влучання «Калібрами» по центральній частині Вінниці 14 липня 2022 р., в ТЦ «Ювілейний» (26 загиблих, 8 зниклих безвісти, 202 особи потребували

медичної допомоги, 80 поранених). ЗМІ описували цей удар як «пекло», що знищило, зокрема, трьох дітей, ще частина дітей і дорослих зазнали значних поранень. «Калібри» є однією з потенційних небезпек під час російських обстрілів території України.

Джерела та література: «Російський Томагавк». Як влаштовані ракети «Калібр», що датні нести ядерний заряд, і чому РФ не запускає їх із Середземного моря. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/raketi-kalibr-harakteristiki-nosiji-foto-z-yakih-korabliv-i-chovniv-zapuskayut-novini-ukrajini-50431401.html>; Міллер І. «Іскандери», «Калібри» та «Кинджали»: характеристики ракет, якими РФ б'є по Україні. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/iskanderi-jikh-analohi-i-kharakteristiki-1016239.html>; Історія Лізи з Вінниці. Дівчинка йшла на заняття, коли прилетіла ракета. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-62176050>; Які ракети запускає Росія на Львівщину і чому не всі вдається збити. URL: https://tvoemisto.tv/exclusive/yaki_rosiyski_rakety_letyat_na_lvivshchynu_i_chomu_ne_vsi_vdaetsya_zbiti

Інше озброєння. «Град», «Ураган», «Смерч» – бойові машини (зокрема на основі вантажівки «Урал») і системи залпового вогню, наступниці радянських залпових систем вогню «Катюша». Їх застосовували вже в 2014 р. у час гібридної російсько-української війни як зброю т.зв. ДНР. Одночасне застосуванням російській артилерії і масове використання систем залпового вогню вказувало на масштабність вторгнення РФ на українські території вже в 2014 р. Фото зі скупчення «Градів» на Донеччині і Луганщині було одним зі свідчень участі російських регулярних сил у війні на Сході України до 2022 р. Після 2022 р. системи реактивного залпового вогню і артилерія (зокрема гаубиця «Мета-Б») стали одним із засобів масштабного знищення населених пунктів на лінії фронту.

Джерела та література: ОБСЄ показала російські РСЗВ «Град-К» на Донбасі. URL: <https://militaryni.com/uk/news/obsyepokazala-rosijski-rszv-grad-k-na-donbasi/>; Кротов М. Психозброя Росії – «Гради», «Урагани» та «Смерчі»: скільки її залишилось

на складах РФ. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kilkist-na-skladakh-rosiyskykh-rszv/33157807.html>; Радомський Р. «Град», «Ураган» і «Солнцепек»: Яку зброю використовує Росія проти українців. URL: <https://www.depo.ua/ukr/war/grad-uragan-i-sontsepik-yaku-zbroyu-vikoristovue-rosiya-proti-ukraintsiv-202203011430124>.

ВОС / ТОС. Самохідні вогнемети, важкі вогнеметні системи залпового вогню з термобаричними (запалювальними) боєприпасами для вогневого ураження і підпалювання легкої бронетехніки, автомобілів, споруд та живої сили противника. У дискурсі РФ виділяють установки «Тосочка» (демінутив від ТОС) та «Буратіно» (від імені героя казки О. Толстого 1936 р., російської трансформації «Піноккіо» К. Коллоді), але особливо «Солнцепек» як систему, яка тотально випалює ворога на великій площі. Визнаючи небезпеку важких «Сонцепеків», які стріляють «вакуумними бомбами» (термобаричними реактивними снарядами) за рахунок впливу високої температури ударної хвилі та надлишкового тиску. Від 2022 р. ЗСУ знищують такі системи, захоплювати їх як трофей і використовують проти окупанта.

Джерела та література: Козацький С. Російський «Солнцепёк»: небезпека на полі бою в Україні. URL: <https://militaryni.com/uk/articles/rosijskyj-solntsepyok-nebezpeka-na-poli-boyu-v-ukrayini/>; Для ТОС-1 «Солнцепек» це уже третя війна. ЗСУ першими знищують ці системи. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/dlja_tos_1_solntsepek_tse_uzhe_tretja_vijna_zsu_persh_i_znischujut_tsi_sistemi-13266.html; Місюра С. Це просто шедевральний трофей для української армії! URL: <https://www.facebook.com/serega.misura/posts/>.

Танки і бронетехніка. Під час російсько-української війни для РФ важливим є уявлення про російську армію як танкову армію. На її озброєнні перебуває значна кількість танків різного типу, значною мірою наступників радянської танкової традиції, започаткованої ще Т-34, зокрема Т-14 «Армата», Т-54, Т-55, Т-62, Т-64, Т-72, Т-72Б, Т-72БЗ, Т-80, Т-90 та ін. У пропагандистських наративах російські

танки були спадкоємцями радянських танкових військ як переможних військ Другої світової війни («танкова ломака Сталіна»). Їх наділяли відповідними характеристиками: надійність, всюдихідність («танки грязюки не бояться») як конкурентів американських «Абрамсів». Поява танка Т-72Б3 у час гібридної війни на Донбасі стала доказом присутності війська РФ на Сході України після 2014 р. На першому етапі повномасштабного вторгнення РФ в Україну одними з головних елементів новинного дискурсу були колони танків і бронемашин РФ на вулицях українських міст і сіл, а також на трасах. Як і інша російська техніка, вони були помічені знаками Z, V, O та ін. і стали символом окупації частини українських територій. Мирні мешканці намагалися блокувати рух бронемашин, навіть лягаючи під танки, що стало виявом ненасильницького опору. Серед переказів перших днів і тижнів війни були (спростовані згодом) повідомлення про російські танки і бронемашини в Києві. У міжнародному дискурсі з'явився образ російських танків, які не ввійшли до української столиці «через багнюку», що теж нівелювало образ непереможної машини. Водночас скупчення значної кількості російської бронетехніки на шляхах України зробило її вразливою для ураження «Джавелінами», «Байрактарами» та артилерією. В українському дискурсі поширився образ російських танків із грилем (решіткою на башті для захисту від «Джавелінів»), які масового горять і в яких легко відривають башти. Згодом для знищення російських колон стали використовуватися бойові дрони. Однією зі знакових картин українського спротиву стало фото вулиці Вокзальної в м. Буча, заповненої підбитими танками РФ. Російські танки стали також втіленням мародерства, грабунку окупованих міст і сіл, засобом транспортування воєнних трофеїв. В українському дискурсі набув популярності образ ромів, які крадуть російські танки, а також украденого трактора, який тягне танк ворога (цей образ також використовувався окремо, синекдохічно), що символізують спротив, незламність, винахідливість усіх, хто чинить спротив окупантові. Одним із засобів меморіалізації

українських перемог у 2022 р. стала виставка підбитих російських танків і бронетехніки в центрі Києва.

Джерела та література: Кобзар Ю. Френдлі фаєр, танки в Києві і мітки диверсантів: боєць розвіяв міфи про перші дні війни. URL: <https://www.unian.ua/war/viyna-v-ukrajini-viyskoviy-sprostuvav-vidomi-mifi-pershih-dniv-bitvi-za-kijiv-novini-kiyeva-12677700.html>; Танки-камікадзе з дистанційним управлінням: чим можуть здивувати ЗС РФ, застосувавши техніку 80-х. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/574328-tanki-kamikadze-z-distancijnim-upravlinnyam-chim-mozhut-zdivuvati-zs-rf-zastosuvavshi-tehniku-80-h/>; Прикордонники з «Джавелінами» полюють на російські танки. URL: <https://dpsu.gov.ua/uk/news/36295-%20VIDEO%20-Prikordonniki-z-Dzhavelinami-polyuyut-na-rosiyski-tanki>; «Як на параді в лоб з червоними прапорами». Що відомо про розгром російської танкової колони на Курщині. BBC Україна. <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/tankova-kolona-155-brigadi-rf-rozgromlena-pid-sudzheyyu-yak-zsu-ce-vdalosya-analiz-boyu-50490824.html>.

Авіація. Важливою зброєю РФ у час повномасштабного вторгнення в Україну стала авіація, зокрема літаки Су-24, Су 25, Су-27, Су-34; МіГ-29, МіГ-29К/КУБ, МіГ-31; Ту-95, Ту-160, Ту-22М та ін., а також гелікоптери Мі-8, Мі-28, Мі 24/35, Ка-52 тощо. У лютому– березні 2022 р. російські літаки і вертольоти активно використовувалися для атак на українські території. Звідси фото і відео численних гелікоптерів РФ над Україною, а також повідомлення про масові бомбардування українських міст. Водночас літаки почали активно збивати за допомогою українських систем ППО і за допомогою переносних зенітно-ракетних комплексів «Стінгер», «Ігла», а російські льотчики ставали одними з головних антигероїв українського новинного дискурсу. Згодом безпосередні авіаційні атаки на українські території припинилися, і авіаційна небезпека (повітряна тривога) вже асоціювалася з віддаленими атаками стратегічних бомбардувальників Ту-160, Ту-160М, Ту-22М3, Ту-95 – носіїв ракет Х-22, Х-32, Х-55, особливо МіГ-31К – носія ракети «Кинджал». У публічному дискурсі України з'явилося

нагадування про те, що 11 важких бомбардувальників Ту-160 і Ту-95МС, крилаті ракети Х-55, використані для обстрілів української території, у 1999 р. український уряд передав Росії в рамках угоди між РФ та Україною. Це викликало дискусію про відповідальність державних чинників за потенційні стратегічні помилки. Із проблемою авіації РФ пов'язано використання КАБів – керованих авіаційних бомб зі спеціальною системою наведення на ціль. Бомбардування населених пунктів України в українських медіях асоціюється також і з використанням фосфорних бомб і снарядів, що спричинюють збільшені руйнування (ФАБ-1500). В українському дискурсі йшлося також про застосування радянських фугасних «мегавіабомб» ФАБ-3000-М46, застосованих для обстрілу Маріуполя у 2022 р. У російському дискурсі 2024 р. говорили про застосовану «цар-бомбу» (ФАБ-3000), дію якої очевидці згадували так: «Здригнулося все навколо, ніби розпочався землетрус». Це підсилює фізичну і психологічну загрозу внаслідок російських авіаударів.

Джерела та література: Володимир Б. Стратегічна авіація Росії: інструмент ракетного терору України. URL: <https://mil.in.ua/uk/articles/strategichna-aviatsiya-rosiyi-instrument-raketnogo-teroru-ukrayiny/>; Реплянчук Д. Хто вбиває українців: «Слідство. Інфо» Ідентифікувало російських пілотів, які можуть бомбити наші міста. URL: <https://www.slidstvo.info/warnews/hto-vbyvaye-ukrayintsiv-slidstvo-info-identyfikovalo-rosijskyh-pilotiv-yaki-mozhut-bombyty-nashi-mista/>; Які втрати авіації Росії в Україні за час війни: актуальні дані. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20250404-yaki-vtraty-aviacziyi-rosiyi-v-ukrayini-za-chas-vijny-aktualni-dani/>; Росіяни кажуть, що вперше застосували «цар-бомбу» ФАБ-3000 в Україні. Що це значить. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cr004r816ppo>; Керовані авіабомби РФ: як вони працюють, чи складно їх виготовляти та скільки їх у Росії. URL: <https://suspilne.media/407622-rosiani-vikoristovuut-planuuci-bombivoni-zavdaut-bilsih-rujnuvan-niz-raketi/>.

Роман Голик

ІДЕОЛОГІЯ І ВІЙНА

Співвідношення організованих у систему сукупностей ідей у формі соціально-економічних моделей, настанов, гасел, програмних документів партій, філософських концепцій тощо (ідеологією) із сукупністю дій між державами, народами або соціальними прошарками всередині держави. Ідеологія може мати позитивний ефект, коли пропагує єдність тієї чи тієї спільноти та відповідний світогляд. Водночас вона може бути спрямованою за допомогою маніпуляцій, ілюзій та міфів заради оволодіння чужими природними, енергетичними та людськими ресурсами, інколи з наміром ліквідації окремих груп населення чи народів загалом (війною).

Термін «ідеологія» вперше використав французький філософ А. Дестют де Трасі наприкінці XVIII ст. на позначення науки про те, як свідомість виробляє ідеї з відчуттів – у руслі концептів сенсуалістичної школи – напрямку в теорії пізнання, згідно з яким відчуття і сприйняття є основною та ключовою формою достовірного пізнання. Негативну конотацію термінові надав Наполеон Бонапарт, який, критикуючи послідовників Дестюта де Трасі, своїх опонентів, називав їх «ідеологами», котрі, будуючи абстрактні теорії замість продукування практичних знань, були відірвані від реальності. Упродовж XIX–XX ст. термін потрапив до політичного контексту (зокрема під впливом марксизму) на позначення системи ідей, які обґрунтовували та захищали інтереси певної соціальної групи та/чи політичного режиму (нацистського, фашистського, комуністичного чи, зрештою, ліберального). У сучасному трактуванні визначається як сукупність певних ідей, оформлених у моделі, настанови, гасла, політичні та філософські концепти тощо.

Ідеологія не завжди має безпосередні зв'язки з війною. Почастіціявищаєопосередкованіполітичними, соціальними, цивілізаційними, культурними інститутами та процесами. У той же час ідеологія зазвичай не лише відображає у своїх концептах ті чи інші процеси війни, а й може здійснювати

на неї вплив у різних контекстах. При цьому саме ідеологія у формі політичної свідомості конструює війни, ідейно обґрунтовує підготовку соціуму до війни; зі свого боку політичні завдання війни, які є відображеннями інтересів та прагнень певних суспільних сил, впливають із відповідних ідеологічних доктрин та базовані на них.

Наприклад, ідеологія СРСР пояснювала участь у війнах як насамперед вимушену необхідність робітничого класу соціалістичних держав та/чи їх союзів вести війну проти «імперіалістів-агресорів» заради «захисту соціалізму» і створення у світі сприятливих умов для будівництва соціалізму та комунізму. Ідеологія сучасної РФ на чолі із Путіним виправдовує теперішню російську військову агресію проти України захистом російських державних інтересів від загроз, які, мовляв, несе Україна, з якої «колективний Захід» створив ворожу «анти-Росію».

Як і радянська ідеологія, сучасна російська ідеологія є багатоканальною, що тиражується пресою, радіо та телебаченням, художніми творами, монументальним мистецтвом, а на сучасному етапі доповнена інтернетом, також характеризується масштабною частотою повідомлень і масовим характером тиражування. Посилення ідеологічних чинників у Росії на тлі сучасної повномасштабної російсько-української війни має на меті нівелювати певну кризу лояльності оточення та загалом російського суспільства особисто до президента Путіна, яка назріла ще напередодні 2022 р., та мобілізувати соціум (і в прямому, і в переносному значенні) на тлі перспективи тривалого військового протистояння. Сучасна російська ідеологія базована на уявленні про Росію як окрему державу-цивілізацію, в основі якої лежать: самодержавство (чия авторитарність оцінюється як позитивна властивість), імперіалізм (домагання теренів далеко поза межами сучасної РФ, які мовно, культурно, історично пов'язані з Росією) та традиційність (протиставлення російських «правильних традиційних» цінностей «шкідливим, збоченим» західним цінностям). Під приводом загрози для існування Росії зі сторони Заходу

путінський режим власне й розпочав та проводить сучасну повномасштабну війну проти України.

Джерела та література: Баранівський В.Ф. Ідеології та війни в сучасному світі: огляд актуальних проблем. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*, 2014. Вип. 8. С. 7–11; Баранівський В.Ф. Релігійнознавчі проблеми військово-соціального управління: монографія. Київ, 2013; Коломієць Ю. Ідеологічна війна Росії в Україні. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022. Р. 956–962; Навіщо Путіну ідеологія, або Чому війна не закінчиться завтра. *Лівий берег*. 19 квітня 2024 р. URL: https://lb.ua/world/2024/04/19/609071_navishcho_putinu_ideologiya_abo_chomu.html; Mannheim K. Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge / translated from the German by L. Wirth and E. Shils. New York; London, 1954.

Павло Артимішин

«РУССКИЙ МІР». Неоімперська, неоколоніальна, шовіністична, геополітична, геокультурна та великодержавна ідеологічна доктрина РФ з елементами етнонаціоналізму та месіанізму, розроблена з метою формувати ставлення населення РФ до ідейних засад існування та розвитку російського соціуму. Ідеологему «русский мір» (РМ) інтерпретують таким чином: 1) ідеологічний концепт; 2) соціально-стратегічний та футурологічний проєкт; 3) суспільно-політична практика; 4) комплексна технологія; 5) геополітичний підхід до трактування новітніх процесів у російському політичному та інтелектуальному дискурсі для позначення наднаціональної і трансконтинентальної спільноти, «духовної цивілізації».

У вужчому розумінні РМ позначає поняття ідеологеми, яка стверджує та констатує унікальність Росії, «російської (чи навіть «євразійської») цивілізації», а також росіян із метою виправдати претензії останніх на – щонайменше – регіональне лідерство на пострадянському просторі, а максимум – у світі. У ширшому значенні РМ трактують як

системну технологію, підпорядковану стратегії російської зовнішньої політики та спрямовану на: повернення до сфери політичного та економічного домінування РФ у всьому пострадянському регіоні; посилення впливу РФ на суспільно-політичну ситуацію в державах, де є російська чи російськомовна діаспора (зокрема і у США); системну і цілеспрямовану дестабілізацію західної цивілізації; демонтаж і трансформацію сучасного світового порядку зі скеруванням останнього проти західного лібералізму і демократії і створенням на цій базі відповідних нових геополітичних альянсів; створення ідеологічної основи та інструменту новітньої російської геополітичної експансії.

Ідеологема РМ як імперсько-месіанський концепт своїми витоками сягає ідейної формули «Москва – Третій Рим, а четвертому не бути». Її сформулював у 1520-х рр. монах Філофей у посланнях до московського князя Василя III, де обґрунтував, що московське православ'я та московська держава були безпосередніми спадкоємцями традицій давніх «загиблих» центрів християнської віри і державності в Римі та в Константинополі. У наступні століття ця теза стала наріжною при історичному обґрунтуванні та реалізації експансійної політики зі збирання «руських» земель довкола Москви, а від XVIII ст. – Петербурга.

У XIX ст. РМ – як геополітична та ідеологічна концепція – об'єднав вельми різноманітні течії російської антизахідної та неоімперської думки, об'єднаних ідеєю «особливого шляху» Росії як держави та російського («руського») народу як історично сформованої спільності. Базові метафори, символи та риторика РМ були релевантними тодішній імперській ідеології, коли було зроблено перші спроби окреслити те, що згодом назвуть РМ у вигляді літературних метафор (творчість О. Пушкіна, В. Жуковського, Ф. Достоєвського, Л. Толстого та ін.). Використання у II половині XIX ст. у російській літературі та публіцистиці конструкцій «святая Русь», «русский Бог», «святая земля русская» було переосмисленням формул у нових умовах, які, хоч і відсилали до мотивів пізнього Середньовіччя, концептуально були

значною мірою частиною великого російського націєтворчого проєкту XIX ст., зокрема щодо формування та розуміння кордонів «русского единства» і «русского простора».

Наступним етапом ідейного розвитку уявлень про РМ було євразійство – концептуальний феномен, що виник у вузькому колі російських інтелектуалів (котрих події 1917–1921 рр. викинули за межі Росії) як антитеза новій російській державі – більшовицькій, комуністичній, атеїстичній (філолог і філософ князь М. Трубецькой, географ і економіст П. Савицький, публіцист і філософ П. Сувчинський, правознавець М. Алексєєв, богослов Г. Флоровський, історики Л. Карсавін, Г. Вернадський і М. Шахматов). Концептуальною віссю маніфесту євразійців стало твердження про те, що Росія не є частиною Заходу, а наступницею Орди. Численні спроби модернізувати Росію за західним зразком тільки пішли їй на шкоду. Зазначалося, що лише коли вдасться скинути західні нашарування і відродити автентичний російський народ, то розпочнеться новий етап історії Росії і світу. Автор же пасіонарної теорії етногенезу Л. Гумільов, якого вважають одним із тих, хто спричинився до становлення неоевразійської течії, переконував, що росіяни, які також сформувалися в цій зоні внаслідок кількавікового активного розвитку етносу, були євразійцями, які, ізолювавшись у певний момент від європейського культурного контексту, «живились» спадком культури кочівників. Тематика неоевразійства набула в РФ особливої популярності в контексті розробки проєкту зі створення Євразійського союзу, запропонованого в 2011 р. тодішнім очільником російського уряду В. Путіним; тоді ж зросла увага до ідей російського філософа, політолога, публіциста-геополітика О. Дугіна.

В умовах політичної, економічної, соціальної та й, зрештою, ментально-емоційної дестабілізації, яка виникла після розпаду СРСР у 1991 р., коли було втрачено державну ідеологію та світоглядні орієнтири у майбутнє пострадянської Росії, у російських інтелектуальних колах з'явився запит щодо пошуку нової російської («русской»)

ідеї в нових пострадянських умовах на противагу прозахідній інтелектуальній парадигмі, яка тимчасово домінувала серед російських інтелектуалів на рубежі 1980–1990 рр., але в процесі кризи 1990-х рр. у Росії, яка дискредитувала ідею лібералізації, суттєво втратила прихильників. Важливим явищем у цьому напрямку стала велика збірка праць російських інтелектуалів «Иное. Хрестоматия нового российского самосознания», яку уклав Б. Чернишов за участі Г. Павловського у 1992–1995 рр. (до неї увійшли, зокрема, праці П. Щедровицького, М. Гефтера, В. Цимбурського, А. Кураєва, С. Кургіняна). Жваву дискусію викликала стаття П. Щедровицького «Русский мир» на шпальтах «Независимой газеты». У публікації наріжним питанням для аналітика було те, чи збереглися в Росії після катаклізмів на початку 1990-х рр. ще воля та здатність мислити і діяти в історичному масштабі, а також якою має бути мета «русского» самоусвідомлення, самовизначення та самореалізації в умовах «нової епохи» переходу від модерну до постмодерну. У цих умовах РМ для П. Щедровицького постав мережевою структурою великих та малих спільнот («сообществ»), які думають і говорять російською мовою. Ця структура, мовляв, виникла в ХХ ст. під впливом значних історичних зрушень, світових війн та революцій, однак станом на 1990-ті рр. її межі охоплювали не лише кордони новопосталої РФ, а й ті території, де проживали носії російської мови, культури й ідентичності. У цьому контексті П. Щедровицький використовував поняття «русского» капіталу на позначення сукупного потенціалу, що включає культурні, політичні, організаційні, людські, фінансові, промислові, технологічні, інфраструктурні та ресурсні складники, які виражаються в мовленнєвому мисленні та комунікаційних (гуманітарних) ресурсах російської мови і про які можна було говорити за умови визнання існування РМ. П. Щедровицький описав потенційний механізм виходу до світових економічних і фінансових ресурсів, який може здійснюватися через російськомовні діаспорні спільноти, чого не оминула увагою та взяла на озброєння політична

верхівка РФ, на чолі якої від 2000 р. став новообраний президент В. Путін. Погляди П. Щедровицького стали ідейним підґрунтям для формування в РФ стратегії т.зв. «м'якої сили» – можливості просувати «русскую идею» та формувати позитивний образ РФ серед тих держав (де є чисельна російська діаспора та «російськомовна спільнота») шляхом співробітництва між ними.

Вираз РМ уведено до офіційного російського політичного та загальномовного лексикону на межі 2006–2007 рр., що ознаменувало початок реалізації світськими і духовними очільниками РФ нового глобального проєкту, який би був «російською альтернативою» до проєктів країн Заходу. Безпосередньо до громадсько-політичного дискурсу РФ поняття РМ було імплементоване тодішнім російським президентом В. Путіним, який на той час активно вивчав питання, пов'язані зі статусом своїх співвітчизників, котрі проживають за кордоном, зокрема в контексті їхньої мовної, цивілізаційної та культурної спільності.

У 2007 р. указом президента РФ створено фонд «Русский мир», завдання якого – популяризація вивчення і використання російської мови та культури як у Росії, так і за кордоном (зокрема і в Україні). 2007 р. концепт РМ став ідеологічною підвалиною існування путінського режиму та генеральною лінією зовнішньої політики РФ на пострадянському просторі, а також у контексті відновлення сфери впливу, актуальної в епоху СРСР.

Відповідна риторика з'явилася і в релігійному середовищі. У 2009 р. Кіріл (Гундяєв) став патріархом Російської православної церкви (РПЦ) і одним із найактивніших промоутерів ідеї РМ. Уже влітку того ж року під час свого першого пастирського візиту в Україну очільник РПЦ привіз із собою ідею нової російської імперії, заснованої на ідеології РМ, та перетворив паломницькі візити (у наступні роки вони стали регулярними) на яскраву пропагандистську акцію. У листопаді 2009 р. під час виступу на III Асамблеї «Русского мира» патріарх Кіріл уперше публічно окреслив власне бачення РМ (широкі простори православ'я, російська

культура, спільна пам'ять про минуле) та виголосив тезу про те, що «Росія, Україна, Білорусь – свята Русь». У наступні роки він неодноразово повторював твердження, що згадані держави, попри розділення кордонами після розпаду СРСР, залишалися єдиним культурним та політичним простором і формували ядро РМ.

Під гаслами захисту «русского населения» і «рускоязычного населения», яке проживає на південному сході України Росія розпочала агресію проти Української держави навесні 2014 р., анексувавши АР Крим та тимчасово окупувавши частину Донецької і Луганської областей. Ідеї РМ були не чужими для проросійських псевдолідерів т.зв. Донецької народної республіки (ДНР) та Луганської народної республіки (ЛНР) і для незаконної влади промосковських колаборантів в анексованому Криму; наприклад, згадки про РМ займали вагоме місце у преамбулі одного із початкових варіантів конституції т.зв. ДНР.

Нарівні пропагандистської риторики російських окупантів концепти, пов'язані з РМ, надалі активно використовуються вже в умовах повномасштабного військового вторгнення РФ в Україну, яке розпочалося 24 лютого 2022 р. під приводом так званого «захисту російськомовного населення» Сходу України і яке триває досі, особливо в контексті інформаційного впливу Москви на населення тимчасово окупованих нею українських територій.

За таких умов для українського медійного та експертного середовища є очевидним, що під приводом пропагування РМ Росія намагається говорити не про абстрактну ідеологему, а конкретно виправдати власну агресію та насилля щодо української сторони під час війни, зокрема через міф «про спільну історію» України і Росії та «один народ» українців і росіян як складову РМ, маніпулятивно нівелювати існування окремого українського народу, а через відстоювання діяльності Московського патріархату в Україні як «канонічного» – дискредитувати український рух до церковної незалежності як «розкольникський» відхід від «істинної віри».

Насправді під приводом захисту національних інтересів Росії (зокрема РМ), окрім власне російських військовослужбовців, до війни з Україною від 2022 р. російський агресор незаконно задіяв понад 100 тис. громадян України з тимчасово окупованих РФ українських територій, зруйнував десятки мирних українських міст і сіл, деіндустріалізував і суттєво криміналізував промислово розвинені регіони Півдня та Сходу України.

Тож і під т.зв. «денацифікацією» та «демлітаризацією» України, які президент РФ В. Путін проголосив одними із ключових завдань розпочатої ним повномасштабної військової агресії (т.зв. «спеціальної військової операції») проти Української Держави, у РФ розуміють знищення державного та національного самовизначення українців і подальшу їхню асиміляцію та інтеграцію до соціокультурного простору РМ як шлях відновлення російської державності в кордонах щонайменше СРСР 1991 р. Тому ця доктрина є однаково загрозливою для суверенітету та існування не лише України, а й інших країн, які оголошені РФ зоною єдиного простору РМ. Своїми деструктивними діями в Україні російська сторона на чолі із президентом В. Путіним розвінчує міф про РМ в українському суспільстві: якщо у 2013 р. (за даними дослідження Київського міжнародного інституту соціології) 80 % українців мали загалом позитивне ставлення до Росії, то після теперішнього вторгнення Росії в Україну – близько 2 %.

Джерела та література: Киридон А. Чим є «руський мір»? *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минушини. Діалоги з істориками* / відп. ред. В. Смолій. Київ, 2022. Кн. 1. С. 61–71; «Русский мир» Кирила не для України: Збірка наукових статей / ред. кол.: А. Колодний, П. Павленко, О. Саган, Л. Филипович, В. Шевченко. Київ, 2014; Артимишин П., Костюк О. «Велика Польща» та «руський мір»: Україна у суспільно-політичному дискурсі та зовнішньополітичних доктринах сусідніх держав: монографія. Львів, 2020; «Русский мир» – це підготовка до наступної війни: як зупинити «принцип кривавого доміно». *Spravdi*. 27 березня 2023 р. URL: <https://spravdi.gov.ua/russkyj-myr-cze-pidgotovka-do-nastupnoyi-vijny-yak-zupynty-pryncyp-kryvavogo-domino/>;

Україна та проект «русского мира»: аналітична доповідь / за ред. В.М. Яблонського, С.І. Здіорука. Київ, 2014; Якубова Л. *«Русский мир» в Україні: на краю прірви*. Київ, 2018; Путін вже зруйнував «русский мир», – історик Тімоті Еш про війну Росії з Україною. *Голос Америки*. 17 вересня 2023 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/putin-viyna-russkiy-mir/32596603.html>.

Павло Артимішин

РАШИЗМ, РОСІЙСЬКИЙ ФАШИЗМ, РОСІЙСЬКИЙ НАЦИЗМ. Реваншистська і шовіністична політична квазі-ідеологія та соціальна практика політичного режиму РФ кінця ХХ – першої чверті ХХІ ст., яка базується на: 1) самоуявленнях про росіян як носіїв «особливої месіанської та цивілізаційної місії»; 2) ксенофобії щодо інших народів, здебільшого слов'янських і тих, що в минулому проживали в Російській імперії чи в СРСР; 3) запереченні повноцінності цих народів як націй та творців незалежних від Росії держав; 4) російському ультранационалізмі; 5) агресивному, войовничому та реакційному російському православ'ї; 6) намаганнях завдяки інструментам впливу «м'якої» (культурна дипломатія, енергоресурси) та «твердої сили» (військова агресія) досягати геополітичних цілей, насамперед, на пострадянському просторі; 7) сприйнятті держав Заходу та їхніх демократичних цінностей ворожими і навіть згубними для Росії; 8) ідеалізації та ностальгії за радянським минулим та «величчю» СРСР. Рашизм розглядають як різновид неонацизму, неофашизму, загалом тоталітарних ідеологій. Прихильників рашизму називають «рашистами».

У 1990-х рр. для означення релевантного концепту використовували термін «росіянізм». У позитивному трактуванні для возвеличення російськості її застосовували О. Іванов-Сухаревський та О. Широпаєв, засновники створеної в 1994 р. неонацистської російської Народної національної партії. У негативній конотації для визначення російської експансивної та шовіністичної політики її використовували прибічники незалежної Чеченської Республіки Ічкерія, зокрема її Президент Д. Дудаєв і його послідовники, на тлі двох російсько-чеченських війн 1990–2000-х рр.

Наслідки втілення псевдоідеології рашизму у внутрішній політиці РФ такі: 1) формування вождізму, культу національного лідера та диктатури на чолі з наділеним надмірними владними повноваженнями президентом В. Путіним та безпосередньо підконтрольною йому державно-політичною вертикаллю, базованою на силових структурах, насамперед безпекових спецслужбах; 2) застосування концепту «русскій мір» для об'єднання та мобілізації довкола ідеї наднаціональної спільноти носіїв та любителів російської мови, культури і православ'я з метою виправдання політичної, культурної, релігійної та, зрештою, військової експансії на пострадянському просторі; 3) пропагування російського «месіанства» і «винятковості» на тлі дискредитації демократичних цінностей та інститутів як не властивих для РФ та її населення за одночасного наголошення на визначальності російського православ'я, яке, зі свого боку, з релігійної точки зору виправдовує існування політичного режиму; 4) одночасне поєднання в ідейному дискурсі російських православних, мілітарних, радянських, ультранаціоналістичних та імперських концептів, візуально втілених у паралельному використанні в публічній площині православної релігійної символіки зі символами СРСР чи наративів про «безсмертний полк» зі «Звастикою» (російське маркування реалій війни латинським літерами «Z», «V», «O» тощо); 5) надання переваги не індивідуалістичному, активному, вільному та правовому, а колективістському, пасивному, обмеженому адміністративним ресурсом та безправному соціуму, представники якого не є рушієм, а лише спостерігачем суспільно-політичних процесів у РФ; 6) виправдання «антифашистською» риторикою сучасних російських воєнних злочинів включно з окупацією та анексією територій інших держав, зокрема війни та злочинів проти України та українського народу.

Результатом імплементації рашизму у ставленні щодо інших країн та народів протягом пострадянського періоду стали: а) нетерпимість до культури та цивілізаційного вибору інших народів, особливо окреслених у російському

наративі «братніми» (українського і білоруського, а також тих, які колись проживали у Російській імперії, в СРСР і не погоджувалися безумовно визнавати вплив РФ на них; б) дискредитація ліберально-демократичних цінностей, протиставлення їх російським, сприйняття Заходу на чолі зі США як ворожої сторони (це вже було в період «холодної війни») аж до застосування проти західних держав економічного тиску та ядерного шантажу; в) гібридне та безпосереднє використання російської військової сили для т.зв. «відстоювання» російських національних інтересів та/чи захисту «російського та російськомовного населення» і співгромадян («соотечественников»), які після розпаду СРСР опинилися поза межами РФ, як-от: Придністровська війна (1990–1992) з подальшим перетворенням її на «заморожений конфлікт», який триває досі; російсько-чеченські війни (1994–1996 і 1999–2009), російсько-грузинська війна (2008); російсько-українська війна (від 2014 р., після 24 лютого 2022 р. – у повномасштабному форматі).

У масмедіа термін «рашизм» отримав певне неофіційне поширення під час російсько-грузинської війни 2008 р. Більш тиражованим в інформаційній сфері він став на початку російсько-української війни у 2014 р. на тлі окупації Російською Федерацією АР Крим та частини Сходу України, а також збиття літака Boeing 777 біля Донецька 17 липня 2014 р. Нова хвиля актуалізації цього терміна в Україні та світі відбулася з розгортанням повномасштабного російського вторгнення в Україну 2022 р. 14 квітня 2022 р. в умовах широкомасштабної війни РФ проти України український парламент визнав Росію державою-терористом із тоталітарним неонацистським режимом. 23 квітня 2022 р. президент України Володимир Зеленський назвав дії РФ в Україні під час війни «не просто нацизмом, а рашизмом».

У травні 2022 р. команда київських фахівців із креативних індустрій та комунікацій ініціювала кампанію із внесення терміна «рашизм» до Оксфордського і Кембриджського словників англійської мови. Водночас ініціатива українських науковців, журналістів, політологів, громадських активістів

з поширення та законодавчого визначення поняття «рашизм» як на національному, так і світовому рівнях, була підтримана Комітетом Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики.

2 травня 2023 р. Україна офіційно визнала рашизм державною ідеологією РФ з ухваленням парламентом Постанови про Заяву Верховної Ради України «Про визначення чинного в Російській Федерації політичного режиму як рашизму та засудження його ідеологічних засад і суспільних практик як тоталітарних та людоненависницьких» (№ 9101). Згідно з документом, ознаками рашизму є: 1) системні порушення прав та основоположних свобод людини; 2) мілітаризм, культ особи очільника та сакралізація інститутів держави; 3) самозвеличування РФ шляхом насильницького пригнічення та/або заперечення існування інших народів; 4) нав'язування іншим народам російської мови та культури; 5) пропагування ідей «руського міра»; 6) систематичне порушення норм і принципів міжнародного права, суверенних прав інших держав, їхньої територіальної цілісності та міжнародно визнаних кордонів; 7) недотримання принципу незастосування сили чи погрози силою; 8) створення, фінансування та збройна підтримка незаконних збройних формувань і сепаратистських рухів на територіях інших суверенних держав, створення та підтримка терористичних організацій; 9) використання заборонених методів ведення війни та системне вчинення воєнних злочинів та злочинів проти людяності; 10) систематична організація та здійснення масових вбивств, страт, катувань, депортацій, створення штучних умов для виникнення голоду, інших видів масового фізичного терору, геноциду, переслідування з етнічних, національних, релігійних, політичних та інших мотивів; 11) регулярне застосування до інших держав практики економічного та енергетичного шантажу; 12) регулярні погрози щодо застосування ядерної зброї проти інших держав та створення техногенних катастроф тощо. У документі йдеться, що розв'язана РФ війна проти України є прямим наслідком політики рашизму, чії засади та політика

становлять загрозу міжнародному правопорядку та безпеці всього людства, сучасного світу і демократії.

Поняття рашизму після 2022 р. увійшло і до українського популярного масмедійного простору на позначення російської постмодерної суміші: з одного боку, шовіністичний «великоросійський» світогляд часів Російської імперії, ностальгія за СРСР, реваншистські настрої російських пострадянських силовиків, псевдоісторичні екскурси російської владної верхівки та російського православ'я; з іншого – це епітет-кваліфікатор, яким почасти означають ідеологію путінського режиму в РФ. На рівні колективної свідомості після 2022 р. поняття «рашизм» позначає владу та військо РФ, коли йдеться про відновлення втраченої раніше імперії, підкорення усіх непокірних народів: спочатку за допомогою інструментів постправди, а в разі їхньої неефективності – воєнними діями та жорстоким тероризмом над цивільним населенням.

Джерела та література: Белей Л. Рашизм і рашисти. *Uchoose*. 5 квітня 2022 р. URL: <https://uchoose.uacrisis.org/rashyzm-i-rashysty>; Ван Херпен М.Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна. Незасвоєні уроки минулого. Харків, 2016; Дем'яненко Б. «Рашизм» як квазіідеологія пострадянського імперського реваншу. *Studia Politologica Ukraino-Polona*, 2018. Вип. 8. С. 35–40; Литвин В. Історичні джерела формування психології жорстокості, або Як виник рашизм? *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минушини. Діалоги з істориками* / відп. ред. В. Смолій. Київ, 2023. Кн. 3. С. 515–519; Морфінов С. «Рашизм»: історія «російського фашизму» від теорій Дугіна до ідеології «Брата-2». *BBC-news. Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63072100>; Якубова Л. Рашизм: Звір з безодні. Київ, 2023; Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких”» від 2 травня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-IX#Text>; Snyder T. We Should Say It. Russia Is Fascist. *The New York Times*. 19 May 2022. URL: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html?smid=tw-share>.

Павло Артимішин

ГІБРИДНА ВІЙНА. Форма конфлікту, яка поєднує традиційні бойові дії із застосуванням конвенційної зброї з нетрадиційними методами, такими як кібератаки, пропаганда, економічний тиск, підтримка повстанських груп та тероризму, дезінформація та пропаганда, торговельні чи патентні війни, порушення прав людини, злочини проти людяності, цензура, вплив на громадську думку, культурна дипломатія тощо. Термін виник у 1990-х рр. завдяки американським дослідникам Р. Волкеру і В. Немету, а особливо поширився з появою праці Ф. Гоффмана «Конфлікт у XXI столітті. Поява гібридних війн» («Conflict in the XXI century. The emergence of hybrid wars», 2007). Гібридну війну вважають конфліктом, який усе частіше буде застосовуватися у XXI ст. Метою гібридної війни є дестабілізація держави або регіону, обраного для агресії, без прямого оголошення війни, шляхом інспірації та підтримки тамтешніх внутрішніх протиріч та конфліктів для досягнення агресором своїх політичних цілей за практично ускладненої можливості потерпілої сторони надати військову відповідь на агресію.

Для дестабілізації ситуації в державі-жертві чи в регіоні-жертві агресор найчастіше вдається до таких заходів: 1) створює внутрішні суспільні протиріччя шляхом пропаганди аж до її виведення на рівень інформаційної війни; 2) провокує економічні проблеми через штучно створене економічне протистояння аж до його переходу в економічну війну; 3) організаційно та фінансово підтримує сепаратизм, відцентрові повстанські рухи, тероризм, нерегулярні збройні формування, озброює їх аж до створення і становлення псевдодержавних та часто самопроголошених утворень на теренах держави-жертви чи регіону; 4) утримує населення конфліктного регіону в перманентному страху за своє життя та безпеку; 5) намагається залишатися офіційно непричетним до будь-яких спровокованих ним конфліктів.

Методи гібридної війни активно застосовують як окремі держави, так і воєнізовані терористичні організації (на кшталт Аль-Каїди, Талібану, Хезболли тощо). Прикладами гібридних війн можуть слугувати: війна в Карабаху між

Вірменією та Азербайджаном (від кінця 1980-х рр. до сьогодні); лівансько-ізраїльська війна 2006 р.; російсько-грузинська війна 2008 р.; російсько-українська війна (від 2014 р. і до сьогодні; після 2022 р. – повномасштабна).

В Україні використання терміна «гібридна війна» набуло особливого значення у зв'язку з агресією РФ проти України (2014 р.), результатом якої стали російська окупація АР Крим та деяких районів Донецької і Луганської областей (ОРДЛО). Окремі інструменти «гібридної війни» РФ застосовувала проти України і до 2014 р. (дискредитація образу незалежної України у ЗМІ, «газові» та «торговельні війни», святкування російських державних та військово-патріотичних свят у Севастополі тощо). А від початку 2014 р. військової агресії проти України упродовж наступних восьми років російська військово-політична владна верхівка офіційно заперечувала участь РФ у бойових діях на території України. Насправді ж збройна агресія Росії проти України почалася 20 лютого 2014 р., коли військовики безрозпізнавальних знаків вторглися на територію Кримського півострова. А вже на початку квітня 2014 р. сепаратисти разом із російськими військовими, знову ж таки, без розпізнавальних знаків, здійснили захоплення адміністративних будівель у Донецькій і Луганській областях. Після створення терористичних квазідержавних утворень (т.зв. Донецької народної республіки, Луганської народної республіки), які де-факто прикривали діяльність російських військ у регіоні, вони заявили про намір силою встановити контроль над частиною суверенної території України. Від початку бойових дій на Сході України Збройні Сили України змушені були діяти в умовах складної протидії, коли ворогом виступали іррегулярні збройні формування, які отримували поповнення особовим складом, озброєнням та матеріальними засобами з території Росії. Противник вдавався до партизансько-диверсійних дій, прикриваючись місцевим цивільним населенням. Незважаючи на це, завдяки проведеним ефективним операціям, силами АТО в липні–серпні 2014 р. вдалося завдати значних втрат «гібридним» силам окупантів, забезпечити контроль на значними

територіями Донецької та Луганської областей та звільнити низку ключових населених пунктів. До кінця серпня 2014 р. Сили безпеки й сили оборони України здійснили понад 40 успішних операцій, відвоювали дві третини окупованих територій та понад 100 населених пунктів Донецької та Луганської областей, заклавши підґрунтя для завершення збройного протистояння на Сході України.

Джерела та література: Гібридна війна: in verbo et in praxi: монографія / за заг. ред. Р.О. Додонова. Вінниця, 2017; Печерський А., Букет Є. Хронологія російсько-української війни: «гібридна» фаза (лютий 2014 –лютий 2022 рр.). *Армія-inform*. 22 лютого 2023 р. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/02/22/hronologiya-rosijsko-ukrayinskoyi-vijny-gibrydna-faza/>; Рущенко І.П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: монографія. Харків, 2015; Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ, 2017; Магда Є.В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків, 2015.

Павло Артимишин

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА. Різновид протистояння між суб'єктами (державного, неурядового, економічного або іншого рівня), який супроводжується застосуванням комплексу інструментів із кінцевою метою завдати шкоди інформаційній сфері супротивника при одночасному захисті власної сфери інформаційного поля та безпеки. Кінцево такі дії мають на меті сформувати в суспільстві чи в окремії групі необхідну для їх застосування точку зору соціуму протилежної сторони, її громадську думку, установки, систему поглядів щодо тих чи інших політичних, економічних, гуманітарних, релігійних та інших питань задля породження сумнівів, протиріч і домислів в усталені переконання. Завдання – ослабити і дезорієнтувати ворожу ініціатору інформаційної війни (ІВ) сторону і завдати їй поразку через знищення політичної могутності, підрив її міжнародної репутації, а також завдати шкоди усій її національній безпеці, послабити панівну еліту з подальшим поваленням відповідної соціально-політичної системи

тощо. Водночас частина авторів відрізняє інформаційні війни (Information warfare, IW) як стратегічний, масований та повномасштабний конфлікт, який залучає інформацію для досягнення власних завдань, та інформаційні операції (Information Operations, IO) як тактичний елемент, який є складовою інформаційної війни і передбачає конкретні, чітко скоординовані дії для впливу на свідомість, а отже, і на поведінку аудиторії-адресата.

Поняття «інформаційна війна» увів до наукового обігу канадійський дослідник М. Маклюен, який у своїй праці 1960–1970-х рр. просував тезу про те, що тотальні війни сучасності та в майбутньому будуть насамперед протистояннями із першочерговим залученням інформації. Його позиція базувалася на переконанні, що економічні відносини та зв'язки дедалі частіше проявляються у вигляді обміну знаннями, а не товарами. Засоби масової комунікації у такій системі перетворилися на «природні ресурси», що примножують суспільні багатства, і в такому контексті конкуренція за капітал та ринки збуту відійшла на другий план, тимчасом як ключовим чинником стала боротьба за доступ до знань та інформаційних ресурсів. Внаслідок цього сучасні війни дедалі частіше ведуться в інформаційному просторі з використанням інформаційних видів озброєння.

Сам термін «інформаційна війна» уперше використав Т. Рон у звіті «Системи зброї та інформаційна війна» за 1976 р., складеному для компанії «Boeing». У ньому автор стверджував, що значення інформаційної інфраструктури для американської економіки почало однозначно зростати, тому саме вона перетворилася на «вразливий» чинник і воєнного, і мирного часу. Ця тематика привернула увагу американського військового середовища, і, як наслідок, цей предмет активно обговорювався у відповідних колах вже у 1980-х рр. Саме тоді викристалізувалося розуміння інформації як цілі, так і зброї. Під час проведення американської операції «Буря в пустелі» 1991 р. в Іраку нові інформаційні технології вперше було застосовано на практиці з воєнною метою.

Офіційно терміни «інформаційна боротьба» та «інформаційна війна» були запроваджені 21 грудня 1992 р. у директиві Міністра оборони США DODD 3600 під назвою «Інформаційна війна». У документі, зокрема, наголошувалося на необхідності та важливості всебічного врахування інформаційних ресурсів для управління Збройними Силами в умовах протидії противника. У 1993 р. у директиві № 30 Комітету начальників штабів Міністерства оборони США було викладено основні принципи ведення ІВ.

Упродовж 1990-х рр. осмислення явища ІВ продовжилось на рівні офіційних наукових конференцій, у яких брали участь представники військово-політичного керівництва США, організованих Центром інформаційної стратегії і політики, ключовим завданням якого було вивчити можливості використання інформаційних технологій у військових конфліктах майбутнього. Аналітику щодо ІВ активно проводить американська аналітична корпорація «Ренд» (RAND, «Research And Development» Corporation). У лютому 1996 р. Міноборони США ввело в дію «Доктрину боротьби із системами контролю та управління». Цей документ містив виклад принципів боротьби з системами контролю і управління та застосування ІВ під час війни. У жовтні 1998 р. Міноборони США ввело в дію «Об'єднану доктрину інформаційних операцій» («Joint Doctrin Of Information Operation»), у якій уперше офіційно підтверджено факт підготовки американців до проведення не лише оборонних, а й наступальних інформаційних операцій як у воєнний, так і в мирний час.

ІВ містить переважно такі елементи: збір тактичної інформації; гарантування безпеки власних інформаційних ресурсів; поширення пропаганди або дезінформації з метою деморалізації війська і населення ворога; суттєве зниження або цілковитий підрив якості інформації супротивника та попередження або нівеляція його можливості самому збирати інформацію; нейтралізація органів управління ворога у форматі командної війни; ІВ в економічній сфері; комп'ютерна війна; електронна війна; інформаційний тероризм.

ІВ ведуть за допомогою інформаційної зброї, а основним методом її застосування є інформаційні операції. Вони можуть бути спрямованими проти таких об'єктів ІВ: 1) суспільне ідеологічно-психологічне середовище як сфера, у якій інформація, інформаційні ресурси та інформаційна інфраструктура використовуються для формування впливу на поведінку і психіку людей; 2) сукупність ресурсів, які відображають історичні, культурні, духовні, національні надбання, цінності, традиції держави і нації в різних сферах суспільного життя; 3) інформаційна інфраструктура, яка охоплює сукупність проміжних каналів та засобів, що з'єднують інформацію з людиною як її споживачем; 4) система формування суспільної свідомості як механізм, що визначає світогляд, політичні переконання, загальноприйняті норми поведінки тощо; 5) система, що впливає на суспільну оцінку подій та явищ (громадську думку); 6) система, що забезпечує процес розробки та ухвалення політичних рішень; 7) свідомість і поведінка людини.

Задля ширшого охоплення цільової аудиторії та підвищення результативності ведення ІВ може супроводжуватися кібервійною та психологічною війною і залученням радіоелектронної боротьби та мережевих технологій. Радіоелектронна боротьба може проявлятися таким чином: придушення телебачення і радіомовлення супротивника; захоплення та/чи заволодіння ресурсами телебачення і радіомовлення ворога для запуску кампанії дезінформації; блокування чи ліквідація доступу до мережі комунікацій протилежної сторони; саботаж операції фондової біржі чи фінансової системи суперника через електронне втручання, яке в результаті проявляється витоком «чутливої» інформації або поширенням дезінформації.

До основних завдань ІВ належать: 1) формування у суспільстві конкурента або ворога настроїв байдужості до духовних цінностей (аж до бездуховності), негативних оцінок власної культури та історичних традицій; 2) цілеспрямований деструктивний вплив на політичну орієнтацію та громадську думку населення для породження політичної

нестабільності та хаотичних станів; 3) порушення стабільності у політичних відносинах між партіями, рухами, об'єднаннями для провокування конфліктів, посилення недовіри, ескалації ворожнечі, активізації конкурування за владу; 4) сприяння створенню умов для виникнення протиріч у політичній, національно-етнічній, релігійній, соціальній сферах; 5) провокування та реалізація владою репресивних заходів проти опозиційних сил; 6) зменшення ефективності інформаційного супроводу органів влади та управління з метою провокування прийняття ними хибних рішень; 7) маніпулювання інформацією про роботу державних органів влади для нівеляції їхнього авторитету серед населення та дискредитації прийнятих ними рішень; 8) провокування організації страйків, масових протестів, заворушень, акцій непокорі; 9) ослаблення міжнародної репутації держави, порушення її відносин з іншими країнами на світовій арені; 10) формування та сприяння діяльності опозиційних (як політичних, так і громадських) груп та рухів; 11) знецінення достовірності відомостей про історичну та національну самобутність народу поруч із трансформацією ціннісних орієнтирів, які формують світогляд людей та їхній спосіб життя; 12) ставлення під сумнів аж до нівеляції давно визнаних світових досягнень у науці, техніці та в інших сферах поруч із гіперболізацією негативних наслідків скоєних помилок, непрофесійних рішень та хибних дій влади та урядовців; 13) створення підґрунтя до вразливості в економічній, духовній чи військовій сферах, зменшення прагнення до боротьби та перемоги; 14) подання власного способу життя та світогляду як моделі майбутнього, яка має стати зразком для наслідування іншими народами; 15) ослаблення морального стану населення заради загального спричинення падіння обороноздатності та бойових можливостей; 16) реалізація додаткового руйнівного ідеологічного впливу; 17) порушення функціонування системи безпеки інформаційно-технічної інфраструктури, зокрема машинно-технічних засобів, програмного забезпечення, засобів і режиму захисту від несанкціонованого доступу до даних; 18) протидія ін-

шому руйнівному впливу, в тому числі інформаційно-психологічному й інформаційно-технічному.

Повноцінний результат інформаційного впливу на населення під час ІВ передбачає панівне становище її ініціатора у всіх сферах життєдіяльності іншої держави – протилежної сторони: економічній, політичній, психологічній, релігійній, науково-технічній, мистецькій, а також на рівні міжнаціональних та міжнародних зв'язків.

Від часу проголошення незалежності України РФ веде постійну ІВ проти України. Особливо вона посилилася від початку президентства В. Путіна у 2000 р., а також із перемогою на президентських виборах в Україні 2004 р. прозахідного кандидата в президенти В. Ющенка. Поразку на тодішніх виборах проросійського претендента В. Януковича пояснювали втручанням Заходу, який, мовляв, профінансував і проведення Помаранчевої революції (осінь-зими 2004 р.). Упродовж 2005–2010 рр. РФ намагалася всіляко інформаційно дискредитувати українського президента В. Ющенка та його «помаранчеву» команду, створити серед західних партнерів образ офіційного Києва як неповноцінної держави та «недоговірної» сторони (наприклад, під час «газових» війн 2006 та 2009 рр.) тощо.

Укотре російські медіа активізували інформаційну кампанію проти Майдану наприкінці 2013 р., який також подавали виключно як явище, інспіроване та профінансоване Заходом, а перемогу Революції гідності – як «державний переворот», який позбавив влади «легітимного» президента України В. Януковича.

Російська ІВ проти України проводилася і під час розгортання операції із захоплення та окупації Криму, а згодом – частини Донецької та Луганської областей України, яка водночас була скерована і на російську аудиторію, і на українське суспільство та країни Заходу. Її ключовими завданнями були: 1) ослаблення морального духу цивільного населення України; 2) підрив морального та мотиваційного станів українських військовослужбовців та співробітників силових відомств із паралельним схилянням їх до державної

зради та підтримки сторони противника (російської); 3) нав'язування громадянам Росії та України медійно спотвореного уявлення про перебіг подій, а не їх справжніх причин і наслідків шляхом перекручування фактів та відвертої брехні з метою виправдати вторгнення РФ на територію України «хаосом і безладом», які, мовляв, охопили Україну після Революції гідності (на противагу пропонованих Росією «стабільності» та «захисту» російськомовного населення України від «київського режиму»); 4) конструювання в медійному просторі образу нібито масштабної підтримки російських дій серед населення південно-східних регіонів України; 5) підсилення моральної та психологічної підтримки українським групам, які підтримують радикальний (силовий) сценарій зближення Сходу і Півдня України з РФ.

Окрім традиційних ЗМІ (друкованих і електронних, зокрема телебачення), після 2014 р. при веденні ІВ російський агресор активно застосовував інтернет-медіа та соціальні мережі, які містили як тенденційну інформацію, так і напівправдиву або й цілком сфальшовану, «фейкову».

Ситуація залишалася незмінною упродовж наступних років, а напередодні повномасштабного вторгнення і на його тлі ІВ знову активізувалася. Наприклад, у січні 2022 р. російська влада поширювала дезінформацію з використанням «клинових питань» для роз'єднаності між західними країнами на підтримку України; для протидії темам, які просуває НАТО; для заперечення порушень прав людини, яких допускалися війська РФ; нарешті створення *casus belli* для подальшого вторгнення в Україну. 18 лютого 2022 р. лідери т.зв. Донецької народної республіки (ДНР) та Луганської народної Республіки (ЛНР), «сепаратистських» районів України, причетних до війни на Донбасі, транслювали те, що було представлено як терміновий заклик до громадян евакуюватися до Росії. ІВ супроводжувалося і так зване визнання РФ незаконних квазідержавних утворень ДНР та ЛНР 21 лютого 2022 р.

Після 2014 р. російський президент В. Путін неодноразово описував Україну як «керовану неонацистами». Риторика

залишалася незмінною навіть після того, коли у 2019 р. президентом України став етнічний єврей В. Зеленський, якого навіть на рівні офіційної риторики російської владної верхівки почали зображувати як ставленика Заходу. Водночас, проявляючи антисемітський характер ідеології расизму та «русского мира», в Росії «пояснюють» можливість «нацистського характеру» правління В. Зеленського, парадоксальними тезами про те, що і серед євреїв в історії траплялися «нацисти». Наприклад, під час інтерв'ю італійському телеканалу Mediaset 1 травня 2022 р. міністр закордонних справ РФ С. Лавров заявив, що і «в Адольфа Гітлера теж була єврейська кров». Однак це не завадило С. Лаврову в січні 2023 р. використати «єврейський чинник» для отождення становища євреїв під час Другої світової війни із сучасним становищем росіян, а гітлерівську Німеччину – зі США, які в сучасних умовах, мовляв, сформували коаліцію практично з усіх європейських держав та України з метою ведення війни для «остаточного вирішення “російського питання”».

У середині лютого 2022 р. президент Росії В. Путін заявив, що Україна проводить геноцид на Донбасі. Під приводом «захисту» тамтешнього населення, а також із надуманою метою «денацифікації» та «демілітаризації» України російський диктатор розпочав 24 лютого 2022 р. повномасштабне вторгнення, яке спровокувало черговий поштовх потужного інформаційного протистояння між РФ і Україною. Російська військова агресія на фронті супроводжується й інтенсивною інформаційною складовою, спрямованою на історичну / колективну свідомість як росіян, так і українців для виправдання т.зв. «спеціальної воєнної операції» Росії проти України (активне поширення тез: «Україна – штучна держава», «Україна – неспроможна держава (failed state)», «Україна – нацистська держава», «Захід використовує Україну як плацдарм та інструмент проти Росії», «ЗСУ – злочинці, які обстрілюють мирне населення», «Росія – не завойовує / окупує, а звільняє українські території, повертаючи їх в російську орбіту як свої історичні терени»; «Україна ніколи не переможе Росію,

вона приречена на поразку» і т.д. Відповідні наративи продукуються та тиражуються кількома шляхами: а) фейкові новини; б) діяльність ботоферм і «тролів» у соціальних мережах; в) коментарі псевдоекспертів на неофіційних каналах (та/або анонімних Telegram-каналах); г) пропагандистські медіа, проплачені російською стороною, г) псевдоаналітичні платформи, «незалежні» ЗМІ чи блогери тощо.

Джерела та література: Дубас О. Інформаційна війна: нові можливості політичного протиборства. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*, 2010. № 1. С. 69–73; Жуков Є., Чайковська В. Закиди Путіна про походження Зеленського: яка реакція Києва. *DW*. 6 вересня 2023 р. URL: <https://www.dw.com/uk/putin-znovu-zagovoriv-pro-pohodzennazelenskogo-ak-vidreaguvali-u-kievi/a-66730587>; Кундеус О., Вівчар І., Крет О. Інформаційна війна: сутність та особливості (кінець XX – початок XXI ст.). *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 2024. № 3 (62). <https://doi.org/10.21564/2663-5704.62.310919>; Малик Я. Інформаційна війна і Україна. *Демократичне врядування*, 2015. Вип. 15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2015_15_3; Лавров порівняв росіян з євреями, а США – з Гітлером. Євреї шоковані. *BBC-news. Україна*. 19 січня 2023 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64328293>; Маруненко О. Зовнішні і внутрішні інформаційні війни у медійному просторі України. *Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. Український науковий журнал*, 2011. № 4. С. 91–95; Петрик В. Сутність інформаційної безпеки держави, суспільства та особи. *Юридичний журнал*, 2009. № 5. С. 122–134; Information Operations: Warfare and the Hard Reality of Soft Power (Issues in Twenty-First Century Warfare). URL: <https://web.stanford.edu/class/msande91si/www-spr04/readings/week5/io-textbook.pdf>.

Павло Артимішин

ПРОКСІ-ВІЙНА. Війна чи конфлікт між двома або більше державами, де конфліктні сторони не ведуть безпосередньої війни одна з одною, а використовують територію та ресурси третьої сторони (повстанців, місцевих фракцій або інших держав) як «проксі» (від англ. проху

«представник, уповноважений») для боротьби за свої інтереси та задля досягнення стратегічного результату на свою користь за допомогою військових дій під прикриттям вирішення внутрішнього конфлікту у третій стороні. Проксі-війни можуть мати різні форми, зокрема надання військової підтримки, постачання зброї, фінансування або політичну підтримку.

Поняття «проксі-війна» потрапило в поле зору військових аналітиків, політологів та дослідників міжнародних відносин (а також чітко вирізнилося як явище) в II половині XX ст. Вважають, що цей термін уперше використав американський політолог Дж. Кеннан у своїй статті «The Sources of Soviet Conduct» (1947 р.): терміном «proxy war» він позначив протистояння, яке якраз визріло по завершенні Другої світової війни між США і СРСР, в якому обидві сторони вели змагання через підтримку регіональних союзників, при цьому поміж собою безпосередньо не конфліктували. Власне в контексті наступних десятиліть «холодної війни» між СРСР та США поняття активно функціювало в науковій літературі для опису війн, які відбувалися в цей час між двома супердержавами через посередників. Відомим застосуванням проксі-війн того періоду можна назвати, наприклад, залучення США та СРСР до конфліктів у Кореї (1950–1953), В'єтнамі (1955–1975), Афганістані (1979–1989), громадянської війни в Анголі (1975–2002), в Нікарагуа (1979–1990), де обидві протиборчі сторони підтримували військові операції своїх союзників.

Попри розпад СРСР та Східного блоку, сьогодні принцип глобального проксі-протистояння надалі працює, хоч і відбулася трансформація як основних гравців такого типу війни, так і геополітичної ситуації навколо них. Перша найбільша проксі-війна від періоду завершення «холодної війни» – Друга конголезька війна (1998–2002), в якій уряди Демократичної Республіки Конго, Уганди і Руанди використовували в своїх цілях нерегулярні збройні загони, між якими, власне, і йшов конфлікт. Пакистан у конфлікті з Індією навколо Кашміру протягом десятиліть також

використовує групи бойовиків, а не свою регулярну армію, утримуючись від оголошення війни. Під час Ліванської війни 2006 р. регулярна армія Лівану так і не вступила в бій з ізраїльтянами, які, натомість, активно бомбардували міста Лівану, а також розгорнули наступальну операцію в прикордонній території Лівану проти парамілітарного угруповання Хезболла. Класичний сучасний приклад – війна в Сирії (від 2011 р.), яка з місцевих протестів проти уряду президента Башара аль-Асада поступово переросла у збройний конфлікт із численними збройними групами та зовнішньою інтервенцією. У той час як Іран та РФ надали підтримку урядовим силам, включаючи військову допомогу та консультування, Саудівська Аравія, Туреччина, США та інші країни надали підтримку тим чи іншим опозиційним групам, що боролися проти уряду. Цей конфлікт став проксі-війною, в якій різні держави підтримують протилежні сторони, борючись за свої геополітичні інтереси.

Проксі-війни мають такі характерні особливості щодо їх розв'язання та ведення:

- залучення місцевих сил: у проксі-війнах держави підтримують місцеві групи або фракції, які фактично змагаються за їхні інтереси; ці групи можуть бути повстанцями, посередниками або іншими формами непрямих дій; конфліктуючі держави зазвичай надають фінансову, військову, політичну або логістичну підтримку цим групам;

- зовнішня підтримка: проксі-війни часто відбуваються за зовнішньою підтримкою від різних держав (постачання зброї, фінансування, військова допомога або консультування); зовнішні держави можуть мати власні геополітичні інтереси або бачити конфлікт як частину свого впливу або протистояння з іншими державами;

- геополітичний контекст: проксі-війн відбуваються в контексті більш широких геополітичних протистоянь між великими державами; це може бути виявленням суперництва, наприклад, як між США та СРСР під час «холодної війни» або боротьби за регіональний вплив між регіональними державами;

– маніпулювання історичною пам'яттю як майданчиком проксі-війн: різні держави, ідеології чи політичні сили використовують інтерпретацію минулого як інструмент впливу на сучасність – для виправдання своїх агресивних щодо інших дій, впливу на суспільну свідомість власного соціуму та сторони, як потенційно чи вже актуально є цілєю агресії, делегітимізації та деморалізації й дискредитації противників (наприклад, переписування Росією історії Другої світової війни, за якого вона подає себе як чи не єдиного та ключового переможця нацизму, який і сьогодні поборює його у війні проти України, тощо);

– непрямі дії: у проксі-війнах держави уникають безпосередньої військової конфронтації одна з одною (або, принаймні, повноцінної та повномасштабної участі); замість цього вони підтримують місцеві сили, які ведуть бойові дії в їхніх інтересах; це дозволяє державам досягати своїх цілей, не вступаючи в пряме зіткнення, що може мати непередбачувані наслідки і призвести до ескалації конфлікту (наприклад, ядерного протистояння між державами, які володіють відповідною зброєю, а також уникнути ударів у відповідь, безпосередніх втрат серед свого населення, інфраструктури тощо);

– довготривале, почасти «тліюче», продовження конфлікту: проксі-війни можуть продовжуватися протягом тривалого періоду часу і стати довготривалими конфліктами; зацікавлені сторони можуть продовжувати підтримку своїх проксі-сил і надавати їм необхідні ресурси для продовження бойових дій, навіть якщо самі держави не вступають у пряме зіткнення у війні одна з одною;

– гуманітарна криза: проксі-війни зазвичай супроводжуються серйозною гуманітарною кризою, оскільки вони призводять до тисяч жертв серед цивільного населення, знищення інфраструктури, переміщення населення та великих людських страждань.

Загалом проксі-війни є складними і небезпечними конфліктами, які можуть мати серйозні наслідки для регіону та геополітичного балансу сил у світі взагалі, бо вони

залучають кілька сторін до непрямих дій та геополітичного протистояння, а також можуть продовжуватися тривалий час, приносячи страждання населенню та знищуючи країни і загалом призводячи до таких наслідків: 1) воєнна загроза, тобто участь у проксі-війні може призвести до ескалації конфлікту і загрози для безпеки країни включно із прямою втратою жителів, матеріальними збитками і ризиками втрати держави загалом; 2) економічна нестабільність, тобто проксі-війни можуть спричинити зниження інвестицій, зупинку економічних проєктів та торговельних відносин, що своєю чергою може позначитися на економічному зростанні та благополуччі країни; 3) політична нестабільність, тобто участь у проксі-війні може призвести до політичної нестабільності внутрішньої ситуації країни через розділ суспільства, створення політичної недовіри та напруги, що може спричинити соціальні конфлікти, дестабілізацію та непередбачувані зміни в політичній системі країни; 4) загроза національній безпеці, адже проксі-війна може зробити країну більш вразливою перед зовнішніми загрозами, спричинити послаблення обороноздатності, розподіл ресурсів на воєнні потреби та зниження здатності країни впоратися з іншими потенційними загрозами (тероризм, дестабілізація економіки та життя держави загалом, дезінформація тощо); 5) міжнародна ізоляція, тобто інші країни можуть обмежувати дипломатичні, економічні та культурні зв'язки з країною, яка втягнута у конфлікт через проксі-війну, що може позначитися на її національній безпеці; 6) гуманітарна катастрофа, це значить, що проксі-війна може призвести до виселення громадян, порушення прав людини, може спричинити голоу, брак доступу до медичної допомоги та інших негативних наслідків для населення аж до потенційного зростання тероризму та регіональної нестабільності; 7) порушення міжнародного права та норм міжнародної поведінки, що може позначитися на міжнародному статусі та довірі до країни тощо.

Сучасна російсько-українська війна від 2014 р. також має певні ознаки проксі-війни, особливо на початковій стадії окупації АР Крим та частини Сходу України. Тоді замість

регулярних військових сил РФ використовувала військовиків безрозпізнавальних знаків та шевронів («зелених чоловічків», «кримське ополчення»), фракції місцевих проросійських активістів та політиків, терористичні угруповання проксі-військ на кшталт т.зв. «народного ополчення Донбасу» чи т.зв. «збройних сил Новоросії» («армії Новоросії») – сукупності різноманітних незаконних збройних формувань, що стали бойовим крилом проросійського руху у війні на сході України в 2014 р., які фінансувалися та озброювалися РФ, а їх ядро складали офіцери російських спецслужб, російські ветерани локальних війн, а особовий склад був із місцевих колаборантів, російських найманців і добровольців, а також незначної кількості іноземців. Застосування проксі-військ, які не перебувають у легальному полі, робило їх дуже зручним інструментом для російської влади, дозволяючи формально певний час не фігурувати як безпосередній учасник військових дій в Україні, ухиляючись від відповідних правових оцінок російської агресії та подаючи анексію Криму як наслідок виключно волевиявлення населення Криму на т.зв. «референдумі» від 16 березня 2014 р., а війну на Сході України – не як російсько-українську, а як внутрішню, громадянську війну між «київським режимом» та місцевим населенням Донбасу.

Після періоду активних боїв літа 2014 р. і втручання регулярної армії РФ за осінь 2014 – зиму 2015 рр. розрізнені угруповання на окупованому РФ Сході України були перетворені в регулярну військову структуру зусиллями російських кураторів, яка відтепер безпосередньо підпорядковувалася Південному військовому округу Збройних сил РФ, таким чином втративши статус «проксі». Вони, вже як офіційні структурні частини війська РФ, продовжували підтримувати окупацію регіону, а від 24 лютого 2022 р. були безпосередніми співучасниками повномасштабного російського вторгнення в Україну. Водночас елементи «проксі-війни» використовувалися і на цій стадії війни. Спочатку, згідно з російською пропагандистською риторикою, від лютого до вересня 2022 р. РФ лише військово

допомагала т.зв. ДНР та ЛНР відповідно до т.зв. союзних угод цих псевдоуворень із російською стороною від 21 лютого 2022 р. А згодом і подальша анексія окупованих частин Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей у РФ трактувалася не як наслідок її незаконної російської окупації, а, мовляв, як наслідок дій третьої сторони – мешканців цих регіонів, які начебто висловили бажання приєднати ці регіони до Росії на псевдореферендумах, які відбулися наприкінці вересня 2022 р. Також до проксі-військ відносять найманські формування, які беруть участь у сучасній війні – т.зв. приватні військові компанії (ПВК) («Ахмат», «Вагнер», «Поток» та інші), які є автономними, формально незалежними від держави, комерційними структурами, що пропонують військові послуги на відміну від регулярних військових сил, які є офіційними збройними силами країни.

В інформаційній війні РФ проти України від 2022 р. термін «проксі-війна» як позначення загалом російсько-української війни почасти просувається Росією для того, щоб трактувати війну на рівні «української кризи» чи «конфлікту в Україні», в якому, з точки зору російської пропаганди, РФ воює не безпосередньо з Україною, яка взагалі не розглядається як повноцінна суб'єктна сторона протистояння, а, за українського посередництва, із ЄС і НАТО, приховано присутніми на українській території. Такий підхід дозволяє російській стороні, по-перше, виправдати початок повномасштабного вторгнення проти України ілюзорним конфліктом зі західними державами; по-друге, виправдати його значну тривалість та затяжний характер.

Попри те, що цю тезу і Україна, і західні країни змушені були послідовно спростовувати від 2022 р., зокрема на рівні речника Державного департаменту США Неда Прайса у 2022 р., спорадично в таборі тих американських політиків, які схильні до заохочення до співпраці (а не конфронтації), із РФ, упродовж 2022–2025 рр. лунали твердження, що «проксі-війна з Росією в Україні не в стратегічних інтересах США і ризикує вийти з-під контролю» (зі звернення сенаторів-

республіканців Майка Лі та Ренда Пола до Джо Байдена у 2023 р.) чи що «конфлікт в Україні – це проксі-війна між США та Росією» (із заяви держсекретаря США Марка Рубіо від 6 березня 2025 р.). Однак тут ідеться радше про одиничні випадки, а не поширене, як у Росії, явище, що має на меті не стільки принизити становище української сторони, яка справедливо захищається від російської агресії, як, у контексті внутрішньополітичної боротьби у США, критикувати політику колишнього президента Джо Байдена щодо «втягнення Америки в чужу війну», витрачаючи мільярди доларів американських платників податків (типова риторика чинного президента США Дональда Трампа та його прибічників), та домагатися зменшення підтримки фінансування України на рівні Конгресу та більш ізоляціоністської зовнішньої політики офіційного Вашингтона.

Джерела та література: Гулійчук Д. «Це не проксі-війна»: США – про тезу Кремля, що РФ нібито воює з НАТО. *ТСН*. 15 грудня 2022 р. URL: <https://tsn.ua/politika/ce-ne-proksi-viyna-ssha-pro-tezu-kremlya-scho-rf-nibito-voyuye-z-nato-2223841.html>; Коростильов Г. Сучасна війна та її види: соціально-філософський аналіз. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 2023. Вип. 42. С. 48–56; Семененко О., Водчиць О., Толок П., Митченко С., Гетьман А., Тарасов О. Основні теоретичні і практичні аспекти ведення проксі-війн та гібридних воєн у сучасній світовій геополітичній та безпековій обстановці: історія, теорія, практика, форми та способи, досвід для України. *Journal of Scientific Papers «Social Development and Security»*, 2023. Vol. 13. № 3. Р. 1–23; Ситник Г. *Воєнно-політичні конфлікти та міжнародна безпека: курс лекцій*. Київ, 2023; Pfaff C. A Proxy War Ethics: The Norms of Partnering in Great Power Competition (Palgrave Studies in International Relations). London: Palgrave Macmillan, 2024.

Павло Артимущ

КІБЕРБЕЗПЕКА. Стан спроможності людини, суспільства і держави запобігати та уникати спрямованого, насамперед несвідомого, негативного впливу (управління) інформації, а також комплекс процесів, рекомендацій і

технологічних рішень, які допомагають захистити важливі системи, дані і мережу від цифрових атак, несанкціонованого доступу, пошкодження чи крадіжки. Також під цим терміном часто розуміють упровадження новітніх технологічних рішень, процесів та механізмів контролю для забезпечення комп'ютерних систем, мереж, програм, пристроїв і даних від кібернетичних загроз, а також із метою мінімізації ризику здійснення кібератаки.

Проблема безпеки та подолання загроз у контексті співіснування соціуму та комп'ютерних і телекомунікаційних технологій, зокрема у сфері інтернету, почали розглядатися ще від їх появи наприкінці 1960-х рр., а власне термін «кібербезпека» став особливо популярним від 1990-х рр., коли органи безпеки США почали досліджувати цю проблему. Протягом наступних десятиліть чимало країн прийняли або розробляють стратегії кібербезпеки (США, Німеччина, Франція, Канада, Австралія, Туреччини та ін.). Частина з них активно створюють інституційні системи кібербезпеки, наприклад у рамках діяльності Міжнародного телекомунікаційного союзу (International Telecommunication Union, ITU), який у своїй Рекомендації визначає кібербезпеку як комплекс стратегій, принципів безпекового забезпечення, гарантій безпеки, керівних принципів, підходів до управління ризиками, дій, професійної підготовки, практичного досвіду, страхування та технологій, спрямованих на захист кіберсередовища та ресурсів організації і користувачів. До таких ресурсів належать: під'єднані комп'ютерні пристрої, персонал, інфраструктура, додатки, послуги, телекомунікаційні системи та всі дані, що передаються або зберігаються в кіберсередовищі. Метою кібербезпеки є забезпечення й підтримання необхідних параметрів безпеки цих ресурсів на тлі відповідних загроз в кіберсередовищі. У 2004 р., розуміючи значущість питань кібербезпеки, у Європейському Союзі створили Європейське агентство з мережевої та інформаційної безпеки.

Система кібербезпеки складається з декількох елементів, координація яких всередині організації має вирішальне

значення для успіху всієї програми кібербезпеки: 1) безпека додатків; 2) безпека даних; 3) безпека критично важливої інфраструктури; 4) мережева і операційна безпека; 5) «хмарна» безпека; 6) планування аварійного відновлення, а також забезпечення безперервності бізнесу; 7) фізична охорона; 8) навчання користувачів.

Сукупно ці заходи мають сприяти стабільному та безпечному функціонуванню кіберпростору – форми співіснування сукупності матеріальних та нематеріальних об'єктів і процесів, спрямованих на створення, сприйняття, запам'ятовування, переробку та обмін інформацією, чийми суб'єктами є людина, суспільство, держава, жива істота, яка спроможна сприймати, запам'ятовувати та переробляти інформацію, а також обмінюватися нею, а об'єктами – живі істоти та їх угруповання, які спроможні сприймати, запам'ятовувати та переробляти інформацію, а також обмінюватися нею, серед яких, насамперед, людина, певні верстви суспільства та суспільство загалом, держава.

Основна мета кібербезпеки – захистити конфіденційність (щоб інформація була доступна тільки тим, хто має право її бачити); забезпечити цілісність (щоб дані не були змінені або знищені несанкціоновано) і гарантувати доступність (щоб користувачі мали доступ до даних і сервісів, коли це потрібно). Основні напрями кібербезпеки: 1) мережева безпека – захист комп'ютерних мереж від вторгнень; 2) інформаційна безпека – забезпечення конфіденційності, цілісності й доступності інформації; 3) безпека кінцевих пристроїв – захист комп'ютерів, смартфонів та інших пристроїв користувачів; 4) безпека додатків – захист програмного забезпечення; 5) операційна безпека – політики та процедури, які визначають, як дані й активи обробляються та захищаються; 6) навчання користувачів – підвищення обізнаності співробітників щодо фішингу, паролів та ін.; 7) планування на випадок інцидентів і відновлення після катастроф – готовність до реагування на атаки і відновлення після них.

Типові загрози для кібербезпеки: 1) комп'ютерні віруси; 2) фішинг; 3) хакерські атаки; 4) вимагальне програмне

забезпечення (ransomware); 5) DDoS-атаки (відмова в обслуговуванні); 6) внутрішні загрози (від співробітників компанії та ін.).

Україна має розвинену систему законодавства у сфері кібербезпеки, яка охоплює основні правові акти, нормативно-правові акти Кабінету Міністрів та постанови, що регулюють діяльність у цій сфері. Наприклад, Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» (№ 2163-VIII від 05.10.2017 р.) визначає правові та організаційні основи забезпечення захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, національних інтересів України у кіберпросторі, основні цілі, напрями і принципи державної політики у сфері кібербезпеки, повноваження державних органів, підприємств, установ, організацій, осіб та громадян у цій сфері, основні засади координації їхньої діяльності із гарантування кібербезпеки, визначаючи останню як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі.

Закон України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» від 23 лютого 2006 р. визначає правові та організаційні засади діяльності Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, її повноваження й обов'язки в сфері кібербезпеки, а закон України «Про критичну інфраструктуру» від 16 листопада 2021 р. визначає правові та організаційні засади забезпечення захисту кіберзахисту і кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури. У чинному законі України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р. кібербезпека визначена як один із напрямів державної політики у сфері національної безпеки і оборони.

Постанова Кабінету Міністрів України (№ 1295 від 23 грудня 2020 р.) затверджує порядок функціонування

системи виявлення вразливостей і реагування на кіберінциденти та кібератаки, визначаючи механізми обміну інформацією і координації дій між суб'єктами кібербезпеки. Постанова Кабінету Міністрів України (№ 299 від 4 квітня 2023 р.) затверджує порядок реагування суб'єктами забезпечення кібербезпеки на різні види подій у кіберпросторі, визначаючи процедури виявлення, оцінки та реагування на кіберінциденти, а урядова постанова (№ 311 від 07 квітня 2023 р.) визначає заходи щодо забезпечення функціонування, розвитку та модернізації єдиних (основного і резервного) захищених центрів обробки даних, призначених для збереження національних електронних інформаційних ресурсів.

Указом Президента України (№ 447/2021 від 26 серпня 2021 р.) було затверджено нову Стратегію кібербезпеки України (чинну станом на травень 2025 р.), яка визначає основні напрями та пріоритети державної політики у сфері кібербезпеки на середньотермінову перспективу. У ній забезпечення кібербезпеки визнано одним із пріоритетів у системі національної безпеки України.

Документ фіксує такі виклики для України у сфері кібербезпеки: 1) активне використання кіберзасобів у міжнародній конкуренції; 2) змагальний характер розвитку засобів кібербезпеки в умовах швидких прогресивних змін інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема хмарних та квантових обчислень, 5G-мереж, великих даних, інтернету речей, штучного інтелекту та ін.); 3) мілітаризація кіберпростору та розвиток кіберзброї, що дає можливість приховано проводити кібератаки для підтримки бойових дій і розвідувально-підривної діяльності у кіберпросторі; 4) вплив пандемії COVID-19 на економічну діяльність та соціальну поведінку, що спричинив стрімку трансформацію і організацію значного сегмента суспільних відносин у дистанційному режимі з широким використанням електронних сервісів та інформаційно-комунікаційних систем; 5) запровадження нових технологій, цифрових послуг та механізмів електронної взаємодії громадян з державою, що здійснюється безсистемно в частині заходів з кібербезпеки і без належної оцінки ризиків.

Водночас визначені такі загрози кібербезпеці України:

- гібридна агресія РФ проти України у кіберпросторі в умовах, коли держава-агресор невпинно нарощує арсенал кіберзброї наступального призначення, застосування якої може викликати невідправні, незворотні руйнівні наслідки, а кібератаки РФ спрямовані, насамперед, на інформаційно-комунікаційні системи державних органів України та об'єкти критичної інформаційної інфраструктури з метою виведення їх з ладу (кібердиверсія), отримання прихованого доступу і контролю, здійснення розвідувальної та розвідувально-підривної діяльності, а також активно використовуються державою-агресором як елемент спеціальних інформаційних операцій з метою маніпулятивного впливу на населення, втручання у виборчі процеси та дискредитації української державності;

- кіберзлочинність, що завдає шкоди інформаційним ресурсам, суспільним процесам, особисто громадянам, знижує довіру суспільства до інформаційних технологій та призводить до значних матеріальних втрат, коли набуває поширене використання кіберпростору для злочинів проти основ національної безпеки України, а також кримінальних правопорушень, пов'язаних із легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом, торгівлею людьми, незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших предметів і речовин, які загрожують життю та здоров'ю людей тощо;

- організовані та спонсоровані урядами інших держав кібератаки, пов'язані з викраденням у політичних, економічних або військових цілях «чутливої» інформації (кібершпигунство) та здійсненням розвідувально-підривної діяльності, що має тривалий, складний і прихований характер, а це ускладнює їх попередження, виявлення та нейтралізацію;

- використання терористичними організаціями кіберпростору для вчинення актів кібертероризму, фінансової та іншої підтримки терористичної діяльності.

Згаданий документ регламентує, що з метою покращення координації діяльності суб'єктів сектору безпеки і оборони, які забезпечують кібербезпеку, у 2016 р. створено робочий орган Ради національної безпеки і оборони України – Національний координаційний центр кібербезпеки, рішення якого сприяють вирішенню найбільш складних проблем у цій сфері.

У сучасну добу цифровізації кібербезпека пов'язана зі сферою захисту та збереженням віртуальної пам'яті суспільства / спільноти / держави (баз даних), руйнування або цілковите знищення якої (у форматі ліквідації державних архівів та національних репозитаріїв, підміни наявних даних (зокрема фальсифікація чи знищення державних реєстрів, атаки на логістичні ресурси) може призвести до фізичної деструкції її цивільних і мілітарних структур – тієї бази, яка є фундаментом функціонування суспільства, держави та навіть національної ідентичності.

У контексті сучасної російсько-української війни українська сторона неодноразово ставала жертвою російських кібератак. Ще напередодні повномасштабного вторгнення 14 січня, 15–16 і 23 лютого 2022 р. зазнали хакерських атак понад 70 сайтів банків та державних установ України, внаслідок яких протягом декількох годин не працювали сайти Міноборони, МЗС, ДСНС, «Дії», «Приватбанку», «Ощадбанку», сайти домену «gov.ua». 12 грудня 2023 р. через російську хакерську атаку стався масштабний збій у роботі найбільшого в Україні оператора зв'язку «Київстар», через що зник зв'язок у 24 млн. абонентів, а також у всього обладнання, яке використовувало зв'язок «Київстар», що призвело до серйозних інфраструктурних проблем по всій Україні. 25 січня 2024 р. кібератаки зазнав дата-центр «Парковий», внаслідок чого стався збій у роботі сервісів «Нафтогазу», Укрзалізниці, Укрпошти та системи «Шлях». Врешті, 19 грудня 2024 р. було здійснено масштабну кібератаку на державні реєстри України, внаслідок якої тимчасово призупинили роботу десятки реєстрів, які перебувають у компетенції Міністерства юстиції, зокрема реєстр актів

цивільного стану громадян, реєстри довіреностей та боржників, Єдиний державний реєстр юридичних осіб та ФОП, було порушено роботу сервісів у «Дії». Загалом кількість кіберінцидентів, спрямованих на критичну інфраструктуру України, значно зросла: у 2022–2023 рр. фахівці CERT-UA відреагували на 2,2 тис. та 2,5 тис. кіберінцидентів відповідно, то в 2024 р. їх було вже 4,3 тис.

Україна активно задіює власні контркібератаки у відповідь на російські дії. 24 лютого 2022 р. хакерська група Anonymous у своєму акаунті в Twitter оголосила війну російській пропаганді, хакери зламали сайт новин Russia Today. Згодом були зламані сайти міноборони РФ, а дані (телефони, пошта та імена співробітників) виклали у вільний доступ. 25 лютого українські хакери отримали доступ до російської бухгалтерії системи документообігу ДСК (для службового користування) військової частини № 6762 (Ставропольський край, м. Залізноводськ), і, як обіцяли хактивісти, отриманий у результаті ресурс мав піти на озброєння ЗСУ. 26 лютого міністр цифрової трансформації України М. Федоров заявив про створення IT-армії, куди увійшли кіберспеціалісти, копірайтери, дизайнери, маркетологи та таргетологи, у результаті було атаковано численні російські державні сайти і банки. У відкритому доступі опинилися десятки номерів російських зірок і посадовців, а на деяких російських телеканалах транслиували українські пісні та правдиві відомості про злочинні дії військ РФ в Україні.

Джерела та література: Баранов О. Тлумачення та визначення поняття «кібербезпека». *Правова безпека*, 2014. № 2 (42). С. 54–62; Закон України «Про національну безпеку України», 21 червня 2018 р. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018. № 31, ст. 241; Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», 5 жовтня 2017 р. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017. № 45, ст. 403; Сопілко І. Інформаційна безпека та кібербезпека. Конституційне та адміністративне право. *Юридичний вісник*, 2021. № 2 (59). С. 110–115; Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 р. Про стратегію кібербезпеки України», 26 серпня 2021 р. URL: <https://zakon>.

rada.gov.ua/laws/show/447/2021#n12; Фурашев В. Кіберпростір та інформаційний простір, кібербезпека та інформаційна безпека: сутність, визначення, відмінності. *Інформація і право*, 2012. № 2 (5). С. 162–175; A Decade in the Trenches of Cyberwarfare: Ukraine's Story of Resilience. A comprehensive review. Cyber Diia, February 2024. https://cyberforumkyiv.org/A_Decade_in_the_Trenches_of_Cyberwarfare.pdf.

Павло Артимішин

ДЕЗІНФОРМУВАННЯ, ДЕЗІНФОРМАЦІЯ. Інструмент психологічного впливу, що застосовується в межах спеціальних інформаційних операцій (СІО) та актів зовнішньої інформаційної агресії (АЗІА) для надання «жертві» інформації, що складається з перекручених, неповних або свідомо неправдивих відомостей задля навмисного введення в оману або обману цільової аудиторії з метою змусити її діяти відповідно до заздалегідь визначених намірів ініціатора СІО чи АЗІА, щоб кінцево досягнути пропагандистських, військових, комерційних або інших цілей.

Існує багато різновидів заходів дезінформування, застосування кожного з яких має свої переваги та недоліки. Вибір конкретної форми визначається оперативною ситуацією на певній ділянці роботи спецслужб, а також поставленими перед ними завданнями. У світовій практиці найпоширеніші такі форми дезінформування:

– упереджене подання фактів: тенденційне висвітлення фактажу та інформації загалом щодо тих чи інших подій завдяки спеціально підібраним і чітко дозованим та фрагментованим правдивим даним у відповідні проміжки часу; за допомогою чітко спланованого у хронології та періодичності подання інформації у визначених дозах об'єктові відповідних спрямувань вдається досягати постійно збільшуваного інформаційного напруження та подальшої його підтримки на необхідному рівні завдяки «підкиданню» нових порцій строго обмежених даних на тлі загальної атмосфери непроінформованості цільової аудиторії; у результаті це дозволяє сконструювати спеціально сформовану (відповідно до інтересів ініціатора заходів

дезінформування) базу відомостей на основі правдивих фрагментів;

– дезінформування «від зворотного»: подання загалом правдивих даних у спотвореному вигляді або в такий спосіб, що їх об'єкт впливу розцінює як неправдиві, і це призводить до того, що, навіть маючи достовірну інформацію про наміри чи дії опонента, він сприймає її викривлено та виявляється неготовим чинити опір деструктивному впливу (наприклад, в умовах бойових дій військові інколи навмисно передають противникові суперечливі або нереальні відомості); через це, навіть перехопивши правдиві дані, противник не вважає достовірну інформацію істинною;

– термінологічне «мінування»: спотворення початкового змісту ключових, фундаментальних понять, термінів та визначень, що мають важливе світоглядне та оперативно-прикладне значення (наприклад, ототожнення понять «нацизм» та «націоналізм» тощо);

– «сіре» дезінформування: використання синтезу правдивої інформації із неправдивою;

– «чорне» дезінформування: застосування переважно неправдивої інформації.

Дезінформація може здійснюватися шляхом імітації випадкового витоку конфіденційної інформації, демонстрації успіхів розвідки іноземних партнерів, а також через медіа (зокрема власні інформаційні агентства, телеканали, радіостанції, друковані видання, соціальні мережі) та окремих журналістів.

РФ постійно проводила дезінформування щодо України від часу відродження української незалежності 1991 р. Особливо така кампанія активізувалася на тлі російської окупації Криму, частини Сходу України та загалом російсько-української війни, що розпочалася 2014 р., а 24 лютого 2022 р. переросла в повномасштабну стадію. Під час реалізації дезінформаційних заходів проти української сторони РФ використала практично весь наявний інструментарій дезінформування: *упереджене викладення фактів* (наприклад, про занепад української економіки, кризи енергоресурсів у зимовий

період, нелегітимність та нефаховість української влади «неонацистів», непрофесійність українського військового командування на тлі проведення АТО та ООС на Сході України чи повномасштабного російського вторгнення і т.д.); *дезінформування «від зворотного»* (передача противником у зоні бойових дій через незахищений зв'язок суперечливих відомостей для введення «жертви» в оману); *термінологічне «мінування»* (сприйняття політики офіційного Києва, спрямованої на посилення позицій української мови в публічній сфері, популяризації української історії, літератури та культури як проявів «націоналізму», який у російських наративах послідовно прирівнюється до «нацизму»); *«сіре» дезінформування* (наприклад, повідомлення у проросійських медіа та соцмережах про масштабну гуманітарну допомогу РФ для українських жителів на тлі факту, що Росія, будучи агресором, лише імітувала свою гуманність, та й самої російської допомоги було обмаль, і більшість громадян України від неї відмовлялася, а ті, хто таки погоджувався, були змушені через те, що російські окупанти обстрілювати та грабували українські гуманітарні конвої); *«чорне» дезінформування* (наприклад, абсолютно сфальшована новина про знесення в Києві «українськими русофобами-«неонацистами»» монументу «Батьківщина-мати» із використанням для ілюстрації «руїн» пам'ятника світліни 1980 р., на якій зафіксоване його спорудження, чи історія про т.зв. «розіп'ятого» українськими військовиками хлопчика у Слов'янську тощо).

Україна розробила систему заходів для ефективного подолання російських атак у сфері дезінформації населення, зокрема і українського. У «Стратегії інформаційної безпеки», затвердженій Указом Президента України 28 грудня 2021 р., констатовано, що глобальні дезінформаційні кампанії (вони інспіруються авторитарними урядами та активістами радикальних рухів для маніпулювання свідомістю окремих людей і груп населення) стали повсякденною практикою, яка загрожує демократичному розвитку держав та міжнародній стабільності. У документі ідеться також про дезінформаційну

активність РФ як держави-агресора, спрямовану на ключові демократичні інституції (зокрема виборчі), посилення внутрішніх протиріч в Україні та інших демократичних державах, спроби маніпуляції свідомістю громадян України і західних держав шляхом поширення міфів та стереотипів щодо ЄС і НАТО.

У документі відзначено, що основними напрямками забезпечення інформаційної безпеки України є стійкість та взаємодія, відповідно до цього окреслено такі стратегічні цілі: 1) протидія дезінформації та інформаційним операціям, насамперед держави-агресора, спрямованим, серед іншого, на ліквідацію незалежності України, повалення конституційного ладу, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, пропаганду війни, насильства, жорстокості, розпалювання національної, міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі і ненависті, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини; 2) забезпечення всебічного розвитку української культури та утвердження української громадянської ідентичності в умовах, коли культура є ціннісною основою і підґрунтям консолідації українського суспільства, одним із ключових чинників подолання конфлікту цінностей та утвердження української громадянської ідентичності; 3) підвищення рівня медіакультури та медіаграмотності суспільства, адже українське суспільство повинне бути захищене від деструктивного впливу дезінформації та маніпулятивної інформації, а медіасередовище – бути соціально відповідальним і функціювати стабільно; 4) забезпечення дотримання прав особи на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, на свободу вираження своїх поглядів і переконань, захист приватного життя, доступ до об'єктивної та достовірної інформації, а також забезпечення захисту прав журналістів, гарантування їхньої безпеки під час виконання професійних обов'язків, протидія поширенню незаконного контенту; 5) інформаційна реінтеграція громадян України, які проживають на тимчасово окупованих територіях та на прилеглих до них територіях України, до

загальноукраїнського інформаційного простору, а також відновлення їх права на інформацію, що дає їм змогу підтримувати зв'язок з Україною; одним з основних напрямків внутрішньополітичної діяльності держави є захист прав, свобод і законних інтересів своїх громадян на тимчасово окупованих територіях, реалізація ініціатив щодо реінтеграції цих територій, а також захист прав і свобод корінних народів України; 6) створення ефективної системи стратегічних комунікацій. Основною метою створення і розвитку системи стратегічних комунікацій є гарантування ефективної інформаційної взаємодії та діалогу між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та суспільством з питань, що стосуються кризових ситуацій, а також утвердження позитивного іміджу України, інформаційне сприяння просуванню інтересів держави у світі; ефективна побудова своєї міжнародної інформаційної діяльності дасть змогу Україні здійснювати проактивні інформаційні заходи, інформувати світову спільноту про події в Україні та на її тимчасово окупованих територіях, прогрес у реформах і позитивні внутрішні зміни в державі попри наявну збройну агресію проти України, про ключові рішення органів державної влади щодо стратегічних питань розвитку держави, що сприятиме кращому розумінню міжнародними партнерами внутрішньої і зовнішньої політики держави, забезпечить міжнародну підтримку та покращить імідж України як надійного і передбачуваного партнера; 7) розвиток інформаційного суспільства та підвищення рівня культури діалогу.

Одним із ключових механізмів боротьби з російським дезінформуванням проти України є створення 11 березня 2021 р. Центру протидії дезінформації – робочого органу РНБО України. 2 квітня 2021 р. Указом Президента України В. Зеленського призначено Поліну Лисенко керівником Центру; 19 серпня 2021 р. обов'язки керівника Центру були покладені на першого заступника Андрія Шаповалова; 26 січня 2024 р. керівником Центру призначено Андрія Коваленка. Центр забезпечує здійснення заходів щодо протидії

поточним і прогнозованим загрозам національній безпеці та національним інтересам України в інформаційній сфері, забезпечення інформаційної безпеки України, виявлення та протидії дезінформації, ефективної протидії пропаганді, деструктивним інформаційним впливам і кампаніям, запобігання спробам маніпулювання громадською думкою. Робота органу охоплює такі сфери, як воєнний напрям, боротьбу зі злочинністю та корупцією, зовнішню та внутрішню політику, економіку, інфраструктуру, екологію, охорону здоров'я, соціальну сферу та науково-технологічний напрям. Але основна увага зосереджена на протидії поширенню неправдивої інформації в інтернеті та фейків у медіа. Центр не має каральних функцій за дезінформацію і не зможе застосовувати санкції, але може вносити подання до РНБО щодо певних порушень.

Основними його завданнями визначено такі: 1) проведення аналізу та моніторингу подій і явищ в інформаційному просторі України, стану інформаційної безпеки і присутності України у світовому інформаційному просторі; 2) виявлення та вивчення поточних і прогнозованих загроз інформаційній безпеці України, чинників, які впливають на їх формування, прогнозування і оцінка наслідків для безпеки національних інтересів України; 3) забезпечення РНБО України, Голови РНБО України інформаційно-аналітичними матеріалами з питань забезпечення інформаційної безпеки України, виявлення та протидії дезінформації, ефективної протидії пропаганді, деструктивним інформаційним впливам і кампаніям, запобігання спробам маніпулювання громадською думкою; 4) підготовка та внесення РНБО України, Голові РНБО України відповідних пропозицій у сфері протидії дезінформації та деструктивним інформаційним впливам і кампаніям; 5) участь у розбудові системи стратегічних комунікацій, організації та координації заходів щодо її розвитку; 6) участь у розробленні та реалізації «Стратегії інформаційної безпеки України», здійсненні аналізу стану її реалізації, зокрема з питань ефективності заходів щодо протидії дезінформації; 7) участь у створенні інтегрованої

системи оцінки інформаційних загроз та оперативного реагування на них; 8) розроблення методології виявлення загрозливих інформаційних матеріалів маніпулятивного та дезінформаційного характеру; 9) сприяння взаємодії держави та інституцій громадянського суспільства щодо протидії дезінформації і деструктивним інформаційним впливам та кампаніям, організація і участь в інформаційно-просвітницьких заходах з питань підвищення медіаграмотності суспільства; 10) вивчення, узагальнення й аналіз досвіду інших держав і міжнародних організацій з протидії дезінформації та підготовка пропозицій щодо його використання в Україні; 11) бере участь у визначенні пріоритетів залучення міжнародної технічної допомоги з питань забезпечення інформаційної безпеки, виявлення і протидії дезінформації, ефективної протидії пропаганді, деструктивним інформаційним впливам і кампаніям, запобігання спробам маніпулювання громадською думкою.

Джерела та література: Новицька Н.Б., Петрик В.М., Кудико В.М. Дезінформування як засіб ведення інформаційної війни Російської Федерації проти України. *Ірпінський юридичний часопис*, 2023. № 1 (8). С. 118–130; Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 р. “Про створення Центру протидії дезінформації”», № 106/2021 від 19 березня 2021 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1062021-37421>; Указ Президента України «Питання Центру протидії дезінформації», № 187/2021 від 7 травня 2021 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1872021-38841>; Lance Bennett W., Livingston S. *The Disinformation Age: Politics, Technology, and Disruptive Communication in the United States*. New York, NY: Cambridge University Press, 2020; Kupiecki R., Bryjka F., Chłoń T. *International Disinformation: A Handbook for Analysis and Response*. Leiden, Boston: Brill, 2025.

Павло Артимішин

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА. Стан безпеки систем зберігання й обробки інформації, який гарантує збереження конфіденційності, цілісності та доступності даних, як і

забезпечується їхнє використання та розвиток в інтересах громадян, а також сукупність заходів, спрямованих на захист інформації особи, суспільства і держави від несанкціонованого доступу, використання, поширення, знищення, зміни, перегляду, фальсифікації чи втрати. Існує декілька ширших підходів до визначення сутності феномена інформаційної безпеки (ІБ): захищеність інформаційного простору; протистояння загрозам і небезпекам задля інформаційного суверенітету України; захищеність національних інтересів країни в інформаційному середовищі або сфері; захищеність законодавчо встановлених правил розвитку інформаційних процесів у державі; суспільні відносини, пов'язані із захистом найважливіших інтересів людини і громадянина, суспільства і держави від потенційних та реальних загроз в інформаційному просторі; невід'ємна частина економічної, політичної, оборонної та інших складових національної безпеки.

Відповідно до *статичного концептуального підходу* ІБ є станом захищеності інформаційного середовища (інформації), систем гарантій тощо; з огляду на вид діяльності інформаційна безпека є власне процесом її забезпечення і здатністю держави якісно та ефективно захищати національні інтереси і цінності; згідно із *протекціоністським підходом* ІБ ототожнена зі захистом інформації, системи та апаратного забезпечення, які використовують, зберігають і передають інформацію, для забезпечення цілісності, конфіденційності та доступності даних, а також захищеними операційними процедурами; відповідно до *збережувально-забезпечувального підходу* ІБ визначена як збереження конфіденційності, цілісності і доступності інформації, а також інших її властивостей (автентичність, підзвітність, невідомість); згідно із *процесуальним підходом* ІБ представлена як процес або сукупність процесів, які виникають і перебігають в інформаційних та соціальних системах і призначені для досягнення цілей публічного управління в інформаційній сфері; відповідно до *екзистенційного підходу* ІБ трактують крізь призму внутрішнього суб'єктивного сприйняття цього феномена,

породжуючи поняття «відчутна інформаційна безпека», яка визначається як суб'єктивна ймовірність, з якою споживачі інформації вважають, що їхня особиста інформація не буде переглядатися, зберігатися або змінюватися неналежними сторонами під час транспортування або зберігання у спосіб, що відповідає їхнім впевненим очікуванням; відповідно до *комплексного підходу* ІБ розглядають як стан, за якого інформаційна сфера здатна зберігати власну цілісність, функціональність та прогрес у боротьбі з реальними та потенційними загрозами, забезпечуючи захист інформаційної інфраструктури, простору, ресурсів, процесів та їх суб'єктів, а також сприяти досягненню відповідних національних цілей і реалізації національних інтересів в інформаційній сфері, а також як постійний процес роботи компетентних органів, спрямований на запобігання та протидію загрозам інформаційній сфері.

Категорія «інформаційна безпека» об'єктивно сформувалася з появою засобів інформаційної комунікації між людьми, а також з усвідомленням того, що інтересам людей може бути завдано шкоди через вплив на ці засоби, що забезпечують та формують обмін інформації в суспільстві. Якщо на першій стадії (до початку ХІХ ст.) основне завдання ІБ полягало в захисті елементарних даних про події, факти, майно, місцезнаходження та ін., що мають для людини життєво важливе значення, то від 1970-х рр. почалася нова ера в розвитку ІБ, пов'язана зі захистом інформації, збереженої та такої, що передається, надмобільними комунікаційними пристроями з широким спектром завдань; від II половини 1980-х рр. – захистом глобальних інформаційно-комунікаційних мереж із використанням космічних засобів безпеки.

Конституція України (ст. 17) визнає найважливішими функціями держави та справою всього українського народу забезпечення ІБ поруч із захистом суверенітету і територіальної цілісності України та забезпеченням економічної безпеки. Відповідно до чинного Закону України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р. (ч. 4, ст. 3) забезпечення інформаційної безпеки є одним

із ключових напрямків державної політики у сферах національної безпеки і оборони.

Забезпечення ІБ визнано однією з найважливіших функцій держави також у «Стратегії інформаційної безпеки», затвердженій Указом Президента України від 28 грудня 2021 р. У документі це явище визначене як складова частина національної безпеки України, стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого належним чином забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступ до достовірної та об'єктивної інформації, існує ефективна система захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів, зокрема скоординоване поширення недостовірної інформації, деструктивної пропаганди, інших інформаційних операцій, несанкціоноване розповсюдження, використання й порушення цілісності інформації з обмеженим доступом.

На сучасному етапі питання ІБ набуває особливої актуальності з кількох причин: 1) це пов'язано з необхідністю зміцнення національної безпеки України; 2) в інформаційній сфері існують загрози, що здатні завдати серйозної шкоди загальнонаціональним інтересам; 3) інформація є потужним інструментом впливу на свідомість і поведінку людей. Основна мета ІБ полягає у формуванні ефективної системи протидії інформаційним загрозам, а також у захисті національного інформаційного простору, інформаційної інфраструктури та ресурсів держави. Це завдання стає ще більш нагальним в умовах нинішньої російсько-української війни, коли інформаційна боротьба трансформувалася в повноцінну інформаційну війну із застосуванням інформаційної зброї.

«Доктрина інформаційної безпеки України», затверджена Указом Президента України від 25 лютого 2017 р., визначає актуальні загрози національним інтересам та національній безпеці України в інформаційній сфері за умов російсько-

української війни: здійснення спеціальних інформаційних операцій, спрямованих на підлив обороноздатності, деморалізацію особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань, провокування екстремістських проявів, підживлення панічних настроїв, загострення і дестабілізацію суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації, розпалювання міжетнічних і міжконфесійних конфліктів в Україні; проведення спеціальних інформаційних операцій держави-агресора в інших державах з метою створення негативного іміджу України у світі; інформаційна експансія держави-агресора та контролюваних нею структур, зокрема шляхом розширення власної інформаційної інфраструктури на території України та в інших державах; інформаційне домінування держави-агресора на тимчасово окупованих територіях; недостатньо розвинена національна інформаційна інфраструктура, що обмежує можливості України ефективно протидіяти інформаційній агресії та проактивно діяти в інформаційній сфері для реалізації національних інтересів України; неефективність державної інформаційної політики, недосконалість законодавства стосовно регулювання суспільних відносин в інформаційній сфері, невизначеність стратегічного наративу, недостатній рівень медійної культури суспільства; поширення закликів до радикальних дій, пропаганда ізоляціоністських та автономістських концепцій співіснування регіонів в Україні.

Пріоритети державної політики в інформаційній сфері щодо забезпечення ІБ:

- створення інтегрованої системи оцінки інформаційних загроз та оперативного реагування на них;

- удосконалення повноважень державних регуляторних органів, які здійснюють діяльність щодо інформаційного простору держави з метою досягнення адекватного рівня спроможності держави відповідати реальним та потенційним загрозам національним інтересам України в інформаційній сфері;

- законодавче врегулювання механізму виявлення, фіксації, блокування та видалення з інформаційного про-

сторону держави, зокрема з українського сегмента мережі інтернет, інформації, яка загрожує життю, здоров'ю громадян України, пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення територіальної цілісності України, загрожує державному суверенітету, пропагує комуністичний та / або націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими та їхню символіку;

- визначення механізмів регулювання роботи підприємств телекомунікацій, поліграфічних підприємств, видавництв, телерадіоорганізацій, телерадіоцентрів та інших підприємств, установ, організацій, закладів культури та медіа, а також використання місцевих радіостанцій, телевізійних центрів та друкарень для військових потреб і проведення роз'яснювальної роботи серед військ та населення; заборони роботи приймально-передавальних радіостанцій особистого та колективного користування і передачі інформації через комп'ютерні мережі в умовах запровадження правового режиму воєнного стану;

- оптимізацію законодавчих механізмів реалізації зобов'язань України в межах Європейської конвенції про транскордонне телебачення щодо держав, які не є підписантами зазначеної Конвенції;

- створення і розвиток структур, що відповідають за інформаційно-психологічну безпеку, насамперед у Збройних Силах України, з урахуванням практики держав – членів НАТО;

- розвиток і захист технологічної інфраструктури забезпечення ІБ України;

- забезпечення повного покриття території України цифровим мовленням, насамперед у прикордонних районах, а також на тимчасово окупованих територіях;

- розвиток цифрового мовлення, унеможливлення впливу на його інфраструктуру суб'єктів, пов'язаних із державою-агресором;

- побудова дієвої та ефективної системи стратегічних комунікацій;

- розвиток механізмів взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства щодо протидії інформаційній агресії проти України;

- боротьбу з дезінформацією та деструктивною пропагандою РФ;

- посилення сектору безпеки і оборони щодо протидії спеціальним інформаційним операціям, спрямованим на зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності, підрив обороноздатності України, деморалізацію особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань, загострення суспільно-політичної ситуації;

- виявлення та притягнення до відповідальності згідно із законодавством суб'єктів українського інформаційного простору, що створені та/або використовуються державою-агресором для ведення інформаційної війни проти України, та унеможливлення їхньої підривної діяльності;

- заборона вільного обігу інформаційної продукції (друкованої та електронної), насамперед походженням з території держави-агресора, що містить пропаганду війни, національної і релігійної ворожнечі, зміни конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності України, провокує масові заворушення;

- проведення розвідувальними органами України акцій сприяння реалізації та захисту національних інтересів України в інформаційній сфері, протидії зовнішнім загрозам ІБ держави за межами України;

- недопущення використання інформаційного простору держави в деструктивних цілях або для дій, що спрямовані на дискредитацію України на міжнародному рівні.

Для втілення згаданих вище пріоритетів у «Стратегії інформаційної безпеки» від 28 грудня 2021 р. визначено такі стратегічні цілі: 1) протидія дезінформації та інформаційним операціям, насамперед держави-агресора, спрямованим, серед іншого, на ліквідацію незалежності України, повавлення конституційного ладу, порушення суверенітету і

територіальної цілісності держави, пропаганду війни; 2) забезпечення всебічного розвитку української культури та утвердження української громадянської ідентичності; 3) підвищення рівня медіакультури та медіаграмотності суспільства; 4) забезпечення дотримання прав особи на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, свободу вираження своїх поглядів і переконань, захист приватного життя, доступ до об'єктивної та достовірної інформації, а також забезпечення захисту прав журналістів, гарантування їхньої безпеки під час виконання професійних обов'язків, протидія поширенню незаконного контенту; 5) інформаційна реінтеграція громадян України, які проживають на тимчасово окупованих територіях та на прилеглих до них територіях України, до загальноукраїнського інформаційного простору; 6) створення ефективної системи стратегічних комунікацій, зокрема гарантування ефективної інформаційної взаємодії та діалогу між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та суспільством з питань, що стосуються кризових ситуацій, а також утвердження позитивного іміджу України, інформаційне сприяння просуванню інтересів держави у світі; 7) розвиток інформаційного суспільства та підвищення рівня культури діалогу.

У час повномасштабного вторгнення РФ в Україну після 24 лютого 2022 р. важливим для забезпечення ІБ держави стало рішення РНБО України «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану» від 18 березня 2022 р., у якому констатовано: в умовах воєнного стану активного поширення державою-агресором дезінформації, викривлення відомостей, а також виправдовування або заперечення збройної агресії РФ проти України, реалізація єдиної інформаційної політики є пріоритетним питанням національної безпеки.

Важливими заходами для протидії російській деструктивній політиці щодо ІБ в Україні є підтримка належного рівня інформаційної культури, тобто теоретичної і практичної підготовки громадян, що забезпечує захист і реалізацію їхніх життєво важливих інтересів і гармонійний

розвиток в умовах інформаційного суспільства незалежно від інформаційних загроз; здатність держави створити умови для гармонійного розвитку та задоволення інформаційних потреб громадян; забезпечення, розвиток і використання інформаційного середовища в інтересах особи; захист від різноманітних інформаційних загроз.

Джерела та література: Боднар І. Інформаційна безпека як основа національної безпеки. *Mechanism of Economic Regulation*, 2014. № 1. С. 68–75; Закон України «Про національну безпеку України». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018. № 31. ст. 241; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 р. «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України, № 47/2017 від 25 лютого 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/47/2017>; Смотрич Д., Браїлко Л. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 2023. № 77. Т. 2. С. 121–127; Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 р. «Про Стратегію інформаційної безпеки» від 28 грудня 2021 р., № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#n7>; Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 р. «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану» від 19 березня 2022 р., № 152/2022 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/152/2022>; Шевчук О. До питання генези поняття інформаційної безпеки як складової національної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 2023. № 78. Т. 2. С. 134–139; Шопіна І. Поняття інформаційної безпеки: концептуальні підходи до визначення. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*, 2022. № 13 (25). С. 133–140.

Павло Артимішин

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР. Система зовнішніх та внутрішньоорганізаційних потоків інформації, які можуть мати різні характеристики щодо змісту, методів, передачі та інтенсивності обміну інформацією, а також відповідна

сфера суспільної діяльності, охоплена певною системою потоків інформації. Інформаційний простір (ІП) може бути не лише середовищем, в якому поширюється інформація, а й простором пам'яті суспільства, у якому зберігаються наративи, оцінка подій, символи ті колективні уявлення про минуле. Саме через ІП формуються уявлення про історичну правду, героїв, трагедії та здобутки і звиятиги. Суспільна пам'ять про історію також впливає на наповнення ІП, окреслюючи рамки того, які теми, постаті і твердження є в соціумі «чутливими», суперечливими чи навпаки – «недоторканими».

ІП є динамічним середовищем, у якому фізичні об'єкти здебільшого мають визначені межі, завдяки чому можуть досягати переваги в часі над іншими учасниками інформаційного обміну, а сам простір має структурований характер. ІП також охоплює діяльність окремих осіб, професійних груп, органів державного управління, економічних і політичних структур – де-факто будь-яких суб'єктів, які здійснюють свою діяльність повністю або частково з використанням функціоналу сучасних інформаційних технологій.

Для ІП характерні: *неоднорідність та структурованість* з орієнтацією на різні соціальні групи та теми; *динамічність*, спровокована постійними змінами, які відбуваються у різних сферах життя окремих країн, регіонів та світу загалом, а також нових акцентів в інформаційній політиці; *формування* з урахуванням національно-культурних і психологічних особливостей держави, у якій він створюється; *універсальний вплив* на суспільство та окремих індивідів; *потреба в захищеності* від агресії інших держав.

ІП як явище сформоване з таких складників: *інформаційна інфраструктура* – середовище, яке дає змогу здійснювати збір, збереження, передавання, автоматизовану обробку та поширення інформації в суспільстві. (формується на основі комплексу інформаційно-телекомунікаційних систем і мереж зв'язку, індустрії засобів інформатизації, телекомунікацій і зв'язку, а також включає системи створення і зберігання

інформаційних ресурсів, забезпечення доступу до ІТС, мереж зв'язку та інформаційних даних, інфраструктуру інформаційних послуг і ринку, а також систему підготовки кадрів та проведення наукових досліджень у цій сфері); *інформаційні ресурси* – на машинних носіях, на вебсайтах (як державні, так і недержавні, у власності громадян, органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та громадських об'єднань); *засоби і методи прикладної математики* – алгоритми та програмні засоби, що забезпечують функціонування апаратних платформ (систем); *організаційні механізми* для гарантії ефективного функціонування ІІ; *правові інструменти* стосовно норм інформаційного законодавства, міжнародні договори, інші державні і міжнародні нормативно-правові акти; *сфера обігу інформаційних технологій*, засобів зв'язку, систем інформатизації та телекомунікацій, інформаційних продуктів і послуг.

Основні функції ІІ: *інтеграційна* – об'єднання в просторово-комунікативне і соціокультурне середовище різних видів діяльності (економічної, соціальної, культурної, політичної); *комунікативна* – створення особливого середовища транскордонної, інтерактивної і мобільної комунікації різних суб'єктів, у межах якої вони здійснюють інформаційний обмін; *актуалізаційна* – актуалізація інтересів різних суб'єктів діяльності в ІІ шляхом реалізації ними інформаційної політики; *геополітична* – формування власних ресурсів і зміна ваги традиційних ресурсів, створюючи нове середовище геополітичних відносин і конкуренції.

Рівень розвитку ІІ значною мірою впливає на соціально-політичну та економічну сфери суспільства, а також на геополітичні процеси у світі в умовах, коли цей феномен завдяки розвиненій інфраструктурі систем зв'язку і телекомунікацій став транскордонним та глобальним, що може відігравати як позитивну (у випадку співробітництва), так і деструктивну (у випадку ворожих відносин між сторонами) роль. Тому захист ІІ важливий як у мирний час, так і під час війни. Політика держави щодо захисту ІІ під час війни

повинна бути спрямована на забезпечення національної безпеки та захисту інформаційних ресурсів від різних загроз.

В умовах повномасштабної російсько-української війни та введення воєнного стану в Україні 3 березня 2022 р. видано наказ головнокомандувача ЗСУ Валерія Залужного (із доповненнями 12 липня 2022 р.) «Про організацію взаємодії між Збройними Силами України, іншими складовими сил оборони та представниками засобів масової інформації на час дії правового режиму воєнного стану», який містить ключові інструкції та порядок взаємодії між Збройними Силами України, іншими складовими сил оборони та представниками ЗМІ під час дії правового режиму воєнного стану, в додатку до якого наведені правила акредитації журналістів і їхньої роботи в зоні бойових дій.

Загалом в Україні розроблено пам'ятки та рекомендації для військових та представників ЗМІ щодо захисту ІП під час воєнного стану, зокрема з питань недопущення розголошення точних військових координат, персональних даних військовослужбовців, відомостей про військовополонених і втрати Збройних Сил України, а також правила безпечних зйомок у лікарнях та в інших медичних установах під час воєнного стану. Значну увагу приділено безпеці журналістів та військових, які працюють в умовах війни. Національна рада з питань телебачення і радіомовлення ухвалила рішення щодо заборони поширення інформації в певний час після обстрілів для забезпечення безпеки журналістів.

Командування ЗСУ регулярно доводить до відома рекомендації та вказівки у вигляді пам'яток та неофіційних закликів. Вони включають низку важливих порад та інструкцій, зокрема щодо висвітлення діяльності оборонних підприємств, заборони використання відеореєстраторів, уникнення розкриття координат влучань ракет та снарядів, а також утримання від публікації персональних даних українських військових; заклик не розголошувати інформацію про військовополонених; правила зйомок у лікарнях під час воєнного стану; рекомендації щодо правильного позначення службових автомобілів; заборона називати види зброї, якою

ЗСУ атакують цілі; заборона публікації інформації про переміщення музейних цінностей та ін.

Від початку війни командування ЗСУ разом із журналістами регулярно надавали громадськості оперативну інформацію про досягнення та невдачі українського війська. Така відкритість допомогла населенню адекватно оцінювати події, які відбувалися в той період, та нівелювала можливість російських окупантів розповсюджувати в українському ІІ недостовірну інформацію та створювати серед українського суспільства панічні настрої в атмосфері таємниці та невизначеності.

Джерела та література: Дубняк К. Інформаційний простір: структура та функціональні параметри. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації?* 2015. № 4 (24). С. 21–25; Український інформаційний простір: Науковий журнал Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв / гол. ред. М.С. Тимошик. Київ: КНУКІМ, 2013. Ч. 1; «Свобода слова в умовах воєнного стану обмежується інтересами оборони держави» – Ганна Маляр. *Армія-інформ*. 1 квітня 2022 р. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/04/01/svoboda-slova-v-umovah-voyennogo-stanu-obmezhuetsya-interesamy-oborony-derzhavy-ganna-malyar/>; Ушкало К. Інформаційний простір в умовах військового стану: безпековий аспект в Україні. *Регіональні студії*, 2023. № 35. С. 123–128; Які обмеження та особливості роботи медіа діють в Україні під час великої війни. *Детектор медіа*, 11 жовтня 2022 р. URL: <https://detector.media/infospace/article/203615/2022-10-11-yaki-obmezheniya-ta-osoblyvosti-roboty-media-diyut-v-ukraini-pid-chas-velykoi-viyny/>.

Павло Артимішин

ПРОПАГАНДА. Різновид комунікації, спрямований на розповсюдження політичних, філософських, наукових, культурно-мистецьких ідей, світогляду, теорій, тверджень, фактів, аргументів, чуток та інших відомостей для впливу на суспільну думку, масову свідомість соціуму та масову практичну діяльність населення на користь певної спільної справи чи громадської позиції. У ширшому контексті

під пропагандою розуміють поширення суспільно-політичних, наукових, світоглядних та інших знань з метою їх імплементації до суспільної свідомості, у вузькому – ідеологічно зорієнтовану діяльність будь-якої суспільної групи для становлення серед конкретних прошарків соціуму потрібних безпосередньо чи опосередковано для адресантів поглядів чи уявлень, або/та провокування бажаних для ініціаторів пропаганди суспільних емоційних станів чи оціночних установок щодо того чи іншого явища.

Пропагандау формують *суб'єкт* (та соціальна група, яка є зацікавленою у пропаганді та ініціює її застосування); *зміст, форми, методи, засоби та канали* пропаганди (медіа, зокрема друкована продукція, радіо, телебачення, лекційна пропаганда тощо); *об'єкт* (аудиторія, на яку скеровують дію пропаганди). Пропаганда переважно реалізується за допомогою систематичних спроб маніпулювання переконаннями, поглядами чи діями інших за допомогою слів (зокрема тиражованих ЗМІ), знаків, символів (стягів, монументів, музики, одягу, жестів, розпізнавальних знаків, зображень на монетах тощо). На противагу об'єктивній подачі інформації пропаганда подає відомості вибірково, щоб спонукати цільову групу до певних тенденційних, викривлених (а то й цілком сфальшованих) узагальнень, при цьому залучає емоційне забарвлення повідомлення, щоб у результаті спричинити не так раціональну, як ірраціональну реакцію на висловлені тези. Пропаганду почасти можуть використовувати і як форму політичної боротьби, і як засіб досягнення геополітичних цілей.

Відповідно до джерел походження інформації виділяють: 1) «білу» пропаганду, яка загалом походить із відкритого доступного джерела і характеризується менш нав'язливими та лояльнішими щодо об'єкта спрямування методами, водночас однобічним та упередженим поданням фактів та тверджень; 2) «сіру» пропаганду, яка ретранслюється через медіа офіційними каналами, при цьому її автори, джерела та достовірність спрямованість приховується, а сам зміст не є «лояльним» до адресатів; основне завдання такої

пропаганди – змусити ворожу сторону повірити у брехню завдяки застосуванню «солом'яних аргументів» – логічних хиб, коли позицію опонента спотворюють, перебільшують або вигадують, щоб легше було її спростувати; 3) «чорну» пропаганду, яка нібито подається з одного (дружнього) джерела, хоч насправді з іншого (ворожого), продукується спецслужбами протиборчої країни чи організації та тиражується її офіційними (або начебто підпільними) каналами комунікації.

За характером та природою поширюваних відомостей розрізняють:

– *позитивну* (конструктивну) пропаганду, більш характерну для давнішого часу, яка не має маніпулятивних завдань, спрямована на виховні і суто інформаційні та популяризаційні цілі і переважно адресована всьому суспільству задля його соціальної гармонії, збільшення рівня усвідомленості, ефективнішого практикування загальноприйнятих цінностей тощо, а отже, і сам соціум, а не лише окрема група, є у ній зацікавлений;

– *негативну* (деструктивну, руйнівну) пропаганду, характерну для сьогодення, особливо в час гібридних та «гарячих» війн, яка нав'язує представникам цільової групи ті чи інші переконання, побудовані на сфальшованій, спотвореній та викривленій інформації і системі цінностей, а також конструюванні образу ворога (внутрішнього чи зовнішнього) з метою розпалювання соціальної ворожнечі (національної, расової чи релігійної), провокування конфліктів та суперечностей (або навпаки – мобілізації суспільства довкола боротьби з видуманим ворогом) у суспільстві-адресаті пропаганди. Негативна пропаганда активно використовує низьку критичність та схильність людей до навіювання, які сприймають за істину пропоновану ініціаторами пропаганди ілюзорну, «перевернену» та паралельну до дійсності реальність, цінності, переконання, погляди та стереотипи, щоб маніпулювати ними в інтересах невеликої групи осіб, які ворожо налаштовані до соціуму, на який така інформація скерована.

Залежно від напрямку проведення розрізняють *внутрішню* пропаганду (орієнтована на внутрішнього споживача та супроводжується шовінізмом щодо внутрішнього чи зовнішнього ворога, постійним психоемоційним впливом на власне населення, який спорадично супроводжується залякуванням і нав'язуванням певних, нібито єдино правильних ідей і точок зору, інформаційною ізоляцією відповідного суспільства від інших соціумів, обмеження або нівеляція роботи незалежних ЗМІ) і *зовнішню пропаганду* (орієнтована «на експорт», поза межі «системи», при якій вигідні ініціаторові пропаганди тези, думки та ідеї зазвичай поширюються не відкрито, а латентно та помірковано і ретранслюються через попередньо створені «за рубежом» лояльні до творців пропаганди групи).

Через сфери поширення виділяють: *культурну пропаганду*, при якій певні політичні, ідеологічні та ціннісні погляди розповсюджуються через твори мистецтва чи з допомогою відомих діячів культури; *інформаційну пропаганду*, за якої тези розповсюджуються за допомогою дезінформації та фейків через ЗМІ; *політичну пропаганду*, яка поширюється у форматі ідеологічних поглядів, передвиборчих програм політичних партій чи конкретних політиків, у їхніх виступах та інтерв'ю тощо; *особистісна пропаганда*, поширювана у приватному спілкуванні, зокрема в соціальних мережах, месенджерах тощо.

Відповідно до ступеня достовірності поширюваної інформації розрізняють: *пропаганду з правдивою інформацією*, базовану на достовірних (загалом) відомостях, які, однак, подані таким чином, щоб схилити споживача до певного, а саме навіяного, сприйняття тієї чи іншої події; *пропаганду з частково спотвореною інформацією*, в основі якої лежить лише часткове висвітлення подій, виривання фраз із контексту, монтаж фотокадрів чи уривків відео, які стосуються тих чи інших подій; *пропаганда з відвертою брехнею*, при якій використовуються цілком сфабриковані інформаційні вкиди, навіть якщо деякі з них можуть виглядати цілком реальними, але все ж є неправдивими.

Залежно від етапу застосування виділяють: 1) підготовчу пропаганду, яка пов'язана зі встановленням сприятливого середовища для поширення тієї чи іншої ідеї, зондуванням населення, перевіркою рівня довіри до неправдивих новин, аналізом суспільних настроїв та установок, які функціують у громадській думці, дестабілізації свідомості; 2) активну пропаганду, яка пов'язана з нагромадженням впливу на суспільство-адресата, спонукання останнього до реалізації планів ініціатора-пропагандиста, зокрема шляхом заохочення і підтримки активних деструктивних для «жертви» пропаганди дій, особливо через примус до дій та/чи за допомогою залякування чи погроз; 3) приховування слідів, які проявляються у замовчуванні, запереченні, приховуванні деструктивів, вчинених ініціаторами пропаганди.

Пропаганда, яку використовують для досягнення військових цілей (військової пропаганди), має такі різновиди: *психологічна війна* – сукупність різних форм, методів та засобів впливу на людину та/чи цілі групи людей із метою трансформації в бажаному для пропагандистів напрямку її/їх психологічних установок (а також поглядів, думок, настроїв, стереотипів тощо) і суспільної свідомості загалом; *інформаційна війна* – викладення інформації у спосіб, який формує в суспільстві чи групі людей потрібну точку зору, громадську думку, хід взаємодоповнювальних логічних думок, вичерпну систему поглядів щодо окремих питань на користь організатора інформаційної пропаганди; *психологічна операція* – планові та визначені дії з передачі інформації та індикаторів до зарубіжних («позасистемних») аудиторій із метою впливу на їхній емоційний стан, мотивацію, думки, дії іноземних урядів, організацій, груп та конкретних осіб.

Виділяють такі методи здійснення пропаганди (через медійні канали, друковані наукові та художні видання, соціальні мережі, плакати, брошури, листівки): *перехід на особистості* (Ad hominem), коли піддають критиці самого опонента, а не його аргументи; *багаторазове повторення* (Ad pauseam), при якому викривлені чи цілком сфальшовані ідеї,

особливо подані у форматі простого гасла, повторюються достатню кількість разів для того, щоб сприйматися як правда, особливо на тлі обмеженої кількості медіа, які до того ж контролюються стороною-пропагандистом; *апелювання до авторитету* (спосіб підтвердження) – використання при просуванні пропаганди публічних висловлювань відомих людей чи суспільних авторитетів на користь або як контраргумент до тієї чи іншої позиції, твердження, ідеї; *апелювання до «простих (своїх) людей»* – намагання пропагандиста відстоювати свої позиції перед цільовою аудиторією, по-перше, максимально простим спілкуванням та манерами, по-друге, ототожнюванням своїх поглядів з поглядами середньостатистичного індивіда, а по-третє, зверненням до злободенних суспільних тем (безробіття, іпотечні кредити, підтримка соціальних ліфтів тощо); *демонізація ворога* – зображення ворожої для пропагандистів сторони (держави, народу, етнічної групи, опонентів) як меншовартісної, негідної і аморальної; *апелювання до страху та упереджень* – застосування наявних у суспільстві страхів та упереджень (зокрема стереотипних) для посилення власних пропагандистських аргументів; *безпосереднє апелювання до аудиторії* – пряме звернення ініціаторів пропаганди до суспільства за підтримкою своїх ідей, тверджень та переконань зі стимулюванням суспільних настроїв, ентузіазму, створенням враження про неминучий успіх пропонованої справи; *застосування напівправди* – використання у пропаганді із переважно назагал неправдивими відомостями елементів правди аби підсилити нав'язування своїх переконань цільовій групі; *навішування ярликів* – надання суспільству, окремим його представникам чи явищам, проти яких виступають ініціатори пропаганди, негативної конотації через найменування, яке викликає відповідну асоціацію; *застосування прийому «цап-відбувайло»*, за якого через звинувачення конкретної особи чи групи осіб (часто не винних, або не всіх винних) пропагандисти намагаються досягнути ефекту полегшення відчуття вини справді відповідальних осіб та/чи розсіяти

уваги від потреби справді вирішити проблему; *управління новинами* – тенденційне подання відібраних і відповідним чином опрацьованих новин із метою вироблення в суспільстві «єдино правильної точки зору» чи однотипного та однорідного бачення й інтерпретації ситуації, подій.

У контексті сучасної російсько-української війни РФ (напередодні та під час повномасштабного вторгнення в Україну) серед інших методів пропаганди використовувала додатково й такі: 1) викривлене трактування історії з метою конструювання власного хибного історичного міфічного нарративу, тісно пов'язаного з ідеологією «русский мир»; 2) мобілізація внутрішньої (російської) і зовнішньої (проросійської) аудиторії шляхом творення та пропагування «символіки війни», яка паралельно з апелюванням до героїзації радянської історії (насамперед, періоду т.зв. Великої вітчизняної війни) скерована і на виправдання «героїзованого» насилля над українцями на сучасному етапі: імплементація «георгіївських стрічок» у сучасній комеморації та в політичному дискурсі, виробництво телепрограм, аудіо- та кінопродукції для сакралізації «подвигу російських військовиків»; 3) дегуманізація української нації як ворожої, яку в російській пропагандистській риторичі подають як нездатну на творення власної незалежної держави і розвиток самодостатньої української культури та ототожнюють із «нацистами» (використання лексем-ярликів «нацики», «нашисти» – від назви партії «Наша Україна», а також «укрнацики», «неонацисти»), що, за задумом ініціаторів пропаганди, мало б «легітимізувати» вбивства всіх громадян України, які обстоювали суверенітет своєї держави та українську мову й культуру як основу національної ідентичності, та знищення України як держави.

У контексті сучасної російсько-української війни серед конкретних форм прояву російської пропаганди проти України можна виділити такі конкретні приклади:

– поширення історії про «розп'ятого хлопчика в Слов'янську» у 2014 р., тиражованої 12 та 13 липня 2014 р. на російському «Першому каналі», згідно із якою жінка розповідала, як на власні очі бачила страту маленького сина

і дружини місцевого «ополченця» українськими військами на центральній площі Слов'янська (згадані події не мали жодного підтвердження, вся історія є повністю вигаданою);

- поширення незмінних наративів (зокрема транслюваних на російському центральному телебаченні) на пропагандистських ток-шоу В. Соловйова, О. Скабєєвої, Д. Кисельова та ін. про те, що РФ в Україні «бореться з нацизмом», «захищає права російськомовних» в Україні, «відстоює» російські національні інтереси та «оберігає» власну безпеку в регіоні та у світі;

- маніпуляція фото- та відеокадрами (чи їх повний монтаж) для підміни інформаційного контексту; наприклад, використання матеріалів із Сирії чи інших військових конфліктів як «доказів» ударів ЗСУ по цивільному населенню Сходу та Півдня України, чи втрати українською стороною іноземної військової техніки (наприклад, БМП «Bradley»);

- створення неправдивих новин про існування в Україні «біолабораторій США», у якій нібито проводяться експерименти над біологічною зброєю, які потенційно є «загрозою» для РФ, а тому стають «законними цілями» російського війська;

- просування в соцмережах (зокрема в анонімних телеграм-каналах) прокремлівської риторики, наприклад, про «успіхи армії РФ» за одночасної дискредитації України як держави та ЗСУ, ототожнюючи їх із «нацистами».

Українська контрпропаганда застосовує такі способи для відповіді на пропагандистські атаки РФ:

- спростування неправдивих наративів РФ на телебаченні та в інтернеті (зокрема в соціальних мережах) за одночасного висвітлення злочинних дій російських військовиків та точної ідентифікації осіб-виконавців (наприклад, проекти «StopFake», офіційні ресурси Генштабу та Міністра оборони України, «Інформнапалм»);

- культурна контрпропаганда (висвітлення тематики у кліпах українських виконавців, у роботах українських митців, гумористичних скетчах та роликах, як-от «Антизомбі», «Телебачення Торонто», «Байрактар News» тощо);

– використання мемів для донесення інформації про агресію РФ в Україні, зокрема серед міжнародної спільноти та ірочного висміювання ворога (меми «русский военный корабль», «Доброго вечора, ми з України!», «Чорнобаївка» і т.д.).

Відповідно до «Стратегії інформаційної безпеки», затвердженої Указом Президента України 28 грудня 2021 р., констатовано, що в сучасних умовах значне розширення джерел доступу до інформації в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій та водночас недостатнього рівня медіаграмотності (медіакультури) супроводжується зменшенням критичності сприйняття інформації, створює підґрунтя для можливих маніпуляцій громадською думкою, що сприяє зростанню впливу дезінформації та деструктивної пропаганди, популярності конспірологічних теорій, а тому створює загрози політичній та економічній стабільності демократичних держав, серед них – України, в умовах, коли деструктивна пропаганда, поширення дезінформації і ззовні, і всередині України застосовуються РФ як державою-агресором з метою підриву стійкості суспільства та інформаційної дестабілізації держави. У зв'язку з цим у документі зазначена серед стратегічних цілей протидія дезінформації та інформаційним операціям, насамперед держави-агресора, спрямованим, серед іншого, на ліквідацію незалежності України, повалення конституційного ладу, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, пропаганду війни, насильства, жорстокості, розпалювання національної, між-етнічної, расової, релігійної ворожнечі та ненависті, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини.

Джерела та література: Бернейс Е. Пропаганда. Київ, 2021; Дрablyк С. Пропаганда та її види. Шляхи протидії пропаганді. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2022. № 1. С. 153–157; Ільницький В., Старка В., Галів М. Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України. *Український історичний журнал*, 2022. № 5. С. 43–55; Скуленко М.І. Ефективність пропаганди. Запоріжжя, 2011; Указ Президента України № 685/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 р. Про Стратегію інформаційної безпеки» від 28 грудня 2021 р.

URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6852021>; Trzun Z., Lucić D., Gracin D. Information Warfare and Propaganda in Russo-Ukrainian War, Lessons Learned. *Medijska istraživanja*, 2020. Vol. 30. № 2. P. 79–104.

Павло Артимішин

«НОВОРОСІЯ». Псевдоісторична геополітична концепція, побудована на застарілій термінології з минулого, яку використовує РФ на чолі із В. Путіним для окреслення простору південних та східних областей теперішньої України, з пропагандистською метою наголосити на «історичній російськості» цих теренів, а отже, обґрунтувати збройну агресію РФ проти України та втручання у внутрішні справи України.

Термін «Новоросія» від початку своєї появи є суто російським імперським штучним продуктом-ідеологемою і вперше використаний у 1764 р., коли внаслідок об'єднання Нової Сербії та територій Новослобідського козацького полку, Української лінії, Слов'яносербії та Бахмутської провінції було створено Новоросійську губернію. Упродовж 1770–1780-х рр. до губернії долучили терени ліквідованих Запорозької Січі та Кримського ханства, а також новозавойованих володінь у Північному Причорномор'ї. Так землі сучасної Південної України, які в часи Речі Посполитої називали Диким полем, у російських урядових документах почали найменувати Новоросією. Остання охоплювала південну частину сучасної України: Дніпропетровську, Запорізьку, Миколаївську, більшу частину Херсонської, Кіровоградської, Одеської і Донецької областей, частину території центральної Луганщини та південної Харківщини, а також увесь Кримський півострів. Такі тенденції зберігались упродовж усього існування Російської імперії. Із розпадом останньої зник з ужитку і сам термін, адже через свою очевидну штучність він не прижився серед місцевого населення, яке не вважало себе «новоросами», а чітко ідентифікувало залежно від національної групи – українцями, росіянами, німцями та ін.

Термін «Новоросія» не використовувала радянська влада і називала його «імперським пережитком». Лише наприкінці 1980-х, у період розпаду СРСР, поняття «Новоросія» знову почали застосовувати в риториці шовіністично налаштованих російськомовних публіцистів та частини радянсько-компартійної і адміністративно-господарської еліти Півдня і Сходу України. Це була своєрідна реакція на розпад СРСР, намагання пояснити пост-радянське становище згаданих вище регіонів у складі незалежної України та демонстрація подальшої відданості тамтешнього населення Росії навіть після колапсу СРСР. Однак сепаратистські настрої так і не одержали підтримки українського суспільства, і переважна більшість населення України, зокрема на Півдні та Сході, на референдумі 1 грудня 1991 р. проголосувала за незалежність України (навіть у м. Севастополь таке рішення підтримали 57,1 %).

Міф про «новоросійськість» Півдня та Сходу України знову почали використовувати на противагу подіям Революції гідності 2014 р., на тлі російської анексії Криму, окупації частини українського Донбасу та активізації сепаратистських рухів в Україні за вказівкою Кремля. 17 квітня 2014 р., із початком російського вторгнення на Схід України, В. Путін заявив, що «Новоросія – це Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса» (хоч насправді Харків за часів Російської імперії ніколи не входив до Новоросійської губернії чи генерал-губернаторства) і що в Російській імперії ці терени «не входили до складу України», а були передані останній лише радянською владою у 1920-х рр. при створенні СРСР. Бренд «Новоросія» почали активно розкручувати російські піар-технологи не лише в середовищі сепаратистів із Донбасу та Криму, а й серед владної верхівки РФ. Створення «Новоросії» як маріонеткової республіки було вигідне Кремлю, бо це, по-перше, дало змогу РФ не вторгтися безпосередньо в Україну, що загрожувало би міжнародною ізоляцією та задіянню військового ресурсу, по-друге, відкривало плацдарм для гібридного впливу на внутрішньоукраїнську ситуацію та робило доступним

для російської експансії сухопутний коридор до Криму, уможливлювало серйозний удар по соціально-економічному житті України.

13 травня 2014 р. самопроголошений «народний губернатор» Донецької області П. Губарєв заявив про створення політичної партії «Новоросія». 22 травня 2014 р. у Донецьку проведено установчий з'їзд суспільно-політичного руху «Новоросія», на якому проголосили «створення держави Новоросія». 24 травня 2014 р. проросійські сили в Донецьку під кураторством спецслужб РФ проголосили т.зв. Народний фронт Новоросії і створили т.зв. «об'єднаний парламент Новоросії», спікером якого став О. Царьов, єдиний український нардеп, що відкрито перейшов на бік сепаратистів. 26 червня 2014 р. на території окупованих РФ районів Луганської та Донецької областей України було проголошено «Новоросію» (т.зв. Союз народних республік) на чолі з О. Царьовим.

Від осені 2014 р. дипломатична служба РФ намагалася легалізувати це штучне утворення на міжнародному рівні, закликаючи до діалогу між владою в Києві та «керівництвом Новоросії» в контексті виконання ними мінських домовленостей: 25 вересня 2014 р. МЗС РФ уперше озвучило цей термін (його було вжито в документі свідомо і без лапок) щодо контрольованих терористами частин Донецької та Луганської областей на офіційному рівні, а саме на переговорах очільника МЗС РФ С. Лаврова з Держсекретарем США Д. Керрі щодо врегулювання війни в Україні. 24 жовтня 2014 р. під час виступу на Валдайській конференції в Сочі В. Путін знову зазначав, що «Харків, Луганськ, Донецьк, Миколаїв, Херсон, Одеська область» в часи існування Російської імперії складали один регіон із центром у Новоросійську, який називався «Новоросією» (Новоросійськом протягом 1796–1802 рр. називали сучасне українське місто Дніпро).

Однак спротив українців Харкова, Одеси та інших міст змусив РФ відмовитися від поширення (під прикриттям «новоросійськості») подальшої окупації України. Після

поразки проросійських сил в усіх областях України, крім тимчасово окупованих російськими військовиками частин Донецької та Луганської областей України, і після вересневих мінських домовленостей 2014 р. «Новоросія» як символ перестала бути актуальною для РФ. Під час псевдовиборів в окупованих районах Донецької та Луганської областей 2 листопада 2014 р. «об'єднаний парламент Новоросії» виявився непотрібним, очікуваного делегування його представників у новосформовану владу т.зв. ДНР та ЛНР не відбулося. У підсумку т.зв. міністр закордонних справ ДНР О. Кофман ще 18 травня 2015 р. заявив, що «Новоросію» як геополітичну стратегію заморожено, а 20 травня 2015 р. керівництво ДНР і ЛНР під приводом виконання мінських домовленостей офіційно повідомило про припинення проєкту «Новоросія».

Напередодні та під час повномасштабного вторгнення РФ в Україну термін «Новоросія» знову з'явився в російському та проросійському інформаційному дискурсі. Регіон «Новоросія», який існував у складі Російської імперії від II половини XVIII ст., В. Путін згадував у своїй статті «Про історичну єдність росіян та українців» (опублікована на сайті Кремля 12 липня 2021 р.) і повторив у зверненні до росіян від 21 лютого 2022 р., проте вже здебільшого в історичному контексті.

Упродовж 2022–2025 рр. термін «Новоросія» використовують у російському інформаційному сегменті переважно щодо сучасних південних областей України (насамперед тимчасово окупованих РФ частин Херсонської та Запорізької областей), а щодо східних областей використовують термін «Донбас». Наприклад, 29 лютого 2024 р. В. Путін заявив, що в рамках війни проти України (т.зв. «спеціальної воєнної операції») РФ не лише «відстоює свій суверенітет і безпеку», а й «захищає життя співгромадян на Донбасі і в Новоросії». Тоді ж проросійський колаборант В. Сальдо висловив ідею створити в колишній будівлі посольства України у РФ у Москві т.зв. Центр Донбасу та Новоросії. Про те, що словосполучення «Донбас і

Новоросія» знову є маркером сучасної інформаційної операції РФ, свідчить частота його вживання в російських медіа: понад 50 % прокремлівських видань використовують його регулярно щотижня.

Медіа тимчасово окупованих РФ територій України пропагують той же наратив, що й російські ЗМІ: повернення «додому в Росію» як відродженого «проєкту Новоросія» тих регіонів України (Херсона, Запоріжжя, Харкова, Одеси, Дніпра, Миколаєва, Сум), «що відкололися». Тому поняття «Донбас і Новоросія» знову актуалізоване як концепт російської пропаганди.

Джерела та література: Артимішин П. Москва дістає старі ідеологеми: що таке «Малоросія» та «Новоросія»? *Локальна історія.*, 29 квітня 2022 р. URL: <https://localhistory.org.ua/rubrics/word/shcho-take-malorosii-ta-novorosiia/>; Артимішин П., Соляр І. Проєкт «Новоросія» в контексті сучасної російсько-української війни. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph.* Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. Р. 414–423; Компанцева Л. Концепт «Новоросія» як дискурсивний маркер загарбницької стратегії РФ. *Folia Philologica*, 2024. № 7. С. 21–29; Турченко Ф., Турченко Г. Проєкт «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ, 2015.

Павло Артимішин

ФЕЙК. Повністю або частково фальсифікована, спотворена, недостовірна та неправдива інформація, яка подається як реальна з метою ввести цільову аудиторію в оману, підмінити реальність у свідомості людей, посіяти паніку, спричинити агресію, поширити в суспільстві сумни і страхи, спровокувати конфлікти, дискредитувати авторитети. Термін «фейк» пов'язаний із діяльністю недобросовісних журналістів і позначає новину, яка містить неперевірену інформацію, вигадку, брехню; у ширшому розумінні цей термін позначає неправдиву інформацію, поєднану з чутками, вигадками, пропагандою з метою висвітлити подію чи явище як цілком правдоподібні.

Фейки можуть поширюватися у форматі новин, фото, відео, акаунтів у соціальних мережах тощо. Вони є складовою ширшого розповсюдження дезінформації, маніпулювання громадською думкою, інформаційної війни, пропаганди тощо.

Фейки розрізняють:

- за методом розповсюдження: медійні фейки (створені і поширені ЗМІ) і локальні фейки (створені і тиражовані лідерами думок, «випадковими свідками», впливовими авторитетами);

- за формою: фотофейки (поширений і водночас найбільш легкий для спростування тип фейків); відеофейки; фейкові матеріали журналістів (при чому часто у фейкових журналістських матеріалах покликаються на авторитетні ЗМІ або перекручують повідомлення чи коментарі; цей прийом часто використовують для посилення правдоподібності або авторитетності того чи іншого повідомлення); неправдиві «свідчення» очевидців і мережеві чутки;

- за простором поширення: внутрішні фейки (адресовані певній спільноті, громадянам визначених територій чи держав) і зовнішні фейки (зорієнтовані на ширшу, міжнародну спільноту);

- за цільовою аудиторією: фейки, призначені для представників певних груп, і фейки, зорієнтовані на всіх громадян, на все суспільство;

- за змістом поширення: фейки, базовані на правдивій інформації (у загалом реальній інформації зміщуються певні акценти та деталі, аби фінальний продукт отримав необхідну інтерпретацію); фейки, базовані на напівправді (правдива інформація поєднана із вигаданими відомостями); фейки на основі цілком вигаданих твердженнях.

Фейки можна виявити за такими ознаками: 1) відсутність чи анонімність джерела новини; 2) інформація, яка нібито «запозичена» зі соціальних мереж; 3) відомості, які «походять» із середовища скомпрометованих чи фіктивних установ, політично чи фінансово заангажованих середовищ тощо; 4) використання вкрай оцінної та емоційно «навантаженої» риторики; 5) застосування упереджень, різ-

ких, провокативних та образливих висловів, які свідомо розпалюють ворожнечу і конфлікти; 5) однобоке і тенденційне подання новин, за якого практично не враховується думки та точки зору різних сторін; 6) безпідставні та неперевірені узагальнення та поширення інформації, яку складно чи неможливо оперативно перевірити, щоб спростувати.

В умовах сучасної російсько-української війни фейки становлять безпосередню загрозу, оскільки є одним з інструментів, за допомогою яких РФ намагається формувати в адресатів (наприклад, внутрішнього – російського «споживача», зовнішнього – українського соціуму та/чи міжнародної спільноти) бажані для себе ірраціональні реакції (для росіян – агресію, злість, презирливість щодо України і Заходу; для українців чи громадян демократичних держав – союзників України – зневіру, страх, недовіру, розчарування, агресію щодо своєї влади тощо). РФ використовує проти України такі фейкові наративи: «Україна – фашистська держава»; «незаконне захоплення влади в Україні у 2014 році»; «уряд України – хунта», «українці – бандерівці» (в негативній конотації); «завдання Росії – звільнити українців від націоналістів (“нацистів”)»; «зовнішнє управління Україною західними політиками, насамперед США»; «західні цінності антигуманні»; «Захід перетворив Україну в “анти-Росію”» тощо.

За тематикою фейків, продюгованих РФ проти України на тлі повномасштабного вторгнення після 24 лютого 2022 р. і до сьогодні, можна виділити такі:

– фейки, пов’язані з подіями на фронті, бойовими діями та втратами (регулярні поширення на російських телеграм-каналах «документів», які нібито містять відомості про втрати ЗСУ за весь час повномасштабної кампанії чи під час певних операцій (звільнення Херсона, оборона Бахмута, контрнаступ на Запорізькому напрямі тощо);

– фейки, спрямовані на політичний процес, вибори, політичні рішення, лідерів (наприклад, історія про «втечу» В. Зеленського та всього українського уряду з Києва на початку російського вторгнення);

– фейки, пов'язані з гуманітарними кризами, гуманітарною допомогою, правами людини (поширення в мережі інформації про те, нібито у звіті Верховного комісара ООН із прав людини визнали, що Україна більше не є правовою державою і за підтримки української влади систематично громадян заарештовують без суду та піддають тортурам; наративи про систематичне «бомбардування мирного населення Донбасу «київським режимом»» тощо);

– фейки, спрямовані на дискредитацію відносин України з іншими державами та міжнародними організаціями (повідомлення про те, що нібито саме Україна спровокувала безпекову ситуацію у світі; Захід санкціями проти РФ ускладнив соціально-економічну ситуацію насамперед для свого населення, а не для росіян; Польща має у планах окупувати західні області України тощо);

– фейки, що використовують культурні, мовні, історичні, релігійні аспекти («Україну створив Ленін»; «більшість території сучасної України – історичні російські землі»; «Волинська різня – геноцид, здійснений українськими націоналістами»; «парафіянам Української Православної Церкви Московського патріархату доведеться «перехрещуватися» в Православній церкві України» тощо).

Першоджерелами російських фейків є російські ЗМІ та інформаційні агентства; публікації та репости в соціальних мережах; офіційні заяви російських політиків та військових; псевдоекспертне середовище (як російське, так і проросійське в Україні та світі); анонімні канали і групи.

Основні завдання творців фейків у РФ щодо України такі: 1) маніпуляція громадською думкою в Україні для подальших спроб впливу на погляди та настрої громадян і створення ґрунту для розмежування українського суспільства як на фронті, так і в тилу аж до спроб підриву національної єдності (від тверджень про те, що саме українська сторона, зокрема президент В. Зеленський, а не РФ зтягує мирне врегулювання війни, протиставлення «гіршого становища» внутрішньо переміщених осіб в Україні із «набагато кращим» життям на т.зв. «звільнених», а насправді окупованих РФ,

територіях України); 2) знищення довіри до авторитетної інформації або джерела (західних ЗМІ, зокрема ВВС чи CNN); 3) поширення конспірологічних теорій та змов («біолабораторії США в Україні», «єврейська змова проти Росії» тощо); 4) завдання економічних збитків (вигадані історії про масове банкрутство українських банків або про неминуче скорочення західної фінансової допомоги Україні тощо); 5) дестабілізація лінії фронту, заохочення конфліктів між військовими та цивільними (фейкові історії про масову здачу українських військових у російський полон, значно перебільшена інформація про чисельність людських втрат ЗСУ тощо).

За таких умов виявлення та спростування фейків є важливою частиною забезпечення національної безпеки України. Існують такі методи спростування фейків на індивідуальному рівні:

- «щеплення проти фейків» (підвищення рівня медіаграмотності адресатів інформації – користувачів соціальних мереж, читачів ЗМІ, глядачів телебачення та слухачів радіо);

- «сумніви – як засіб проти неправдивої інформації» (розвиток критичного мислення, навички якого формуються в осіб як під час виховання та навчання, так і в дорослому віці у процесі саморозвитку з метою виробити звичку перевіряти інформацію з декількох джерел, насамперед офіційних та з «високою репутацією», а також брати до уваги декілька точок зору на одне і те ж явище);

- дотримання рекомендацій та використання на практиці напрацювань професійних інструкторів із протидії фейкам (спростовувати фейки в Україні сьогодні допомагають різноманітні якісні ресурси з перевірки фактів (фактчекінгу): сайт «Stopfake.org», фактчек-проект незалежної аналітичної платформи «VoxUkraine» «VoxCheck»; інформаційна кампанія Інституту розвитку регіональної преси під назвою «По той бік новин»; фактчек-проект «Без брехні», заснований ГО «Центр аналітики і розслідувань»; Центр протидії дезінформації при РНБО України; база «викритих» псевдосоціологів та прихованих піарників «Продавці рейтингів»;

платформа для надсилання електронних запитів розпорядникам публічної інформації «Доступ до правди»);

– «читати новини беземоційно, дбаючи про своє психологічне здоров'я» (навички емоційної рівноваги та стриманості, дотримання емоційної рівноваги в процесі споживання інформації є запорукою не лише психоемоційного здоров'я адресата інформації, а й загального стану стабільності в суспільстві та нівелює одне зі завдань фейків – викликати у «споживача» деструктивну емоційну реакцію).

На рівні державної інформаційної політики важливою складовою протидії фейкам є: 1) якісна комунікація органів влади (державних і місцевого самоуправління), оскільки правильно організована та змістовно вивірена роз'яснювальна робота з боку органів влади щодо реальних подій, планів, перспектив розвитку держави та суспільства дозволяє долати інформаційний вакуум та формувати уявлення про реальний стан речей у населення; 2) розробка вираженого законодавства, яке, з одного боку, має бути ефективним елементом юридичного механізму протистояння фейкам і фейковим новинам, які можуть загрожувати національній безпеці, з іншого – зберегти свободу слова для професійних та чесних ЗМІ.

Джерела та література: Вовк М. Фейки як загроза національній безпеці в умовах гібридної війни. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2022. № 2 (24). С. 80–85; Вовк С., Бадер А. Стратегії дезінформації Росії в російсько-українській війні: типологія фейків. *Регіональні студії*, 2023. № 35. С. 53–59; Мудра І. Поняття «фейк» та його види у ЗМІ. *Теле- та радіожурналістика*, 2016. Вип. 15. С. 184–188; Baptista J. P., Rivas-de-Roca R., Gradim A., Loureiro M. The Disinformation Reaction to the Russia-Ukraine War. An Analysis through the Lens of Iberian Fact-Checking. *KOME*, 2023. Vol. 11; Karpchuk N. and others. "The Russian Federation's 'Fake News' Intentions in the War Against Ukraine". *Slovak Journal of Political Sciences*, 2024. Vol. 24. № 2. P. 180–217.

Павло Артимішин

СПЕЦІАЛЬНА ІНФОРМАЦІЙНА ОПЕРАЦІЯ. Сплановані дії, зорієнтовані на дружню, ворожу чи нейтральну

аудиторію з метою вплинути на її свідомість та поведінку і спонукати її прийняти рішення та/або вчинити дії, вигідні ініціаторові інформаційного впливу, шляхом використання організованої інформації та інформаційних технологій. Спеціальна інформаційна операція (CIO) складається з окремих акцій інформаційного впливу, які поєднані між собою за часом, метою, завданнями, силами та засобами і які своєю чергою є одноразовими діями інформаційно-психологічного та інформаційного впливу за допомогою поширення упередженої, неповної чи цілком сфальшованої інформації та/або ушкодження інформаційно-технічної інфраструктури адресатів впливу.

У системі засобів протидії загрозам національній безпеці CIO може, з одного боку, посідати місце самостійного інструмента втілення заходів інформаційно-психологічного спрямування, з іншого – бути допоміжним методом в імплементації суспільно-політичних, економічних, військових, культурних та інших заходів, які без відповідного інформаційного супроводу не можуть бути втіленими повноцінно або й узагалі. Водночас CIO може бути застосованою не тільки задля підтримки інформаційної, а й інших складових національної безпеки.

Основними суб'єктами (ініціаторами) проведення CIO є: 1) керівництво іноземної (здебільшого ворожої) держави; 2) засоби масової інформації (як іноземні, так і підконтрольні суб'єкту CIO ЗМІ адресата); 3) неурядові (громадські) організації (як іноземні, так і підконтрольні суб'єктові CIO ЗМІ адресата); 3) спецслужби іноземної (здебільшого ворожої) держави; 4) інтернет-ресурси; 5) агентура впливу іноземних (переважно ворожих) держав та підконтрольна їй «п'ята колона» всередині об'єкта CIO.

Основними об'єктами впливу під час CIO є: 1) керівні органи держави та її збройні сили, включно з персоналіями їхніх очільників; 2) інформаційно-координаційні системи та мережі цивільної інфраструктури (телекомунікаційні, включно із ЗМІ, транспортні, енергетичного комплексу, фінансового та промислового секторів); 3) інформаційно-

керівні елементи військової інфраструктури (системи зв'язку, розвідки, бойового управління, тилового забезпечення, управління зброєю); 4) лінії, канали комунікації та передавання даних; 5) інформація, що поширюється або зберігається в системах управління; 6) соціум загалом, його державні, економічні та соціальні інститути.

До характерних ознак, які супроводять проведення СІО, належать: 1) збільшення кількості відомостей негативного сенсового навантаження переважно з соціально-політичної та/або економічної теми; 2) зростання емоційності інформаційних сюжетів; 3) посилення тенденційності меседжів; 4) збільшення сенсаційності повідомлень; 5) «лавиноподібність» напруги (перехід від поступового до стрімкого її зростання); 6) чітке взаємне узгодження дій та їх послідовності між всіма суб'єктами втілення СІО.

СІО – як інструмент протидії загрозам національній безпеці – використовують із розвідувальною метою (забезпечує збір інформації про ворога та здійснення належного впливу на нього) та контррозвідувальною метою (захист власної інформації, інформаційної інфраструктури та протидією СІО супротивника). Повноцінне забезпечення реалізації розвідувальних СІО передбачає такі складові: а) розгалужену структуру так званих «сенсорів», які забезпечують збір необхідної актуальної інформації; б) систему інформаційних комунікацій, яка створює оптимальні умови для повноцінної передачі інформації споживачам; в) автоматизовану систему попереднього аналізу та розподілу інформації; г) систему обробки, аналізу та підтримки прийняття відповідних рішень.

Контррозвідувальні СІО передбачають: а) недопущення одержання супротивником інформації про власні сили й засоби або її свідоме викривлення; б) підвищення керованості силами сектору безпеки і оборони за одночасної мінімізації потенційних втрат у результаті протистояння; в) захист власних засобів отримання інформаційних матеріалів та самої інформації від інструментів ураження і заходів протидії противника.

Відповідно до спрямування та мети СІО поділяються на такі, що: 1) спрямовані безпосередньо проти суб'єктів прийняття рішень (наприклад, надання в умовах ведення війни недостовірної інформації військовому командуванню чи державному керівництву як особисто, так і через підставних посередників тощо); 2) мають на меті дискредитацію об'єкта; 3) спрямовані на дестабілізацію політичної, економічної та ін. ситуації всередині об'єкта. Відповідно до тривалості здійснення розрізняють такі СІО: 1) довготермінові (тривалість – більше місяця); 2) середньотермінові (2–4 тижні); 3) короткотермінові (від кількох днів до 2 тижні).

За масштабом проведення виділяють СІО макрорівня (пропагандистсько-агітаційна та розвідувальна робота, націлена на конкретні соціальні групи населення, яка втілюється через комунікаційні канали, зокрема засоби масової інформації) і СІО мікрорівня (пропагандистсько-агітаційна та розвідувальна ідеологічна робота, чітко персоналізована, яка реалізовується переважно через індивідуальну комунікацію – через чутки та/чи підбурювання іншими інструментами населення об'єкта СІО (переважно держави) до негативної поведінки, розпалювання протиріч тощо).

Відповідно до сфери застосування розрізняють СІО: а) в новинній сфері – шляхом використання радіо, телебачення, періодичних друкованих ЗМІ (журналів, газет) та неперіодичних друкованих видань (листівок, плакатів і т.д.); б) у комунікативній сфері – через використання електронних (on-line) та фізичних (off-line) соціальних мереж та систем; в) СІО в науковій та культурній сферах – впровадження інформаційних приводів до наукової та культурної літератури, риторики, тверджень, постулатів тощо.

Основними методами ведення СІО визначено такі: дезінформування; пропаганда; розпорошення громадської думки для відволікання від вирішення нагальних пріоритетних завдань; психологічний тиск; тиражування міфів і чуток; електронна та радіоелектронна боротьба; боротьба з комунікаційними системами; криптографічна боротьба;

інформаційно-психологічний вплив; «війна культур»; «хакерська боротьба»; «кібернетична» або «мережева боротьба»; економічне інформаційне протиборство.

Типовий перебіг проведення СІО передбачає такі елементи: 1) інформаційний етап, під час якого переважно створюється інформаційний привід, за якого використовують викривлені чи цілком сфальшовані факти; 2) «розкручування» сконструйованого інформаційного приводу, під час якого передбачено поступове зростання напруги; 3) безпосередня імплементація передбачених заходів (максимальне загострення напруги), яка і є основною та ключовою частиною вчинення СІО, повноцінна успішна імплементація якої полягає у використанні інформаційного приводу для втілення завдань операції; 4) вихід з операції – етап закріплення досягнутих результатів СІО та її поступове плавне завершення або ж (у разі неповного чи цілком «провального» її виконання) початку підготовки нової СІО.

Відповідно до обставин проведення СІО ставлять за мету різні цілі: у *мирний час* – переважання в інформаційному просторі об'єкта СОІ, суттєвий, якщо не вирішальний, вплив на соціально-політичну ситуацію у відповідному регіоні та створення серед цільової аудиторії-адресата акцій інформаційного впливу власного позитивного іміджевого образу; у *час війни* – інформаційно-психологічне забезпечення діяльності воєнно-політичного керівництва; у *повоєнний час* – створення сприятливих та оптимальних умов для становлення та закріплення лояльної влади, сприяння соціально-економічного розвитку в регіоні, який потенційно вигідний суб'єктові СІО, імплементація відповідних програм гуманітарної допомоги як частини «м'якої сили» впливу після завершення війни.

В умовах сучасної російсько-української війни можна виокремити такі прояви найпоширеніших форм СІО, які РФ здійснює проти України:

– збір та передавання від ворога (від його агентури і від внутрішніх колаборантів) відомостей про українські

військові об'єкти, локації критичної інфраструктури, розташування логістичних хабів, обсягів і видів наданої українській стороні союзниками воєнної та гуманітарної допомоги (у контексті спроб отримати інформацію про чинну і потенційну боєздатність Сил безпеки й оборони України та підготовки ракетних атак по відповідних об'єктах, а також після них – для уточнення досягнутих противником результатів унаслідок ударів);

– розміщення і тиражування в інформаційному просторі меседжів антиукраїнського, деструктивного для України, відверто проросійського характеру паралельно з використанням відвертої підміни понять та очевидних викривлених відомостей і «токсичних» термінів та визначень (наприклад, замість терміна «українська влада» – «київська хунта», «режим Зеленського», «український режим», «київський режим», «фашистський режим»; замість терміна «війна» – «спеціальна воєнна спецоперація», «український конфлікт», «українська криза»; замість «Південь України» – «Новоросія» тощо);

– поширення агресивних і нав'язливих закликів до повалення в Україні конституційного ладу, посягань на територіальну цілісність Української Держави, пропозицій щодо її федералізації, «денацифікації» та «демілітаризації» тощо;

– DDoS-атаки, злам спеціалізованих баз даних, вебсайтів, інформаційних ресурсів, державних реєстрів (зокрема масштабні російські хакерські атаки на сайти національних інформаційних систем та Міністерства юстиції України, що відбулися 19 грудня 2024 р.);

– ініціювання або стимулювання публічного обговорення тем, що викликають панічні настрої, загострюють соціальні конфлікти та спотворюють уявлення про перебіг бойових дій на окремих територіях України (поширення напередодні повномасштабного вторгнення РФ в Україну меседжів про можливість взяття російським військом Києва «за 3 дні», неправдивих новин про швидку капітуляцію українського уряду, втечу українського президента В. Зеленського, евакуацію українських центральних органів влади зі столиці;

тези про т.зв. «здачі українських територій», проникнення ворожих ДРГ навіть у міста в тилу, значно завищені втрати Сил безпеки й оборони України; водночас про «успіхи» російського війська, «неефективність» західних санкцій проти РФ, риторика про «роз'єднаність Заходу», сепаратні переговори «про Україну без України», «нелегітимність» українського державного керівництва; наративи про «втому суспільства від війни» та необхідність досягнення з РФ компромісів заради швидкого «мирного врегулювання» війни в Україні; перманентні погрози РФ щодо використання ядерної зброї у відповідь на неправдиві заяви про наявність в Україні «брудної бомби» і т. д.; поширення наративів, спрямованих на внутрішній розкол українського суспільства (наприклад, щодо «чутливих» тем тарифів, мобілізації, корупції, мовного та релігійного питань і т.д.).

Сучасні СІО, які спецслужби РФ здійснюють проти України, мають декілька векторів дії:

– на внутрішню аудиторію, яка означена власне російським інформаційним простором РФ та має на меті впливати на російське населення (наприклад, теми про можливий наступ НАТО чи військ окремих західних держав на чолі зі США із розташуванням на українській території, чи «перетворення України на нацистську “анти-Росію”»), з метою мобілізації російських громадян довкола ідеї боротьби проти спільного ворога, виправдання проведення «спеціальної воєнної операції» в Україні та придушення будь-яких опозиційних і протестних настроїв під приводом боротьби з «фашизмом» та відстоювання російських національних інтересів на тлі «перманентних загроз»;

– на зовнішню аудиторію (інформаційний простір інших держав та міжнародних організацій), тобто тиражуються поза межі російського інформаційного простору: з одного боку, в інфопростір України – сторони, яка зазнала безпосередньої агресії, з іншого боку – на треті сторони, які безпосередньо не залучені до воєнного протистояння, але в сучасних глобалізаційних умовах можуть суттєво (якщо не цілковито) впливати на його перебіг і результат;

– на аудиторію українських територій, тимчасово окупованих РФ, де поширюють наративи з пропагуванням відцентрових, сепаратистських, автономістських, екстремістських та терористичних щодо офіційного Києва переконань, нав'язують тези про «звільнення» цих теренів «від українських нацистів/фашистів», тиражують риторику про загострення соціальних та ідеологічних розбіжностей між населенням цих територій і територій, підконтрольних українській стороні, та із закликами безпосередньо долучитися до російського окупаційного війська заради начебто «довершення соціальної та історичної справедливості».

Джерела та література: Верголяс О. Інформаційно-правове забезпечення спеціальних інформаційних операцій. *Інформація і право*, 2018. № 4 (27). С. 126–133; Верголяс О. Спеціальні інформаційні операції в системі засобів протидії загрозам національній безпеці України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: Юридичні науки*, 2019. № 4. С. 7–16; Нетеса Н., Мокляк В. Спеціальні інформаційні операції проти України як елемент гібридної війни та напрями протидії їм. *Інформація і право*, 2023. № 3 (46). С. 98–107; Присяжнюк М., Пампуха І., Петрик В. Основні поняття та особливості проведення спеціальних інформаційних операцій. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, 2014. Вип. 46. С. 112–120; Vuletić D., Stanojevic P. Concepts of Information Warfare (Operations) of the United States of America, China and Russia. *The Review of International Affairs*, 2022. № 73. P. 51–71.

Павло Артимішин

МІЛІТАРИЗМ. Державна ідеологія або політика, спрямована на вирішення внутрішніх та зовнішніх викликів військовими засобами, як і на виправдання політики перманентного збільшення військової потуги держави за одночасної допустимості застосування нею військової сили при вирішенні своїх геополітичних завдань. Також цим поняттям визначають переважання уявлень про цінності воєнного часу, способів мислення та поведінки

у сферах політики і суспільства, не пов'язаних із війною. Мілітаризація передбачає перевагу військової сфери над іншими напрямками політики, схвальне ставлення до війни як до засобу досягнення цілей шляхом збройного насильства, впровадження армійської командної ієрархії в економіку та суспільні відносини, а також надання особливих привілеїв військовослужбовцям у суспільній ієрархії.

Основними рисами мілітаризму є: 1) пріоритет військової сили – переконання, що військова міць є визначальним чинником у забезпеченні національної безпеки та реалізації внутрішньо- та зовнішньополітичних завдань; 2) гонка озброєнь – постійне нарощування військового потенціалу, розробка та виробництво нових видів зброї та вдосконалення вже наявних зразків; 3) домінування військових у суспільному житті – посилення впливу військовиків, генералітету та представників військово-промислового комплексу на політичні, економічні та гуманітарні (наприклад, освітні і наукові) рішення в державі; 4) культ армії та війни як окремого явища – з пропагандою відповідних цінностей, героїзацією воєнних дій, культивуванням образу солдатів, офіцерів і генералів як ідеальних громадян за одночасної негачії пацифізму та явища ухилення від військової служби та/або дезертирства; 5) агресивна зовнішня політика – схильність до використання воєнних погроз, вторгнення та окупації сусідніх територій і навіть держав для розширення і посилення власного впливу в регіоні чи світі.

Термін «мілітаризм» уперше використано в середині XIX ст. у контексті оцінки політики уряду Наполеона III; цей термін набув особливого поширення після франко-пруської війни під впливом загострення протиріч між Антантою та Троїстим (згодом – Четвертним) Союзом, які призвели до Першої світової війни. Перед Другою світовою війною набув нового розвитку в дедалі більше назріваючому протистоянні між західними демократіями та авторитарними режимами, зокрема в Німеччині, Італії та Японії, яке переросло у друге глобальне військове протистояння. У повоєнний час мілітаризм став складовою

політики протистояння двох соціально-політичних систем, що призвело до «холодної війни», яка, зокрема, проявилася у нарощенні ракетно-ядерного озброєння США і СРСР. Водночас почали тиражувати явище громадянського мілітаризму – беззастережного прийняття воєнних цінностей, манер, принципів і відносин, за якого героїчне виявляється переважно у військовій службі і у військових діях, у підготовці до яких і полягає головний інтерес держави і на які необхідно витрачати основні ресурси.

Тривала мілітаризація економіки, зростання військових витрат у СРСР стали вагомими чинниками економічної і політичної кризи та його дезінтеграції і водночас заклали підґрунтя до глибокого занепаду та деградації вже російського війська у 1990-х рр., яке, хоч і брало участь у Першій чеченській війні, було значною мірою ослабленим.

Із приходом до влади у РФ В. Путіна на початку 2000-х рр. активізовано процес поступового відновлення військової потужності РФ. Зростання цін на енергоносії дозволило збільшити військовий бюджет. Були проведені певні реформи, спрямовані на модернізацію армії, підвищення її боєздатності та професіоналізм (зростання кількості контрактників). У той період відбулося значне збільшення військових витрат: від \$ 36,8 млрд. у 2008 р. до \$ 52 млрд. у 2010 р.

Після окупації Росією Криму та з початком російсько-української війни на Сході України мілітаризація РФ набула форсованого характеру і супроводжується:

- геополітичною конфронтацією із західними державами та НАТО, під приводом якої і розпочалося нарощування військового потенціалу;
- використанням російською владою мілітаристської риторики для консолідації соціуму проти «внутрішнього» і «зовнішнього» «ворогів» та обґрунтування тези про «особливий шлях Росії» у світовій геополітиці;
- постійним зростанням військового бюджету, спрямованого на переозброєння війська, виробництва сучасних видів озброєнь та інтенсифікацію бойової підготовки: у 2025 р. військові витрати РФ досягли рекордних 6 % ВВП

(175,5 млрд. дол. США), а кількість військовопромислових підприємств за останнє десятиліття зросла від 2000 до понад 6000, ставши одним з основних рушіїв економіки РФ, поглинаючи значні ресурси і робочу силу;

– мілітаризацією суспільства, яка супроводжується як активізацією військово-політичного виховання молоді, втіленого створенням таких організацій як «Юнармія», центрів підготовки молоді «Авангард» та пропагандистських «патріотичних клубів» із метою формування лояльного до режиму та готового до військової служби населення, а також активною пропагандою, яка популяризує військову службу, героїзує війну (в російському випадку – загарбницьку), формує образ ворога (як зовнішнього – «нацистської України», колективного Заходу, який її підтримує, так і внутрішнього – опозиції, яка всередині РФ не підтримує війну) та поєднується з мілітаризацією навчальних наративів з історії, у яких, починаючи від середини 2000-х рр., дедалі більше на перший план виходить минулий російський воєнний досвід (особливо «війни зі зовнішніми ворогами») та пов'язані з ним територіальні зміни як ключові (переважно позитивні) чинники в історичній траєкторії Росії, та формування відповідної політики пам'яті;

– створенням для військовиків привілеїв (зростання зарплат, соціальних гарантій та пільг);

– мілітарним догматизмом – політичною та ідеологічною стратегією, що ґрунтується на нав'язуванні суспільству догматичних переконань про неминучість і виправданість застосування військової сили як головного інструмента захисту і просування інтересів держави у боротьбі з надуманими «ворогами» для легітимації агресивної зовнішньої політики та придушення відмінних від владних поглядів усередині країни.

Наслідки мілітаризації у РФ можна кваліфікувати як:

1) економічні: незважаючи на короткострокове зростання ВВП завдяки військовому виробництву, мілітаризація веде до «перегріву» економіки та відволікає ресурси (капітал, робочу силу) від інших важливих секторів (охорони здоров'я,

освіти, цивільного виробництва), що може призвести до довготермінової стагнації і кризи; 2) соціальні: посилення мілітаризму призводить до зростання соціальної напруги та обмеження громадянських свобод, причому пропаганда війни і ненависті стає нормою, негативно впливаючи на суспільні відносини; 3) геополітичні: стає вагомим чинником напруги в Європі та світі, призводить до гонки озброєнь і збільшення ризику воєнних конфліктів; 3) придушення демократії: цивільний контроль над владою, який і до того був пригальмований російськими спецслужбами, ще більш ослаблений, а військові можуть отримати надмірний вплив на політику, що загрожує демократичним свободам.

На відміну від РФ, посилення фінансування сектору оборони та безпеки в Україні не є мілітаризмом, а вимушеним заходом для оборони від зовнішньої агресії, за якої наявність сильного та добре оснащеного війська є визначальним чинником для захисту своєї території, суверенітету та незалежності і навпаки – має на меті стримувати, а не спонукати до дій, потенційного агресора. У випадку оборони, військова сила є реакцією на агресію, а не її причиною, на відміну від мілітаризму, який сам по собі є джерелом нестабільності та загрозою для світової безпеки. Держава, що захищається, не прагне завоювати чужі землі чи встановити світове панування; її мета – відновити мир і безпеку та створити гарантії щодо їх стабільної підтримки в майбутньому. Характерною рисою української військової відсічі агресору є якнайбільша залученість до процесу громадянського суспільства. По-перше, поряд із регулярними військовими силами активізувався добровольчий рух, представники якого добровільно увійшли до складу ЗСУ, МВС, Нацгвардії для захисту Батьківщини. По-друге, завдяки волонтерському руху («CombatUA», «Армія SOS», «Крила Фенікса», «Сестри перемоги», «Повернись живим» і т. д.) значно інтенсифікувався (одночасно з державним забезпеченням війська) збір коштів для підтримки військових медикаментами, технікою, їжею, одягом, засобами безпеки та іншими ресурсами, ремонтом техніки, наданням пси-

хологічної і юридичної підтримки, логістикою, відповідною інформаційною базою.

Джерела та література: Лисянський П. Процеси мілітаризації суспільства в країнах пострадянського простору як загроза безпековій ситуації в європейському регіоні. *Актуальні проблеми політики*, 2024. Вип. 74. С. 27–38; Лисянський П., Ястребова В. Мілітарний догматизм як форма ідеологічної мобілізації в авторитарних режимах. *Український політико-правовий дискурс*, 2025. № 12; Feklyunina V., Robertshaw S., Bilsland J. Militarization of history and mnemonic habits in Putin's Russia: pedagogy of war. *Post-Soviet Affairs*, 2025. Vol. 41. № 3. P. 181–198; Rivera D.W., Rivera S.W. The Militarization of the Russian Elite under Putin: What We Know, What We Think We Know (but Don't), and What We Need to Know. *Problems of Post-Communism*, 2017. № 65 (4). P. 221–232.

Павло Артимішин

ПАЦИФІЗМ. Ідеологія, суспільний рух, що засуджує будь-яку війну та насильство, прибічники якого підтримують мирне врегулювання військових конфліктів шляхом переговорів, роззброєння та ненасильницьких методів, а також прагнуть до усунення причин війни в суспільстві. Пацифістські погляди базовані на універсальній етиці, принципи якої поширюються на всіх людей незалежно від їх національної, етичної, релігійної та/чи соціальної належності. До визначальних цінностей пацифізму належать: мир; повага до життя; соціальна справедливість; рівність; свобода.

Основні соціально-політичні аспекти філософії пацифізму: демократичні інститути; реалізація ідей стосовно прав людини; роззброєння і поступова ліквідація військ у світі; дотримання міжнародного права як основи порядку і миру; соціальна справедливість і рівність людей; поширення ідей миру і гуманізму через освіту та культуру; вільна торгівля, яка має бути незалежною від політики.

Пацифізм базований на таких головних принципах: 1) відмова від війни як неприйнятного явища, навіть якщо її ведуть за національно-визвольну ідею; 2) ненасильницький спротив як ключовий інструмент для досягнення миру,

який, зокрема, передбачає мирні демонстрації, протести та відмову від співучасті в насильстві; 3) миротворчість як активна діяльність шляхом дипломатичних переговорів, встановлення контролю над озброєнням та демілітаризації; 4) ставлення до кожного людського життя як до абсолютної цінності; 5) використання принципів добра, милосердя та справедливості як основи до вирішення війн.

Виділяють такі види пацифізму: *абсолютний* (абсолютна відмова від насильства за будь-яких обставин, навіть у випадку самозахисту); *умовний* (війну як засіб політики загалом засуджують, але допускають у крайніх нагальних випадках, зокрема під час оборони від агресора); *релігійний* (базується на релігійних переконаннях); *політичний* (мир розглядають як політичну стратегію).

Значний вплив на формування теоретичної і практичної сторін пацифізму відіграє ідея ненасилля, яка сенсово є ширшим за пацифізм етичним принципом. В його основі – відмова від насилля у всіх його проявах (а не лише війни) та намагання мінімізувати їх вплив у житті суспільства, виходячи з таких постулатів: 1) ненасилля не є пасивністю та/чи проявом слабкості, а навпаки, активною боротьбою-спротивом щодо конфліктів; 2) метою ненасилля як методу боротьби є не перемога над противником, а подоланням несправедливості шляхом досягнення розуміння та примирення; 3) ненасилля націлене не проти конкретних людей, а проти несправедливих відносин у суспільстві; 4) шлях ненасильницького спротиву передбачає готовність сприймати будь-які страждання (і фізичні, і душевні) без відплати за них; 5) переконання, що саме на ненасиллі первісно постала цивілізація, і до цього стану людству просто потрібно повернутися.

Перші пацифістські організації з'явилися у Великій Британії та США після завершення наполеонівських воєн. До кінця 1880-х – початку 1890-х рр. пацифістський рух набув значного поширення у світі. Відбувалися міжнародні конгреси, учасники яких виступали за заборону війн, повне роззброєння та розв'язання міждержавних конфліктів за

допомогою міжнародних арбітражних судів. У роки Першої та Другої світових воєн держави, що перебували у стані війни, використовували пацифістську риторику для підтримки рухів, які могли послабити внутрішню стабільність противника. Такі тенденції збереглися і в умовах «холодної війни». Найбільшого поширення пацифістські ідеї набули у США в період В'єтнамської війни, зокрема завдяки рухові хіпі, що виступав проти збройного конфлікту та роззброєння (зокрема ядерного) військ у світі.

Критика пацифізму в минулому і на сучасному етапі зводиться до таких основних тез:

- пацифізм є наївною ідеєю: критики стверджують, що насправді пацифізм безапеляційно і необґрунтовано ігнорує реальне насильство та агресію у світі;

- пацифізм підтримує неможливість самозахисту: абсолютний пацифізм унеможлиблює будь-який захист себе, навіть якщо мова йде про оборону від нападу агресора, коли загрожує окупація частини (якщо не всієї) території держави, повна капітуляція, втрата суверенітету, незалежності, територіальної цілісності;

- пацифізм може перетворитися на моральну бездіяльність, оскільки відсутність опору злу означає мовчазну згоду з ним.

У контексті подій російсько-української війни викристалізувалися такі ключові підходи західного пацифізму:

- абсолютний (наприклад, представники квакерів, мennonітів): його прихильники сприймають війну як абсолютне зло, а тому виступають проти будь-якої військової допомоги Україні, аби уникнути подальшої ескалації;

- інституційний: більшість європейських дипломатів у ЄС, ОБСЄ до 2022 р. сподівалися на силу міжнародних інституцій та виконання мінських угод як запобіжників війни, проте з початком війни перейшли на позиції умовного пацифізму, представники якого сприймають війну як зло, однак підтримка України – як жертви агресії – шляхом постачання зброї допускається як «менше зло»;

- популістичний: пацифізм відіграє роль політичної гри популістів (наприклад, В. Орбана в Угорщині чи Р. Фіцо у

Словаччині), які використовують антивоєнну риторику для загравання з власним електоратом та як інструмент тиску на Україну з вимогою погодитися на «мирні пропозиції» російського агресора, щоб якомога швидше завершити війну;

– ліво-радикальний: його представники (зокрема деякі крайні ліві та «зелені» партії у Франції, Іспанії, Німеччині) звинувачують у сучасній війні усі сторони, крім Росії, а також США і НАТО, які поставками в Україну військової допомоги нібито спочатку «спровокували конфлікт в Україні», а згодом його «розпалили», ніяк не сприяючи його врегулюванню;

– гуманітарний: його прихильники зорієнтовані на риторику про війну як страждання насамперед цивільного населення, а тому, незалежно від того, хто є жертвою, а хто агресором, її потрібно якнайшвидше зупинити. За такий підхід була частина представників Католицької Церкви, особливо в період папства Франциска, який, попри засудження війни як явища, переважно уникав прямого трактування РФ як агресора і закликав до негайного припинення бойових дій, до переговорів та до миру за будь-яку ціну, навіть ціною компромісів за рахунок української сторони.

В умовах сучасної повномасштабної російсько-української війни ставлення до пацифізму є неоднозначним та суперечливим. З одного боку, українці загалом виступають за мир, підтримують ідеї гуманізму, цінують людське життя та пріоритет сили права над правом сили, як і дипломатії над військовою силою. З іншого боку, в Україні також є окремі спільноти, члени яких із релігійних (переважна більшість представників Свідків Єгови, квакерів, менонітів, Адвентистів сьомого дня тощо) традиційно дотримуються пацифістських переконань) або етичних (представники та прихильники створеної у 2019 р. громадської організації «Український рух пацифістів» та ін.) причин не хочуть брати участі у війні, однак деякі з них готові долучитися до альтернативної (невійськової) служби, можливість якої в умовах воєнного стану є обмеженою.

Масштаби жорстокої російської агресії проти України, геноцидні практики РФ, за яких Україна відстоює у справедливій обороні своє право на незалежність та існування як держави, зумовили те, що традиційний пацифізм у класичному «західному» варіанті став в Україні радше маргінальним явищем; натомість більша частина українського суспільства апелює до досягнення миру через перемогу (зокрема до військового шляху вирішення конфлікту), а не через суто дипломатичні поступки агресорові та ігнорування вчинених ним злочинів. Тому характерні для пацифізму заклики до загального роззброєння та/або припинення війни «за будь-яку ціну» (тим паче підтримувані в російських політичних та інформаційних наративах) в Україні широко не підтримуються і можуть сприйматися як заклики до «добровільної капітуляції», «примирення з агресором», а відповідно і провокувати гостру суспільну критику та сприйматися як свідомо чи несвідомо допомога противникові.

Джерела та література: Бронніков В., Удовенчук В. Пацифістський рух як суб'єкт міжнародної політики. *Політичні проблеми міжнародних систем та європейські студії*, 2014. Т. 248. № 236. С. 99–104; Коваль А.А. Пацифізм у концепції теорії ненасилля та політичній реальності. *Наукові праці: науково-метод. Журнал*, 2009. Вип. 97. Т. 10. Політологія. С. 142–145; Костенко І. Ні війні. Чому українцям не можна бути пацифістами й «любити всіх». *РБК-Україна*. 15 липня 2023 р.; Christoyannopoulos A. Questioning the warist orthodoxy: pacifist critical reflections on Russia's invasion of Ukraine. *International Affairs*, 2025. Vol. 101. № 1. P. 253–271.

Павло Артимішин

ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЯ. Процес виведення військ, ліквідація військових споруд, відмова від розміщення військової промисловості на певній території чи в регіоні, які здійснюються здебільшого згідно з міжнародним договором про роззброєння; скорочення одного або кількох видів зброї чи системи озброєнь. Термін «контроль над озброєнням» використовують щодо міжнародних обмежень

стосовно розробки, виробництва, накопичення, а також розповсюдження і використання ручної вогнепальної зброї, конвенційних озброєнь та зброї масового ураження. Контроль над озброєнням зазвичай реалізовується за допомогою дипломатії, яка намагається накласти обмеження на учасників, які дали згоду, за посередництвом міжнародних договорів та угод. Така ініціатива може належати нації або групі націй із метою накласти обмеження на країну, яка не дала згоди на контроль над своїм озброєнням.

Демілітаризація згідно з міжнародним правом означає заборону тримати на певній території збройні сили за договору між зацікавленими державами. Міжнародна практика знає приклади, коли демілітаризація стосувалася окремих зон уздовж державних кордонів. Зазвичай вони з'являлися по обидва боки тимчасових демаркаційних ліній, які визначалися при укладенні перемир'я. Сучасне міжнародне право пропонує (як форму часткової демілітаризації території) створення без'ядерних зон, в яких заборонено виробництво, зберігання і розміщення ядерної зброї та установок для їх обслуговування. Відповідно до Договору про Антарктиду від 1 грудня 1959 р. повністю демілітаризовано цей континент з метою використовувати його тільки в мирних цілях. Прикладами демілітаризації слугують: перемир'я в Кореї 1953 р., у В'єтнамі 1954 р. та на Близькому Сході 1949 р. Демілітаризація відбулася стосовно міжнародних проток, каналів, архіпелагів; наприклад, Магелланова протока, Суецький канал; Аландський архіпелаг і Шпіцберген.

Після завершення Першої світової війни Велика Британія скоротила свою військову потужність, що стало однією з причин політики умиротворення з боку Німеччини. За Версальським договором Німеччині було заборонено після Першої світової війни утримувати військово-повітряні сили, бронетехніку та окремі види військово-морських суден, встановлено демілітаризовану зону в Рейнській області.

Демілітаризацією називають також перекваліфікацію військових чи воєнізованих сил у цивільні; наприклад демілітаризація державної поліції Італії в 1981 р. Процес

демлітаризації чітко та до кінця не визначений у міжнародному праві. Можуть бути різні варіанти, як-от: скорочення озброєння двома державами внаслідок спільних домовленостей; вилучення у громадян зброї після конфлікту або війни; зменшення чи заборона присутності війська в певному регіоні; скасування державою збройних сил через відмову їх мати; створення міжнародних зон безпеки тощо.

Основні завдання СВО, які проголосила держава-агресор РФ, – це денаціоналізація та демлітаризація, що є очевидним порушенням основних правил міждержавних відносин. Демлітаризація передбачає структурне і матеріальне роззброєння України, може означати розпуск більшості бойових підрозділів Міністерства оборони та Міністерства внутрішніх справ України. Це могло би передбачати і «культурну демлітаризацію» за програмою перенавчання українських комбатантів, а також «промислову демлітаризацію», здійснену через розграбування та знищення української воєнної промисловості.

У тексті Стамбульського протоколу за квітень 2022 р. РФ вимагала скорочення української армії нижче рівня, який був до повномасштабного вторгнення, а також гарантій, що Україна більше не зможе мати армію і, відповідно, не спроможна буде захистити свою незалежність. Пропоновані обмеження: максимум 85 тис. солдатів, до 15 тис. нацгвардійців і не більше 1400 одиниць бронетехніки (для порівняння: у 2022 р. Україна мала 196 600 військових, 60 тис. бійців Нацгвардії та понад 3 тис. одиниць важкої техніки). РФ вимагала від України оголошення нейтралітету, відмови від євроатлантичної інтеграції, від будь-яких військових угод, від членства в оборонних альянсах, від розміщення на своїй території іноземних військ та озброєння, а від ЗСУ – залишити навіть ті райони Донеччини, Луганщини, Херсонщини і Запоріжжя, які перебувають під контролем України. У Кремлі продовжують послуговуватися терміном «Новоросія» – вигадане геополітичне утворення, яке, на переконання російських чиновників, охоплює весь південь та схід України, включаючи Миколаївську, Одеську та Дніпропетровську області.

Позиція української влади щодо заявлених Росією «денацифікації» та «демільтаризації» України, чітка і безкомпромісна і, як заявив в інтерв'ю російським ЗМІ Президент України Володимир Зеленський, «обговоренню не підлягає». В основі майбутнього мирного порядку треба закласти принцип, що Україна матиме можливість самостійно захищати себе, а відтак – мати сильну армію. Майбутня архітектура безпеки має передбачати потужну українську армію у довготривалій перспективі. Натомість Україна має своє бачення демільтаризації Росії після завершення війни з метою убезпечити себе від повторення нападу Росії і вимагає відсутності озброєння, сил та засобів країни-агресора на суміжній з Україною російській території, до того ж на встановленій відстані від українського кордону. Умови «демільтаризації», озвучені Росією, є неприпустимими і фактично умовою для повторної військової агресії проти України.

Джерела та література: Гірак Г. Війна чи мир: Інститут вивчення війни проаналізував умови Путіна. URL: <https://ua.korrespondent.net/articles/4773467-viina-chy-mir>; «Денацифікація і демільтаризація України з Росією обговорюватись не буде», – Володимир Зеленський. URL: https://lb.ua/news/2022/03/27/511277_denatsifikatsiya_i.htm; В планах України – демільтаризація прикордонних областей Росії після війни. URL: <https://kontrakty.ua/article/214978>; Нейтральний статус України, визнання окупованих територій, демільтаризація та денацифікація – умови РФ для припинення війни. URL: <https://sobor.com.ua/news/umovi>

Ірина Орлевич

ДЕНАЦИФІКАЦІЯ. Система заходів із звільнення економіки, політики, культури, ЗМІ та юриспруденції колишнього Третього Рейху (Німеччини та Австрії) від впливу і наслідків націонал-соціалізму після Другої світової війни. Таке було визначення цього терміна до моменту повномасштабного вторгнення Росії в Україну. У другій половині 1944 р. розроблено «Настільну книгу Воєнного уряду в Німеччині», у якій було запропоновано заходи ліквідації нацистської партії та підпорядкованих

їй невійськових політичних організацій, розформування нацистських мілітарних і парамілітарних формувань, адміністративних структур на окупованих Райхом територіях та в самій Німеччині. Вище керівництво НСДАП мало бути звільнене, арештоване і ув'язнене. Інші посадовці мали пройти відповідну співбесіду і подати детальну інформацію про своє минуле. До списку внесли посадовців та рядових членів НСДАП, які вступили до партії до травня 1937 р., офіцерів та унтерофіцерів Ваффен-СС та СА, членів інших структур СС, посадовців Гітлер'югенду та Юнгфольку, кількох десятків різноманітних організацій від Німецького робітничого фронту до Єгерської служби, а також Американського і Східноєвропейського інститутів. Список поповнювали державні посадовці: райхсміністри, вище командування Вермахту, державні секретарі й інші посадовці міністерств і відомств національного або земельного рівнів, ректори та куратори університетів, бургомістри, президенти і директори поліції. У березні 1946 р. прийнято закон «Про звільнення від націонал-соціалізму і мілітаризму», за яким повноваження передавалися «німецькому уряду та німецькому народу», залишаючи за союзниками лише загальний контроль.

Активна фаза денацифікації на заході і на сході Німеччини тривала до кінця 1940-х рр. Головна мета денацифікації полягала в тому, щоб змусити німецьке суспільство зрозуміти неприйнятність гітлерівської расової політики і методів управління суспільством, і таким чином унеможливити прихід до влади осіб, які б сповідували нацистську ідеологію. З цією метою у Західній Німеччині американці проводили добровільне або примусове ознайомлення населення зі злочинами нацизму. Часто німців змушували брати участь у розкопках масових поховань жертв гітлерівського режиму. У містах і селах розклеювали плакати із зображенням знищених нацистами євреїв та інших національностей із промовистим написом: «У цьому є і твоя провина!». Було заборонено та знищено понад 30 тисяч різних книжок та деякі твори мистецтва, які пропагували нацизм або німецький мілітаризм.

Організатори денацифікації зуміли досягти головної мети – вплинути на пам'ять людей: від середини 1960-х рр. зі зміною поколінь почав активно відбуватися процес «осмислення» минулого, що призвело до появи т.зв. «комплексу провини» німців перед жертвами нацистських переслідувань, насамперед перед євреями. Засуджені або позбавлені колишніх посад нацисти навіть за умови подальшої амністії не змогли вже повернути собі колишню впливовість і керівні позиції. Було усунуто з публічного простору Німеччини нацистську символіку.

Поняття «денацифікація» маніпулятивно використовує російська пропаганда як привід для вторгнення в Україну. Росія фактично ототожнює сучасну Україну з нацистською Німеччиною, застосовуючи щодо українців термін «нацисти», а країну називають «нацистською». Денацифікація України – одне із завдань спеціальної військової операції збройних сил РФ в Україні, розпочатої 24 лютого 2022 р., про що зазначено у відповідних документах країни-агресора: «з метою недопущення нових жертв серед мирних громадян та гуманітарної катастрофи на Донбасі, денацифікації та демілітаризації України, недопущення перетворення України на ядерну державу і як наслідок – захисту державних інтересів та суверенітету Російської Федерації», було розпочато СВО. У зверненні до громадян Росії 24 лютого 2022 р. президент РФ В. Путін повідомив, що мета спецоперації – «захист людей, які протягом восьми років зазнають знущань, геноциду з боку київського режиму», «і для цього ми прагнутимемо демілітаризації та *денацифікації* України, а також суду над тими, хто вчинив численні злочини проти мирних жителів, зокрема і громадян Російської Федерації». 18 березня 2022 р. міністр закордонних справ РФ С. Лавров пояснив значення денацифікації України: вона має на меті скасування не лише законів, які підтримують «нацистську» ідеологію, а й законів, що дискримінують російськомовне населення. «Київський режим», на переконання С. Лаврова, опирається на «націоналістичні» формування «Азов», «Айдар», «Правий сектор» та ін., визнані в Росії терористичними організаціями.

2 квітня 2022 р. Слідчий комітет Росії на основі нібито зібраних доказів заочно звинуватив 22 особи з когорти високопоставлених українських військовослужбовців у геноциді цивільного російськомовного населення Донбасу, покликаючись на Конвенцію 1948 р. «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» та на міжнародно-правові акти. Серед обвинувачених у списку країни-агресора опинився весь керівний склад: міністр оборони України Валерій Гелетей (липень 2014 р. – жовтень 2014 р.); міністр оборони України Степан Полторак (жовтень 2014 р. – серпень 2019 р.); перший заступник Міністра оборони України Іван Руснак (вересень 2014 р. до сьогодні); заступник Міністра оборони України Олександр Дублян (жовтень 2015 р. – грудень 2016 р.); заступник Міністра оборони України Ігор Павловський (2015–2019 рр.); заступник Міністра оборони України Олег Шевчук (листопад 2016 р. – вересень 2019 р.); начальник Генштабу Міноборони України Віктор Муженко (липень 2014 р. – травень 2019 р.); командир 13-го армійського корпусу Сухопутних військ ЗСУ Ігор Колесник (надалі – перший заступник начальника Генерального штабу Збройних Сил України, 2019 р.); заступник начальника Генерального штабу Міністерства оборони України Володимир Хижий (2014 р.); заступник начальника Генерального штабу Міністерства оборони Сергій Бессараб (2015 р. – березень 2020 р.); начальник головного управління розвідки ЗСУ Василь Бурба (2016–2020 рр.); командувач Сухопутних військ ЗСУ Сергій Попко (2014–2016 рр.); командувач Військово-повітряних сил ЗСУ Сергій Дроздов (2015–2021 рр.); командувач Високомобільних десантних військ ЗСУ Михайло Забродський (2015–2019 рр.); командувач силами спеціальних операцій ЗСУ Ігор Лунев (2016–2020 рр.); командувач Військово-морських сил ЗСУ Ігор Воронченко (2016–2020 рр.); командувач військ оперативного командування «Схід» Сухопутних військ ЗСУ Сергій Наєв (2018–2019 рр.); заступник командувача військ оперативного командування «Захід» Сухопутних військ ЗСУ (від березня 2017 р. – командувач військ оперативного командування

«Захід» Сухопутних військ ЗСУ) Олександр Павлюк; перший заступник командувача військами оперативного командування «Північ» Сухопутних військ ЗСУ Андрій Грищенко (2016 р.); перший заступник командувача військ оперативного командування «Схід» Сухопутних військ ЗСУ Олександр Красноок (2017 р.); перший заступник командувача Сухопутних військ ЗСУ Олександр Локота (2016 р.); командир 30-ї окремої механізованої бригади ЗСУ Іван Гараз (2015 р.).

Одне із ключових завдань денацифікації – це боротьба на гуманітарному фронті, а саме боротьба за історичну пам'ять. Російські вчені-гуманітарії наголошують на потребі створення інститутів, які б працювали над поверненням спільної з Росією «позитивної» пам'яті, натомість викорінення і засудження та покарання за діяльність українських інституцій, які дбають про формування і збереження української національної самобутності, наприклад Інститут національної пам'яті. Інший важливий фронт – війна пам'яті, війна з пам'ятниками і війна перейменувань. Росія цілковито заперечує процеси декомунізації в Україні, в рамках яких ліквідовано пам'ятники російським і радянським діячам, перейменування та іменування українських міст і вулиць іменами українських героїв. Ще один фронт – фронт символів і ритуалів, зокрема святкування 1 січня – дня народження С. Бандери.

Організовано т.зв. експертизу українських підручників з історії та географії. 30 березня 2022 р. міністр освіти РФ С. Кравцов повідомив, що понад 50 експертів, педагогів та істориків провели аналіз підручників, методичних посібників, за якими працювали вчителі, навчалися діти на території України. Після такої експертизи підручники планували передати до музею парку «Росія – моя історія», де буде створено відповідний розділ експозиції «Визволення». У рамках денацифікації росіяни пропонують використовувати досвід денацифікації Німеччини, як наприклад залучення до перепоховання жертв «нацизму». Бажання застосувати щодо українців «практику денацифікації» зустріло критику

серед світової спільноти, зокрема професор Єльського університету Тімоті Снайдер зазначає, що російський президент зловживає терміном «денацифікувати», оскільки денацифікація – це історичний процес, який відбувався в повоєнній Німеччині. Він став наслідком війни, а не її причиною. «Нацист може бути тільки німцем», – зазначив Т. Снайдер, який спеціалізується на історії Східної Європи. Серед прихильників «денацифікації» України є ті, хто розуміє, що цей процес має відбуватися після закінчення бойових дій.

Алогічність в ототожненні німецьких та українських «нацистів» розуміють деякі росіяни. Ігор Шишкін, керівник робочої групи Інституту країн СНД із протидії спотворенню історії, наголосив, зокрема, на тому, щоб не ставити поряд німецький і «український» нацизм, оскільки останній не приніс стільки жертв. Однак Росія уже реалізує «денацифікацію» на практиці. На початку червня 2022 р. у ЗМІ з'явилися повідомлення про «курси денацифікації» для громадян окупованого Херсона. «Свою провину та неправоту я усвідомлюю. Я пройшла курс денацифікації. Вибачаюсь перед громадянами Російської Федерації та всіма військовослужбовцями Росії», – говорить на камеру жінка, яку прокремлівський телеграм-канал «Херсонський вісник» називає мешканкою окупованого міста. Депутат Верховної Ради С. Хлань стверджує, що насправді «курси денацифікації» – не що інше, як тортури. Водночас український правозахисник Павло Лисянський розповідає, що на території Донецька, Луганська та РФ знаходяться «табори денацифікації», які можна порівняти з китайськими школами «політичного перевиховання» уйгурів.

Деякі представників російської влади ототожнюють термін «денацифікація» з убивством. Наприклад, депутат Держдуми О. Журавльов в ефірі програми «60 хвилин» 7 травня 2022 р. заявив, що 2 мільйони українців мають бути «денацифіковані, тобто знищені».

Термін «денацифікація», який керівництво РФ ввело до свого лексикону як одне із головних завдань СВО, передбачає

ліквідацію наукових і культурних надбань української нації, її заперечення аж до фізичного знищення.

Джерела та література: Рябенко С. Денацифікація Німеччини: уроки для України. URL: <https://zbruc.eu/node/67750>; Денацифікація України <https://www.noo-journal.ru/denatsifikatsiya-ukrainy/>; Патриотические сводки от Владимира Кикнадзе. Вып.48. Победа России над бандеронацистами приближается. URL: <https://www.noo-journal.ru/vladimir-kiknadze-kogda-zavershitsya-spetsoperatsiya-na-ukraine/>; «Денацифицированы, то есть уничтожены». Что такое денацификация и как её понимают в России. «Вёрстка» объясняет самый непонятный термин российской пропаганды. <https://verstka.media/denazifikaciya-prostymi-slovami>; Ковальський В. Що означає «денацифікація» по-російськи. *Юридичний вісник України. Щотижнева загальнонаціональна правова газета*, 2021. URL: <https://yvu.com.ua/shho-oznachaye-denatsyifikatsiya-po-rosijski>.

Ірина Орлевич

ГЕРОЇ І ВІЙНА

Сучасна російсько-українська війна – це боротьба не лише за державну незалежність, а й за ідентичність, самобутність і власну історію. Вона актуалізувала потребу переосмислити можливості використання потенціалу героїчного у формуванні патріотичної свідомості громадян, національної ідентичності українців, конструювання образу героя як прикладу для наслідування. Формування героїчного пантеону, реактуалізація питання щодо національних героїв є ознакою того, що відбувається процес формування нації, або що він ще не завершився, або знову відновлений у зв'язку з новими політичними обставинами, які вимагають перевизначення кордонів національної спільноти та її ідентичності.

Формування героїчного пантеону, реактуалізація питання щодо національних героїв та ротація їх списків пов'язано із формуванням націй або є ознакою того, що цей процес ще не закінчився, або знову відновлений у зв'язку з новими політичними обставинами, які вимагають перевизначення кордонів національної спільноти та її ідентичності. Такими «новими політичними обставинами» для української нації стала російсько-українська війна. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну стало подією, яка залишиться в пам'яті всіх українців і сприятиме формуванню єдиної історичної пам'яті, що своєю чергою впливатиме на ідентичність українців і їхню політичну поведінку в майбутньому.

Звідси й актуальність теми героя і героїчних сторінок минулого, які б слугували моделлю такої боротьби, взірцем самопожертви аж до готовності віддати життя за долю батьківщини. Необхідність суспільної консолідації зумовлює утворення історичних міфів та пантеону національних героїв, викликає героїзацію окремих історичних осіб, домінування легендарного над реальними історичними фактами.

Війни переорієнтовують погляд суспільства з героїв «мирних буднів» на тих, хто боровся за незалежність своєї батьківщини, мужньо відстоював її на полі бою, віддавав

за неї своє життя. Лише такий герой у воєнний час здатний бути прикладом для наслідування, мобілізуючим чинником для народу в боротьбі за власну Державу і національну незалежність.

ГЕРОЙ/ГЕРОЇНЯ (англ. National hero, нім. Nationalheld) – це реальна або міфічна особа, діяльність якої принесла славу, велич чи благо певній нації. Це особа, з якою ототожнюють націю і яка є складовою її політично-історичного міфу; близьке до національної персоніфікації, що означає уособлення нації, представлене у вигляді алегоричного образу, персонажа історичних чи фольклорних сюжетів, творів літератури, кіномистецтва тощо. Зазвичай такий герой наділяється характерними рисами нації, яку уособлює.

Розгляд наявних в історіографії підходів до феномена героя показує, що і примордіалісти, і модерністи сприймають його однаково – як певну даність, але оцінюють з протилежних позицій. Примордіалісти стверджують, що герой асоціюється з національною традицією, національною ідентичністю, виступаючи важливим зразком для патріотичного виховання, і тому потребує поглибленого дослідження, а модерністи здебільшого підходять до цього феномена як до певної конструкції, що була свідомо створена лідерами націоналістичного руху задля використання в якості інструментарію, а отже, має бути деконструйована. Саме деконструкція образу героїв, які активно використовувалися й використовуються, зокрема, в політичній боротьбі, є, на думку історика Володимира Склокіна, домінуючим напрямком сучасних соціальних наук.

Пошуки національного героя, який би об'єднав усю Україну, відбувалися ще в довоєнний час. Значну роль у цьому відігравали передовсім масмедіа. Йдеться, зокрема, про телевізійний проєкт 2007–2008 рр. «Великі українці», який поєднав у собі ток-шоу з інтерактивним опитуванням телеглядачів, а в міжпрограмний період – усіх громадян України, щодо місця видатних державних, політичних, військових, релігійних діячів, письменників, учених, спортсменів, інших відомих персоналій у національній і

світовій історії. Перше місце посів князь Ярослав Мудрий, друге – лікар Микола Амосов, третє – Степан Бандера, четверте – Тарас Шевченко, п'яте – Богдан Хмельницький.

Війни переорієнтовують погляд суспільства з героїв мирних видів діяльності на тих, хто боровся за незалежність своєї батьківщини, мужньо відстоював її на полі бою, віддавав за неї своє життя. Лише такий герой у воєнні часи здатний бути прикладом для наслідування, виступати мобілізуючим чинником для народу у боротьбі за власну державну та національну незалежність.

Визнання особливо значущої ролі особи в долі своєї країни відбувається на офіційному, загальнодержавному рівні – шляхом присвоєння звання Герой України. Його надають громадянам України за здійснення визначного героїського вчинку або видатного трудового досягнення. Разом із цією найвищою державною відзнакою вручається орден «Золота Зірка» (за героїзм) або орден Держави (за надзвичайні трудові здобутки). Першим Героєм України із врученням ордена Держави став учений, академік Борис Патон (26 листопада 1998 р.).

Нагородна система України, як і в багатьох провідних країнах світу, складається з трьох частин: державні нагороди, відомчі відзнаки та нагороди громадських об'єднань.

Російсько-українська війна змусила по-новому подивитися на систему державних нагород. Спеціальні відзнаки за героїзм в умовах війни в Україні були відсутні, а з початком війни з'явилися медалі та ордени суто за військові подвиги. Раніше найвищими відзнаками від держави були орден Богдана Хмельницького і звання «Герой України», а в 2022 р. заснували також нагороду «Хрест бойових заслуг». Нею вшановують військовослужбовців Збройних Сил України й інших військових формувань за надзвичайну особисту хоробрість та відвагу або видатний героїський вчинок під час виконання бойового завдання в умовах небезпеки для життя й безпосереднього зіткнення, а також за видатні успіхи в управлінні військами в період ведення бойових дій.

Першим кавалером «Хреста бойових заслуг» став Головнокомандувач Збройних Сил України генерал Ва-

лерій Залужний, який від початку збройної агресії Росії організовував оборону держави й особисто очолив протистояння агресорові.

Заснування такої відзнаки свідчить про повернення до традицій УНР, ЗУНР та УПА – як знаємо, запропонований Комісією Головного штабу УНР варіант системи державних відзнак передбачав існування двох типів нагород – хрестів і орденів. Дизайн «Хреста бойових заслуг» розроблений на основі Хреста Бойової Заслуги Української повстанської армії та Української головної визвольної ради, але стрічка має кольори сучасного прапора України, а мечі спрямовані догори – на знак перемоги. Хрест Бойової Заслуги був свого часу виконаний художником УПА Нілом Хасевичем, усі проекти нагород якого дещо нагадують відзнаки УНР, що їх митець, вочевидь, бачив раніше, й водночас мають дуже оригінальне художнє втілення.

У травні 2023 р. Міністерство оборони України вдосконалило систему відомчих нагород. Відтепер усі види військ матимуть свої окремі нагородні медалі: «Хрест Сухопутних військ», «Хрест Повітряних Сил», «Хрест Військово-Морських Сил», «Хрест Сил спеціальних операцій». Також впроваджені медалі «Воїн-миротворець» та «Ветеран служби», медалі за 10, 15 і 20 років сумлінної служби, «За сприяння обороні», «Зірка військового братерства», «Хрест доблесті», «Лицарський хрест».

ГЕРОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ – це військові, які захищають нашу країну від російських загарбників. 2022 року звання Героя України присвоєно 196 особам (з них 89 – посмертно); 2023 р. – 143 (102 – посмертно); 2024 р. – 145 (98 – посмертно), 2025 – 83 (62 – посмертно).

Соціологічні дослідження показують, що серед сучасних героїв українці називають – Дмитро Коцюбайло, Олександр Мацієвський, Віталій Скакун, Степан Чобану, Олександр Сирський, Валерій Залужний, Кирило Буданов, Степан Тарабалка, Василь Сліпак, Денис Прокопенко, Олексій Чубашев, Кирило Верес та ін.

Дмитро Іванович Коцюбайло (позивний «Да Вінчі»; 1 листопада 1995, с. Задністрянське, Галицький район, Івано-Франківська область, Україна – 7 березня 2023, Бахмут, Донецька область, Україна) – український доброволець, лейтенант (посмертно), командир батальйону «Вовки Да Вінчі» Збройних Сил України. Учасник російсько-української війни, член Проводу національно-визвольного руху «Правий сектор» (2020–2023). Герой України (2021). Молодий, талановитий воїн, перший доброволець, який отримав звання Героя України ще за життя. 2022 року був включений до рейтингу «30 до 30: обличчя майбутнього» від «Forbes».

Військовий шлях розпочав у 2014 р. вісімнадцятилітнім. До Майдану займався творчістю: навчався в художньому училищі, кував по металу. Звідси, мабуть, і його позивний – «Да Вінчі». За дев'ять років російсько-української війни Дмитро пройшов найгарячіші точки, мав кілька серйозних поранень, брав участь у деокупації Балаклії та захищав Бахмут. Казав, що вся його сила – у сімейному корінні: прадід воював у складі Української Повстанської Армії. Молодший лейтенант і командир підрозділу «Вовки Да Вінчі» Д. Коцюбайло загинув 7 березня 2023 р. в боях під Бахмутом у 27 років.

Олександр Ігорович Мацієвський (рум. Alexandru Mațievschi, 10 травня 1980, Кишинів, Молдовська РСР, СРСР – 30 грудня 2022, біля м. Соледар, Бахмутський район, Донецька область, Україна) – солдат ЗСУ, учасник російсько-української війни.

Був громадянином Молдови. Отримав диплом електро-монтажника. У 2008 році Олександр із родиною – дружиною та сином – переїхав до України, у місто Ніжин, Чернігівської області, де працював за спеціальністю. Після російського вторгнення, 24 лютого 2022 року, пішов до Ніжинського ТЦК та СП, але не одразу вступив до війська. Якийсь час допомагав споруджувати укріплення, вартував на блокпосту, готував пляшки з запалювальною сумішшю і т.п. 1 березня був прийнятий до 163 ОБТрО 119 ОБрТрО Сил ТрО ЗСУ

«Північ» (в/ч А7329), який захищав Чернігівщину. Після проходження навчання О. Мацієвського призначили снайпером. У листопаді його підрозділ перекинули в район Бахмуту, де він виконував завдання близько місяця. Згодом підрозділ перевели в район Соледару Донецької області.

30 грудня 2022 р. під Соледаром окупанти розстріляли О. Мацієвського за слова «Слава Україні!». У лютому 2023 р. в соціальних мережах масово публікувалися фото українського воїна перед розстрілом. У березні 2023 р. О. Мацієвському посмертно було присвоєно звання Героя України.

Віталій Володимирович Скакун (19 серпня 1996, м. Бережани, Україна – 24 лютого 2022, Генічеський автомобільний міст, м. Генічеськ, Херсонська область, Україна) – український військовик, сапер інженерно-саперного відділення 137-го окремого батальйону морської піхоти.

24 лютого 2022 р. Віталій Скакун у перший день війни підірвав Генічеський автомобільний міст, добровільно зголосившись виконати це завдання. Воїн не встиг покинути міст до вибуху і лише зателефонував побратимам і повідомив: «Підриваю!». Цей подвиг сповільнив наступ рашистів у Херсонській області. У результаті підрозділ Скакуна зміг передислокуватися й підготуватися до оборони. Через два дні, 26 лютого 2022 р., президент Володимир Зеленський присвоїв Віталію Скакуну звання Героя України посмертно.

Степан Іванович Чобану (21 грудня 1963, с. Долинське, Ренійського району, Одеської області – 28 лютого 2022, м. Кропивницький, Україна) – підполковник (посмертно з 01.10.2023) Збройних Сил України, льотчик-винищувач, командир ланки авіаційної ескадрильї, пілот-інструктор, до березня 2010 року начальник повітряно-вогневої та тактичної підготовки 831 БрТА.

Майор Степан Чобану був одним із найдосвідченіших льотчиків Повітряних сил України. У 2010 р. льотчик вийшов на пенсію, але через військову агресію на Сході 2015 р. вирішив повернутися на службу. 24 лютого 2022 р. він став на захист України. Першим піднявся в небо та

вступив у повітряний бій над Кропивницьким, відвертаючи увагу ворожої авіації, щоб інші українські літаки змогли уникнути удару і перебазуватися. За особисту мужність та героїзм посмертно було присвоєно звання Героя України.

Юрій Олексійович Сікиринський (позивний «Адвокат»; 3 лютого 1971, м. Львів – 14 червня 2023, район с. Роздолівка, Донецька область) – український правник, військовослужбовець, старший сержант 125 ОБр ТрО Збройних Сил України, учасник російсько-української війни.

Юрій Сікиринський народився 3 лютого 1971 року у Львові. Проживав у селі Солонка Львівської області. Закінчив історичний та юридичний факультети Львівського національного університету імені Івана Франка. Співзасновник ГО «AEGEE – Форум європейських студентів Львова».

Працював адвокатом в адвокатському об'єднанні «Домінанта» м. Львова, у власному адвокатському бюро. Країні п'ять років працював у транспортній компанії в Нідерландах.

Учасник Помаранчевої революції та Революції гідності. Від 2014 року був волонтером.

Після початку повномасштабного російського вторгнення повернувся в Україну і добровольцем приєднався до 125-ї окремої бригади ТрО. Виконував обов'язки командира розвідувального взводу. Загинув 14 червня 2023 року в районі с. Роздолівка на Донеччині.

ГЕРОЇНІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ. Україна зуміла подолати гендерні стереотипи і поряд з чоловіками незалежність нашої батьківщини захищають жінки. Україна має один з найбільших показників кількості жінок у Збройних Силах України серед країн-членів НАТО. Та попри повноцінну присутність в армії, українки відчували та продовжують відчувати дискримінацію у війську.

Рівні права жінок та чоловіків у армії були законно підтверджені лише у 2018 році, тоді ж жінки отримали можливість займати ряд військових посад, які до цього були для них недоступні. Рішення було прийнято за сприяння «Жіночого ветеранського руху» (ЖВР) – українська громадська організація, що об'єднує ветеранок російсько-

української війни, активних військовослужбовиць та волонтерок. Організація захищає права ветеранок та активних військовослужбовиць та займається провадженням рівних прав і можливостей через законотворення. Засновниці організації – Арехта Андріана Іванівна, Берлінська Марія Сергіївна, Приймак Катерина Андріївна

Обмеження спостерігались й у навчанні. Лише з 2018 року Київський військовий ліцей імені Івана Богуна почав приймати дівчат навчання за військово-професійним напрямком.

Через повномасштабну агресію Росії проти України у 2022 році до військкоматів з бажанням мобілізуватися до лав ЗСУ за власним бажанням були призвані понад 11 тисяч жінок. Станом на листопад 2022 року у ЗСУ проходили службу 59 786 жінок (за даними міністра оборони Олексія Резнікова). Сюди входять як військовослужбовиці, так і цивільні працівниці. Сьогодні на передовій перебуває до 5 тисяч військовослужбовиць. Жінки мають право обіймати ті ж посади, що й чоловіки, хоча нерідко досі стикаються з сексизмом. В Україні з жовтня 2023 року існує обов'язковий облік військовозобов'язаних жінок, проте лише конкретних професій. Військовозобов'язаними є жінки-медики, віком від 18 до 60 років. Вони виконують бойові завдання у різних родах військ: розвідницями, снайперками, танкістками, артилеристками, водійками, гранатометницями, кухарками, зв'язківцями та ін.

На листопад 2024 року 101 жінка загинула на полі бою, 50 зниклі безвісти, понад 100 поранених. Понад 350 жінок отримали державні нагороди, зокрема і Героїв України. Деякі, на жаль, посмертно.

Людмила Шугалей стала першою з українських військовослужбовиць, якій присвоєно генеральське звання. З 2014 р. була начальницею Військово-медичного управління Служби Безпеки України, 12 жовтня 2018 року отримала звання генерал-майора медичної служби. Перша жінка-командувачка Медичних сил ЗСУ Тетяна Остащенко призначена 30 липня 2021 року, ставши першою жінкою-

командувачкою окремого роду сил в історії Збройних Сил України та першою жінкою-бригадним генералом.

Станом на березень 2023 року на керівних посадах ЗСУ частка жінок становила 11%. Позитивна динаміка свідчить про те, що в ЗСУ відбуваються серйозні зрушення завдяки планомірній роботі Міністерства оборони.

Однією з головних потреб для захисниць сьогодні – жіноча військова форма. Досі військовослужбовицям доводиться вдягати одяг більший за їхній розмір у декілька разів. Щоправда, таку проблему вже вирішують. Соціальна ініціатива Arm Women Now вже розробляє та шиє військовий та тактичний одяг для захисниць згідно з міжнародними стандартами та вимогами.

Питанням щодо створення жіночої форми займається проєкт першої леді Олени Зеленської “Безбар’єрність”, а також волонтерські ініціативи, наприклад, “Землячки. Ukrainian Front”.

Серед відомих імен: Інна Дерусова, Ірина Цибух, Юлія Паєвська, Катерина Поліщук (Пташка) та ін.

Інна Миколаївна Дерусова (5 липня 1970, м. Кривий Ріг – 26 лютого 2022, Охтирка, Сумська область, Україна) – українська військовослужбовиця, сержант медичної служби Збройних Сил України 58-ї окремої мотопіхотної бригади імені Івана Виговського.

У Кривому Розі закінчила школу та медичне училище. На початку 1990-х років працювала медичною сестрою у дитячому садку №46 залізничної станції Кривий Ріг-Головний.

У Збройні Сили вступила 2015 року. Служила старшим бойовим медиком 58-ї окремої мотопіхотної бригади імені гетьмана Івана Виговського. 2018 року Інна Дерусова закінчила Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (заочно). Наявність ще однієї освіти вимагала робота з військовими, а саме – знання психолога та соціального працівника. Разом зі побратимами виконувала завдання у зоні АТО – Золотому, Горіховому, Верхньоторецькому, Авдіївці, Кримському, Торецькому та Пісках.

24 лютого 2022 р. Інна Дерусова як старший бойовий медик 15-го окремого мотопіхотного батальйону поверталася з відпустки на місце служби. На два дні затрималася в Охтирці, що на Сумщині. Через масовані удари окупантів по мирному місту, яке теж захищали підрозділи оперативного командування «Північ», було багато поранених, й Інна Дерусова залишалася з ними. Ризикуючи життям, бойовий медик врятувала понад десять військовослужбовців. 26 лютого 2022 р., вчергове надаючи допомогу пораненому під вогнем, сержант Дерусова загинула.

12 березня президент України присвоїв Інні Дерусовій посмертне звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

У І. Дерусової залишився син Олександр, який у 2016 році, підписавши контракт, розпочав свій військовий шлях у підрозділі, де служила його мати. Він став одним із найкращих мінометників батальйону.

У квітні 2022 року в місті Мукачєво на Закарпатті було перейменовано вулицю Зої Космодем'янської на честь Інни Дерусової. 28 жовтня 2022 року у місті Кривий Ріг на Дніпропетровщині було перейменовано вулицю Генерала Кузнєцова на честь Інни Дерусової.

Катерина Олександрівна Поліщук (позивний – Пташка, Пташка зі сталі; нар. 31 березня 2001, с. Соснівка Тернопільської області, Україна) – українська поетеса, акторка, парамедик-доброволець Національної гвардії України, учасниця російсько-української війни. Кавалер ордена «За мужність» III ступеня (2022). Почесна громадянка Тернополя (2022).

2020 року закінчила навчання у відділі співу Тернопільського мистецького фахового коледжу ім. Соломії Крушельницької. Опанувала гру на бандурі.

У цивільному житті писала поезію, була акторкою вистави «Розлучені теж сміються», яку поставили в Тернопільському народному драматичному театрі-студії «Сузір'я».

Захоплювалась мотоциклами, у Києві вона деякий час працювала у мотошколі «The Riders».

У 2021 року у Києві закінчила курси домедичної допомоги та вирушила надавати допомогу бійцям в зону бойових дій на Донеччину.

3 листопада 2021 року Катерина була добровольцем-медиком батальйону «Госпітальєри» у Донецькій області. У перші дні повномасштабної війни Росії проти України вона поїхала в Маріуполь. Працювала у військовому шпиталі, а коли його розбомбили, у числі медиків і пацієнтів знайшла прихисток на заводі «Азовсталь».

Перебуваючи у бункерах «Азовсталі», дівчина, аби підтримати побратимів, співала їм патріотичних пісень, зокрема «Зродились ми великої години», «Нам не страшний червоний гніт», «Батько наш – Бандера».

19 травня 2022 року Катерина з іншими медиками та військовослужбовцями, виконуючи наказ президента Зеленського, вийшла з заводу «Азовсталь» і разом з іншими військовими потрапила у російський полон.

21 вересня 2022 року відбувся обмін полоненими, серед них була й Катерина. Перебування в полоні позначилось на здоров'ї госпітальєрки – ПТСР, затяжна депресія, соціофобія та ін. Після полону дівчині довелося пройти тривалу реабілітацію й лікування.

20 листопада 2022 року у фіналі 12-го сезону шоу «Голос країни» виконала українську колискову «Спи, маленький козачок».

Після повернення з полону Пташка долучилася до 59-ої ОМПБр і в березні 2024 воювала на Авдіївському напрямку за населений пункт Первомайське. У бригаді вона уже не працювала парамедиком, а займалась постачанням дронів.

В червні 2024 року Катерина повідомила про завершення співпраці з 59-ю ОМПБр.

Катерина періодично долучається до волонтерських зборів на підтримку армії та проводить свої. У жовтні вона збирала донати для закупівлі дронів військовим, що на Покровському напрямку.

Нагороджена орденом «За мужність» III ступеня (2022). Почесна громадянка Тернополя (2022)

Ірина Володимирівна Цибух (1 червня 1998, Львів, Україна – 29 травня 2024, Харківська область, Україна) – українська громадська діячка, журналістка, менеджерка департаменту Дирекції регіонального мовлення Національної суспільної телерадіокомпанії України, парамедикиня медичного батальйону «Госпітальєри». Позивний «Чека». Герой України.

Народилася І. Цибух 1 червня 1998 року в місті Львів. Закінчила львівську середню загальноосвітню школу № 91, а згодом Національний університет «Львівська політехніка». Активно працювала над проєктами для дітей: розвивала медіацентри у віддалених селах і містах України, впроваджувала медіаграмотність в освітній процес. Згодом навчалася в Київській школі економіки, де мала б захищати диплом у 2022 році і здобути ступінь магістра державного управління.

Від 2015 року їздила на схід України як військова парамедикиня. У 2017 році долучилася до Суспільного мовлення, де була менеджеркою реформи і реалізовувала освітні проєкти у віддалених селах Донеччини й Луганщини.

Разом із колегами з Суспільного Ірина перемогла в конкурсі професійної журналістики «Честь професії» у 2021 році в категорії «Найкраща публіцистика в локальному медіа» та стала фіналісткою в номінації «Найкращий репортаж» 2018 року.

На початку російсько-української війни 24 лютого 2022 року перебувала на сході України: 22 та 23 лютого в Покровську та Краматорську Цибух презентувала свій документальний фільм «Відстань» про дітей із віддалених сіл Донеччини й Луганщини, яким бракує інклюзії.

Ризикуючи власним життям, врятувала чимало бійців, під час евакуацій. Часто виступала в медіа, надаючи інформацію журналістам про роботу парамедиків та медиків у зоні бойових дій, інформувала про можливості навчання й підготовки добровольців для надання домедичної допомоги.

Під час повномасштабного вторгнення Цибух опублікувала низку випусків подкасту «Щоденник подкаст Чеки» спільно з медіа «Свідомі».

У березні 2024 Ірина Цибух стала лавреаткою премії «Української правди» «УП-100. Сила жінок».

29 травня 2024 року загинула під час ротації на Харківському напрямку.

Одним із заходів вшанування пам'яті І. Цибух буде проведення фестивалю 1 червня 2025 р. у Музеї народної архітектури та побуту імені Климентія Шептицького “Шевченківський Гай” у Львові – Чека fest. Мета заходу – збереження та переосмислення спадку Ірини Цибух, початок довгого процесу суспільного пам'ятання.

Джерела та література:

Кротюк В. А. Феномен героїзму в контексті патріотичного виховання. Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, 2020. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 4(47), С. 58–71.

Киридон А. Круглий стіл «Небесна Сотня – перші герої російсько-української війни. Режим ел. доступу: <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2525>

Салига П. Воля народам, воля людині: іконічні бандерівці й українська символіка у гравюрах Хасевича // <https://chytomo.com/volia-narodam-volia-liudyni-ikonichni-banderivtsi-j-ukrainska-symvolika-u-hraviurakh-khasevycha/>

Лосев І. Державні нагороди: кому і чому? <https://www.radiosvoboda.org/a/1894522.html>

Захищають, лікують та рятують: історії жінок, що наближають перемогу України. <https://rubryka.com/article/nablyzhayut-peremogu-ukrayiny/>

Карбунар Н. Інна Дерусова. Історія першої жінки, яка отримала звання Героя України посмертно. <https://glavcom.ua/country/society/inna-derusova-istorija-pershoji-zhinki-jaka-otrimala-zvannja-heroja-ukrajini-posmertno-875171.htm>

“Народжена для війни”. Як зараз живе і чим займається “Пташка” з Азовсталі <https://www.rbc.ua/rus/news/narodzhena-viyni-de-zaraz-i-k-zhive-ptashka-1730737527.htm>

ГЕРОЇ – СИМВОЛИ, поряд з героями – безпосередніми учасниками російсько-української війни, котрі впевнено займають провідні позиції в пантеоні героїв, залишаються історичні персонажі, які в минулому боролись за незалежність

України. Вони поділяються на тих, які виборювали незалежність нашої держави Серед них: Степан Бандера, В'ячеслав Чорновіл, Іван Мазепа, Богдан Хмельницький, Ярослав Мудрий, Володимир Великий та ін., і тих, хто своєю інтелектуальною працею прославив нашу вітчизну: Тарас Шевченко, Микола Амосов, Михайло Грушевський та ін.

Контроверсійною постаттю серед героїв-символів є Степан Бандера – український політичний діяч, один з чільних ідеологів, практиків і теоретиків українського націоналістичного руху ХХ ст., після розколу Організації українських націоналістів – голова Проводу ОУН(б). У незалежній Україні С. Бандера постає у двох іпостасях: як реальна історична особа – діяч українського націоналістичного руху, провідник ОУН, на яку змушені були зважати потужні сили в тогочасній Європі, і як міфічний герой, символ боротьби за українську незалежність, деталі біографії якого відходять у тінь порівняно з однозначним сприйняттям його як героя.

Певну роль у глорифікації Бандери зіграла й негативна пропаганда щодо нього в СРСР, а згодом і в Російській Федерації. Іменування всіх, хто ставав на захист власних національних інтересів «бандерівцями», прирекло цю історичну постать на неминучу канонізацію в націоналістичному середовищі. Для сучасної Росії Бандера є символом усього негативного, що нібито було в українській історії, її головним антигероем. І цей образ «страшного Бандери» дуже активно експортується Росією у світ. Надзвичайно важливе завдання українських істориків, медіа, політиків – спростовувати «чорну легенду» про Бандеру як «зрадника і колаборанта». Дискредитація його імені означає дискредитацію всього Українського визвольного руху.

За даними групи «Рейтинг», в 2012 р. позитивно до цього діяча ставилися 22 % українців, то у 2022 р. – 74 %. Молодь більше схильна вбачати в С. Бандері діяча, який має значні заслуги перед Україною. Бандера став асоціюватися зі нинішньою боротьбою України за свободу, і ставлення до нього різко змінилося у кращий бік. З початком російсько-

української війни його рейтинг популярності зріс на 50 %. Згідно з опитуванням проведеним у рамках дослідження нашого проекту більшість схильні вважати його героєм України.

Образ Бандери спонукає сучасних українців до дій: акцій протесту, виявів своєї ідентичності (наприклад, флешмоб пісні «Батько наш – Бандера»). Намагання довести непотрібність героїзувати постать Степана Бандери як суперечливу і дражливу для сусідів є непродуктивними чи радше навіть шкідливими. У країні, яка перебуває у стані війни і захищає свою суверенність, неможливо конструювати історичну пам'ять без поновного прочитання тих сторінок з історії народу, коли він боровся за свою незалежність, без рівняння на героїв, які виступали виразниками та захисниками нації та її інтересів.

Пояснити унікальний феномен С. Бандери, який став героєм ще за життя, перетворившись на символ тотожності всього українського (від назви народу «бандерівці» до захисту національної ідентичності), – громадянський обов'язок сучасних істориків, політологів та політиків. Наукова праця, базована на солідній архівній базі із застосуванням новітніх методологічних підходів у дослідженні, дасть змогу створити образ реального історичного діяча, з визначними здобутками і допущеними помилками.

Позитивна динаміка спостерігається в останні роки і щодо оцінки інших українських історичних постатей, довкола котрих ще десятиліття тому точилися гострі дискусії в суспільстві. Мовиться, зокрема, про Івана Мазепу (у 2012 р. його позитивно сприймали 44 % респондентів, а в 2022 р. – вже 76 %) і Симона Петлюру (26 % і 49 % відповідно). А Богдан Хмельницький і Михайло Грушевський отримали майже абсолютне визнання – до них прихильно ставляться понад 90 % українців.

За результатами телевізійного проєкту 2007–2008 рр. «Великі українці», перше місце посів князь Ярослав Мудрий, друге – лікар Микола Амосов, третє – Степан Бандера, четверте – Тарас Шевченко, п'яте – Богдан Хмельницький.

Джерела та література: Басараб М. Про опонентів Бандери та соціологію. URL: <https://espresso.tv/pro-oponentiv-banderita-sotsiologiyu>; В'ятрович В. Росія дискредитує не тільки Бандеру, а й увесь український визвольний рух. 04.01.2022 09:45. URL: <https://spravdi.gov.ua/rosiya-dyskredytuye-netilky-banderu-a-j-uves-ukrayinskyj-vyzvolnyj-ruh-a-vidtak-i-vsyu-ukrayinu-vyatrovych/>; Грицак Я. Історія в особах: до формування історичної пам'яті в Україні, 1991–2011; Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід /за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ, 2013. С. 231–250; Грицик К., Бабюк Л. Проблеми рецепції постаті Степана Бандери в сучасному українському соціокультурному просторі. *Acta studiosa historica*, 2014. Ч. 4. С. 9–18. URL: <https://testdspace.ucu.edu.ua/server/api/core/bitstreams>.

Ірина Орлевич

МІСТА-ГЕРОЇ УКРАЇНИ. Почесна відзнака відповідно до Указу Президента України Володимира Зеленського (№ 111/2022 від 6 березня 2022 р.) з метою «відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених у захисті своїх міст під час відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України». Ця відзнака також замислювалася як алюзія до нагороди, заснованої в СРСР для вшанування міст, що відзначилися у протистоянні нацистській Німеччині під час Другої світової війни з очевидною метою – наведення паралелей між злочинними фашистським і сучасним рашистським режимами. У 2022 р. відзнакою «Місто-герой України» (МгУ) були нагороджені десять міст України: Волноваха, Гостомель, Маріуполь, Харків, Херсон, Чернігів (указом Президента від 6 березня 2022 р.), Буча, Ірпінь, Миколаїв та Охтирка (указом Президента від 24 березня 2022 р.).

21 березня 2023 р. Указом Президента В. Зеленського № 171/2023 було впроваджено «Положення про почесну відзнаку “Місто-герой України”». У документі з'явилися корективи щодо формулювання мети відзнаки, коли знято конкретну вказівку на РФ, а подано більш загальне окреслення: «відзначення подвигу, масового героїзму та

стійкості громадян, виявлених у захисті своїх міст під час відсічі збройної агресії іншої держави (держав) проти України». Вказано, що почесна відзнака присвоюється відповідним Указом Президента України на підставі подання Кабінету Міністрів України або обласних державних адміністрацій. Атрибутами відзнаки визначено основу верхівки древка прапора (зі сплаву міді з гальванічним покриттям циліндр із рельєфним рослинним орнаментом та прямокутною пластиною з написом «Місто-герой України», вказівкою назви міста і дати присудження відзнаки) та оздоблену золотавими китицями синьо-жовту шовкову муарову стрічку почесної відзнаки. Вручення нагороди мало відбуватися на найвищому рівні – з рук Президента держави чи призначеного ним представника. Оздоблений відзнакою державний прапор мав бути поміщеним на видному місці в залі засідань органу місцевого самоврядування населеного пункту або в кабінеті його очільника.

У травні 2022 р. у м. Кам'янець-Подільський на честь МГУ, їхніх захисників та невинно вбитих жертв відкрито стелу, а в м. Хмельницькому – спеціальну пам'ятну дошку на меморіалі слави полеглим у Другій світовій війні.

Від кінця 2022 р. Нацбанк України ввів у обіг пам'ятні медалі на честь міст-героїв України: Місто героїв – Херсон (дата випуску – 17.11.2022 р.); Місто героїв – Харків (дата випуску – 21.11.2022 р.); Київщина – Міста героїв: Буча, Гостомель, Ірпінь (дата випуску – 05.12.2022 р.); Місто героїв – Волноваха (дата випуску – 28.02.2023 р.); Місто героїв – Охтирка (дата випуску – 28.02.2023 р.); Місто героїв – Миколаїв (дата випуску – 28.03.2023 р.); Місто героїв – Чернігів (дата випуску – 28.03.2023 р.).

Серію поштових марок на честь МГУ протягом 2023–2025 рр. випустив також і єдиний національний оператор поштового зв'язку в Україні «Укрпошта».

Указом Президента України № 720/2025 від 30 вересня 2025 р. з нагоди Дня захисників і Покрову Пресвятої Богородиці було присвоєно відзнаку «МГУ» для вшанування звияги в боротьбі проти агресії РФ ще 16 містам семи

областей України: Миколаївської (Баштанка, Вознесеньск); Запорізької (Гуляйполе, Оріхів); Донецької (Дружківка, Костянтинівка, Краматорськ, Покровськ, Слов'янськ); Дніпропетровської (Марганець, Нікополь, Павлоград); Харківської (Куп'янськ); Хмельницької (Старокостянтинів); Сумської (Суми, Тростянець).

Джерела та література: Указ Президента України № 111/2022 «Про встановлення почесної відзнаки «Місто-герой України»». *Президент України. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1112022-41577>; Указ Президента України № 171/2023 «Питання почесної відзнаки «Місто-герой України»». *Президент України. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1712023-46177>; У Кам'янці-Подільському відкрили стелу «Міста-герої України». *Укрінформ*, 21 травня 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3488788-ukamancipodilskomu-vidkrili-stelu-mistageroi-ukraini.html>; Каталог нумізматичної продукції. *Національний банк України.* URL: <https://bank.gov.ua/ua/uah/numismatic-products/souvenir-coins>.

Наталія Колб

Міста-герої України у 2022 р.

Буча. Місто в Київській обл., адміністративний центр Бучанського р-ну. У контексті повномасштабної російсько-української війни Буча стала символом військових злочинів російської армії в Україні. Російські війська зайшли в місто 27 лютого 2022 р. під час наступальної кампанії на Київ. Встановлено, що в Бучі перебували: 64-а мотострілецька бригада (Хабаровський край); підрозділ Росгвардії «Вітязь» (Москва); кадірівські підрозділи; 76-а десантно-штурмова дивізія (Псков). 31 березня 2022 р. російські війська змушені були відступити з міста внаслідок атаки українських збройних формувань. Буча перебувала в російській окупації 33 дні.

Після звільнення виявилися численні злочини (понад 9 тис. випадків) російських солдатів щодо цивільного населення міста: тортури, зґвалтування, розстріли, повішення, мародерство. Найчастіший спосіб страти цивільних –

розстріл у потилицю. Одним із епіцентрів злочинів в місті стала вул. Яблунська. Тіла замордованих знаходили в підвалах, на вулицях і подвір'ях будинків міста. Також було виявлено братську могилу біля церкви Андрія Первозванного і всіх святих, де останній спочинок знайшли 116 мешканців міста. Бучани хоронили тіла рідних на городах і подвір'ях. За різними даними, в Бучі російські військові вбили від 509 до 561 українця, серед яких діти. Подія увійшла в історію з назвою «Бучанська різанина».

Російська влада намагалася заперечити факт злочинних дій своїх військових у Бучі, називаючи інформацію про катування і вбивства мирних мешканців брехнею і постановкою українців з метою дискредитації Росії. Однак свідчення вцілілих мешканців, вивчення записів із камер спостереження в місті, а також супутникових знімків підтвердили достовірність інформації про злочини. У квітні 2022 р. українська влада розпочала роботу з ексгумації тіл загиблих, до якої залучила міжнародних судмедекспертів. Також на заклик української влади закордонні фахівці доєдналися до розслідування злочинів. Зокрема у 2024 р. місто відвідав прокурор Міжнародного кримінального суду Карім Хан. Протягом 2022 р. українським органам вдалося ідентифікувати особу 91 російського солдата, які здійснювали злочини в Бучі, та багатьох з них ліквідувати.

Для вшанування пам'яті загиблих цивільних мешканців Бучі в березні 2025 р. у місті відкрито меморіальний інтерактивний комплекс «561. Не забудемо. Не пробачимо».

Події в Бучі відображено в низці фільмів: документальних стрічках «Буча. Кадры, имена и признания офицеров», «Буча: зізнання російського солдата», «Буча: розстріли та мородерство. Невідомі кадри з камер спостереження», «Нові докази масових розстрілів у Бучі», «Буча. Гостомель. Ірпінь», «Я звертаюся до нього за іменем», також у художньому фільмі «Буча».

Світова спільнота визнала дії російських військ у Бучі геноцидом українського народу. Місто відвідували представники іноземних держав. У березні 2025 р. у Бучі з

нагоди третьої річниці деокупації відбувся Бучанський саміт за участі Президента України, керівництва українського парламенту і Кабінету Міністрів України, а також 19 парламентарів європейських держав (Бельгії, Великої Британії, Данії, Естонії, Ісландії, Іспанії, Латвії, Литви, Люксембургу, Норвегії, Польщі, Португалії, Словенії, Фінляндії, Хорватії, Чехії, Швеції) і представників Європейського парламенту. Результатом Саміту стала Спільна заява учасників щодо підтримки України у її боротьбі, встановленні сталого справедливого миру і притягнення Росії до відповідальності за злочини в Україні.

Джерела і література: Буча. Моторошні спогади віцілених. Жахлива правда перших днів окупації Київщини. Документальний фільм. 24 Канал, 31 березня 2025 р. URL: <https://youtu.be/1FRx2YpXGi8?si=VLNInajXBXh8s5Jk>; Баранівська Т., Самара А. У Бучі відбулися урочистості з нагоди третьої річниці звільнення міста від російських окупантів. *Суспільне.Київ*, 30 березня 2025 р. URL: <https://suspilne.media/kyiv/982755-u-buci-vidbulisa-urocistosti-z-nagodi-tretoi-ricnici-zvilnenna-mista-vid-rosijskih-okupantiv>; Карлачук В. Президент Володимир Зеленський, керівництво Верховної Ради України та її Апарату разом з європейськими парламентарями взяли участь у Бучанському саміті 2025, де лідери Європи висловили підтримку Україні та вшанували пам'ять жертв трагедії. *Рада. Офіційний вебпортал парламенту України*, 1 квітня 2025 р. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/260686.html>; Подобна Є. Міста живих, міста мертвих. Історії війни у Бучі та Ірпені. Харків: Фоліо, 2023.

Гостомель. Селище міського типу Бучанського р-ну Київської обл. Гостомель відомий, зокрема, розташуванням у його околицях однойменного аеродрому, також знаного як ДП «Антонов». У плані нападу РФ на Україну аеродром відігравав роль плацдарму для накопичення військових сил і техніки з метою оточити і захопити Київ. Бої за аеродром розпочалися в перший день повномасштабного вторгнення РФ – 24 лютого 2022 р. Захист забезпечували: бійці 4-ї бригади Нацгвардії України, група спецпризначенців Головного

управління розвідки Міністерства оборони України, група прикордонників, оператори Сил спеціальних операцій. З російського боку українським війнам протистояли: спецназ 45-ї повітряно-десантної бригади (Кубинка, Підмосков'я) та бійці 31-ї десантно-штурмової бригади (Ульяновськ). Російський десант налічував 200–300 осіб. Через брак боекомплекту українські бійці того ж дня змушені були відступити з аеродрому. 10 військовослужбовців потрапили в полон. Були вбиті і поранені. Ворожі сили взяли під свій контроль летовище. 5 березня було окуповано також селище Гостомель. Російські війська бомбили житлові будинки. Мешканці ховалися в підвалах. Окупаційні війська перешкоджали спробам гостомельців вибратися з селища, відкривали вогонь по тих, хто намагався втекти. Частина гостомельців загинули від рук окупантів, однак точну кількість жертв не встановлено. 11 і 12 березня для мешканців Гостомеля було організовано зелений коридор для евакуації.

ЗСУ постійно здійснювали контратаки для звільнення Гостомеля. Непересічну роль відіграли артилерійські обстріли 72-ї бригади ЗСУ та української авіації по летовищу і злітно-посадковій смузі, чим зірвали план росіян доставити війська і техніку в Гостомельський аеропорт повітряним шляхом та змусили окупантів переорієнтуватися на виконання цього завдання суходелом із території Білорусі. Це перешкодило ворогові швидко рухатися на Київ, дало шанс українцям організувати оборону. Тому битву за Гостомельський аеродром в Україні зараховують до своїх успіхів. 1 квітня 2022 р. Гостомель було звільнено від ворога. 6 березня 2022 р. Президент України Володимир Зеленський видав указ про присвоєння йому звання «Місто-герой України».

Під час боїв Гостомель зазнав суттєвих руйнувань. На летовищі знищено ангари, інфраструктуру і злітну смугу, а також частину літаків, серед яких і легендарний український транспортний літак «Мрія». Різного ступеня ушкоджень зазнали 4 553 будинків. Усі українські військовослужбовці,

які потрапили в аеропорту Гостомеля в полон, були повернені в Україну за обміном.

У 2023 р. СБУ повідомила про підозру трьом керівникам підприємства «Антонов» (директору С. Бичкову, його заступникові М. Харченку і начальникові з авіабезпеки О. Нетьосову) в тому, що не допустили українських захисників для фортифікаційного укріплення летовища. Історія оборони аеропорту відображена в документальному фільмі «Гостомель. Перший бій» режисерки Євгенії Подобної.

Джерела та література: Гостомель! Жажіття окупації: точна кількість загиблих досі невідома! Як зараз це згадують жителі? 5 канал. URL: https://youtu.be/70YS-N2n6Lo?si=LOZhCrp51jPFkI_i; Дивіться фільм «Гостомель. Перший бій» на ютуб-каналі «Першого», 30 травня 2023 р. URL: <https://corp.suspilne.media/newsdetails/6381/>; Тороп О., Хоменко С. Невідомі факти про Гостомель. Як цей аеродром так і не став для росіян воротами в Київ. *BBC News Україна*, 24 лютого 2024. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-68378380>; Харук А. Оборона Гостомельського та Васильківського аеродромів: спроба реконструкції подій. *Український історичний журнал*, 2022. Ч. 4. С. 139–147.

Ірпінь. Місто в Бучанському р-ні Київської обл., передмістя Києва.

Контроль над містом був для російських військ важливим етапом у плані захоплення Києва. Бій за Ірпінь почався 27 лютого 2022 р. Російські війська здійснювали авіа- і мінометні удари, вели танкові і піхотні бої, взяли під контроль частину міста. Українські війська також використовували ракетні, авіа-, танкові та артилерійські обстріли, зруйнували міст між Бучею та Ірпенем і зруйнували дамбу, що перешкодило просуванню ворожої техніки до міста. Місцеві мешканці ховалися в підвалах. Деякі з тих, які намагалися виїхати з міста, були розстріляні російськими військами. Окупанти зливали бензин із транспортних засобів та різали колеса, щоб перешкодити евакуації населення, розстрілювали людей на вулицях, знущалися, підрізали чоловікам п'яти, щоб не могли виходити.

Українські бійці допомагали виїхати цивільним мешканцям, надавали допомогу тим, хто залишався в місті. На початку березня 2022 р. зусиллями ТрО, Київської ОДА і українських військовослужбовців з Ірпеня організовано масову евакуацію жінок і дітей. Переправа через р. Ірпінь – Романівський міст – залишалася єдиним місцем для евакуації з окупованих територій і отримала назву «Дорога життя». Виїжджати з міста допомагали також волонтери. Евакуювали 95 % населення. Місцеві лікарі і особи з медичною освітою організували надання медичної допомоги хворим і пораненим, фіксацію фактів смерті / загибелі та поховання містян. Волонтери відразу організували оперативний штаб для комунікації з містянами і надання їм інформації. Ірпінці використовували цей канал, щоб передати ЗСУ координати розташування і пересування сил ворога, що допомагало силам оборони вибудовувати систему блокпостів і патрулів. Оборонці міста підготували позиції: окопи і бліндажі. На озброєнні мали кулемети, автомати, протитанкову зброю. Також використовували трофейне озброєння. Чимало оборонців були ветеранами АТО, які організувалися в добровольчу роту. Протягом перших трьох днів оборону міста забезпечували бійці ТрО. Найжорсткіші бої за Ірпінь відбувалися у 20-х числах березня. Ворогові протистояли бійці 72-ї окремої механізованої бригади імені Чорних Запорозжців, 80-ї окремої десантно-штурмової бригади та ін. угруповань ЗСУ. Українські війська поступово перебирали ініціативу, а 26 березня знищили російські загони та відтіснили ворожі сили від Києва. 28 березня 2022 р. українські війська повністю звільнили місто.

Під час оборони Ірпеня загинули 37 бійців Ірпінської ТрО, четверо бійців ЗСУ. Жертвами російських обстрілів стали близько 300 цивільних мешканців міста, яких зазвичай хоронили на подвір'ях; постраждало 70 % будинків різного призначення.

30 березня 2023 р. Радіо «Свобода» оприлюднило документальний фільм «“Якби Ірпінь не витримав – не було б столиці”». Окупація та важкі бої за місто».

Джерела та література: Ірпінь. Бої з росіянами і оборона міста на блокпосту Караван Гала. *РБК Україна*, 24 лютого 2025 р. <https://www.facebook.com/watch/?v=1321292235781468>; Матарикіна О. Ірпінь два роки тому: «Навколо були руїни, темний дим та багато розстріляних автомобілів». *Укрінформ*, 28 березня 2024 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3845287-irpin-dva-roki-tomu-navkolo-buli-ruini-temnij-dim-ta-bagato-rozstrilanih-avtomobiliv.html>; Подобна Є. Міста живих, міста мертвих. Історії війни у Бучі та Ірпені. Харків: Фоліо, 2023.

Миколаїв. Місто на Півдні України, обласний центр Миколаївської обл. В історію повномасштабної російсько-української війни місто вписане як форпост Півдня України.

У плані нападу РФ взяття Миколаєва мало відкрити шлях на захоплення Одеси. Частина російських військ намагалися проникнути в місто, інша – брали його в оточення. 24 лютого 2022 р. РФ завдала ракетних ударів по Кульбакинському аеродрому під Миколаєвом та здійснила спробу висадки диверсійних груп. Групи було знешкоджено бійцями 79-ї десантно-штурмової бригади ЗСУ. 4 березня українські військові, поліціянти роти «Тор» та бійці загонів ТрО вдруге відбили спробу російських військ захопити Кульбакинський аеродром. Водночас зусиллями підрозділів нацполіції, СБУ, 73-ї бригади спецназу, загонів ТрО та патрульної поліції вибито ворожі групи і з міжнародного аеропорту в Миколаєві.

Протягом березня російські війська з трьох сторін оточили місто і здійснювали його масований обстріл. Дніпро форсували російські підрозділи 126-ї бригади берегової оборони 22-го армійського корпусу, долучили підрозділи 7-ї десантно-штурмової дивізії повітряно-десантних військ РФ. У нападі на Миколаїв була задіяна 336-а окрема бригада морської піхоти Балтійського флоту. Наступ здійснювали в напрямку Херсон-Миколаїв. Єдиною дорогою з міста залишився міст через Південний Буг на Одесу. Нею евакуювали цивільних, поранених, доправляти в місто військову і гуманітарну допомогу. Зусиллями міської влади у співпраці з підприємцями від початку березня з Миколаєва

було евакуйовано понад 21 тис. мешканців. Паралельно евакуацією опікувалися волонтерські сили.

Представники міської та обласної влади, силових структур, військового командування і суспільства налагодили тісну співпрацю для оборони. Очільники міста О. Сенкевич та ОВА В. Кім спільно із представниками адміністративних структур Миколаєва проводили постійні онлайн-наради за допомогою рацій. Вони з'ясовували і верифікували інформацію про пересування ворожих військ, яку передавали військовим, налагодили швидке реагування для допомоги містянам, які постраждали від обстрілів, розбір зруйнованих чи ремонт пошкоджених будівель, відновлення комунальної інфраструктури. Водночас О. Сенкевич та В. Кім утримували зв'язок із містянами через короткі відео-звернення, у яких надавали актуальну інформацію про осередки отримання допомоги, розташування гуманітарних штабів, деталі евакуації мешканців міста, підтримували дух громадян та закликали їх єднатися для опору ворогові. Відео-звернення В. Кіма були джерелом інформації про стан справ у місті також і для мешканців всієї України, а його вітання «Доброго ранку / дня / вечора, ми з України» стало своєрідним брендом голови Миколаївської ОВА.

Осередком організації громадянського спротиву в Миколаєві став волонтерський центр ДОФ, що розташовувався в Будинку офіцерів. Зусиллями містян, волонтерів і підприємців звели укріплення обладміністрації, блокпости і фортифікаційні споруди, обладнали позиції металевими їжаками і бетонними блоками для ускладнення ворогові входу в місто. Зведення оборонних споруд відбувалося в тісній комунікації з військовим командуванням. Згуртувався ресторанний бізнес, який забезпечував харчування для ТрО і військових.

Військовою обороною міста командував генерал-майор Дмитро Марченко. Навколо міста українські військові підірвали практично всі мости над зрошувальними каналами, завадивши ворожим військам увійти в місто. Водночас мешканці навколишніх сіл самі намагалися знешкоджувати

російських військових, і телефоном повідомляли точні координати розташування російських колон, що дозволяло артилеристам 406-ї бригади результативно їх знищувати. Вправні дії артилерії не допустили розгортання військ противника в бойові порядки. До оборони Миколаєва долучилися резервні війська – два батальйони 80-ї і батальйон 28-ї бригад. ЗСУ зупинило наступ ворога на зовнішньому кільці оборони. 12–14 березня росіяни повністю відступили від міста і аеропорту в напрямку Херсона, сіл Шевченкове, Луч, Снігурівка, проте продовжували обстріл. Відчутні обстріли міста тривали до його звільнення 11 листопада 2022 р. та витіснення російських військ за Дніпро.

Оборона Миколаєва дала змогу встояти Очакову, не допустити ворога до Одеси і стати підтримкою для Херсона.

Джерела та література: Битва за Миколаїв. Спецпроект Суспільного. *Суспільне Документалістика*, 24 лютого 2023 р. URL: https://youtu.be/8tYLVt5O1A0?si=jQ4_ZG756PhbVKaM; Соболь М., Мілякіна Т., Хмельова О. Символ незламності та героїзму. Історія оборони Миколаєва під час вторгнення РФ. *Суспільне. Миколаїв*, 24 лютого 2024 р. URL: <https://suspilne.media/mykolaiv/691880-simvol-nezlamnosti-ta-geroizmu-istoria-oboroni-mikolaeva-pid-cas-vtorgnennna-rf/>; Миколаїв – місто-герой України. Документальний фільм. *ТРК МАРТ*, 25 березня 2024 р. <https://youtu.be/oX7SxeZQj0M?si=87Dx8CpHd803L7tk>; Миколаївщина у вогні війни: події, факти, люди / упоряд. Макарчук С.С., Березний С.М., Євдокименко Н.І., Назарова А.П., Теряник М.О. URL: https://ocpdtarvd.mykolayiv.com/images/books/myk_2025.pdf.

Волноваха. Місто в Донецькій обл., розташоване між Донецьком і Маріуполем, адміністративний центр Волноваського р-ну, залізничний вузол.

Ворбіті російсько-української війни Волноваха опинилася вже у 2014 р. Місто протягом травня–липня 2014 р. перебувало в окупації т.зв. ДНР, відтак зусиллями ЗСУ повернулося в зону впливу України. Поблизу міста періодично точилися бої між «бойовиками ДНР» і українськими військовими підрозділами, а місто зазнавало обстрілів. Зокрема 21–22 травня

2014 р. під Волновахою відбулося бойове зіткнення ворожих загонів із війнами 51-ї механізованої бригади ЗСУ, яке за кількістю жертв українських військових (18 загиблих і 30 поранених) стало найбільшим від початку АТО. 13 січня 2015 р. артилерійським обстрілом сили РФ уразили цивільний рейсовий автобус під Волновахою: 12 пасажирів загинули, 18 зазнали поранень. Ця трагедія викликала хвилю акцій солідарності в містах України, учасники якої крокували з транспарантами «Я – Волноваха». У період АТО/ООС у Волновасі відбувалися заходи для демонстрації української ідентичності міста: у 2015 р. знесли пам'ятник Леніну, а в 2018 р. перейменували вулицю 1 травня на вулицю Героїв 51ОМБ; у 2016 р. – провели велелюдний ланцюг єднання «Донбас – це Україна», який увійшов до рекордів України в номінації «Масові заходи».

Із початком повномасштабного вторгнення Волноваха відразу опинилася на лінії бойових дій. Російські війська активно обстрілювали місто, 90 % міської інфраструктури було зруйновано. Містяни ховалися у підвалах будівель та бомбосховищах без світла, тепла, продуктів харчування, мобільного зв'язку. Чимало загиблих залишалися лежати на вулицях міста. В умовах інформаційного вакууму між містянами активно поширювалися пропагандивні відомості про злочини українських військових проти цивільного населення. Для евакуації населення українська влада домовлялася про організацію зеленого коридору, однак ворожі сили домовленості порушували. Допомогу в евакуації надавали поліція, представники цивільно-військової співпраці, ДСНС, волонтери.

11 березня 2022 р. місто було остаточно окуповане військами РФ. Окупаційна влада одразу перекрила доступ населення до українського телебачення, до інтернету; від липня 2022 р. під загрозою покарання заборонила української валюти, зобов'язала містян отримувати російські паспорти, автомобільні номерні знаки, запровадила перейменування вулиць, «маркування» міського простору російською символікою і «героями», зміни в шкільній освітній програмі;

було розстріляно волновасців-українських патріотів, тривало переслідування матерів бійців, які служили в загонах ТрО.

У березні 2017 р. в широкому доступі з'явився короткометражний документальний фільм «Комбат задоволений» про трагедію розстрілу пасажирського автобуса у Волновасі, знятий творчою студією Babylon'13 на матеріалах кримінального розслідування військової прокуратури ГПУ. Боротьбі українців у Волновасі проти повномасштабного вторгнення РФ присвятив пісню «Я – Волноваха» музичний гурт «5-й океан». 28 лютого 2023 р. НБУ випустив пам'ятну монету «Місто героїв – Волноваха», присвячену самовідданим боротьбі оборонців міста проти російської агресії.

Джерела та література: Волноваха – залізничне місто Донеччини. *Ukrainer*; 4 грудня 2024 р. URL: <https://www.ukrainer.net/volnovakha/>; У Волновасі і Маріуполі внаслідок російської агресії утворилася гуманітарна катастрофа. *Волноваха City*, 10 березня 2022 р. URL: <https://volnovakha.city/articles/197992/u-volnovasi-i-mariupoli-vnaslidok-rosijskoi-agresii-utvorilasya-gumanitarna-katastrofa>; У Волновасі почали розстрілювати мирних мешканців, які підтримують Україну. *Волноваха City*, 21 березня 2022 р. URL: <https://volnovakha.city/articles/200214/u-volnovasi-pochali-rozstrilyuvati-mirnih-meshkanciv-yaki-pidtrimuyut-ukrainu>; Micro heroїв – Волноваха https://bank.gov.ua/files/coins_images/8E5u.pdf?v=8.

Маріуполь. Місто в Донецькій обл., адміністративний центр Маріупольського р-ну, портове, промислове і курортне місто на березі Азовського моря, одне з 10 найбільших міст України.

Після окупації Донбасу Росією у 2014 р. Маріуполь став прифронтовим містом, а з початком повномасштабного вторгнення відразу опинився в епіцентрі бойових дій. 24 лютого 2022 р. російські війська почали обстрілювати Маріуполь із повітря, з моря і на суші. У нападі були задіяні, зокрема, такі російські військові формування: 1-й донецький армійський корпус у складі підрозділів 1-ї і 5-ї мотострілецьких бригад 9-го окремого морського та 11-го окремого мотострілецького полків, розвідувальний

батальйон «Спарта», гвардійський мотострілецький батальйон «Сомалі». Із Заходу наступ здійснювали бійці 810-ї гвардійської морської піхоти, 126-ї бригади берегової оборони, 177-го армійського морського полку Каспійської флотилії та 19-ї мотострілецької дивізії. Маючи значно більші військові сили і кількість озброєння, вогневу підтримку з повітря і з моря, росіяни швидко взяли місто в облогу. Від 1 березня 2022 р. Маріуполь опинився в повному оточенні. Через інтенсивні обстріли, знищені житла та інфраструктуру, відсутність тепла, світла, води, продуктів харчування і засобів зв'язку містяни опинилися в стані гуманітарної катастрофи. Збирали дощову воду, варили їсти в польових кухнях, ховалися від обстрілів у підвалах. Понад тисячу містян знайшли прихисток у Маріупольському драмтеатрі, на який 16 березня росіяни свідомо скинули авіабомбу. Перед тим розбили дитячу лікарню і пологовий будинок. Понад тисяча цивільних заховалися в бункерах заводу «Азовсталь», де розташовувалися українські бійці. Тіла загиблих окупанти скидали в братські могили або спалювали, чинили спротив евакуації цивільного населення: зривали домовленості про організацію «зеленого коридору», використовували його для атак українських військових позицій, обстрілювали цивільні автомобілі. 1 травня за посередництва ООН і Червоного Хреста розпочалася евакуація цивільних, яка тривала до 12 травня. Частину містян росіяни пропускали через фільтраційні табори та вивозили на територію Росії.

В обороні Маріуполя брали участь такі українські військові формування: підрозділ спецпризначення Нацгвардії України «Азов», 503-й окремий морський батальйон, 36-а бригада морської піхоти, 109-а окрема бригада тероборони, 23-я та 21-а бригади охорони громадського порядку, 12-а бригада оперативного призначення та ін. підрозділи. Після того, як під впливом паніки від перших ворожих атак більшість відповідальних за оборону міста українських військових командирів покинула місто, командування всіма підрозділами узяв на себе командир полку «Азов» Денис Прокопенко («Редіс»). Активна оборона українських бійців спонукала

росіян задіювати резервні війська та переносити до міста збройні формування з інших ділянок фронту. 1 березня українські війська опинилися в повному оточенні, постійно здійснювали спроби контратак і прориву, але повільно відступали до міста; не мали успіху спроби українських військ деблокувати його ззовні. В оточенні українські війська продовжували бої, завдаючи втрат ворогові як у техніці, так і в живій силі. Нemoжливість витіснити українців шляхом вуличних боїв спонукала окупантів нищити місто артилерійськими і танковими обстрілами. Із просуванням російських військ українські захисники зосередилися на території заводу ім. Ілліча та в бункерах і тунелях заводу «Азовсталь», який став їхньою головною базою. Протягом 21 березня – 11 травня ГУР і представники «Азова» в Києві провели майже 30 рятувальних операцій (тільки 7 із них успішно), за допомогою яких гелікоптерами доставили оточеним захисникам станції Starlink, переносні зенітні і протитанкові системи, боєприпаси, засоби зв'язку та підкріплення – 72 добровольців, а з міста евакуювали до 60 важкопоранених бійців. У ніч із 3 на 4 квітня після невдалої спроби прориву на північ здався 501-й окремий батальйон морської піхоти, а 11 квітня – частина 36-ї бригади морської піхоти, що дислокувалися на заводі ім. Ілліча. Інша частина на чолі з Сергієм Волинським («Волиною») прорвалася з оточення і приєдналася до сил «Азову» на Азовсталі. 8 квітня росіяни почали штурм «Азовсталі», також використовували інтенсивні авіаудари по заводському комплексу, внаслідок яких було обвалено частину тунелів, зруйновано підземну операційну. Військовим бракувало медикаментів, їжі, води. Важко пораним бійцям (понад 500 воїнів) без надання допомоги загрожувала смерть.

16 травня українське військове керівництво наказало захисникам для збереження життів бійців скласти зброю і здатися в полон. Протягом 17–20 травня 2439 українських воїнів залишили «Азовсталь». Російська сторона обіцяла надати полоненим належні умови утримання. В ніч із 28 на 29 липня 2022 р. 53 полонених захисники Маріуполя загинули,

понад 130 отримали поранення в таборі в с. Оленівка внаслідок вчиненого росіянами вибуху, в якому звинуватили українців. Із порушенням приписів Женевської конвенції табір був розташований поблизу лінії фронту, що відкривало окупантам можливості для таких маніпуляцій. 21 вересня внаслідок залучення Туреччини як посередника українсько-російських домовленостей про обмін полоненими в Україну вперше повернулася частина захисників Маріуполя. Було звільнено і 5 командирів: Д. Прокопенка («Редіса»), С. Волинського («Волину»), С. Паламаря («Калину»), Д. Шлегю і О. Хоменка. За угодою ці офіцери до кінця війни мали залишатися в Туреччині, однак 8 липня 2023 р. всі вони повернулися в Україну. 4 серпня 2023 р. Д. Прокопенко знову узяв на себе командування 12-ю бригадою НГУ «Азов». Бійців «Азову» в Росії називають «нацистами» і дуже неохоче подають на обмін, застосовують до них особливо жорстокі катування. У травні 2024 р. у полоні ще залишалися 900 азовців-оборонців Маріуполя.

Оборона міста тривала 86 днів (від 24 лютого до 20 травня 2022 р.), з яких 82 – в повному оточенні. Її досягненням на стратегічному рівні стало те, що захисники зуміли відтягнути на себе значні сили ворога із Запорізького та Миколаївського фронтів і дали змогу іншим силам оборони підготуватися до наступу, запобігли захопленню ворогом Запоріжжя та оточення українських військ на Донбасі. За різними оцінками, втрати ворожих сил склали понад 5 тисяч осіб (зокрема більше 10 офіцерів і 2 генерали) та понад 100 одиниць бронетехніки.

Водночас саме в битві за Маріуполь Україна понесла одні з найбільших втрат бійців за нетривалий проміжок часу: понад 1 500 загиблих, майже 2 500 полонених. Україна втратила також і вихід до Азовського моря, а окупанти отримали сухопутний шлях до Криму. Найбільше під час боїв за місто постраждало цивільне населення, втрати якого, за приблизними підрахунками, становлять понад 10 тисяч осіб. Саме місто зруйноване на 90 %.

Українці вживали заходів, щоби привернути увагу світу до злочинів РФ у Маріуполі. Під час виступу на конкурсі

«Євробачення» у травні 2022 р. лідер гурту Kalush Orchestra закликав світ «допомогти українському Маріуполю та “Азовсталі”», що сприяло зростанню пошукових запитів із цими словами. Про місто в період окупації з’явилася низка документальних фільмів: «Маріуполь. Хроніки пекла» режисерки Л. Татарінової (травень 2022 р.), «Маріуполь. Зона відчуження» режисера Г. Стамбули (листопад 2022 р.), «“Ми переступали через трупи”: історії тих, хто вибрався з Маріуполя» інформаційної служби BBC News в Україні (березень 2023 р.); «Маріуполь. Невтрачена надія» режисера М. Литвинова (вересень 2023 р.). У січні 2023 р. вийшов документальний фільм військового кореспондента, режисера й сценариста М. Чернова «20 днів у Маріуполі», матеріалом для якого стали відеозаписи, які він з колегами як остання група журналістів у місті зафіксували, перебуваючи в оточенні. У 2024 р. цей фільм здобув міжнародний резонанс і визнання – понад 20 нагород і 40 номінацій, серед яких і «Оскар» як «найкращий повнометражний документальний фільм». Широкого розповсюдження набули світлина українського бійця Д. Козацького («Ореста»), опубліковані ним у соцмережах перед полонем, де зафіксовано оборонців міста у підвалах і тунелях «Азовсталі».

Оборона Маріуполя як символ неймовірної мужності, жертвності і спротиву надихнула до створення пісень: П. Табаков «Наш Маріуполь» (2022); Океан Ельзи «Місто Марії» (2022), Alyona Alyona «Маріуполь» (2022); Puerto Friko «Сльози Маріуполя»; Kozak System «Азов-Сталь»; Л. Білоусова «Маріуполь» (2024); П. Зібров «Я Маріуполь» (2025); «Маріуполь – місто героїв» (2025).

Джерела та література: Битва за Маріуполь. Анімований аналіз. *Військовий архів*, 29 серпня 2025 р. URL: <https://youtu.be/AmD-hGqYFqU?si=Hs0zbYb7rZCPyOid>; Коріновська А. «Місце моєї смерті і мого життя» – захисник Маріуполя опублікував фото з «Азовсталі» і закликав їх поширювати. *Суспільне новини*, 20 травня 2022 р. URL: <https://suspilne.media/241695-misce-moei-smerti-i-mogo-zitta-zahisnik-mariupola-opublikuvav-foto-z-azovstali-i-zaklikav-posiruvati-ih/>; Місто-фортеця на Азовському морі: Маріуполь до та після російських снарядів.

Укрінформ. 14 квітня 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3457569-mistoforteca-na-azovskomu-mori-mariupoldo-ta-pisla-rosijskih-snaradiv.html>;

Бенчук В. Трофимович В. Оборона Маріуполя (24 лютого – 20 травня 2022 р.). *Військово-науковий вісник*, 2024. № 42. С. 59–84; Пономарьова І.С. Маріуполь на хвилях історії (1780–2022 рр.). Київ: Кліо, 2024. URL: <https://ponomaryova.org/wp-content/uploads/2024/11/mariupol-na-khvyliakh-istorii.-1780-2022-rr.pdf>; Духно С. Маріуполь. Вихід з пекла. Харків: Фоліо, 2024.

Херсон. Місто на півдні України на березі р. Дніпро, адміністративний центр Херсонського р-ну, обласний центр Херсонської обл., важливий залізничний вузол, морський торговельний та річковий порт.

Від ранку 24 лютого 2022 р. російські війська почали обстріл Чорнобаївського аеропорту на Херсонщині, а протягом дня, рухаючись із півдня, від Кримського півострова, захопили міста Генічеськ, Скадовськ, Каховка, Нова Каховка. Спротив ворогові чинили 124-а бригада ТрО, підрозділи 59-ї мотопіхотної та 80-ї десантно-штурмової бригади. Захисники вступали в бій із ворогом на підходах до Херсона – на Антонівському і Дар'ївському мостах; ворог переважав кількістю бійців та озброєння, мав підтримку авіації. 1 березня окупанти броньованою технікою ввійшли в Херсон, який на той час було по суті без адміністративного керівництва. Очільник ОДА Г. Лагута покинув місто, а мер І. Колихаєв відійшов від прийняття рішень. Ще вночі 23 лютого з міста евакуювалися працівники СБУ, а згодом – частина поліцейських, підрозділи Нацгвардії та прикордонної служби. То ж у Херсоні не було представників влади, які би створили штаб оборони міста в координації з військовими. Проти загарбників виступили бійці 124-ї херсонської бригади ТрО, що залишилися єдиними бойовими підрозділами в місті. Основні бої українських сил із росіянами відбулися в Бужковому парку, в районі Білозерської площі та ТРЦ «Фабрика». Українські бійці на озброєнні мали тільки автомати, гранати, кілька протитанкових

ручних гранатометів і «коктейлі Молотова». Під час оборони міста загинули 19 українських бійців. Втрати серед росіян склали 10 осіб. Уже 2 березня Херсон опинився під окупацією. Росіяни від'єднали місто від українських засобів інформації та зв'язку, запустили своє мовлення. Херсонці проводили велелюдні мітинги на підтримку України, деякі збирали і передавали українським бійцям інформацію про розташування окупаційних військ і техніки, поширювали листівки і малювали українські патріотичні графіті. Частина містян, не бажаючи співпрацювати з окупантами, виживала за рахунок стихійної торгівлі. Росіяни розганяли протести, викрадали і катували містян, депортували їх на територію Росії, чинили тиск, змушуючи брати російські паспорти.

Від моменту окупації Херсонщини ЗСУ вели бої за звільнення області. Протягом березня неодноразовими успішними ударами по летовищі в с. Чорнобаївка вивели з ладу значну кількість військової техніки ворога. На початок серпня українські бійці звільнили 53 населені пункти області, знищили кілька російських командних пунктів. Для ускладнення ворогові процесу налагодження військової логістики пошкодили автомобільні та залізничні мости, які вели до міста. У серпні Україна провела інформаційну кампанію про підготовку контрнаступу з акцентом на деокупації Херсона, а 29 серпня 2022 р. Херсонський контрнаступ стартував. Операцію очолив голова оперативного командування «Південь» генерал-майор А. Ковальчук. На Південному напрямку контрнаступу були задіяні: 27-а механізована, 124-а, 126-а та 241-а бригади ТрО. Їм протистояли російські 126-а і 127-а бригади, 33-ій і 255-ий полки 20-ї мотострілецької дивізії, 331-ий повітряно-десантний полк 98-ї повітряно-десантної дивізії, 4-а окрема механізована бригада «ЛНР». З російського боку операцію очолював генерал С. Суровікін, а першим його завданням стала оборона Херсона. Українські сили здійснили масовані ракетні та авіаудари, вразивши російський командний пункт у Херсоні, склади боєприпасів і техніки у Бериславі, військові об'єкти в селах Гаврилівка і Львове, міст через ГЕС,

численні позиції регулярної російської армії та їхні командні пункти. Бої відбувалися вздовж усієї лінії фронту. Російські війська повільно відступали. Ударами по Новокаховському та Антонівських автомобільному і залізничному мостах українські бійці змусили росіян переорієнтовуватися на понтонні переправи, які також обстрілювали. У бойових операціях Україна використовувала ракети Himars і Harm та вперше безпілотники Bayraktar TB2. До кінця вересня ЗСУ вийшли на адмінкордон Херсонської і Дніпропетровської областей та закріпилися за р. Інгулець. Сповільнити наступ українських сил і перевести війну у формат позиційної росіянам ненадовго допомогло пошкодження гідротехнічних споруд Карачунівського водосховища в р-ні Кривого Рогу, що спричинило підняття рівня води на р. Інгулець.

Другий етап контрнаступу розпочався на початку жовтня. Командування операцією перейняв генерал О. Тарнавський. Попри брак сил і приготувань до оборони в стані облоги офіційні особи РФ заявляли про намір утримувати Херсон за будь-яку ціну. 23–27 вересня окупаційна влада провела на Херсонщині «референдум» щодо приєднання області до складу РФ, а 30 вересня оголосила її частиною Росії разом із Донецькою, Луганською та Запорізькою обл. України. Коли до херсонців дійшла інформація про звільнення Харківщини силами ЗСУ (кінець вересня), містяни почали демонстративно вмикати в помешканнях українську музику, співали українські пісні (зокрема «Ой у лузі червона калина», «Лента за лентою», «Зродились ми великої години», гімн України), демонструючи свою позицію щодо окупантів. Росіяни нагнітали паніку, поширюючи інформацію про можливі бої в місті, про його затоплення шляхом підриву Каховської ГЕС. На зламі жовтня–листопада окупанти знищили в Херсон інфраструктуру – не стало води і світла. Мешканці готували їжу на вогнищах, збирали дощову воду. Не було зв'язку та інформації. 9 листопада російське військове командування оголосило про перегрупування своїх сил із правого берега Дніпра для збереження бійців та боєздатності військ. Відхід війська з Херсона готували

заздалегідь. Наприкінці жовтня окупаційні сили зняли російські прапори з адмінбудівель міста, викрали і вивезли цінне майно (зокрема пограбували музеї), пам'ятники своїх історичних героїв, техніку. 11 листопада росіяни остаточно вивели війська та підірвали Антонівський міст, щоб запобігти просуванню українських сил. Ввечері 11 листопада у Херсон увійшли перші загони ЗСУ. Мешканці зустрічали їх з українськими прапорами. 14 листопада місто відвідав Президент України В. Зеленський.

Бої за Херсон точилися від 1 березня до 11 листопада 2022 р. Окупація міста тривала вісім місяців. Після деокупації українські та іноземні слідчі побачили воєнні злочини росіян щодо цивільного населення міста: вбивства, викрадення, катування. Спротив, який наприкінці лютого 2022 р. протягом шести днів чинили загони Херсонської ТрО, дав змогу мешканцям Миколаєва краще підготуватися до оборони свого міста. Завдяки деокупації правобережної Херсонщини восени 2022 р. вдалося запобігти захопленню Миколаєва і Одеси. Обстріли росіянами міста постійно відбуваються з лівого берега Дніпра.

Для вшанування пам'яті героїв-бійців ТрО в Бузковому парку встановлено меморіальний пам'ятник.

Створено документальні фільми про оборону Херсона: «Окупація. Херсонський журналіст фільмував правду життя під росіянами»; «Тихий терор. Хроніки пекла»; «Нескорений Херсон».

Джерела та література: Братущак О., Реуцький К. Битва за Херсон. Історія останніх захисників міста. *Українська правда*, 9 березня 2023. URL: <https://tro.mil.gov.ua/bytva-za-herson-istoriya-ostannih-zahysnykiv-mista/>; Херсонський контрнаступ. Анімований аналіз. *Військовий архів*, 15 березня 2025. URL: <https://youtu.be/m2THPNOdo48?si=x8Lq0OfdKcsuog6G>; Херсонський контрнаступ 2022 року. Мережа. Серія 24. *Українське радіо*, 20 березня 2025. URL: https://youtu.be/LJsAMyHhQwQ?si=paKfotq6wp91_CmX; Петрова Н. Українська ідентичність в умовах гібридної війни Росії проти України. Херсон. *Записки історичного факультету*, 2022. Вип. 33. С. 24–32.

Харків. Місто на північному сході України на прикордонні з РФ, обласний центр Харківської обл., друге після Києва за кількістю населення місто України, великий промисловий, науковий і культурний центр.

Встановити свій контроль у Харкові РФ намагалася ще в 2014 р., однак спротив військових і цивільних українців не дозволив цього втілити. Із розв'язанням Росією повномасштабного вторгнення вранці 24 лютого 2022 р. розпочалися артилерійські обстріли околиць міста. Ракети вдарили по північній частині, вразили бази 92-ї механізованої бригади, військовий аеродром у Чугуєві, інші об'єкти військової інфраструктури в регіоні. Завдання захопити місто виконували такі російські воєнні формування: 1-а танкова гвардійська, 20-а загальновійськова гвардійська та 6-а загальновійськова армії – разом майже 20 тис. війська, озброєного сотнями танків, бронетехніки, забезпеченого підтримкою артилерії. З українського боку ворогу протистояли: 92-а і 93-а механізовані та 40-а артилерійська бригади ЗСУ, сформовані з добровольців-харків'ян 113-а і 127-а окремі бригади ТрО, добровольчі підрозділи «Фрайкор» і «Кракен». Основні оборонні споруди українських захисників були облаштовані за межами Харкова. Було налагоджено співпрацю між українськими військовими і харківськими міською (на чолі з мером І. Тереховим) та обласною (очільник О. Синегубов) адміністраціями. Всі будівельні компанії міста долучилися до зведення у місті фортифікаційних споруд.

Завдяки перевазі в кількості військ та в озброєнні російські війська успішно прорвали російсько-український державний кордон. Однак українські бійці, вдало використовуючи тактику маневруючої оборони «вдарив і втік», стримали наступ ворога на підходах до Харкова: біля с. Циркуни (за 2 км від міста), та на північних околицях: районах П'ятихатки і Північна Салтівка. Це змусило ворога змінити плани входу в Харків броньованою технікою на використання малих диверсійних груп і залучення допомоги наявних у місті «сплячих» агентів. Обидві спроби російських

ДРГ закріпитися в місті (27 лютого і 7 березня) були відбиті українськими захисниками; невдалими виявилися спроби ворога висадити десант із повітря.

Не змігши окупувати Херсон, росіяни намагалися зламати його постійними масованими артилерійськими та авіаобстрілами, у зоні досяжності яких перебувало ціле місто. Тисячі харків'ян залишилися без житла, сотні загинули. Місто опинилося на межі гуманітарної катастрофи через відсутність електропостачання, води, засобів комунікації, браку продовольчих продуктів. Для порятунку життя близько 150 тис. містян перебазувалися жити в підземелля метрополітену, звідки практично не виходили протягом двох місяців. Міська влада безкоштовно роздавала харків'янам хліб, розвозила гуманітарну допомогу, евакуювала містян із найнебезпечніших районів міста. Власники продуктових магазинів відкрили свої склади для допомоги. Працювали комунальні служби і ДСНС, які розбирали завали і налагоджували пошкоджені комунікації. З випадками мародерства в місті боролася поліція. Понад 500 тис. харків'ян виїхали з міста, часто користуючись допомогою волонтерів. Також до потягів мешканців доправляли за допомогою метро. Водночас, попри попередні домовленості, росіяни не дозволили організувати жодного «зеленого коридора» для евакуації цивільного населення, або розвертаючи колони цивільного транспорту, або розстрілюючи їх. Доступом до міста залишалися два неокуповані напрямки – київський і дніпровський.

У травні внаслідок першої хвилі контрнаступу українські війська суттєво відтіснили ворога від Харкова, що врятувало його від загрози обстрілів артилерією. Значну частину бійців, які захищали місто, складали харків'яни. Відтоді Харків почав оживати. Відновили роботу перші кафе, запрацював громадський транспорт, почали повертатися містяни. Однак росіяни зберігали тиск на місто як одну із ключових своїх цілей. Така ситуація зберігалася до початку вересня, коли українські війська в рамках Херсонського контрнаступу звільнили значну частину Харківської області.

Створено документальні фільми про оборону міста: «Харків: обстріли, руїна, пусті вулиці. Місто, що першим зустріло ворога» (червень 2022 р.), «Фільм про Харків. Місто, що першим зустріло велику війну» (лютий 2023 р.); «Бригада» (квітень 2023 р.); «Битва за Харків: 199 днів протистояння» (жовтень 2023 р.).

Джерела та література: Битва за Харків. Анімований аналіз. *Військовий архів*. 17 січня 2024 р. URL: <https://youtu.be/3qXVUsNhG-Y?si=Jlu7Cik2uasdevpG>; Солодовнік М. «Пошматований» – подкаст про Харків під час повномасштабного вторгнення РФ. *Суспільне Харків*. 30 грудня 2022 р. URL: <https://suspilne.media/kharkiv/295156-posramovani-podcast-pro-harkiv-pid-cas-povnomasstabnogo-vtorgnenna-rf/>; Харківське МЕТРО-2022. «Ми немов у книзі Глуховського». *ElitExpert*. 8 грудня 2022 р. URL: <https://elitexpert.ua/news/harkivske-metro-2022-mi-nemov-u-knizi-gluhovskogo/>; Війна в Харкові та Харківській області: хроніка подій у посиланнях за пів року повномасштабної російсько-української війни (24.02. –31.08.2022). URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/server/api/core/bitstreams/fcd3875b-d3ee-4ad2-a104/>; Війна в Харкові та Харківській області (2022–2023): хроніка подій у посиланнях за друге півріччя повномасштабної російсько-української війни (1.09.2022–28.02.2023). URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/server/api/core/bitstreams/0d1cebbc-81e3-474a-b366-6dc47d5ac72c/content>; Харук А. Харківська оборонна операція (24.02.–14.05.2022). *Український історичний журнал*, 2023. Ч. 5. С. 23–34. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2023_5_3; Харук А. Слобожанська наступальна операція: передумови і перший етап (6–12 вересня 2022 р.). *Український історичний журнал*, 2023. № 1 (568). С. 5–19; Харук А. Російсько-українська війна: бої за Харків і Харківщину (2022). Київ; Львів, 2025.

Чернігів. Місто на півночі України, одне з найдавніших у державі, адміністративний центр Чернігівської обл. В історію російсько-української війни ввійшов як північна фортеця України. У стратегічному плані вторгнення РФ в Україну Чернігів мав відіграти роль північних воріт, а після захоплення – відкрити прямий шлях на вторгнення до Києва з півночі і стати логістичним хабом постачання російських

військ та озброєння для ведення бойових дій за столицю України.

Уранці 24 лютого 2022 р. війська РФ обстріляли артилерією, безпілотниками і авіацією українські прикордонні пункти та основні військові об'єкти Чернігівської обл. – авіабази у Чернігові і Ніжині, а також навчальний центр 1-ї танкової бригади в Гончарівську. Наземні ворожі сили, прорвавши український кордон із територій Білорусі та РФ, рушили до Чернігова з трьох напрямків: півночі, заходу і сходу. У наступі було задіяно близько 15 тис. російських військ: 35-а, 38-а, 64-а, 74-а мотострілецькі бригади і 90-а танкова дивізія. З українського боку ворогові протистояли: 1-а танкова та 58-а мотопіхотна бригади ЗСУ, загони 119-ї бригади ТрО, 27-й батальйон та 27-й полк Національної гвардії України і прикордонники. За кількістю військ українці вдвічі, а за оснащенням вдесятеро поступалися ворогові.

Українські захисники підпустили російські війська до околиць Чернігова, де з'являлася можливість здійснювати флангові атаки з використанням малих мобільних груп. Перешкодити просуванню ворога намагалися і мешканці навколишніх населених пунктів, перекидаючи дороги, передаючи ЗСУ інформацію про склад і пересування російських військ, зводячи барикади, блокпости.

Ворог здійснив кілька невдалих спроб увійти в місто як важкою технікою, так і малими диверсійними групами. Тому було змінено тактику на облогу. З боями і втратами росіяни обійшли українські війська зі заходу на південь, за допомогою понтонних мостів перетнули р. Десну. 3 березня ворог перерізав один із ключових шляхів постачання українських військ, а 23 березня та 25 березня авіабомбами знищив автомобільний і пішохідний мости через Десну, які залишалися єдиним шляхом евакуації з міста та постачання гуманітарної допомоги. Чернігів опинився в повній блокаді.

Водночас, переконуючись у неспроможності зайти в місто, ворог вирішує знищити його артилерійськими та авіаударами, а потім захопити руїни. Бомбардування Чернігова розпочалося 25 лютого і тривало щодня. Під

обстрілами опинилися житлові квартали і цивільна інфраструктура. Зросла кількість загинувших містян, для поховання яких влада виділила ділянку в парку «Ялівщина». У місті зникла електроенергія, зв'язок, постачання води, виникли проблеми із продовольством. Намагалися працювати комунальна й медична служби. Від другого тижня війни чернігівці здебільшого перебували у підвалах та укриттях; їжу готували на польових кухнях; частина містян у перші дні вторгнення на власному транспорті виїхала з міста, деякі під час спроб евакуації були розстріляні росіянами або ж підірвалися на мінах. Проте більшість мешканців залишилася в Чернігові. За підрахунками, в оточеному місті перебувало близько 120 тис. чернігівців. Бійці ТрО і цивільні мешканці готувалися до вуличних боїв, патрулювали вулиці для виявлення російських ДРГ.

Українські бійці успішно відбивали ворожі атаки, захопили чимало трофейної техніки, зуміли збити два літаки Су-34, після підризу мостів налагодили доставку боєприпасів човнами. 28 березня внаслідок успішних контрнаступальних дій ЗСУ Росія оголосила про вихід своїх військ із Чернігівської, Сумської і Київської областей. Офіційною причиною відступу росіяни назвали досягнені між українською і російською сторонами домовленості під час перемовин у Стамбулі. Відступаючи, російські війська залишили значну кількість зброї.

Чернігів перебував у блокаді 37 днів (24.02.–02.04.2022 р.). Успішна оборона міста стала наслідком злагодженої координації дій влади, військових і цивільного населення, зокрема таланту і мужності командувача оперативного командування «Північ» генерала-майора В. Ніколюка. Ціною успіху стали до 700 життів цивільних і військових; 70 % міста зазнало пошкоджень і руйнувань. Опір Чернігова зупинив значні російські сили у просуванні до Києва. У Чернігівській обл. росіяни втратили 683 одиниці техніки проти 52 українських.

Оборона Чернігівщини в лютому–квітні відображена в документальних фільмах: «Битва за Чернігів» (2022);

«Чернігів – місто героїв» (2022); «Оборона Чернігова» (2022); «Чернігівський щит» (2025 р.).

Джерела та література: Бахмач Н. 37 днів блокадного життя у Чернігові. «Опір українців на Чернігівщині зламав усі плани ворога». *Радіо Свобода*. 6 квітня 2024 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/druha-richnytsya-blokady-ta-deblokady-chernihova>; Облога Чернігова. Анімований аналіз. *Військовий архів*. 4 липня 2025 р. URL: https://youtu.be/zZZNXXBfMug?si=kn9_vADjQICFzDay; Чернігів у війні, 2022: голоси очевидців / кер. проєкту О. Шевчук; наук. ред. С. Маховська. Чернігів, 2024. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history>.

Охтирка. Місто на сході України, адміністративний центр Охтирського р-ну Сумської обл., історичний, промисловий і культурний центр.

Уранці 24 лютого 2022 р. російська війська обстріляли прикордонні пункти Сумської обл. і стрімко на бронетехніці прорвали кордон із російського м. Белгород. 96-а окрема розвідувальна бригада з Нижнього Новгорода (підрозділ 1-ї танкової армії РФ) і 4-а Кантемирівська танкова дивізія рушили на Охтирку. Захоплення міста мало відкрити росіянам шлях через Полтаву, Миргород і Гадяч на Київ. Через брак сил і озброєння українські прикордонні загони змушені були відступити. 24 лютого російські війська ввійшли в Охтирку. На захист міста стали підрозділи 93-ї окремої механізованої бригади «Холодний Яр», Охтирський 91-й окремих полк підтримки, 154-й окремих батальйон ТрО. Захисники зуміли вибити загарбників із міста, захопили полонених, трофейну зброю, робили засідки і мінували територію навколо міста, підривали мости на шляху просування ворога. Велика допомога в нейтралізації ворога надходила від цивільного населення довколишніх населених пунктів, які надавали для ЗСУ інформацію про склад і розташування ворожих військ; ловити в лісах російських розвідників допомагали мисливці охтирського осередку Українського товариства мисливців та рибалок.

Після невдалих спроб захопити Охтирку 26 лютого російські війська почали обстрілювати місто з авіації і артилерії.

Такі активні обстріли тривали до 25 березня. Авіабомбою розбили військову казарму і санчастину, внаслідок чого загинули 54 українські військові, 15 вважають зниклими безвісти. Обстрілами зруйнували міськраду, вокзал, кілька підприємств, житлові масиви, пошкодили ТЕЦ, нафтобазу, електропідстанцію. З'явилися перебої у подачі світла, тепла, газу. Працювали комунальні служби, які з допомогою містян розбирали завали після обстрілів, рятували поранених і діставали загинувших. Під обстрілами продовжували працювати медики Охтирської центральної районної лікарні, куди надходили десятки поранених – цивільних і військових. Люди ховалися в підвалах та укриттях. У місті працювали кілька гуманітарних штабів, де нагромаджувалися харчі та ліки, які волонтери доставляли містянам у відповідь на їхні телефонні звернення. Діяла комендантська година та патрулювання вулиць. Із міста організовували евакуацію у південному напрямку – на Полтавщину, який залишився єдиним безпечним шляхом. Протягом дня вдавалося евакуювати від 300 до 500 осіб: жінок, дітей, людей похилого віку.

Щоб відігнати ворога від Охтирки на відстань недовсяжності для артилерійських обстрілів, українські захисники зруйнували міст через р. Ворскла. Інтенсивні ракетно-артилерійські обстріли ЗСУ, які тривали від 25 лютого, завдали значних втрат і підірвали сили ворожих військ. 21 березня в результаті українських контрнаступальних дій вдалося відтіснити ворога; 27 березня активну фазу боїв за місто було завершено.

Про ті події створено документальні фільми: «Охтирка. Героїчна земля, смертоносне небо» (2022), «Місто героїв. Охтирка» (2023), «В саме серце. Охтирка» (2024).

Джерела та література: Місто героїв. Охтирка. Телеканал Рада, 28 березня 2023 р. URL: https://youtu.be/ZF5Kwe67sUw?si=4rLo_RZi0BrrHZIP9; Шульман О., Коваленко С. Герой України Денис Дикий розповів про оборону Охтирки. *Армія Inform*, 14 липня 2022 р. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/07/14/geroj-ukrayiny-denis-dykyj-rozpoviv-pro-oboronu-ohtryky/>; Подобна Є. Форпост Охтирка. Харків: Фоліо, 2023.

Наталія Колб

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ І ВІЙНА

Меморіалізація і війна. Вплив локальних, регіональних та світових збройних конфліктів на процес увічнення визначних особистостей, місць, подій національної чи світової історії. Характер меморіалізації, її масштаби, основні засади і принципи залежать від статусу держави у війні (переможець чи переможений), наративів про війну, стратегії повоєнного розвитку суспільства з орієнтацією на минуле (акцентуалізація на трагедії, спробах її пояснити, знайти й покарати винних, змодельовати «інші» варіанти розвитку подій) чи майбутнє (подолання травми, примирення). Взаємозв'язок між війною і процесом увічнення її Героїв / жертв складний, багатовекторний. Питання кого, що і як вшановувати є пріоритетним у формуванні національної пам'яті, відтак національної ідентичності окремих особистостей та суспільства загалом, при визначенні перспективних цілей і стратегії майбутнього розвитку держави.

Меморіалізація – це процес збереження пам'яті про важливі події, людей або явища через створення меморіалів, меморіальних комплексів, знаків, музеїв, культурно-освітніх заходів (виставки, перформанси, екскурсії), мистецьких творів (література, кіно-, відео-, аудіопродукція тощо). Вона є складним, багаторівневим, різновекторним та перманентним процесом глорифікації загиблих та постраждалих на війні, (пере)осмислення минулого, консолідації суспільства та вибору ним моделі самоідентифікації і самопрезентації (жертви чи борці), утвердження нових колективних цінностей, а також едукації майбутніх поколінь.

Структурно меморіалізація складається з меморіальної політики та меморіальної практики. Меморіальна політика – частина системної державної політики щодо формування історичної та національної пам'яті. Вона окреслена нормативно-правовими документами, а також базовим наративом про історичну роль держави у регіоні чи геополітичному просторі. Меморіальна практика – це

комплекс заходів і практичних кроків щодо вшанування пам'яті визначних історичних особистостей, що відіграли ключову роль у боротьбі за незалежність, розвитку та збереженні традицій державності, Героїв / жертв війн, революцій, пам'ятних місць (битви, перемоги, важливі події) у національній історії.

На початку ХХІ ст. ключовим фактором, що вплинув на перегляд основних засад, принципів та форм меморіалізації, трансформацію уявлень про Героїв / жертв не лише в Україні, а й усьому східноєвропейському регіоні, стала російсько-українська війна. Її початок значно актуалізував суспільний запит на увічнення нових національних Героїв, перегляд / відмову від радянських традицій вшанування, водночас породивши чимало проблем і запитань. Пошук такої моделі «ззовні», в європейських, азійських державах чи країнах Американського континенту, виявився неефективним. Бо, попри наявність, універсальних рис комеморації, кожна нація творить свою, унікальну модель історичної пам'яті з урахуванням історичних, ментальних, аксіологічних особливостей.

Війна стимулювала формування нормативно-правової бази меморіальної політики в Україні. Основою її стали Закони України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» (ухвалений 9 квітня 2015 р., № 314/VIII), «Про внесення змін до деяких законів України щодо Національного військового меморіального кладовища» (31 травня 2022 р., № 2292-IX), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення будівництва та експлуатації Національного військового меморіального кладовища» (8 грудня 2023 р., № 3505-IX), «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення здійснення військового поховального ритуалу під час почесного поховання на Національному військовому меморіальному кладовищі» (18 липня 2024 р., № 3885-IX)», «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» (21 серпня 2025 р., № 4579- IX), Указ Президента «Про загальнонаціональну

хвилину мовчання за загиблими внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України» (16 березня 2022 р., № 143/2022), наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Концепції вшанування пам'яті загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України в системі Міністерства оборони України» (12 серпня 2024 р., № 544) тощо. Однак перелічені акти лише частково охоплюють проблеми, пов'язані із реалізацією політики пам'ятання та практикою увічнення Героїв. Спробою заповнити прогалини у правовій базі меморіалізаційної політики стали «Рекомендації для місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо заходів, пов'язаних зі збереженням та вшануванням пам'яті учасників, жертв та подій Російсько-української війни», спільно напрацьовані Українським інститутом національної пам'яті (УІНП), Національним музеєм Революції гідності, Національним музеєм історії України у Другій світовій війні в партнерстві з Центром досліджень воєнної історії Збройних сил України, Департаментом культури та туризму Київської обласної державної адміністрації, Платформою культури пам'яті «Минуле / Майбутнє / Мистецтво», ГО «Музей сучасного мистецтва», платформою пам'яті «Меморіал», Фондом «Партнерство за сильну Україну» у лютому 2024 р. Вони є своєрідним орієнтиром для органів влади різних рівнів, територіальних громад у реалізації практичних кроків з меморіалізації війни.

Особливості меморіалізаційних практик в Україні: 1) переосмислення меморіалів, пам'ятників, історичних наративів попередніх десятиліть; 2) активізація меморіалізаційних процесів під час війни; 3) реалізація меморіалізаційних практик в період як пасивної так і активної фази бойових дій; 4) величезний суспільний запит на меморіалізацію полеглих Героїв, жертв, подій війни; 5) декомунізація і дерусифікація меморіального простору (зміна топонімів, усунення радянської символіки, повалення пам'ятників радянським вождям та представникам російської культури; 6) узгодження в меморіальному просторі пам'я-

ток, що уособлюють боротьбу українського народу за незалежність та пам'яток радянської епохи; 7) територіальні відмінності у ставленні до меморіалізації ключових постатей національної історії; 8) акцент на увічненні національних Героїв, визначних постатей науки й культури, що сприяли утвердженню Української державності й незалежності; 9) поєднання традиційних і нових форм меморіалізації; 10) формування в умовах війни власної моделі, основних засад і принципів меморіалізації з акцентом на суб'єктності образу Героя / жертви, детальному фіксуванні подій і фактів війни; 11) пошук візуальної мови пам'ятання війни, смислового наповнення пам'яток і місць пам'яті; 12) активна участь громадськості, від розробки концептуальних рішень до фінансування проєктів до тощо.

Значний суспільний попит на увічнення Загиблих у війні, переосмислення мети й основних завдань політики пам'яті, розвиток інформаційних технологій вплинули на урізноманітнення форм меморіалізації. Основні форми меморіалізації російсько-української війни: 1) стаціонарні меморіальні комплекси / меморіали локального (наприклад, Меморіал пам'яті та слави загиблим Героям у с. Джурин Жмеринського р-ну Вінницької обл., Меморіал пам'яті загиблим киянам-учасникам АТО/ООС, імпровізований меморіал – 60 хрестів зі свічками на Романівському мості в м. Ірпінь, які символізують ексгумовані тіла вбитих мирних громадян у м. Буча тощо) та загальнонаціонального значення (Меморіал Героїв Небесної Сотні у Львові); 2) цифрові (віртуальні, інтерактивні) меморіали; 3) мартирологи, книги пам'яті; 4) меморіальні знаки (таблиці, пам'ятники, стели, обеліски тощо); 5) мурали (стінописи), що увічнюють воїнів, медиків, волонтерів, які віддали своє життя за незалежність України, події війни, загальнолюдські цінності (героїзм, самовідданість, милосердя, честь, гідність, свобода тощо); 6) Алеї слави, Алеї Героїв; 7) створення музеїв та експозицій, присвячених російсько-українській війні; 8) зміна топоніміки (назв міст, вулиць, площ, парків, інших об'єктів); 9) створення арт-проєктів, відео-, аудіоматеріалів,

кінопродукції (документальної та художньої), літературних творів про війну; 10) розробка туристичних маршрутів, пов'язаних з місцями героїчних битв, слави українського народу, опору загарбникам, а також злочинів російських військ проти людяності на території України.

Основні принципи меморіалізації російсько-української війни (напрацьовані Українським інститутом національної пам'яті):

- партисипативність (широка залученість суспільства – політиків, чинних військовослужбовців, ветеранів, громадських активістів, родин загиблих, місцевих громад, особливо які були окуповані, – у творенні пам'яті);

- публічність і ясність (втілення всіх проєктів з меморіалізації – від перейменування вулиці до створення національних меморіалів – має бути зрозумілим, гласним, обґрунтованим, доступними для участі експертів і всіх зацікавлених сторін, широко висвітленим у ЗМІ);

- правдивість (уникнення маніпуляцій, кліше, подання недостовірної чи заздалегідь неправдивої інформації);

- інклюзивність (реалізовувані меморіальні практики мають враховувати досвіди представників різних соціальних груп – чинних військових, ветеранів, цивільних, людей з інвалідністю);

- рівність (вшанування Героїв / жертв війни однаково, без огляду на соціальний статус, територіальну належність, інші обставини тощо);

- фахова добросовісність (залучення до створення меморіалів фахівців з різних галузей для максимально відповідного втілення проєктів на практиці, їх відповідності ключовій ідеї та смислового наповнення);

- актуальність і своєчасність (відповідність реалізовуваних меморіальних ініціатив потребам суспільства і конкретного часу, уникання стереотипності та наслідування старих практик, використання сучасних технологій, модерних підходів);

- гуманність (меморіали повинні бути ідеологічно нейтральними й утверджувати споконвічні загальнолюдські

цінності: гуманізм, цінність людського життя, гідність, честь, хоробрість, свобода, справедливість тощо);

– етичність і екологічність (врахування історичних особливостей, звичаїв і традицій спільнот, на території проживання яких реалізуються проєкти; попереднього досвіду меморіалізації задля уникнення травматизації чи ретравматизації громадян; дотримання балансу між культурою і природним середовищем, щоб мінімізувати шкоду довкіллю);

– ідеологічна нейтральність (недопустимість пропаганди будь-якої ідеології, водночас відмова від глорифікації деструктивних і людиноненависницьких явищ).

У процесі побудови меморіалізаційної моделі критично важлива синергія суспільства й держави, уніфікація й координація дій законодавчої, виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, активістів тощо. Акумуляована громадськими організаціями інформація під час документування війни, безпосередніх контактів з ветеранами, родинами загиблих воїнів і мирних жертв російської агресії, дозволить якнайповніше врахувати суспільні запити в політиці меморіалізації й у подальшому уникнути конфліктів та суспільного напруження.

Проблеми меморіалізації в Україні: 1) відсутність чіткої державної політики пам'яті, її субституція перспективними концепціями та доктринами (наприклад, Українська доктрина, ініційована В. Зеленським під час виступу у Верховній Раді 28 червня 2023 р., одним із орієнтирів якої мала стати «Політика Героїв» з чіткими завданнями меморіалізації – створення пантеону Героїв, Національного військового кладовища, Національного музею російсько-української війни, низки аналогічних локальних музеїв тощо); 2) недостатність базового наративу про російсько-українську війну; 3) невідповідність наявних практик меморіалізації масштабності викликів війни, завданням меморіалізації, їх застарілість; 4) безсистемність меморіалізації, брак контролю з боку держави, унормування деяких аспектів увічнення пам'яті в процесі реалізації проєктів,

або по їх завершенні; 5) відсутність співпраці між різними учасниками меморіалізації, збереження певних елементів тоталітарних практик політики пам'яті, за яких влада одноосібно вирішувала, як і кого пам'ятати, визначала візуальне оформлення пам'яток і меморіалів; 6) дисбаланс співвідношення державної і народної (стихійної) меморіалізації на користь останньої; 7) формування меморіальної політики в Україні дуже динамічне, чутливе до суспільних імпульсів, відбувається в умовах розгортання збройного протистояння, переосмислення війни і наповнення пам'яток певними сеансами; 8) необхідність законодавчого закріплення інституціоналізації меморіальної політики (перетворення нових епізодичних соціальних практик, уявлень, правил, статусів і ролей у стійкі суспільні структури у формі соціальних інститутів); важливими етапами інституціоналізації політики пам'яті є актуалізація дискусійних історичних питань, ініціювання журналістських розслідувань, розсекречення й оприлюднення архівних документів, пошукові роботи в місцях масових поховань, перегляд пантеону національних Героїв, меморіалізація місць пам'яті, включення історичної пам'яті в навчально-виховний процес, зокрема в підручники й навчальні посібники тощо; 9) продовження війни та інтенсифікація меморіалізаційних процесів стимулюють поступову трансформацію місць пам'яті. Вони ускладнюються структурно і концептуально, доповнюються візуальними, відео- і аудіоматеріалами, комунікативними платформами, трансформуються їх сенсозначимість.

Джерела та література: Меморіалізація жертв, учасників та подій російсько-української війни. Публічний простір та локальний вимір. Відеозапис круглого столу. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ZJhhaESW7cs&t=6s&ab_channel=Ukrinform; Меморіалізація російсько-української війни: виклики та завдання. Відеозапис круглого столу. URL: https://www.youtube.com/watch?v=EaF3680KO-M&ab_channel=Ukrinform; Методичні рекомендації для місцевих громад щодо пам'ятання учасників, жертв і подій російсько-української війни. URL: <https://uinp.gov.ua/memorializaciya/>

metodychni-rekomendaciyi-dlya-miscevyh-gromad-shchodo-zberezhennya-i-vshanuvannya-pamyati-uchasnykiv-zhertv-i-podiy-rosiysko-ukrayinskoyi-viyny; Михайлова О.Ю. Меморіалізація військової звитяги у пам'ятниках України: аксіологічні аспекти. *Політикус: науковий журнал*, 2022. Вип. 5. С. 79–86; Gentile M. War memorialization and nation-building in Ukraine. *Eurasian Geography and Economics*, 2025. Vol. 66. P. 765–792; Stig Sorensen M. L., Viejo-Rose D., Filippucci P. Memorials and Memorialisation: History, Forms, and Affects. In: *M. L. S. Sorensen et al. (eds.), Memorials in the Aftermath of Armed Conflict, From History to Heritage*. Palgrave Studies in Cultural Heritage and Conflict, 2019. P.1–34. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-18091-1_1.

Наталія Мисак

АЛЕЯ СЛАВИ, Алея Героїв, Алея пам'яті. Одна із поширених практик пам'ятання, форма увічнення пам'яті про загиблих героїв/жертв війни, створена на відкритому просторі (дорога, пішохідна або проїзна, парк чи сад, сквер, вулиця). Перші Алеї слави на території України були присвячені вшануванню перемоги над нацизмом в роки Другої світової війни, а їхнє відкриття приурочувалося до 15-, 20-, 25-тиліття перемоги. Після 1991 р., а особливо 2022 р. Алеї слави поступово декомунізують, концептуально переосмислюючи, позбуваючись символів тоталітаризму, радянської пропагандистської термінології, українізують, акцентуючи на увічненні саме Героїв України тощо (наприклад, Алея слави в Запоріжжі, Алея слави в Одесі, Алея слави в Парку машинобудівників у Харкові).

Контраверсійним до декомунізаційних перетворень став проєкт створення пропагандистської Алеї воїнської слави у м. Києві, що мала на меті увічнити пам'ять загиблих «визволителів у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років». Її закладення було затверджене Постановою Верховної Ради України від 22 травня 2012 р. «Про створення Алеї Воїнської Слави у Парку Вічної Слави міста Києва» № 4797-VI. За задумом організаційного комітету Алея мала складатися з бюстів визначних воїнів. Протягом вересня – листопада

2013 р. на ній були встановленні перші чотири погруддя радянських військових діячів: Сидора Ковпака, Івана Черняховського, Павла Рибак та Олексія Федорова. Події Революції гідності призупинили реалізацію проєкту. Після повномасштабного вторгнення на хвилі декомунізаційних настроїв у 2023 р. активісти обмалювали погруддя з вимогою демонтажу. У відповідь на це спершу були усунені радянські написи, а наприкінці 2024 р. остаточно демонтовані і погруддя (рішення Київради від 4 липня 2024 р. про усунення цих об'єктів з публічного простору міста в рамках деколонізації).

Однією із форм концептуального переосмислення таких місць пам'яті з акцентом на увічнення воїнів, що Захищали Україну, і цивільного населення, яке постраждало від радянської тоталітарної системи, стали т. зв. «змішані» Алеї слави – спільні меморіальні комплекси на честь воїнів-визволителів, воїнів-земляків, жертв Голодомору 1932–1933 рр. та репресованих радянською владою (Алея слави в м. Андрушівка Бердичівського р-ну Житомирської обл.).

Від початку російсько-української війни Алеї слави стали однією з найпопулярніших і найпоширеніших форм меморіалізації Героїв / жертв війни. Перші такі місця пам'яті почали закладати ще до повномасштабного вторгнення для вшанування загиблих воїнів-учасників АТО/ООС (Алея Героїв Небесної Сотні у Києві (2015), Алея пам'яті загиблих під час Революції гідності та бійців АТО у Дніпрі (2017), Алея слави Героїв АТО/ООС у м. Покровськ Донецької обл. (2021); Алея слави загиблих Героїв АТО в Кропивницькому (2015); Алея слави на 18-му кладовищі Харкова (2017), Алея Героїв Приірпіння в Ірпені (2015), Алея слави Героям АТО на території Вінницького військово-медичного клінічного центру (2014), Алея слави загиблих Героїв АТО у Чернівцях (2017), Алея слави Героїв АТО в Нікополі (2021) тощо).

Зростання чисельності загиблих українських воїнів після повномасштабного вторгнення, суспільний запит на увічнення їх пам'яті вплинули на процес відкриття Алеї слави, зростання його масштабності та залучення до цього широкого кола громадян. У 2022–2025 рр. алеї масово

з'явилися у багатьох містах і містечках (зокрема в Гостомелі, Львові, Вінниці, Полтаві, Києві, Харкові, Кропивницькому, Стрию, Чорткові та ін.), селищах і селах (наприклад, у селищі Макарів на Київщині, селах Яснозір'я на Черкащині, Бишків на Тернопільщині, Бережани на Вінниччині тощо). Здебільшого вони присвячені вшануванню пам'яті земляків, полеглих під час російсько-української війни. У великих містах одночасно існують кілька таких місць пам'ятання: у Києві – Алея пам'яті захисників України біля Державного історико-меморіального Лук'янівського заповідника, Алея пам'яті Героїв у парку «Нивки» в Шевченківському р-ні, Алея загиблих Героїв-дарничан у Парку партизанської слави; Львові – Алея пам'яті Героїв-прикордонників у Стрийському парку, Алея пам'яті Героїв у парку «Зимна вода», Алея пам'яті Героїв навпроти Львівської ОВА, Алея пам'яті Героїв-випускників на території ліцею № 93; у Харкові – Алея слави на міському кладовищі № 18, Алея пам'яті на честь загиблих захисників у Немишлянському р-ні міста, Алея Захисників України на однойменному майдані, Алея пам'яті загиблих Захисників Холодногірського р-ну; у Дніпрі – Алея Героїв на лівому березі, Алея пам'яті загиблих військових у Новокодацькому р-ні, Алея пам'яті Героїв Небесної Сотні та військових АТО/ООС біля будівлі Дніпропетровської ОВА тощо. Водночас створюються Алеї на честь військовослужбовців певних родів військ: Алея пам'яті загиблих льотчиків і штурмовиків у м. Васильків Київської обл., Алея пам'яті Героїв-прикордонників у Львові, Алея пам'яті Героїв Національної гвардії України у Львові (на стадії ухваленого проєкту), медичних працівників (Алея пам'яті загиблих медиків на території Київської міської клінічної лікарні № 1), волонтерів (Алея пам'яті волонтерів у Молодіжному парку Харкова). У вересні 2025 р. у Керецьківській громаді Хустського р-ну Закарпатської обл. була відкрита Алея надії, присвячена пам'яті військовослужбовців, які зникли безвісти під час війни.

Іноді такі місця пам'яті охоплюють кілька історичних періодів, одночасно вшановуючи відвагу полеглих захис-

ників періоду Другої світової та російсько-української воєн. Наприклад, 18 вересня 2025 р. на території Алеї слави у Запоріжжі відкрили Алею пам'яті полеглих Героїв, на якій встановлені перші 10 стендів з іменами і світлинами (по 84 на кожному). Інформацію на стендах доповнюють QR-коди з посиланням на створений за ініціативи Запорізької обласної держадміністрації сайт «Меморіал честі», де розміщені детальніші відомості полеглих воїнів. Загалом заплановано розміщення 55 стендів іменами кількох тисяч воїнів, загиблих на війні.

Мета такої форми увічнення – належно вшанувати зв'язку, самопожертву і відвагу воїнів-оборонців. Більшість Алеї слави – це меморіальні комплекси з мармурових чи гранітних плит, фотобордів, стендів, інших стаціонарних/переносних металевих конструкцій з іменами, портретами, короткими біографічними відомостями про загиблих воїнів-захисників (часто доповненими QR-кодами з посиланнями на детальнішу інформацію про життя і бойовий шлях Героїв) на центральних вулицях, площах, територіях державних установ, закладів освіти чи інших велелюдних місцях населених пунктів. Іноді на алеях висаджені іменні дерева, багаторічні чагарники чи квіти. Часто Алея Слави може являти собою меморіальне поховання (наприклад, Алея Героїв на 4-му кладовищі в Черкасах; Алея слави на Центральному кладовищі Мукачева; Алея слави на Далекосхідному кладовищі у Кропивницькому; Алеї слави на міських кладовищах Дрогобича, Калуша, Коломиї; Алея слави Героїв на міському кладовищі Ново-волинська, Алея слави на Ірпінському кладовищі тощо). Ініціатори створення – волонтери, військовослужбовці, активісти, родичі, органи міських чи районних адміністрацій. Популярність цієї форми пам'ятання пов'язана з правовою безбар'єрністю (необхідне лише рішення міської влади чи органу територіальної громади), відносною «економністю» виконання та простотою обслуговування. Фінансування створення Алеї слави здійснюється на благодійній основі, із залученням коштів родичів, близьких Героїв / жертв, територіальних громад, громадських організацій.

Джерела та література: Алея слави – не про смерть, вона про життя тих, хто став небесним військом та увійшов в історію як Герої, Захисники, Миротворці. URL: <https://rava-mr.gov.ua/news/1710753745/>; Лаврук Ю. У Львові відкрили Алею пам'яті загиблих військових. URL: <https://shotam.info/u-lvovi-vidkryly-aleiu-pam-iati-zahyblykh-viyskovykh-foto/>; Татапенко А. Пам'яті 11 полеглих воїнів у Полтаві створили Калинову алею. URL: <https://zmist.pl.ua/news/pamyati-11-poleglyh-voyiniv-u-poltavi-stvoryly-kalynovu-aleyu-fotoreportazh>; Трояндові Алеї слави висаджують у 23 громадах Вінниччини. URL: <https://today.vn.ua/troyandovi-aleyi-slavy-vysadzhuyut-u-23-gromadah-vinnychchyny/>; У столиці започаткували Алею пам'яті захисникам України. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/72860/>.

Наталія Мисак

ДЕНЬ ПАМ'ЯТІ ЗАХИСНИКІВ УКРАЇНИ. Складова меморіальної політики, пам'ятна дата, яка відзначається 29 серпня і присвячена вшануванню пам'яті, увічненню героїзму військовослужбовців та учасників добровольчих формувань, які полягли в боротьбі за незалежність і територіальну цілісність України. Святкування започатковане у 2019 р. указом Президента України «Про День пам'яті Захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України» (№ 621/2019 від 23 серпня 2019 р.) і пов'язане з річницею одного з найтрагічніших епізодів російсько-української війни – виходу у 2014 р. українських воїнів з оточення поблизу м. Іловайськ Донецької обл. та їх розстрілу за наказом російського військового командування. Офіційний символ Дня пам'яті захисників України – квітка соняшника. Це пов'язано з тим, що «зелений» коридор для виходу з-під Іловайська пролягав через соняшникові поля, на яких були розстріляні 366 українських бійців.

Вшанування пам'яті загиблих Захисників традиційно супроводжується церемоніями і різними заходами на загальнонаціональному, регіональному та місцевому рівнях: приспущення головного прапора України на Печерських пагорбах у м. Києві; покладання квітів до меморіалів та

пам'ятних місць, пов'язаних із російсько-українською війною, зокрема до Стіни пам'яті загиблих за Україну на Михайлівській площі у м. Києві; поминальні панахиди за полеглими Героями; акції «Сонях»; меморіальні заходи, виставки / фотовиставки, приурочені до Іловайської трагедії та інших битв чи епізодів війни; виставки знищеної на території України військової техніки і озброєння збройних формувань РФ; тематичні уроки та екскурсії до місць пам'яті; публікації та презентації видань про війну та героїчну боротьбу українського народу; зустрічі з ветеранами тощо.

Повномасштабне вторгнення, подальше розгортання бойових дій на території України, зростання чисельності воїнів та цивільних громадян, що загинули чи потрапили в російський полон, значний суспільний запит меморіалізацію цих подій і полеглих Героїв / жертв спонукали Верховну Раду України у 2025 р. запровадити День вшанування пам'яті захисників та захисниць України, учасників добровольчих формувань та цивільних осіб, які були страчені, закатовані або загинули в полоні (постанова Верховної Ради України від 22 липня 2025 р., № 4558-IX), відзначення якого припадає на 28 липня. Цей день встановлено заради увічнення пам'яті Героїв, що загинули в боротьбі за свободу і незалежність України; вшанування відваги і героїзму оборонців м. Маріуполя, які за наказом вищого військового керівництва України у травні 2022 р. вийшли із заводу «Азовсталь», потрапили в полон і в ніч з 28 на 29 липня того ж року внаслідок організованого теракту були страчені (понад 50 полонених) російськими окупаційними військами на території колишньої Волноваської виправної колонії № 120 у с. Оленівка Донецької обл.; збереження правди про злочини РФ проти військовополонених і цивільного населення.

Водночас у сучасній Україні формується нова традиція меморіалізації полеглих у російсько-українській війні військовослужбовців різних родів військ. З ініціативи командування Збройних Сил України 2 серпня визначено як День пам'яті загиблих військовослужбовців Десантно-штурмових військ (або День пам'яті загиблих воїнів-

десантників). Подібну традицію за останні роки ініціювало Командування морської піхоти, започаткувавши відзначення 16 листопада Дня вшанування пам'яті загиблих морських піхотинців.

День пам'яті про загиблих захисників (воїнів) є важливою складовою меморіальної політики в інших країнах, зокрема у США і Великобританії. У США відзначення Дня пам'яті припадає на останній понеділок травня і пов'язаний із вшануванням чоловіків і жінок, які загинули під час служби в американській армії. Традиція святкування виникла ще у середині XIX ст. після Громадянської війни, але федеральним святом День пам'яті офіційно був проголошений у 1971 р. Його відзначення супроводжується відвіданням кладовищ, меморіалів, участі у парадах, зустрічах з ветеранами тощо. У Великобританії День пам'яті загиблих припадає на першу ближчу до 11 листопада неділю. Історичним підґрунтям дати є річниця Комп'єнського перемир'я, що ознаменувало завершення Першої світової війни. Цього дня вшановують британських солдат, які загинули у воєнних конфліктах XX–XXI ст. Традиційно головною подією урочистостей є покладання квітів до підніжжя символічного Кенотафа в центрі Лондона, у якому беруть участь члени королівської родини, політики, державні та громадські діячі, пересічні громадяни.

Джерела та література: Інформаційні матеріали до Дня пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України. URL: <https://mva.gov.ua/ua/news/informacijni-materiali-do-dnya-pamyati>; Методичні рекомендації День пам'яті захисників України 2024. URL: <https://uinp.gov.ua/informacijni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/metodychni-rekomendaciyi-den-pamyati-zahysnykiv-ukrayiny-2024>; Постанова Верховної Ради України від 22 липня 2025 р., № 4558-IX «Про встановлення Дня вшанування пам'яті Захисників та Захисниць України, учасників добровольчих формувань та цивільних осіб, які були страчені, закатовані або загинули у полоні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4558-20#Text>; Указ Президента України від 23 вересня 2019 р., № 621/2019 «Про День пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і

територіальну цілісність України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/621/2019>; Memorial Day. URL: <https://www.history.com/articles/memorial-day-history>

Наталія Мисак

КНИГА ПАМ'ЯТІ. Одна із форм меморіалізації воїнів, полеглих під час війни чи збройного конфлікту, катастрофи, інших трагічних подій, покликана увіковічнити їхній героїзм і пам'ять про них у суспільстві. Представлена у вигляді систематизованого, упорядкованого за певними вимогами, друкованого чи електронного видання, вебсайту. Основна мета Книги пам'яті – фіксація інформації про загиблих, вшанування пам'яті про них, створення документального свідчення про події, збереження історії для майбутніх поколінь. На сьогодні в Україні реалізовано чи продовжують реалізуватися різні проекти під назвою «Книга пам'яті». Протягом 1993–2006 рр. здійснювалося енциклопедичне наукове історико-меморіальне друковане видання «Книга пам'яті України», присвячене увічненню пам'яті жертв Другої світової війни. Проект мав на меті з'ясувати масштаби демографічних втрат України у 1939–1945 рр. та вшанувати пам'ять воїнів «червоної армії», вихідців з України, що загинули на фронтах Другої світової війни; пропали безвісти; померли від ран, отриманих у бою; померли в концентраційних таборах для військовополонених; були безпідставно репресовані і розстріляні органами СМЕРШ або загинули в радянських виправно-трудових таборах (ВТТ) і реабілітовані; загинули в радянських фільтраційних таборах. Також у «Книзі пам'яті» задокументовані імена партизанів, підпільників, що полягли в роки Другої світової війни.

Від початку російсько-української війни в Україні існують проекти (наприклад, «Український меморіал: Книга пам'яті загиблих за Україну»; інтерактивний меморіальний комплекс «Книга пам'яті» від компанії Elrix; «Книга пам'яті» могилянців, які загинули в російсько-українській війні; «Книга пам'яті» про воєнні злочини РФ тощо), спрямовані на створення «Книг пам'яті», які

документують втрати серед військовослужбовців ЗСУ, працівників Міністерства внутрішніх справ України (МВС), Міністерства надзвичайних ситуацій України (МНС), Національної гвардії, Державної прикордонної служби України тощо, як на державному, так і на регіональному чи локальному рівнях. Деякі з них присвячені вшануванню пам'яті полеглих Героїв окремого військового підрозділу, населеного пункту, навчального закладу. Такі проекти реалізовані чи функціують як за рахунок спонсорських коштів; наприклад, друковані видання: Ангели світла. Кн. 1: Книга пам'яті полеглих кременчужан за Україну / упоряд., голов. ред. Ф. Чужа. Кременчук, 2017; Вознесіння духу. Книга пам'яті Героїв АТО та Небесної Сотні Вінниччини / укл. В.М. Щербань. Вінниця, 2015; Горять свічки на серці України / ред. кол.: І.М. Пасічник [та ін.], вид. 2-е, допов. Івано-Франківськ, 2018 (розповідає про 120 Героїв з Івано-Франківщини, які загинули на війні в період від квітня 2014 р. до лютого 2018 р.) та ін. Також реалізуються проекти, які (спів)фінансуються державою; наприклад: 1) друковані видання: Герої не вмирають / Житомирська міська рада, Житомирський міський центр соц. служб для сім'ї, дітей та молоді; [упоряд. О. Юрченко]. Житомир, 2016 (про 38 полеглих Героїв-житомирян, учасників АТО); Книга пам'яті воїнів Дніпропетровщини, загиблих в АТО / авт.-упоряд.: Т.В. Войцеховська, В.В. Якушенко; Дніпропетровська облрада; Дніпропетровський нац. історичний музей ім. Д.І. Яворницького. Дніпро, 2018 (про 559 бійців ЗСУ та добровольчих батальйонів, мешканців Дніпропетровщини, загиблих на Сході України у 2014–2017 рр.); 2) «Книга пам'яті загиблих у полоні» – проект, реалізований Координаційним штабом із питань поводження з військовополоненими (станом на вересень 2025 р. включає імена 40 Героїв, полеглих внаслідок теракту в Оленівській колонії на Донеччині 29 липня 2022 р.); 3) «Книга пам'яті добровольців – захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України» (проект, ініційований Мінветеранів у вересні

2020 р., втілювався до жовтня 2021 р., це друковане видання, що подає відомості про 78 добровольців, які загинули на російсько-українській війні в період з 2014 по 2021 рр.).

Улітку 2014 р. за підтримки Національного військово-історичного музею (НВІМ) в Україні започатковано неурядовий проєкт «Книга пам'яті полеглих за Україну», покликаний здійснювати документування, облік, впорядкування та систематизування даних про втрати українських військовослужбовців у російсько-українській війні. До авторського колективу проєкту увійшли М. Попов (засновник та редактор), Я. Тинченко, Г. Шаповаленко, С. Коваленко і С. Віговська. Книга створена в електронному форматі, у формі онлайн-платформи. Проєкт здійснює облік загиблих українських солдатів по всіх структурних підрозділах ЗСУ, Національної гвардії, Державної прикордонної служби, СБУ, МВС, інших підрозділах і формуваннях (наприклад, Грузинський національний легіон, Міжнародний миротворчий батальйон ім. Джохара Дудаєва, Медично-евакуаційний підрозділ «Ангели Тайри» тощо). У Книзі враховані всі бойові та більшість не бойових втрат, яких зазнала Україна в зоні проведення АТО/ООС і повномасштабної війни станом на 15 листопада 2023 р. Вони систематизовані по місяцях і навіть днях втрат, по належності військовослужбовців/добровольців до військових підрозділів тощо. Реалізація проєкту триває.

Джерела та література: Книга пам'яті полеглих за Україну. URL: <https://memorybook.org.ua/index.htm>; Наказ Міністерства у справах ветеранів України від 29 жовтня 2020 р., № 213 «Про Книгу пам'яті добровольців – захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE35467Z?an=2>; Положення про Книгу пам'яті військовослужбовців Збройних Сил України, які загинули за свободу, незалежність і територіальну цілісність України та під час проведення міжнародних операцій з підтримання миру та безпеки від 4 березня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0313-19#Text>; Указ Президента України від 13 серпня 2002 р., № 713/2002 «Про історико-меморіальний серіал

«Книга пам'яті України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/713/2002#Text>.

Наталія Мисак

КОМОДИФІКАЦІЯ ВІЙНИ. Процес перетворення війни, окремих її аспектів (пам'ятних дат, визначних битв, перемог, місць вчинення злочинів проти людяності, символів, постатей, зокрема загиблих Героїв / жертв) на товар/продукт; комерціалізація війни. Термін «комодифікація» запровадив до наукового вжитку ще у XIX ст. К. Маркс на позначення процесу домінування мінової вартості товару над його споживчою вартістю, метою і наслідком якого є орієнтація на отримання прибутку. У XX ст. термін втратив суто економічне забарвлення. Завдяки розвитку споживацтва і консьюмеризму термін почали використовувати для характеристики процесу товаризації і комерціалізації різних сфер людського життя, які не належали до товарного виробництва (релігія, мораль, освіта, мистецтво, шлюбні відносини, материнство / батьківство, особистість/індивідуальність, війна, дозвілля, повсякденне життя). Комодифікація війни (КВ) – явище, яке інтерпретує війну у спрощеному, комерціалізованому вигляді, призводить до втрати чутливості до трагедії та знецінення людських страждань, таких моральних якостей як патріотизм, героїзм, самозречення, жертовність. Перетворення людини, її духовного світу, морально-етичних засад функціонування суспільства на товар супроводжується негативними соціальними та культурними наслідками, такими як надмірна матеріалізація життя, зниження його якості (кожен аспект характеризується з комерційної точки зору), переосмислення суспільних/індивідуальних цінностей, втрата традиційними культурними практиками їх первісного значення, криза ідентичності, поступова соціальна деградація тощо.

Від початку російсько-української війни, особливо повномасштабного вторгнення в Україну, теми збройного протистояння і патріотизму стали предметом активної експлуатації в рекламі і маркетингу. Героїчний опір українців

ворогові сприяв появі нових зразків творчості (наприклад пісні «Байрактар», «Допоможе ЗСУ», «Доброго вечора...»), символів війни, героїзму українських воїнів, спротиву ворогові («Азовсталь», Серебрянський ліс, Буча, Ірпінь, пес Патрон, Привид Києва) тощо, які швидко примітивізувалися, комерціалізувалися, втративши свій первісний зміст, глибокий морально-етичний та аксіологічний підтекст.

Як синоніми для позначення феномену комодифікації російсько-української війни часто використовують терміни «байрактарщина» (від розтиражованого в ЗМІ образу турецького БПЛА Bayraktar TB2, розробленого компанією Baykar Defense, що на початку повномасштабного вторгнення став символом успішних дій ЗСУ з повітряного ураження військ ворога); «джавелінщина» (від назви ПТРК FGM-148 Javelin виробництва США, який активно використовували під час контрнаступальних дій ЗСУ навесні і влітку 2022 р.); «песпатронщина» (від символу опору пса Патрона – тварини, що допомагала саперам розмінювати звільнені території); «неошароварщина» (термін, що характеризує примітивізацію і комерціалізацію української культури, підміну автентики псевдонародними елементами, базується на старих колоніальних наративах про меншовартість українського і сучасних кічевих образах). Через семантичну спорідненість і тотожність ці поняття часто дублюють один одного, іноді в науковому та інформаційному обігові тлумачать як різновиди «неошароварщини» чи «байрактарщини» (наприклад О. Дедуш). Попри схожість (примітивізація і вульгаризація істинних сенсів, знецінення Героїв і героїзму, спрощення інтерпретації трагічних подій з метою брендування товару і отримання прибутків), головна відмінність між «байрактарщиною» («джавелінщиною», «песпатронщиною») та «неошароварщиною» полягає у сфері застосування. Термін «неошароварщина» здебільшого використовують для характеристики негативних процесів, що виникли на хвилі патріотизму під час війни, в культурній сфері: широке тиражування «типового» народного костюму з шароварами, пластиковими віночками, стрічками,

однотипними вишиванками замість пропагування багатоманіття строїв різних етнографічних регіонів; створення і поширення через ЗМІ та соцмережі мемів, примітивізованих відео, музичних чи пісенних композицій та інших матеріалів, які не відображають глибини і складності війни; вульгаризація національних кулінарних традицій у гастроіндустрії (сало, галушки, вареники, борщ) та ін. Натомість «байрактарщина» («джавелінщина», «песпатронщина») характеризує швидку популяризацію низькоякісної патріотичної продукції, комерціалізованої завдяки рекламі і соцмережам: продукти харчування, безалкогольні та алкогольні напої, книги, сувенірна продукція, одяг, посуд та ін.

Найбільш експлуатованими в маркетингу, рекламі та кіч-брендингу є такі елементи російсько-української війни (за О. Дедушем): 1) пов'язані із Силами оборони України: назви військових підрозділів (сухарики «ЗСУ» («збройні сухарі України»), ковбаса «ЗСУ» («Застільна Смачна Українська вищого сорту»), насіння «Огірок Міць ТрО», рекламна кампанія для 3-ї штурмової бригади в Києві з елементами сексизму та гаслом «Я люблю Третю штурмову»; види озброєння і техніка (сосиски «джавелінки» від ТМ «Лихачовські ковбаси», пиво «Джміль Джавелін», сет «Байрактар» від ТМ Yama, сет «Джавелін» від Sushi Master UA, футболки та світшоти «Bayraktar», футболки з ракетою «Нептун»); символи (Колготки з Тризубом та написами «Мир» від бренду Marilyn Pease, горілка «Привид Києва», пиво «Герої не вмирають» від ТМ Varvar, серія «Насіння перемоги» від ТМ «Насіння України»); уніформа (колекція одягу бренду OneByOne з символікою ЗСУ; піксельні купальники фешн-бренду «Aysina»); 2) географічні назви, пов'язані з героїчним опором Сил оборони України або з місцями військових злочинів РФ – продукція, у назві якої атрибутовано промисловий об'єкт «Азовсталь» і топоніми Буча, Бахмут, Маріуполь, Чорнобаївка (горілчаний набір «Стела Бахмута», напій «Героїчна Буча комбуча», насіння «Азовсталь» від ТМ «Насіння України», посуд одноразового використання «Гостомель, Буча, Чорнобаївка, Ірпін»);

3) зооморфні і технологічні образи (м'які іграшки у вигляді Пса Патрона, серія коміксів «Пес Патрон та його пригоди», книга Ю. Ран та К. Підлісної «Пес Патрон і Шкарпетковий монстр», одяг із зображенням літаків «Мрія» та F-16); 4) рефлексована українська національна (державна, народна) символіка (зображення Тризуба та прапора України на спідній білизні, підакцизних товарах, розважальних продуктах; наприклад, гра для дорослих «Все буде Україна», Гральні карти «Crazy War», а також у рекламі косметичних, стоматологічних, клінінгових послуг); 5) зразки культурної продукції, що з'явилася на хвилі патріотичних настроїв, пов'язаних із війною (брендування пісні «Ой у лузі Червона калина», «Доброго вечора ми з України», висловів і мемів килимок для витирання ніг «Все буде Україна», білизна з написами «Русский корабль, иди...» та ін.). До цієї типології варто додати експлуатацію реальних постатей, Героїв війни (серія чоловічого одягу із зображеннями О. Сирського від TM Allazy, футболка «Залужний на москві» від бренду DEVISAN, автографи В. Залужного від KRILOV – ART OF AUTOGRAPHS, запальничка і чохол для телефона із зображенням та останніми словами розстріляного росіянами військового О. Мацієвського). Частішають випадки використання психотравмуючих сцен із відео чи зображеннями спалених після влучання військових авто, іншої техніки, поранених чи вбитих воїнів під час організації зборів на автомобілі для фронту, потреби окремих підрозділів, медичних стабпунктів, лікування та реабілітацію поранених тощо. Моральна сторона таких акцій поступається очікуваному комерційному ефектові, навіть якщо він використовується для благочинних цілей.

Особливо критикованими аспектами КВ є порушення етичних меж, девальвація патріотизму, героїзму та жертвовності українців під час російсько-української війни, надмірна експлуатація воєнної символіки, її позаконтекстовість в рекламі й маркетингу, селективність, гламуризація й атракційність пам'ятання війни та її Героїв. Яскравим прикладом комодифікації війни, необдуманості

репрезентативності об'єкта і місця пам'ятання, його функціонального наповнення, атрибутивності і сенсо-значущості стало відкриття 6 грудня 2023 р. у Києві на території Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця» пам'ятника Герою України Олександрові Мацієвському, який викликав неоднозначну суспільну реакцію: від визнання доцільності його спорудження до жорсткої критики. Попри намір авторів проєкту перетворити його на Символ незламності, гіперреалістичний пам'ятник став уособленням гламуризації війни, втрати сенсозначущості місця пам'яті, ретравмування військових і цивільних тощо.

Комодифікація російсько-української війни набуває обертів і в західноєвропейському просторі. Йдеться не про пряму комерціалізацію війни, а про опосередковану зміну суспільної моралі у ставленні до війни. Картини руйнувань і людських страждань, тиражовані у західних ЗМІ, замість формування співчуття, спонукають до певної моральної реакції та активних дій у відповідь на побачене, переосмислення особистісних ціннісних орієнтацій породжують опосередковану етику дистанціювання, етику «задодати і забути про це».

Із метою правового врегулювання використання військової атрибутики та символів російсько-української війни на розгляд Верховної Ради України був поданий законопроект «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за незаконне введення в обіг на ринку України продукції, що містить символіку військового спротиву Українського народу російській збройній агресії» (№ 9216 від 18 квітня 2023 р.). Він покликаний унеможливити експлуатацію воєнної символіки, передбачає кримінальну відповідальність у формі грошових штрафів за виготовлення продаж продукції з символікою військового спротиву: за перше порушення – від 1 тис. до 3 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів; друге – від 3 тис. до 8 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів з позбавленням права обіймати окремі посади на термін до трьох років; за третє – від 10 тис. до 15 тис. неоподатковуваних мінімумів

доходів із позбавленням права обіймати окремі посади на термін до трьох років, якщо правопорушення скоїла посадова особа з використанням службового становища або організована група або якщо такі дії вчинено в особливо великому розмірі. Станом на 3 вересня 2025 р. законопроект включений до порядку денного XIV сесії Верховної Ради України IX скликання (вересень 2025 р. – січень 2026 р.)

Комодифікація російсько-української війни характерна не лише для України. Тема війни, особливо Другої світової, перемоги у ній СРСР, є важливим елементом ідеології «победобесія», яку активно використовує РФ як у сфері послуг і торгівлі, так і в ідеологічній пропаганді (одяг і білизна з російською символікою та символікою самопроголошених ЛНР і ДНР; ювелірні вироби і предмети для декорації інтер'єру у формі символу «Z», алкоголь і «георгіївською» стрічкою, дитячий одяг з елементами військової форми часів Другої світової війни, дитячі візки у вигляді танка Т-34 та ін.).

Джерела та література: Дедуш О. «Байрактарщина» та українська масова культура per tempus belli. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук: зб. матеріалів VII Міжнар. наук. практ. конф. (м. Луцьк, 10 листопада 2023 р.)*. Луцьк, 2023. С. 318–320; Ковальова Т., Оропай А. Етичність використання теми війни у комерційній рекламі. *Обрії друкарства*. 2024, Вип. 2 (16). С. 122–130; Котубей-Геруцька О. Антологія крінжі: де межа використання символів війни в маркетингу й рекламі. Пояснюємо на прикладах. *Суспільне Культура*. 03.04.2023. URL: <https://suspilne.media/culture/423540-antologia-krinzi-de-meza-vikoristanna-simvoliv-vijni-v-marketingu-j-reklami-poasnuemo-na-prikladah/>; Олійник О. Комодифікація як інструмент культурного виробництва. *Культурологічна думка*. 2020. Т. 18. С. 156–164; Pierzchalski F. Emocjonalno-moralizatorskie sztafaze wojny. O utowarowieniu wojny w warunkach kapitalistycznej akumulacji. *Studia Politologiczne*. 2024. Nr 72. S. 115–133; Willams D. The Commodification of War: Political, Legal and Moral Issues. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 2014. No. 5 (27). P. 1467–1472.

Наталія Мусак

МЕМОРІАЛЬНЕ КЛАДОВИЩЕ. Спеціально відведене місце для ритуалізованого вшанування пам'яті та поховання тіл і останків померлих, часто пов'язаних із певною подією (битва, війна, збройний конфлікт, катастрофа природного чи техногенного характеру тощо), або героїв, ветеранів, чинних військовослужбовців (іноді й членів їхніх сімей). Основна відмінність меморіальних від інших кладовищ полягає у їх особливому значенні як місця шани та пам'ятання визначної ролі похованих у національній історії, як ключового місця у процесі формування історичної пам'яті. Структурно меморіальне кладовище складається з індивідуальних чи колективних (братські могили) поховань, а також інших меморіальних споруд (каплиці, церкви, монументи, пам'ятники, пам'ятні знаки), музеїв та інших елементів, спрямованих на увічнення пам'яті. Для них характерна власна символіка. Як правило, зовнішній вигляд могил однотипний, уніфікований певним стандартам, затверджений спеціальними нормативними актами, так само як і їх розташування: поділ на сектори (ділянки), відстань між могилами, наявність чи відсутність декоративних елементів та ін. Чітко визначений ритуал поховання. Меморіальне кладовище часто являє собою концептуальний архітектурно-мистецький комплекс із певною ідеєю (запам'ятати, возвеличити, героїзувати тих, що полягли у боротьбі за свободу і незалежність) і покликаний консолідувати суспільство задля збереження історичної пам'яті про конкретну подію чи минуле загалом.

Меморіальні кладовища класифікують за різними критеріями: 1) тип поховання (традиційні (трупопокладення), кремаційні (як правило, у формі колумбаріїв), змішані (комбінація традиційних і кремаційних поховань); 2) статус, підпорядкування (національні, громадські (належать окремим громадам), приватні (у власності приватних осіб, інституцій чи релігійних організацій); 3) соціальний статус похованих (військові, цивільні, релігійні, змішані). Функціонування меморіальних кладовищ відбувається за рахунок державного, регіонального, громадського (організації, фонди, благодійці) фінансування. Перебувають під особ-

ливим контролем та опікою держави, а їх діяльність часто регламентується різними нормативними актами.

Поява меморіальних кладовищ пов'язана із загостренням міжнародної та внутрішньої політики деяких держав, ескалацією конфлікту(ів), зростанням чисельності загиблих і потребою їх гідного вшанування. Перші кладовища були створені у другій половині XIX ст. у США для поховання загиблих під час Громадянської війни (1861–1865). Іноді такі місця пам'яті функціонують в інших державах, де розгорталися битви часів Першої та Другої світових війн, або на територіях, що в силу історичних обставин були предметом анексії чи міжнародного арбітражу. Наприклад, Кладовище польських солдат, полеглих у роки Другої світової війни, в м. Лорето (провінція Анкона, Італія); Польський військовий меморіал у м. Львові (т.зв. *Cmentarz Orląt Lwowskich*), на якому поховані поляки, загиблі під час польсько-української (1918–1919) та польсько-більшовицької (1919–1920) воєн; Українські військові кладовища в Каліші, Пикуличах та в Александрові-Куявському (Республіка Польща), де на початку 1920-х рр. знаходилися табори для інтернованих вояків Армії УНР тощо.

Прикладами меморіальних кладовищ у світі є:

– Національне військове кладовище у Геттисберзі (Солдатське національне кладовище, *Gettysburg National Cemetery*) – національне військове кладовище США у штаті Пенсильванія, відкрите наприкінці 1863 р. для поховання полеглих солдат у битві при Геттисберзі під час Громадянської війни. Розташоване на місці поля битви, сьогодні – частина Національного військового парку Геттисберг. На кладовищі розташовано понад 6 тис. могил воїнів і членів їхніх родин, із яких 3512 – часів Громадянської війни, решта – Іспано-американської (1898), Першої та Другої світових, а також Корейської (1950–1953) та В'єтнамської (1965–1973) воєн. Комплекс поховань доповнюють Національний пам'ятник солдатам, статуя генерал-майора Джона Ф. Рейнольдса (1872) та меморіал генерал-майора Чарльза Колліса (1906), а також пам'ятники військовим підрозділам;

– Філадельфійське національне кладовище (Philadelphia National Cemetery) – національне військове кладовище США, розташоване у р-ні Вест-Оук-Лейн у Філадельфії, штат Пенсильванія, засноване у 1862 р. для поховання загиблих солдатів часів Громадянської війни. Складається з Меморіалу на честь 184 солдатів і моряків Конфедерації (1912), пам'ятника мексикансько-американській війні та 13202 військових могил; закрите для поховань у 1962 р.;

– Національне кладовище Солсбері (Salisbury National Cemetery) – національне військове кладовище США в м. Солсбері штат Північна Кароліна, місце спочинку загиблих у роки Громадянської війни. Почало функціонувати в середині 1860-х рр. для поховання військовополонених Конфедерації, що перебували в таборі на тому ж місці; померлі були поховані у 18 братських могилах, згодом кладовище доповнили індивідуальні поховання. Станом на 2020 р. там поховано понад 26 тис. ветеранів та членів їхніх родин; сьогодні кладовище діюче;

– Арлінгтонське національне кладовище (Arlington National Cemetery) – найбільше національне військове кладовище США, розташоване в окрузі Арлінгтон (західне передмістя Вашингтона), штат Вірджинія. Місце останнього спочинку понад 400 тис. учасників різних воєн від Війни за Незалежність до збройних конфліктів початку XXI ст., президентів, очільників Верховного суду США, осіб, нагороджених вищими державними нагородами (Хрест за видатні заслуги, медаль «Срібна зірка», «Пурпурове серце», медаль Пошани тощо. За типом поховань кладовище змішане. Його територія поділена на 70 секторів, поховання на яких здійснено за хронологічним принципом або за військовою спеціальністю померлих, наприклад, Пагорб Капеланів, сектор сестер-жалібниць (№ 21), сектор загиблих від терактів під час та після 11 вересня 2001 р. (№ 70) тощо. Кладовище діюче, але закрите для відвідувачів;

– Меморіал Ньюфаундленду поблизу (Beaumont-Hamel Newfoundland Memorial) м. Альбер в комуні Бомон-Амель (департамент Сомма, Франція). Споруджений у 1925 р. на

честь полеглих під час Першої світової війни солдатів з домініону Ньюфаундленд, які служили в британській армії. Меморіал площею понад 30 га складається з трьох військових кладовищ, збережених траншей часів «великої війни», низки меморіалів і скульптури бронзового карібу як символу Королівського Ньюфаундлендського полку;

– Військовий меморіал Фольяно Редіпуля (*Sacrario militare di Redipuglia*) – найбільше військове меморіальне кладовище в Італії та одне з найбільших у світі. Розташоване на території муніципалітету Фольяно Редіпуля в регіоні Фріулі-Венеція-Джулія, провінція Гориція. Місце поховання солдатів і офіцерів (понад 100 тис. ідентифікованих і невідомих) італійської та австро-угорської армій, полеглих в роки Першої світової війни. Меморіал споруджений 1938 р., архітектурно представлений у вигляді монументальних сходів, що ведуть до поховань. Могили ідентифікованих солдатів розташовані в алфавітному порядку, неідентифіковані останки тіл поховані у двох великих братських могилах; доповнює комплекс каплиця;

– Національне кладовище Флері-деван-Дуомон (фр. *Nécropole nationale de Fleury-devant-Douaumont*) – національне військове кладовище Франції в регіоні Гранд-Ест, департамент Мез, місце спочинку французьких і німецьких солдатів, полеглих у битві при Вердені (1916–1917) у роки Першої світової війни. Рішення про його створення було прийняте 1923 р., розбудова тривала до 1936 р. Структурно є меморіалом, що складається з 16 тис. індивідуальних поховань, осуарію (кістниці), представленого у формі 46 гробниць з останками 130 тис. неідентифікованих загиблих, «Вежі мертвих» (башта заввишки 46 метрів), двотонного дзвону Перемоги, двох меморіалів, присвячених солдатам юдейського і мусульманського віросповідань. Архітектурно-стильовий задум покликаний, з одного боку, привернути увагу відвідувачів до масштабності світової війни і спричиненої нею трагедії для людства, з іншого – сформувати у наступних поколінь почуття поваги і вдячності за збережену пам'ять.

На території України немає жодного меморіального кладовища загальнонаціонального значення, де б було зібрано (поховано і перепоховано) останки воїнів, полеглих за свободу і незалежність держави. У другій половині ХХ ст. радянська влада, уникаючи теми національних меморіалів, замінювала їх вшануванням братських могил невідомих солдатів або ж поодиноких поховань часів Другої світової війни. У 1957 р. для увічнення похованих у Києві героїв СРСР був створений меморіал – парк Вічної слави у Печерському районі. Архітектурний комплекс складався з Алеї героїв та пам'ятника-обеліска з вічним вогнем на могилі невідомого солдата. На Алеї було перепоховано тіла 35 учасників бойових дій 1941–1945 рр. (різних національностей, переважно командного складу армії) з Аскольдової могили та інших кладовищ Києва і області. Традиційним місцем поховань полеглих солдат було невелике за розмірами Лук'янівське військове кладовище, де знаходилися могили воїнів Першої і Другої світових воєн, а також загиблих у бою під Крутами студентів і гімназистів. Локальним значенням вирізнялись меморіальний комплекс «Пагорб слави» (демонтований упродовж 2022–2025 рр. у рамках декомунізації та дерусифікації, останки перепоховані на Голосківському цвинтарі) та Меморіал стрільців і старшин легіону УСС і УГА на Янівському кладовищі у Львові. Жоден із названих об'єктів не отримав статусу меморіального військового кладовища національного значення.

Російсько-українська війна та велика кількість загиблих у ній українських воїнів актуалізували проблему створення військового меморіального кладовища загальнонаціонального значення для належного вшанування пам'яті полеглих Героїв. Нормативно-правову базу майбутнього Національного військового меморіального кладовища (НВМК), сформовану у 2022–2024 рр., складають закони України «Про внесення змін до деяких законів України щодо Національного військового меморіального кладовища» від 31 травня 2022 р. (№ 2292–ІХ) і «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення будівництва

та експлуатації Національного військового меморіального кладовища» від 08 грудня 2023 р. (№ 3505–ІХ). Згідно з законодавством, НВМК складатиметься з військового кладовища, крематорію, колумбарію, музейного комплексу, ритуальної будівлі та інших необхідних споруд для організації почесних поховань загиблих героїв. До переліку осіб, що мають право бути похованими на території НВМК входять: 1) військовослужбовці сил безпеки та оборони і поліцейських, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України; 2) військовослужбовці – Герої України, нагороджені орденом «Золота Зірка» (від 2014 р.), повні кавалери ордену Богдана Хмельницького трьох ступенів та ордену «За мужність» трьох ступенів; 3) військовослужбовці ЗСУ, СБУ, Служби зовнішньої розвідки, поліцейські, які, брали участь в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки; 4) ветерани війни, учасники АТО, ООС та російсько-української війни; 5) особи з інвалідністю внаслідок війни, за умови відсутності у представників всіх категорій не погашеної судимості за вчинення умисного злочину.

Для забезпечення спорудження і функціонування кладовища в жовтні 2022 р. було створено державну установу «Національне військове меморіальне кладовище». Доволі резонансним стало питання визначення місця розташування НВМК. У 2022 р. пропонувалися земельні ділянки на Лисій горі у Голосіївському р-ні Києва, Співочому полі в Печерському ландшафтному парку, пустка на території Національного комплексу «Експоцентр України» (колишня ВДНГ), пустка біля Берковецького кладовища тощо. Однак усі запропоновані локації з різних причин визнані непридатними для будівництва НВМК. У березні 2023 р. був запропонований проєкт розташування меморіального кладовища в Биківнянському лісі поблизу Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили». Попри схвалення родин загиблих і громадськості, ця локація була відхилена через малу територію (не більше 50 га), ризик виявлення на ній масових поховань жертв сталінських репресій, а відтак відтермінування будівництва щонайменше

на 18 місяців через пошукові роботи та можливі ексгумації людських останків. Після тривалих суспільних дискусій у березні 2024 р. Кабінет Міністрів України остаточно затвердив місце розташування НВМК – дві земельні ділянки загальною площею 267 га у Гатненській громаді Фастівського р-ну Київської обл.

7 грудня 2023 р. у Міністерстві ветеранів презентовано ескізний проєкт комплексу НВМК (головний архітектор С. Дербін), при розробці якого враховано закордонний меморіальний досвід, зокрема Арлінгтонського національного кладовища у США. Водночас були представлені проєкти уніфікованих, одностильових надгробків з урахуванням релігійних особливостей. В обговоренні проєкту взяли участь представники різних міністерств і відомств (профільні експерти і фахівці Мінветеранів, Міністерства культури та інформаційної політики, Міноборони, представники Офісу Президента України, Кабінету Міністрів України, Українського інституту національної пам'яті, Київської обласної державної адміністрації) та громадськості (історики, архітектори, музейники тощо). Максимальна передбачена кількість поховань на кладовищі – 150 тис. (100 тис. традиційних могил та 50 тис. поховань у колумбарних нішах). 12 липня 2024 р. КМУ затвердив зовнішній вигляд намогильних споруд у формі козацького хреста або прямокутної таблиці із заокругленим верхом, остаточний вибір форми надгробка кожного поховання покладено на родичів загиблих або, за їх відсутності, – на військових.

Попри ініціювання владою громадських обговорень різних етапів і кроків, створення НВМК викликало значний суспільний резонанс. Він супроводжувався незадоволенням щодо території, виділеної під кладовище (протести мешканців Гатненської громади проти можливої екологічної небезпеки від функціонування НВМК для територій і населення, що проживає на них; двотижнєве протестне голодування ветерана С. Янюка «Латиша», який вважав болотистий характер ґрунтів непридатним для поховання Героїв війни; низка судових позовів щодо виділення земельної

ділянки під НВМК), критикою непрозорості тендерів на ескізний проєкт та вибір підрядника будівництва, вибір матеріалу для виготовлення надгробків тощо. Це призвело до відтермінування будівельних робіт.

29 серпня 2025 р. відбулася перша церемонія поховання на Національному військовому меморіальному кладовищі п'ятох українських захисників, чий імена не встановлені. 5 вересня на кладовищі поховали ще 17, а 12 вересня – 72 невідпізнаних Героїв. 10 вересня 2025 р. на НВМК відбулася церемонія поховання головного сержанта Віктора Климчука («Горця»). Його ім'я викарбуване на тимчасовій надмогильній споруді, згодом воно буде увічнене на меморіальній стіні пам'яті серед імен тих, хто віддав життя за Україну.

Окрім НВМК, поховання загиблих Героїв російсько-української війни здійснюють на вже діючих кладовищах в обласних центрах, виділяючи для цього спеціальні поля: наприклад, Меморіал Героїв, де поховані учасники АТО та ООС) та Марсове поле (поховані воїни, що загинули від 24 лютого 2022 р.) на Личаківському кладовищі у Львові; Алея слави на 18-му міському кладовищі у Харкові, Смолянський військовий цвинтар у Житомирі, Алея слави на Ново-Центральному Баранівському кладовищі в Сумах, сектор військових поховань на Сабарівському цвинтарі у Вінниці, Алея слави на кладовищі в мікрорайоні Ракове у Хмельницькому, Алея Героїв на Лісовому кладовищі у Києві та ін. Створюються нові меморіальні кладовища регіонального значення (зокрема відкрите у 2014 р. Краснопільське кладовище у м. Дніпро). Водночас створення низки військових меморіальних кладовищ перебуває на стадії планування і реалізації: Меморіальний комплекс загиблим українським військовим на цвинтарі «Яцево» у Чернігові (розрахований на 150–160 поховань), «Пантеон Героїв Тернополя» на Микулинецькому кладовищі, Меморіал Героїв на Личаківському кладовищі та військовий меморіал на Голосківському кладовищі (розрахований на 278 поховань) у Львові.

Джерела та література: Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо Національного військового ме-

моріального кладовища». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2292-20#Text>; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення будівництва та експлуатації Національного військового меморіального кладовища». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3505-20#Text>; Мисан-Мілясевич В. «Людина захищає свободу країни – це найпрестижніше». Історія Арлінгтонського військового цвинтаря. *Hromadske*. 15.02.2023. URL: <https://hromadske.ua/posts/lyudina-zahishaye-svobodu-krayini-ce-najprestizhnishe-istoriya-arlingtonskogo-vijskovogo-cvintarya>; Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2022 р. № 1109 «Про затвердження Порядку організації здійснення почесних поховань на військовому кладовищі та увічнення пам'яті у музейному комплексі Національного військового меморіального кладовища». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1109-2022-%D0%BF#Text>; Яворська Т. Військові кладовища: як світовий досвід можна використати в Україні. *Еспресо. Захід*. 22.03.2024. URL: <https://zahid.espreso.tv/suspilstvo-viyskovi-kladovishchayak-svitoviy-dosvid-mozhna-vikoristati-v-ukraini>; World War II Burials in Gettysburg National Cemetery. URL: <https://www.nps.gov/articles/000/world-war-ii-burials-in-gettysburg-national-cemetery.htm>.

Наталія Мисак

МЕМОРІАЛЬНИЙ (ПАМ'ЯТНИЙ) ЗНАК. Архітектурно-скульптурний об'єкт, комеморативна споруда, призначена для увічнення пам'яті про визначні історичні події, місця чи видатних постатей. Може мати різне архітектурно-стилістичне, художньо-сміслове чи концептуальне вирішення, відповідно його цілям і призначенню. Встановлення і демонтаж унормовується державним, регіональним, місцевим (на рівні окремих громад) законодавством. Ініціаторами встановлення виступають фізичні (як правило, родичі чи знайомі того, на чю честь встановлюється знак) чи юридичні особи (громадські організації, політичні партії, приватні або державні установи та інституції, офіційні представники іноземних держав).

Меморіальний знак (МЗ) – одна з найпоширеніших форм меморіалізації епізодів, битв та Героїв / жертв російсько-

української війни. МЗ можуть увічнювати пам'ять однієї події чи особи (наприклад, Меморіальний знак пілота й Герою України Денисові Кирилюку в Миргороді, Меморіальний знак Герою України полковнику В'ячеславу Єрку в с. Володимирівка на Київщині, Меморіальний знак Юрію Ожоганичу у с. Потутори Шумської громади Тернопільської обл.) або кількох чи багатьох осіб (Меморіальний знак на честь захисників, що загинули під час російсько-української війни в Чернігові, Меморіальний знак Героям АТО в Кременчуці Полтавської обл., Меморіальний знак Героям Небесної Сотні в Києві, Меморіальний знак «Дзвін пам'яті» у Хмельницькому, Меморіальний знак загиблим Героям України у Дніпрі, Меморіальний знак загиблим воїнам 80-ї окремої десантно-штурмової бригади у с. Андрійчикове Прибужанської громади Миколаївської обл. та ін.). Матеріалом для виготовлення слугують камінь, метал, дерево, скло чи інші полікомполімерні суміші. Функції пам'ятних знаків: меморіальна, історико-просвітницька, туристична, виховна.

Найпоширенішими формами МЗ є: 1) меморіальна дошка/таблиця – архітектурно-скульптурний твір малої форми у вигляді металевої, кам'яної, рідше скляної, плити з написом чи/та зображенням, встановлений з метою увічнення видатних людей або знаменних чи трагічних подій в історії народу, країни, населеного пункту; за типом присвяти може бути індивідуальною (увічнення однієї особи/події) чи «мартирологічною» (увічнення групи осіб; зазвичай, це пам'ятний знак на фасадах муніципальних будівель, історико-культурних об'єктів чи сакральних споруд з іменами загиблих на війні або під час катастрофи мешканців населеного пункту); 2) пам'ятник – об'ємна скульптурна споруда, що увічнює пам'ять про певну постать чи подію; може бути у вигляді скульптури, скульптурної групи, бюста, статуї, рельєфу / барельєфу, тріумфальної арки, колони або комбінації цих елементів; 3) обеліск – вертикальна чотиригранна колона зі звуженням у напрямку знизу догори, часто з пірамідальним завершенням; може

розташовуватись на постаменті, п'єдесталі, декоруватися гербами, скульптурними елементами, текстовими таблицями тощо; 4) стела – вертикальна монументальна форма, кам'яна мармурова, гранітна або дерев'яна плита з висіченими зображеннями чи текстами; 5) скульптурна група – фігурна або багатофігурна композиція, елементи якої смислово пов'язані між собою і відображають певну ідею, історичну подію, сюжет чи взаємодію (між персонажами); скульптурні групи вирізняються формою, розміром, стилем, матеріалом виготовлення; 6) тріумфальна арка – монументальна споруда з одним або декількома склепінчастими проходами на честь військової перемоги, тріумфу, знаменних подій; часто декорована скульптурними зображеннями і написами (наприклад Арка свободи українського народу в Києві).

Від початку російсько-української війни меморіальна дошка чи таблиця стала найпоширенішою формою меморіального знаку для увічнення пам'яті полеглих захисників України. Вона відіграє важливу консолідуючу роль, сприяючи формуванню серед населення патріотизму, національної ідентичності, усвідомленню належності до національної спільноти з давньою історією, мовою, культурою, самобутністю, нагадує про героїзм, жертвність народу у боротьбі за свободу. Станом на 01 січня 2020 р. на території України встановлено 3287 меморіальних таблиць полеглим захисникам України, найбільше у Дніпропетровській (362), Волинській (233), Львівській (211), Вінницькій (206), Київській (186), Чернігівській (183) областях. Узагальнена інформація про чисельність встановлених в Україні пам'ятних дошок на вересень 2025 р. відсутня. Втім, кількість є значною: лише у Кривому Розі до кінця 2025 р. заплановано встановити 800 таких знаків. Для уніфікації тематичного дизайну, кольору та розміру Український інститут національної пам'яті (УІНП) рекомендував громадам при встановленні таблиць користуватися типовим зразком, розробленим доцентом Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури України О. Михалицьким. Структурно він складається з варіативної

(верхньої) та інваріантної (нижньої, текстової) частин. Хоча практикують різні форми меморіальних таблиць. У низці міст уніфіковано тематичний дизайн меморіальних таблиць. Головні принципи, якими користувалися розробники цієї форми пам'ятання: дистанціювання від типових меморіальних таблиць, які встановлювали протягом останніх десятиліть (чорний мармур або керамограніт, портрет, загальна стилістика, близька до надгробка); відмінність від знаків меморіалізації героїв Другої світової війни; сучасність, відмова від радянських традицій; головна мета – делікатне нагадування про необхідність пам'ятати, замість некрополізації міського простору; не громіздкість і відповідність різним типам фасадів, уніфікація дизайну і місця розташування. Одним із перших міст, де було чітко врегульовано питання відкриття і розташування пам'ятних дошок, став Львів. У жовтні 2023 р. у місті затвердили типовий зразок меморіальної таблички для вшанування захисників, які загинули в російсько-українській війні. На таблицях уніфіковано загальний дизайн, розташування фото (зліва) та написів, додаткових символів (герб, QR-код тощо), характер інформації про Героя, шрифти. За матеріалом виготовлення, таблиці можуть бути металеві з лазерною висічкою та з оргскла. Від місця розташування залежить джерело фінансування встановлення: на комунальних установах – коштом бюджету міста, на житлових будинках з ініціативи фізичних осіб – коштом заявника. Також у місті розроблено і оприлюднено чіткий алгоритм подання документів для встановлення пам'ятних дошок.

Мінімізований дизайн меморіальних таблиць застосовують у Дніпрі. На них зазначають найнеобхіднішу інформацію (прізвище, ім'я та дату загибелі), а також QR-код з посиланням на сайт memo.dp.ua, де можна ознайомитися з більш детальним життєписом Героя. Матеріал для виготовлення таблиць – лист латуні товщиною 4 мм, розміщують їх на добре видимому та освітленому місці будівлі, переважно біля входу, спосіб кріплення – хімічний анкер (з високими вандалостійкими характеристиками).

У березні 2023 р. український дизайнер, співзасновник громадської організації «Агенти змін» О. Колодько розробив дизайн меморіальних таблиць для вшанування пам'яті загиблих у російсько-українській війні військовослужбовців та цивільних громадян, запропонувавши їх на розгляд міської влади. Два формати таблиць відрізняються візуально: дизайном, використовуваними шрифтами та символікою. Запропоновано варіанти зі світлиною (справа) і без неї. На таблицях для військовослужбовців передбачено використання символу роду військ, у яких служив Герой, або комбатантського хреста, для цивільних – зображення малого герба України. Станом на вересень 2025 р. питання уніфікації тематичного дизайну пам'ятних дошок ще не вирішене.

Джерела та література: Долганов П.С. Меморіальні таблиці у структурі символічного простору Рівного. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2014. № 1. С. 41–50; Єфімова А. Меморіальні дошки та формування міської ідентичності в західноукраїнському регіоні наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Культурологія. 2015. Вип. 16. С. 158–166; Порядок встановлення меморіальних дошок загиблим захисникам України. Методичні рекомендації / укл. Г.С. Балицька. Київ, 2020. 22 с. URL: <https://mva.gov.ua/storage/app/sites.pdf>; Порядок встановлення меморіальних дошок у місті Києві, затверджений рішенням КМР №22/7988 (2024). URL: <https://kmr.gov.ua/sites/default/files/22-7988.pdf>; Порядок встановлення, утримання та демонтажу інформаційних і меморіальних таблиць у м. Львові, затверджений рішенням ЛМР №269 (2015). URL: <https://www8.city-adm.lviv.ua/Pool/Info/doclmr>.

Наталія Мисак

МЕМОРІАЛЬНИЙ ПРОСТІР. Певним чином організована і систематизована сукупність антропогенних елементів, зовнішнє вираження, форма репрезентації як окремих компонентів (визначні історичні постаті, події, процеси), так і історичної пам'яті загалом, що є об'єктом вшанування, меморіалізації на національному, державному

та регіональному рівнях. Це символічний простір, покликаний за допомогою візуально-церемоніального компонента культурної спадщини сформувати/утвердити/закріпити символічні образи, ключові ідеї, концепти історичної пам'яті. Складовими елементами меморіального простору (МП) є: монументальні пам'ятники, пам'ятні місця, меморіальні комплекси, кладовища, індивідуальні чи братські поховання, будівлі, фортифікаційні споруди, а також церемонії, паради, ритуали, пов'язані із вшануванням визначних особистостей, фольклор, художня творчість (портрети, мурали, стрит-арт, поезії, проза, театр, кіно), закріплені у суспільній пам'яті. Типи МП: державний (у межах державного кордону), національний (охоплює також етнічні території, що в силу історичних обставин опинилися в складі інших держав, та місця компактного проживання діаспори), регіональний (один об'єкт або сукупність об'єктів пам'ятання регіонального чи місцевого значення).

Формування національного (державного) МП залежить від історичного минулого, наявності або відсутності історико-культурного та меморіального континуїтету, державницьких традицій, суспільно-політичних, етнорелігійних і культурних особливостей, геополітичного становища, регіональних відмінностей тощо. Це динамічне утворення, що під впливом історичного розвитку нації і держави зазнає ідейно-сміслових трансформацій, залежить від державної, регіональної, геополітичної стратегії, покликане сприяти реалізації певних цілей (наприклад, консолідація, дезінтеграція, сепаратизація чи інтернаціоналізація суспільства). Функції МП: комеморативна (вшанування пам'яті про героїзм, трагедії, важливі історичні події), ідентифікаційна (формування національної ідентичності на основі спільного історичного минулого), культурна (творення меморіального ландшафту як бази для розвитку меморіального туризму та (між)культурного збагачення), освітньо-виховна, примирення і консолідації (різних соціальних груп навколо спільної системи цінностей і минулого).

Головними чинниками, що історично вплинули на формування меморіального простору України, є різновекторність культурних впливів (західних і східних), периферійність геополітичного становища (держава не формує геополітичний простір навколо себе, що почасти обумовлює її пасивну роль у масштабних регіональних процесах), державно-політична недоінституціоналізованість, неуніфікованість державної та народної (стихійної) меморіалізації, інкорпорація в минулому українських етнічних територій різними державними утвореннями, відтак синтез в МП України національних та імперських елементів, пошук і обґрунтування маркерів національної ідентичності, непослідовність зовнішньо- і внутрішньополітичного курсу незалежної України.

Від ранньомодерного часу до початку XX ст. у формуванні МП простежуються формальна (державна, імперська) та неформальна (стихійна, народна) складові, мета й завдання яких часто вирізнялися суперечливим характером, поєднанням гегемоністичних і колоніальних рис та пошуком, обґрунтуванням, закріпленням української національної ідентичності. На українських територіях, що входили до складу Речі Посполитої, а згодом Австрійської (Австро-Угорської), та Російської імперії, більшість об'єктів меморіального простору була спрямована на утвердження величчя федеративних державних утворень, імперської ідеології і політики (наприклад, пам'ятники Яну III Собеському і Адамові Міцкевичу, копець Люблінської унії у Львові, пам'ятник «Австрія» в Чернівцях, Монумент слави на честь Полтавської битви, Музей історії Полтавської битви, пам'ятник «Засновникам Одеси» (неофіційна назва – пам'ятник Катерині II), численні монументи діячам російської культури О. Пушкіну, Л. Толстому та ін.). Водночас активно впроваджували неформальну складову меморіального простору, об'єктами якої були герої і події Козаччини, Гайдямаччини, «Весни народів», визначні українські культурні діячі (пам'ятники І. Котляревському в Полтаві, пам'ятник М. Шашкевичеві на його могилі на Личаківському

кладовищі, музей «Тарасова світлиця» в Каневі та ін.). Розпад імперій, утворення СРСР та територіальні трансформації першої половини ХХ ст. сприяли домінуванню державної (над стихійною) складової формування меморіального простору, яка була спрямована на обґрунтування законності інкорпорації українських земель та утвердження радянської ідеології (музеефікація і меморіалізація більшовицького перевороту 1917 р., масове спорудження пам'ятників і бюстів В. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса, Ф. Дзержинського, зміна топонімів, назв вулиць, знищення творів монументальної скульптури, образотворчого мистецтва попередніх епох, пам'ятних знаків і монументів на західноукраїнських землях, присвячених героїчній боротьбі Українських січових стрільців, а також меморіальних об'єктів, пов'язаних із вшануванням героїв та подій Української революції 1917–1921 рр., масове руйнування культових споруд у 1930-х рр. тощо). Ці ж тенденції визначили основні риси українського меморіального простору другої половини ХХ ст. Головними темами меморіалізації стали «возз'єднання» українських земель «братнім народом» (наприклад, Арка дружби народів у Києві), перемога у Другій світовій війні (спорудження на території України меморіалів, меморіальних комплексів, понад 45 тис. пам'ятників і обелісків полеглим воїнам, 28 тис. братських могил), увічнення за допомогою монументальної пропаганди, топонімічних змін, музеефікації, літературної, художньої та музичної творчості, кінематографу партійних і державних діячів, визначних історичних подій. Крах СРСР та проголошення незалежності України у 1991 р. зумовили переосмислення і трансформацію МП. Головними його рисами стали: звільнення від тоталітаризму, дуалістичність і збереження регіональних особливостей із протилежними оцінками історичних подій та постатей ХХ ст. і стратегіями меморіалізації (європоцентризм на заході і в центрі України, пострадянська ностальгійність на півдні та сході), «війна пам'ятників» (радянських і національно-державницьких), брак цілеспрямованої державної політики історичної пам'яті, суспільної одностайності щодо оцінки певних історичних

подій і постатей, фрагментарність нормативно-правової бази меморіалізації в Україні. Водночас МП розширювався за рахунок увічнення героїв і подій Національно-визвольної війни середини XVII ст. (Б. Хмельницький), Української революції 1917–1921 рр. (Меморіал пам'яті Героїв Крут, пам'ятники С. Петлюрі у Вінниці, Рівному, Тернополі, полковникові П. Болбочану в Києві, численні пам'ятники М. Грушевському, військовий меморіал стрільцям УГА на Янівському кладовищі у Львові та ін.), вояків УПА, жертв політичних репресій та місць масових вбивств українців тоталітарним режимом (Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили»; Національний музей меморіал пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» у Львові; Меморіал і музей «Тюрма на Стрийській» у м. Дрогобичі Львівської обл.; Монумент жертвам, розстріляним органами НКВС 23–24 червня 1941 р. у м. Луцьку; Надгробний пам'ятник 26 дітям, закатованим комуністичним режимом, на Янівському кладовищі у Львові), Чорнобильської трагедії, Голодомору (Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні на Михайлівській площі в Києві; Меморіал жертвам голоду-геноциду 1932–1933 рр.; Всеукраїнський пам'ятник-дзвін жертвам Голодомору в Полтавській області) та ін.

Вагомим поштовхом до трансформації МП України стала російсько-українська війна, яка поступово ініціювала в суспільстві відмову від усього російського / радянського, прискорила «лагідну» українізацію (зростання інтересу до української мови, культури, історії), активізувала формування національної ідентичності більшості громадян (особливо мешканців східних областей). Системні зміни МП України, перегляд основних засад його формування розпочалися ще до війни. Переломним моментом, що прискорив ці процеси, стала Революція гідності. Взимку 2013–2014 р. розпочалося стихійне повалення пам'ятників радянським вождям, насамперед В. Леніну, М. Щорсу, М. Ватутіну (т. зв. ленінопад), яке поступово переросло в процес, ініційований або погоджений із владою на місцях. Одним із перших був

знесений пам'ятник В. Леніну на Бессарабській площі в Києві 8 грудня 2013 р. Згодом «ленінопад» охопив обласні (Суми, Житомир, Полтава, Хмельницький, Чернігів, Дніпро, Запоріжжя, Кропивницький, Херсон) і районні центри (Біла Церква, Фастів, Бровари, Бориспіль на Київщині, Тульчин, Калинівка, Гайсин на Вінниччині, Гадяч, Лубни, Миргород на Полтавщині, Бердичів на Житомирщині, Шепетівка на Хмельниччині, Кривий Ріг на Дніпропетровщині та ін.), маленькі містечка і навіть селища. Продовженню цього процесу сприяло його юридичне унормування (ухвалення ВР України 9 травня 2015 р. «декомунізаційного пакету» законів, особливо Закону України № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки»). Станом на серпень 2017 р. демонтовано 2389 радянських пам'ятників, з яких 1320 пам'ятників В. Леніну (за даними тодішнього голови Українського інституту національної пам'яті В. В'ятровича).

Основні напрями трансформації МП України на сучасному етапі:

1) відмова від радянської атрибутики (демонтаж радянського герба та встановлення замість нього Тризуба на монументі «Батьківщина-Мати» в Києві, радянської символіки на Меморіалі Вічної слави у Луцьку, на станціях Київського метрополітену, Меморіальному комплексі «Вічна слава» в Сумах, військовому Меморіалі кладовища «Дубенське» в Рівному, інших спорудах та меморіалах);

2) концептуальна реінтерпретація меморіалів, пам'ятних місць, музейних експозицій, пов'язаних із Другою світовою війною від зміни наративів про війну, акцентах на героїзації українців замість перемоги СРСР, до повної ліквідації пам'яток (зміна датування війни на Меморіалі Вічної слави в Києві (2015), трактування його не як способу увічнення подвигу радянського солдата, а як пам'ятника тиші, несланим словам і людським сльозам; перейменування Національного музею-заповідника «Битва за Київ у 1943 році» на Національний музей-заповідник української військової

звитяги (2023); Музею підпільно-партизанського руху на Миколаївщині в 1941–1944 рр. на Миколаївський військово-історичний музей (2025); Національного меморіального комплексу «Висота маршала І.С. Конєва» разом із Музеєм «Харківщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» (сmt. Солоницівка Дергачівського р-ну Харківської обл.) на Національний музей воєнної історії Слобожанщини (2025); демонтаж Монумента бойової слави радянських збройних сил у Львові (2018–2021), Меморіалу слави «Вічний вогонь» у Дрогобичі (2022), скульптурної композиції, що зображувала трьох символічних солдатів на Європейській площі у Вінниці, Меморіалу на честь воїнів-визволителів та бориспільців, які загинули в роки війни 1941–1945 рр. (2022–2025), меморіального комплексу «Пагорб слави» у Львові (2022–2025), численних пам'ятників Невідомому солдатові у різних містечках і селах та ін.);

3) дерусифікація МП України: демонтаж пам'ятників російським політичним і культурним діячам (О. Пушкіну в Києві, Кропивницькому, Конотопі, Харкові, Тернополі, Чернігові, Вінниці, Миколаєві, Запоріжжі, Дніпрі, Чернівцях, Полтаві та ін. містах; Л. Толстому в Кривому Розі і Рівному; Катерині II в Одесі та ін.);

4) увічнення пам'яті Героїв Української революції 1917–1921 рр.: відкриття пам'ятників полковникові Армії УНР Петрові Болбочану в Києві (1920), Головному отаманові УНР Симонові Петлюрі у Вінниці (2017), пам'ятника на честь Акту Злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 р. у Дніпрі, військового меморіалу на честь Армії УНР у м. Ананьїв Подільського р-ну Одеської обл. та ін.;

5) глорифікація Героїв російсько-української війни: Хрест Героїв у Вишгороді, монумент «Воля» та Меморіал «На щиті» в Ірпені, Меморіал Героїв Небесної Сотні у Львові, Стіна пам'яті полеглих за Україну, пам'ятник Герою Російсько-української війни Михайлові Цимбалістому в с. Увисла Чортківського р-ну Тернопільської обл., Меморіальний комплекс «Символ незламності» у с. Водяники на Черкащині, Меморіал пам'яті «Янголи Перемоги» у с. Мощун

Бучанського р-ну Київської обл., Меморіальний комплекс на честь Героя України полковника Сергія Лі у м. Кременці Тернопільської обл., Меморіал загиблим десантникам у с. Зарічне Самарівського р-ну Дніпропетровської обл., Меморіал пам'яті загиблим у боях за Україну працівникам підприємства «АрселорМіттал Кривий Ріг», Меморіал пам'яті загиблим військовослужбовцям Військово-Морських сил ЗСУ у Миколаєві, Меморіал пам'яті загиблим бійцям 11-ї бригади імені Михайла Грушевського Національної гвардії України в Одесі, Меморіал загиблим воїнам 534-го окремого інженерно-саперного батальйону у м. Виноградів Закарпатської обл., численні мурали і графіті, меморіальні знаки на будинках, де мешкали чи навчалися полеглі Герої та ін.;

б) увічнення місць загибелі, катування цивільного населення: пам'ятник спротиву міста російській агресії в Ірпені, Меморіал жертвам російської окупації в Бучі, Меморіальний комплекс «Буча 2022» (на стадії розробки), Меморіал загиблим у с. Гроза на Харківщині під час ракетного удару 19 липня 2024 р., Пам'ятник загиблим внаслідок війни дітям у Харкові, Меморіальний знак у с. Сньків Чернігівського р-ну Чернігівської обл. на честь загиблих під час російського обстрілу в березні 2022 р. волонтерів та ін.;

7) проєктування і початок будівництва нових меморіальних військових кладовищ: Національне військове меморіальне кладовище, Меморіальний комплекс загиблим українським військовим на цвинтарі «Яцево» у Чернігові, «Пантеон Героїв Тернополя» на Микулинецькому кладовищі, Меморіал Героїв на Личаківському кладовищі і військовий меморіал на Голосківському кладовищі у Львові.

Головним завданням держави на сучасному етапі є розробка чітких принципів і засад формування МП як складової сучасної державної політики пам'яті, спрямованої на консолідацію суспільства, подолання травми, увічнення Героїв / жертв війни, та продовження євроінтеграційного курсу України.

Джерела та література: Денисенко Г., Денисенко О. Меморіальний простір України у формуванні історичної пам'яті. *Укра-*

іна XX століття: культура, ідеологія, політика. 2016. Вип. 21. С. 187–199; Кислюк К. Меморіальний ландшафт української культури: минуле та сучасність. *Філософська думка*. 2016. № 3. С. 90–105; Ковальчук Т. Дерусифікація публічного простору України в умовах повномасштабної російсько-української війни. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2024. № 14. С. 144–159; Симоненко І.М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення. *Стратегічні пріоритети*. 2009. Т. 4. № 13. С. 53–63; Темірова Н. Формування монументально-меморіального простору Донецька. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. № 57; Фролова А. «Посадка. Дерево пам'яті» – у Запоріжжі планують створити сучасний меморіальний простір про війну, життя і майбутнє. *Zprz.city*. 21.07.2025. URL: <https://zprz.city/news/view/posadka-derevo-pamyati-u-zaporizhzhzhi-planuyut-stvoriti-suchasnij-memorialnij-prostir-pro-vijnu-zhittya>; Lauzon R.C. Memorial space and its mnemonic function. *Memory Studies*. 2019. Vol. 15. Issue 5. P. 1027–1042.

Наталія Мисак

МЕМОРІАЛЬНИЙ ТУРИЗМ. Новий напрям меморіальної культури, один із видів тематичного туризму (підвид т. зв. «темного» туризму, чи танатотуризму), що передбачає відвідування місць, пов'язаних із трагічними подіями історії або пам'яттю про видатних особистостей. Мета меморіального туризму (МТ) – формування і збереження історичної пам'яті, передача її у поколіннєвому вимірі, сприяння емоційному розвитку окремих особистостей і суспільства загалом, культурному обміну на регіональному і міждержавному рівнях, виховання у відвідувачів патріотизму, почуття поваги і відповідальності перед майбутнім. Головні характеристики МТ: сакральність, сенсозначимість, символічність об'єктів, соціальна відповідальність, відсутність розважальних компонентів, едукативний вплив, емоційна залученість і рефлексія, інклюзивність, атракційність. Функції МТ: 1) коменоративна (вшанування пам'яті про визначні (трагічні) події, сторінки минулого, Героїв / жертв, що полягли у боротьбі за свободу і загальнолюдські цінності); 2) гносеологічна (об'єкти туризму зберігають та

ретранслюють певні сенси, суспільні меседжі, історію, їх вивчення сприяє глибшому розумінню трагічних подій і явищ минулого); 3) соціокультурна (збереження культурної спадщини, інтеграція її надбань до міжнародного культурного спадку, налагодження міжпоколінніх, міжкультурних і міжнародних зв'язків); 4) освітня (використання туристичних локацій з освітньою метою, формування почуття співпричетності до минулого, шанобливого ставлення до Героїв/жертв війни, виховання молоді на гуманістичних засадах). Суспільне значення МТ визначається його матеріальною (збереження, впорядкування, фіксація місць пам'яті з одночасною розбудовою інфраструктури й сфери послуг) і етичною сторонами (дотримання балансу між сакралізацією, сенсозначимістю (сприйняття об'єктів відвідування як символів героїзму, незламності і життєствердності чи травми, болю і непростення), стихійною популяризацією, атракційністю). А ефективність МТ пов'язана з інформаційним забезпеченням та сформованою культурою відвідування місць пам'яті.

Зростання популярності МТ у світі почалося в останньому десятилітті ХХ ст., що пов'язано з активізацією досліджень діяльності тоталітарних режимів, Голокосту, геноцидів, радянської репресивно-каральної системи, переосмисленням наслідків Другої світової війни тощо, і водночас меморіалізацією місць масових вбивств (табори смерті Аушвіц, Майданек, Равенсбрюк, Хелмно, місця розстрілів і масових поховань Катинь, Бабин Яр, Биківня, меморіал Яд Вашем, Меморіал убитим євреям Європи в Берліні, Меморіал миру в Хіросімі тощо). Це стимулювало: 1) зацікавленість проблематикою меморіального туризму в наукових колах, 2) перетворення його в частину глобальної структури сучасних наративів та практичного втілення парадигм миру, подолання колективних травм та примирення. Наукова і суспільна увага до проблеми сприяли розробці і популяризації «маршрутів пам'яті». Об'єктами відвідування в рамках МТ є реальні, а часто символізовані «місця пам'яті» скоєних злочинів проти людяності і трагічних подій

– меморіали і меморіальні комплекси (Кенотаф у Лондоні, Тріумфальна арка в Парижі, Національний меморіал Другої світової війни у Вашингтоні, Меморіал жертвам різанини в Нанкіні, Меморіал жертв війни й диктатури в Берліні, Танненберзький меморіал, Меморіал у Черноббю, Меморіал станції Аточа в Мадриді, Меморіал 9/11 в Нью-Йорку тощо), пам'ятники (Курган скорботи, Пам'ятник жертвам Голодомору в Полтавській обл., Пам'ятник жертвам Бабиного Яру, Пам'ятник дітям-жертвам РФ у Харкові, Дитячий пам'ятник миру в Хіросімі, Пам'ятник 82 дітям у Лідіце, Козацький хрест в урочищі Сандармох тощо), музеї (Музей Аушвіц-Біркенау в Освенцімі, Музей терору в Будапешті, Музей Варшавського гетто, Музей жертв війни у Хошиміні, Музей геноциду Туол Сленг в Пномпені), виставки, місця військових конфліктів, катастроф чи масових трагедій (Меморіал катастрофи в Техас-Сіті, Бхопальська трагедія, Чорнобильська трагедія), місця поховань відомих діячів (Личаківське кладовище у Львові, Аскольдова могила в Києві, Кладовище Сіметієр дю Пер-Лашез в Парижі, Вестмінстерське абатство, Єврейський некрополь в Меджибожі та ін.). Іноді їх відвідування ритуалізоване (супроводжується вшануванням пам'яті хвилиною мовчання, виконання гімну, покладання квітів та ін.).

В Україні зародження МТ припадає на перше десятиліття ХХІ ст. Це пов'язано з політикою декомунізацією, особливо пов'язаної з реабілітацією, героїзацією і меморіалізацією борців за незалежність, жертв радянського тоталітаризму та репресивно-каральної системи, відновленням і створенням місць пам'яті. Один із найвідоміших об'єктів МТ в Україні – Личаківський цвинтар у Львові – місце поховання визначних політичних, культурних і громадських діячів ще з кінця ХVІІІ ст. Офіційно поштовхом до започаткування туристичних маршрутів стало набуття у 1990 р. некрополем статусу державного історико-культурного заповідника, хоча екскурсії проводилися і раніше. Іншими популярними об'єктами МТ у 2000-х рр. стали Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» (2006),

Національний музей меморіал пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» у Львові (2009), Меморіал та музей «Тюрма на Стрийській» у м. Дрогобичі Львівської обл. (2012), Монумент жертвам, розстріляним органами НКВС 23–24 червня 1941 р. у м. Луцьку (2004), Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» (2007), єврейські цвинтарі у м. Броди Золочівського р-ну Львівської обл. та у м. Бердичеві Бердичівського р-ну Житомирської обл. тощо.

Від початку російсько-української війни, деокупацією територій, документуванням злочинів російської армії, зокрема фіксацією місць масових вбивств і захоронень цивільного населення, імпровізованих катівень і в'язниць, створення меморіалів полеглих Героїв/жертв війни зростає перспективність МТ як засобу правдивого висвітлення подій, особливо для світової громадськості, подолання травми та комеморації війни. МТ в Україні є дієвим інструментом: 1) фіксації злочинів російської армії проти людяності, 2) збереження історичної пам'яті, 3) формування національної ідентичності, 4) культурного діалогу. У рамках меморіалізаційної політики виникла необхідність створення реєстру місць пам'яті російсько-української війни і розробки нових «маршрутів пам'яті», покликаних привернути увагу міжнародної громадськості та українського суспільства до російських злочинів на території України, проблеми жертвовності і героїзму українців. Співробітники Державного агентства розвитку туризму (ДАРТ) України розробили нову туристичну парадигму, яка акцентує увагу на місцях вшанування пам'яті і незламності українського народу, і на її основі у 2024 р. почав діяти пілотний проєкт «Київщина. Місця пам'яті»: туристичний маршрут включає 9 локацій у населених пунктах Ірпін'я (блокпости «Караван-Гала» та «Жиран», Романівський міст – «дорога життя» під час евакуації), Буча (вулиця Вокзальна, братська могила на території церкви Андрія Первозванного, Алея Героїв), Гостомель (зруйнований аеропорт «Антонов» і уламки знищеного росіянами вантажного літака «Мрія», військове містечко), Бородянка (вулиця Центральна і графіті Бенксі),

Мошун (меморіал «Янгол Перемоги» тощо), які оснащені QR-кодами з відео та хроніками, інформаційними стелами. У 2025 р. маршрут став частиною національний проєкту «Маршрути пам'яті». Другий маршрут станом на липень 2025 р. перебуває на стадії доопрацювання, пролягає через окуповані військами РФ у лютому – березні 2022 р. території Чернігівщини. Ключовими його локаціями стали села Ягідне (школа, в підвалі якої була облаштована в'язниця), Лукашівка (церква, перетворена окупантами на склад боєприпасів), Новоселівка (зруйновані будинки й вулиці) тощо. Триває розробка єдиного маршруту пам'яті також на Львівщині. На стадії концептуального обговорення аналогічні маршрути в Харківській, Херсонській, Донецькій областях тощо. Ці локальні проєкти в перспективі повинні увійти до Національного маршруту пам'яті російсько-української війни, що покликаний зафіксувати воєнні злочини росіян на території України, увіковічити боротьбу українців за свою незалежність та пам'ять про загиблих. Він включатиме місця трагедій і героїзму, арт-об'єкти, меморіали, цифрові і освітні компоненти.

Джерела та література: Божко, Л.Д., Кислюк К.В. Меморіальний туризм як складова меморіальної культури. *Культура України: зб. наук. пр.* 2022. № 78, С. 7–17; Задорожня А. «Маршрути пам'яті»: реалії та перспективи внутрішнього туризму України в об'єктиві ЗМІ. *Діалог: Медіастудії.* 2023. № 29. С. 45–56; Зеленко О., Заваріка Г., Юр'єва О., Булкіна Л. Перспективи розвитку меморіально-етнічного туризму в Україні. *SWorldJournal.* 2024. No. 4 (28–04). Р. 4–13; Концепція відвідування місць пам'яті російсько-української війни. Інформаційне агентство «Укрінформ» (14.09.2022.). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3569613-konceptcia-vidviduvanna-misc-pamati-rosijskoukrainskoi-vijni.html>; Маршрути пам'яті. URL: https://cdn.prod.website-files.com/5fe0d678b18d7e19e32c3389/67614d9b37ee7f274609e605_marshrouts.pdf; Табенська О. Меморіальний туризм як перспективний напрям післявоєнного туризму в Україні. *Економіка та суспільство.* 2024. № 59; Foley M., Lennon J. (1997). Dark Tourism – An Ethical Dilemma. In: *Strategic Issues for the Hospitality, Tourism and Leisure Industries*, M. Foley, J. Lennon, and G. Maxwell, eds., London: Cassell, 1997.

P. 153–164; Foley M., Mionel V. Dark tourism and thanatourism: Distinct tourism typologies or simple analytical tools? *Original scientific paper*. 2019. Vol. 67. No. 4. P. 423–437.

Наталія Мусак

МУЗЕЄФІКАЦІЯ ВІЙНИ. Сукупність науково-обґрунтованих заходів, спрямованих на фіксацію, комплектацію, консервацію, каталогізацію, експозиційну (музейну) інтерпретацію об'єктів (пам'яток), пов'язаних із конкретною війною, її окремими епізодами, учасниками, або національними, регіональними чи світовими війнами. Музеєфікація війни (МВ) є одним із механізмів меморіалізації, складовою формування історичної пам'яті і національної політики пам'яті. Цей процес включає як постійну трансформацію музеїв і музейних середовищ відповідно до суспільних потреб, використання новітніх технологій (інтерактивних, інформаційних та ін.) для покращення соціальної комунікації між інституціями та відвідувачами, так і створення нових, які присвячені різним аспектам війни (людина на війні, особистий досвід травми, смерть, війни технологій та ін.), або репрезентують війну по-новому. Контраверсійні з точки зору впливу на світову громадськість сучасні процеси глобалізації, демократизації, лібералізації, гуманізації, з одного боку, та активізація політичних, зокрема й збройних конфліктів у деяких регіонах, турбота про долю міжнародної (регіональної і національної) культурної спадщини спонукали Міжнародну раду музеїв (ICOM) до перегляду цілей і завдань діяльності музеїв, відтак затвердження нової дефініції поняття, яка акцентує на зростанні соціально-комунікативної, культурно-освітньої і світоглядно-формуючої ролі цих інституцій.

Музей – це некомерційна постійно діюча організація на службі суспільства, яка збирає, зберігає, досліджує, інтерпретує і експонує матеріальну та нематеріальну спадщину. Відкриті для громадськості, доступні та інклюзивні, музеї сприяють різноманітності та сталості світу. Їхня робота і комунікація ґрунтуються на засадах етики і професійності,

передбачають залученість громад і пропонують різноманітний досвід для освіти, насолоди, роздумів і обміну знаннями (ICOM, 2022). Головні завдання музеїв війни – збереження, вивчення, ретрансляція знань про історію воєн, репрезентація їх трагічної та руйнівної сутності, акумуляція уваги на героїзмі та жертвовності людей, дослідження історичної правди про війни, їх причини, перебіг і наслідки, сприяння гуманістичному та національно-патріотичному вихованню молоді, збереження національної пам'яті та культури тощо.

Перші музеї, присвячені війні і військовій справі, з'явилися наприкінці XIX ст. з метою демонстрації військової величі, героїзації воєнних звитяг та перемог (наприклад, Музей військової історії у Відні, Австрія, засн. 1891 р.); Музей армії в Парижі, Франція, засн. 1905 р.; Військово-історичний музей Бундесверу, Німеччина, засн. 1897 р.; Музей конфедерації в Річмонді, США, засн. 1894 р.). Подальшим поштовхом до музеєфікації війни стали події воєнного лихоліття 1914–1918 р. Головне призначення музеїв, присвячених війні, які були засновані в першій половині XX ст., – продемонструвати військову могутність держав, розвиток військових технологій, мілітаризацію, вплинути на формування історичної пам'яті, рідше – зафіксувати трагізм смерті і руйнувань, привернути увагу до людської особистості під час війни: наприклад, Імперський військовий музей у Лондоні, Великобританія, засн. 1917 р.; Національний військовий музей в Единбурзі, Великобританія, засн. 1933; Національний музей військової історії в Софії, Болгарія, 1916. Стрімка активізація музеєфікації війни, концептуальне переосмислення цього процесу припали на другу половину XX ст. Феномен Другої світової війни, суспільний інтерес до проблеми пам'ятання, прощення і примирення, необхідність подолання травми, пов'язаної з війною, усвідомлення необхідності створення механізму запобігання воєн у майбутньому, з одного боку, низка локальних збройних конфліктів (Арабо-ізраїльські війни, Війна в Афганістані (1979–1989), Перша (1946–1954) та Друга (1959–1975) індокитайські війни – з іншого,

засвідчили важливу роль музеїв у фіксації та інтерпретації війни, формуванні історичної пам'яті, суспільних поглядів і переконань, спрямованих на демілітаризацію, пацифікацію і гуманізацію. Це стимулювало появу численних музеїв і виставок, присвячених війні.

За профілем військові музеї належать до категорії історичних. Їх, своєю чергою, можна класифікувати на основі різних критеріїв. За функційним призначенням та обсягом колекцій військові музеї поділяють на: 1) загальні: репрезентують широкий хронологічний період від найдавніших часів до сьогодення; наприклад, Військовий музей у Валенсії (Іспанія), Національний військовий музей у м. Валетта (Мальта), Канадський музей війни в Оттаві, Музей армії в Парижі (Франція) та ін.; 2) спеціалізовані: акцентують увагу на певному періоді, роді збройних сил або конкретній події; наприклад, Музей Жана та Деніс Летай «Бюлкур 1917» у Бюлкурі (Франція), Музей Першої світової війни в м. Перрон (Франція), Музей руху опору в Амстердамі (Нідерланди), Національний музей Другої світової війни в Новому Орлеані (США), Музей військової медицини в Мадриді (Іспанія), Музей Почесного легіону в Парижі (Франція), Музей Королівських ВПС у Лондоні (Великобританія) та ін. За типом експонатів і тематикою експозицій (профілем) військові музеї діляться на: 1) військово-історичні: зберігають різні артефакти, документи, свідчення, пов'язані з військовою історією загалом; наприклад, Данський військовий музей у Копенгагені, Військовий музей Тронгейма (Норвегія), Оклендський військово-історичний музей (Нова Зеландія), Національний військово-історичний музей України та ін.; 2) військової техніки, технологій та історії окремих установ, пов'язаних із війною; наприклад, Музей Ланге Макса (Бельгія), Музей військового зв'язку і електроніки в Кінгстоні (Канада), Музей бронетехніки Парола (Фінляндія), Полтавський музей дальньої і стратегічної авіації (Україна), Музей ракетних військ стратегічного призначення (Україна), Музей миротворця В-36 (США); 3) меморіальні: присвячені видатним військовим діячам, Героям, жертвам чи місцям, що

відіграли важливу роль у збройних конфліктах; наприклад, Музей Аушвіц-Біркенау в м. Освенцім (Польща), Музей Варшавського гетто (Республіка Польща), Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» (Україна), Музей атомної бомби в Нагасакі (Японія), Музей воєнного дитинства в м. Сараєво (Боснія і Герцеговина), Музей табору Еден та Військові Кімнати Черчілля в Лондоні (Великобританія) та ін.

Традиції МВ в Україні беруть свій початок ще від початку ХХ ст. Перебування українських територій у складі інших держав, ігнорування їх керівництвом процесів меморіалізації і коменорації українців, що брали участь у Першій світовій війні, негативно вплинули на МВ, яка здійснювалася і фінансувалася винятково завдяки громадській ініціативі. Активно долучилися до збору артефактів, документальних свідчень, створення художньо-мистецьких творів про війну її безпосередні учасники і сучасники, зокрема колишні вояки Легіону Українських січових стрільців (УСС), Української галицької армії (УГА), армії Української Народної Республіки (УНР). З метою збереження пам'яток стрілецтва ще в 1914 р. був створений фонд УСС, що зосередив діяльність на укомплектуванні спеціальної збірки Українського військового музею. Формування її розпочалося вже 1915 р. Експозиції, присвячені участі українців у Першій світовій війні, були представлені на «Військовій виставці» у Відні (1916), першій виставці Українського Січового Стрілецтва у Львові (1918), виставці «УСС 1914–1934 рр.» (1934). Зібрані експонати склали основу Відділу історично-воєнних пам'яток в Музеї НТШ (1936), а відтак – окремого Музею історично-воєнних пам'яток у Львові (1937–1939).

У другій половині ХХ ст. МВ стала важливою складовою меморіальної політики в УРСР, формування радянської ідеології та ідентичності. А музеї та експозиції були покликані героїзувати і глорифікувати подвиг (невідомого) радянського солдата, перемогу у Другій світовій війні, велич СРСР (наприклад, Музей партизанської слави у с. Нерубайське Одеської обл., Національний музей історії

Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, Музей-меморіал героїчної оборони Одеси, Музей підпільно-партизанського руху на Миколаївщині в 1941—1944 роках тощо).

Проголошення незалежності України внесло корективи у процес музеєфікації війни, з одного боку, посиливши інтерес до національно-визвольної боротьби українців у ХХ ст., відтак стимулюючи заснування і функціонування музеїв, присвячених цій темі (Музей-криївка УПА у с. Басівка Львівської обл., Музей визвольної боротьби та Музей генерал-хорунжого УПА Романа Шухевича (відділи Львівського історичного музею), Івано-Франківський обласний музей визвольної боротьби імені Степана Бандери та ін.). З іншого – поглибивши географічну поляризацію (Захід – Центр – Схід), ідеологічну заангажованість музеїв у ставленні до радянського воєнного минулого від репрезентації «незручних» тем (голодомори, Голокост, історія УПА, репресивна політика радянської влади, депортації тощо) і декомунізації до цілковитого толерування радянських ідеологем про Другу світову війну.

Російсько-українська війна, пов'язані з нею події, героїзм і подвиги українських воїнів, успішні військові операції, трагедія руйнувань населених пунктів, загибелі мирного населення внесли значні корективи в процес музеєфікації війни, трансформацію його цілей і завдань, створення чи оновлення правового обґрунтування діяльності (Закони України «Про охорону культурної спадщини» № 1805-III від 30.08.2025 р. та «Про музеї та музейну справу» № 249/95-ВР від 28.08.2025 р.; Інструкція з організації діяльності військових музеїв, музеїв (кімнат) бойових традицій у Збройних Силах України, затверджена наказом Міністерства оборони України № 374 від 10.07.2019 р.), а також імплементацію нових ціннісних орієнтирів у роботі музеїв у відповідній нормативній базі. Війна, зокрема її інформаційно-гібридна складова, спонукала переосмислення і зміну традиційних функцій музеїв, які почали трактувати не лише як місце збереження та експонування історично-культурних пам'яток чи місце проведення дозвілля. По-перше, музеї перетворилися

на інструмент фіксації, хронологічної деталізації російсько-української війни, консервації максимально об'єктивної інформації про неї, документування воєнних злочинів для майбутнього правосуддя. По-друге, завдяки фондовій та експозиційній діяльності музеї стали своєрідними свідками війни, які можуть репрезентувати різні її аспекти, в різних ракурсах, із точки зору різних соціальних груп (воїнів і цивільних, жертв і героїв, чоловіків і жінок, дітей і дорослих та ін.). По-третє, музеї стали середовищем колективного проживання трагічних і героїчних епізодів, сторінок минулого, повноцінними інститутами історичної пам'яті, меморіалізації, комеморації та згуртування громад. МВ – важлива складова меморіалізації. Дозволяє максимально укомплектувати фонди, зібрати численний і різноплановий матеріал (матеріальні пам'ятки, мемуари, свідчення, фото- і кінодокументи тощо), інтерпретувати його у формі експозицій, привертаючи увагу громадськості до проблеми війни, водночас створюючи простір для пам'ятання подій, героїв / жертв війни. МВ сприяє консолідації суспільства, зокрема держави, громадських організацій, благодійних фондів, музейників, волонтерів, пересічних осіб, які беруть активну участь у реалізації різних проєктів, спрямованих на пам'ятання війни.

У «Методичних рекомендаціях для місцевих громад щодо пам'ятання учасників, жертв і подій російсько-української війни» (розроблених Українським інститутом національної пам'яті, Національним музеєм Революції гідності, Національним музеєм історії України у Другій світовій війні спільно з партнерами) МВ розглядають як важливу складову меморіалізації, а музей – як «місце пам'ятання минулого і сучасного заради майбутнього», місце згуртування громади. Детально проаналізовано загальні засади комплектування фондів і створення музейних експозицій, пов'язаних з війною, їх особливості в умовах сьогодення, мету, завдання та принципи. У рекомендаціях вказано на важливості досягнення ефекту соціальної взаємодії і співучасті відвідувачів, використання для цього в експозиціях імерсивних, інтерактивних і мультимедійних зон.

Основні напрями музеєфікації російсько-української війни:

1) проведення і оприлюднення наукових досліджень, спрямованих на переосмислення радянських ідеологем, створення нових наративів, реекспозиції у краєзнавчих, історичних музеях та музеях, що висвітлюють події Другої світової війни як складова політики декомунізації. Яскрава ілюстрація цих перетворень – діяльність одного з найбільш відвідуваних – Національного музею історії України у Другій світовій війні. Після 2014 р. він, інформуючи через різні заходи про перебіг воєнних дій, перетворився на потужний осередок фіксації та меморіалізації війни. Музей організував кілька масштабних виставкових проєктів («Україна. Реалії сучасної війни» (2015–2016), «Український Схід» (2017–2019) та ін.), що привертати увагу до війни, спонукали до колективних та індивідуальних рефлексій над її причинами, перебігом, перспективами, долями людей, вшануванням пам'яті героїв. Одночасно організовуються тимчасові тематичні виставки, присвячені різним аспектам війни, зустрічі з учасниками бойових дій, перегляди документальних фільмів, презентації книжок. На початку повномасштабного вторгнення працівники музею, попри небезпеку, активно документували події в польових умовах (у Києві і деокупованих населених пунктах Київщини), а зібраний матеріал став основою для масштабної виставки «Україна – розп'яття», що здобула Міжнародну премію Museum and Heritage Awards (2023). У 2014–2019 рр. проведено масштабну реекспозицію у Національному військово-історичному музеї України. 2015 р. оновлено експозицію Музею воєнної розвідки ГУР Міністерства оборони України;

2) перейменування установ у рамках політики декомунізації: наприклад, Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. на Національний музей історії України у Другій світовій війні (2015 р.); Національного музею-заповідника «Битва за Київ у 1943 році» на Національний музей-заповідник української військової звитяги (2023); Музею підпільно-партизанського руху на Миколаївщині в 1941–1944 рр. на Миколаївський військово-історичний му-

зей (2025); Національного меморіального комплексу «Висота маршала І.С. Конєва» разом із Музеєм «Харківщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» (сmt Солоницівка, Дергачівського р-ну Харківської обл.) на Національний музей воєнної історії Слобожанщини (2025) та ін.;

3) створення тимчасових і постійних експозицій, присвячених російсько-українській війні, Революції гідності у вже діючих історичних, історико-краєзнавчих і краєзнавчих музеях чи інших локаціях: наприклад, «Блокпост пам'яті» (тимчасова, пересувна виставка, відкрита 20 квітня 2016 р. у Технічному лиціє м. Києва з ініціативи голови Міжнародної асоціації дослідників фортифікації «Цитадель» та волонтера місії «Евакуація-200»; згодом експонувалася у Запоріжжі, Дніпрі, Чернігові та інших містах; діяла до 2018 р., головні експонати – персональні речі воїнів, що загинули під час російсько-української війни); Виставка знищеної російської військової техніки на Михайлівській площі у Києві (постійно діюча, відкрита 21 травня 2022 р.); «Присутність. Докази агресії російських військ на території України» – документальна виставка доказів артефактів про присутність військ РФ на території України (тимчасова, діяла 21–28 лютого у м. Києві на Михайлівській площі); «10 років російсько-української війни» (тимчасова, діяла від 28 червня до 15 липня 2024 р. у Первوماйському краєзнавчому музеї (м. Первوماйськ, Первوماйського р-ну Миколаївської обл.), організована спільно з філією Національного військово-історичного музею України – музеєм Ракетних військ стратегічного призначення; «“Айдар”. 10 років» (тимчасова, діяла від 10 травня до 28 жовтня 2024 р. у Національному музеї історії України в Другій світовій війні (НМІУДСВ, Музей війни), присвячена історії батальйону «Айдар», охоплює період від його заснування, функціонування як добровольчого формування до постійного підрозділу ЗСУ); «Сталева доблесть» (тимчасова, діяла 4–17 березня 2025 р. у НМІУДСВ, фотовиставка техніки, що допомагала стримувати наступ ворога); «Із полум'я зродились» (тимчасова, пересувна, діяла 4–29 квітня 2024 р. у Львівському історичному музеї, згодом

в інших містах; представлені особисті речі військових, медиків, волонтерів); «FOR FREEDOM» (тимчасова, діяла від 28 лютого до 10 квітня 2025 р. у НМІУДСВ; присвячена іноземцям, що воюють у лавах ЗСУ); «Азовсталь: нові сенси» (тимчасова, діяла від 24 лютого до 9 березня 2023 р. у Національному музеї історії України з ініціативи ГО родин загиблих захисників «Серце назовні»); «24.02» (тимчасова, діяла 7–23 березня 2023 р. у НМІУДСВ; акцентувала увагу відвідувачів на особистостях: захисників, зокрема пілотів, що склали збірний образ «Привид Києва», героїв України, цивільних (добровольців, волонтерів, людей старшого покоління, які переживають другу війну), «...за межею свого рідного краю», виставка про оборонну операцію ЗСУ в Курській обл. (2024, НМІУДСВ) та ін.;

4) виставкова діяльність, присвячена російсько-українській війні, за кордоном: виставка на тему війни в Україні в Танковому музеї в Бовінгтоні (Великобританія, від 11 травня 2025 р. до 2027 р.); виставка «Військові історії. Україна поруч» у Національному військовому музеї Нідерландів (відкрита 3 жовтня 2024 р., основа експозиції – світлини нідерландського художника Едді ван Весселя, зроблені на початку повномасштабного вторгнення в Україну); організовані НМІУДСВ виставки: «Битва за Україну» у Ризі (Латвія, 2023), «Україна – розп'яття. 365...» у Таллінні (Естонія, 2023), «Україна. Розп'яття. Трибунал» у Нью-Йорку (США, 2023), експонатами яких стали фото-, аудіо- та відеофіксації свідчень російських злочинів, артефакти, зібрані упродовж 2022 р. польових експедицій до щойно деокупованих українських населених пунктів на Київщині, Чернігівщині, Харківщині, Донеччині та Херсонщині; низка виставок, організованих Музеєм воєнного дитинства в Страсбурзі, Празі, Бухаресті, Хейсвейку, Брюсселі, Осло, Белграді);

5) відкриття: а) нових стаціонарних (державних, муніципальних, приватних) музеїв: Музей російсько-української війни «У Діда» в м. Павлоград Дніпропетровської обл.; Патріотичний музей АТО/ООС у м. Черкаси, приватний,

почав функціювати 28 березня 2018 р. з ініціативи волонтера (а від 2022 р. добровольця, офіцера 118-ї бригади) Олексія Святенка, який власним коштом фінансує установу; приватний музей зброї «Штурм» у Львові, заснований 14 березня 2020 р. волонтером-добровольцем Володимиром Правосудовим; Музей російсько-української війни в м. Вишневе Бучанського р-ну Київської обл. відкритий 27 квітня 2023 р., функціює на громадських засадах; Волонтерський музей у м. Горохів Луцького р-ну Волинської обл. (приватний), організований волонтером Віталієм Гладуном, функціює на громадських засадах у приміщенні спілки учасників АТО «Щит»; Музей російсько-української війни у м. Сокиряни Чернівецької обл. (муніципальний, 2020); Збаразький музей російсько-української війни (муніципальний, 2021); Музей російсько-української війни у Кривому Розі (до травня 2022 р. – «Музей Героїв АТО»); Музей «Громадянського подвигу Дніпропетровщини у подіях АТО» («Музей АТО») в Дніпрі (2016); б) пересувного музею «100000 “хороших” москаликів» у Рівному (2023), заснованого благодійним фондом «Відповідальні Українці»; більшість експонатів передано волонтерами і учасниками бойових дій; музей тимчасово функціював на базі вантажівки «Star»; в) окремих музеїв і музеїв-кімнат в освітніх закладах, державних органах, військових частинах, установах: Музей «Гідність та Честь українців» у СЗШ № 110 м. Києва; Військово-історичний музей у Чернігівській школі № 34; Музей російсько-української війни Національного університету оборони України; Музей бойових традицій у Військовому інституті танкових військ Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»; Музей, присвячений командирові авіаційної ескадрильї 40-ї бригади тактичної авіації ЗСУ, Герою України (посмертно) полковнику В'ячеславу Єрку в спеціалізованій школі № 2 м. Києва; г) відокремлених філій у вже відкритих музеях: Музей воєнного дитинства в Києві (філія однойменного музею в Боснії (2020), основні напрями діяльності: документування дитячих досвідів російсько-української війни, збір колекцій, виставкова діяльність в

Україні та за кордоном); Музей війни в Мукачівському історичному музеї (2024); Музей мужніх (відокремлений підрозділ Вінницького краєзнавчого музею (2020)) та ін.;

б) створення віртуальних (цифрових) музеїв і виставок; використання інноваційних підходів, цифрових технологій і концептуальних рішень значно розширило можливості музеєфікації війни, сприяло появі нових, унікальних проєктів, покликаних задокументувати російсько-українську війну, зафіксувати її через сприйняття, світовідчуття, осмислення, досвід особистостей чи навіть соціальних груп. Це і окремі віртуальні музеї (Музей «Голоси мирних», який зосередив діяльність на документуванні історій мирних людей, що постраждали від російсько-української війни; Віртуальний музей російської агресії, заснований Українським інститут національної пам'яті спільно з партнерами (2021); онлайн-проєкт «Музей фрагментів війни», який функціонує на онлайн-платформі, де представлені особисті речі людей, законсервовані у кубі епоксидної смоли (2022); Міжнародний проєкт «Діти проти війни» та VR-музей про війну, експонатами якого є дитячі малюнки та «его-документи»; крізь призму дитячої творчості спонукає глядачів до співпереживання, рефлексій над травматичним дитячим досвідом руйнування, болю і страху (2022); Віртуальний Музей пам'яті війни (2022), покликаний максимально задокументувати і оприлюднити для відкритого доступу руйнування на Київщині під час російської окупації; проєкт «Війна впритул» – VR-музей війни, який за допомогою кругових панорам у форматі 360°, відео з дронів та 3D-моделювання в деталях фіксує масштаби руйнувань українських населених пунктів під час війни (2022) та ін.

Джерела та література: Кузнецова Л., Кушнар'єв І. Віртуальні музеї як засоби збереження історичної пам'яті в умовах війни. *Питання культурології*. 2024. № 43. С. 42–155; Фененко А. *Віртуальна музеалізація як засіб збереження культурної пам'яті*. Харків, 2021. URL: https://ic.ac.kharkov.ua/nauk_rob/specrada/specrada/old_2021/Fenenko/disFenenko.pdf; Hacker B., Vinning M. Military Museums and Social History. In: *Muchitsch, W.*

(ed.). *Does War Belong in Museums? The Representation of Violence in Exhibitions*. Bielefeld, 2013. P. 41–62; Olzacka E. War and ‘museum front’ in a digital era: The Ukrainian War Museum during the Russian invasion of Ukraine. *Media, War & Conflict*. 2024. Vol. 17. Issue 1. P. 98–115; Winter J. Museums and the Representation of War. *Museum & Society*. 2015. Vol. 10. No. 3. P. 150–163.

Наталія Мисак

МУРАЛ, СТІНОПИС. Твір монументального живопису, створений на стаціонарній поверхні (стіни і фасади житлових будинків, промислових споруд), із характерною сюжетною композицією і складною технікою виконання. Від початку російсько-української війни мурали стали однією з найпоширеніших форм стихійної (народної) меморіалізації Героїв / жертв війни, а також незламності, стійкості і боротьби українського народу проти ворога. Ініціаторами і спонсорами створення таких місць пам’яті, зазвичай, є родичі, близькі, побратими загиблих воїнів чи цивільного населення, громада населеного пункту, митці, громадські організації, благодійні фонди. Головна концепція муралів – привернути увагу громадськості, зокрема світової, до трагізму війни, незламності, волелюбності, патріотизму українців у протистоянні з ворогом, закарбувати постаті Героїв у мнемонічному просторі міст, де вони народилися, зростали, працювали, людей, що жили поруч із ними. Мурали фіксують пам’ять про війну, окремі події і конкретних людей, консолідують громаду і народ, є носіями певних інформаційних меседжів для майбутніх поколінь.

Першим стінописом, присвяченим темі війни і полеглих жертв, став мурал із зображенням Героя України, одного з перших загиблих під час Революції гідності – С. Нігояна, що з’явився на початку липня 2015 р. на будинку поблизу Скверу Небесної Сотні в Києві (автор – португальський стріт-артист Алешандре Фарту (Alexandre Farto), псевд. VHSLS).

Символічно-образна інтерпретація муралів на воєнну тематику різноманітна: від персоналізованих і збірних зображень загиблих Героїв, алегоричних образів (сво-

бода, незламність, сила духу, солідарність, опір та ін.) до патріотичних мотивів. Найбільше стінописів із зображеннями полеглих у боротьбі воїнів було створено у 2024 р., що пов'язано з організаційною, фінансовою, концептуальною спроможністю ініціаторів, відносною суспільною прийнятністю, а також відсутністю юридичних перепон. Мурали присвячені українській захисниці Яні Червоній у Харкові (авт. Ірина Водолаз); Героєві України Олегові Фадеєнкові («Малиш») у Первомайську (авт. група KAILAS-V); Героєві України Олександрові Мацієвському в Києві (авт. французький художник Крістіан Ґуемі); срібному чемпіонові світу з кікбоксингу Русланові Пісковому («Варяг») у Києві; Юрієві Руфу та Олегові Христенку у Львові; Тарасові Бобаничу («Хаммер») у м. Стрию Львівської обл.; Віталієві Трухану («Біцуха») у Чернігові (авт. Дмитро Адерихо); Олександрові Біліку («Топаз») у Вінниці та ін. Такі стінописи стилістично однотипні, становлять портретні зображення чи постаті у повен зріст, здебільшого на жовто-блакитному тлі. Від початку повномасштабного вторгнення з'являються «збірні» мурали на честь окремих підрозділів, подвигів, героїзму українців, які роблять свій внесок у боротьбу з ворогом: стінопис «Мудрий панує над зірками», що вшановує роботу Головного управління розвідки та військові успіхи Сил оборони під час операцій на Чорному морі (авт. Володимир Манжос); мурали на честь полеглих бійців полку «Азов» у Києві, військових медиків у Вінниці, волонтерів та рятувальників у Києві, рятувальників у Бородянці на фасаді 31-ї Державної пожежно-рятувальної частини міста (авт. Віталій Вороний). Частина стінописів присвячена антивоєнній тематиці. Із-поміж них – «Портрет авдіївської вчительки М. Марченко» (2016 р., м. Авдіївка, авт. Гвідо Ван Хелтен), «Свобода» (2016 р., м. Київ, авт. Alex Maksiov), «Громада щасливих людей» і «Бахмут – місто, відкрите для добра» (2020 р., м. Бахмут, авт. харківська група KAILAS-V), кілька антивоєнних муралів італійського вуличного художника Сальваторе Бенінтенде (псевд. TVBoy) у Бучі та Ірпені (2022 р.), «Арка мистецтв» (2023 р., м. Ірпінь,

авт. американсько-мексиканський художник Роберто Маркес), Мурал єдності (2023 р., м. Скалат Тернопільської обл., авт. Катерина Рудакова та Дарія Прохорчук) та ін.

Авторами стінописів є: а) митці (українські: Олександр Корбан, Костянтин Качановський, Володимир Манжос (псевд. WaOne), Андрій Ковтун, Віталій Гідеван (псевд. Gidel), Олена Нойна (псевд. Noyna), Ірина Водолаз, Alex Maksiov, Анастасія Худякова, Ігор Матроскін, іноземні: італійці Manu Invisible, Сальваторе Бенінтенде (псевд. TVboy), француз Крістіан Гемі (Christian Gemi Bandit, псевд. C215), американці Джонні Ешбоу (John Ashbough, псевд. Джонні) і Трістан Джордж (Tristan George, псевд. Bandit), англієць Бенксі, німці Боббі Серрано (Bobbie Serrano) і Томас Баумгертель Bananensprayer); б) мистецькі групи і об'єднання (KAILAS-V, Soul, MURAL MARKET); в) пересічні громадяни.

Повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 р. і героїчний спротив українського народу зумовили появу муралів на тему російсько-української війни в різних країнах світу. Такі мурали покликані привернути увагу іноземців до подій в Україні, зафіксувати біль, страждання, втрати, незламність духу і боротьбу українців за свою незалежність. Це, наприклад, зображення прощання українського військового з коханою на стіні Литовської військової академії у Вільнюсі авторства Лінаса Казюльоніса (Linas Kaziulionis); робота британського вуличного художника My Dog Sighs на одній із вулиць Уельсу із зображенням ока людини, яка бачить вибухи у Києві; стінопис «Моліться за Україну» (Pray for Ukraine) Стіва Дженкса (Steve Jenks Jenkins) у м. Ланеллі (Велика Британія); мурал «Відсутній» у Берліні про українців, що втратили рідних і близьких на війні; стінопис «Смуги свободи» (The Stripes of Freedom) у Відні, авторства українця Микити Кравцова та француза Венсана Паронно (Vincent Paronnaud); мурал на будівлі на розі 1-ої авеню та 14-ї вулиці у Нью-Йорку, на якому три знакові пам'ятки (Статуя Свободи, Крайслер-Білдінг і Емпайр-Стейт-Білдінг), символічно утворюють тризуб (робота Сашка Даниленка);

два мурали в Парижі: «Україна в дії» (*L'Ukraine en marche*) вуличного митця, що працює під псевдонімом Seth, та «Хай живе український спротив!» (*Vive la résistance ukrainienne!*) біля Центру сучасного мистецтва «Centre Pompidou» Микити Кравцова тощо.

Великий суспільний попит на мурали, стрімке зростання їх кількості, стихійність і хаотичність появи спонукали суспільну дискусію щодо необхідності напрацювання методологічної бази меморіалізації війни, чітких принципів створення стінописів. Найбільш критикованими недоліками муралів є домінування зовнішньої форми на суттю, очевидна втрата функцій призначення, поступова маргіналізація таких місць пам'яті, їх комерціалізація. Різне сприйняття громадянами мистецької і естетичної цінності творів, часто суспільна резонансність, узгодженість із культурно-історичними ансамблями міст, «непрозора» процедура ухвалення рішень про створення стінописів без попередніх узгоджень із мешканцями будинків та експертним середовищем зумовили необхідність юридичного врегулювання цього питання на рівні територіальних громад і держави загалом. У Києві вперше з-поміж українських міст було розроблено зрозумілу і відкриту процедуру мистецького оформлення міського середовища у формі нанесення монументальних розписів, а 4 липня 2024 р. затверджено на пленарному засіданні III сесії Київської міської ради. Вирішення питання створення стінописів було покладено на консультативно-дорадчий орган – Комісію з питань погодження ескізів і локацій розміщення монументальних розписів (муралів) у Києві, до складу якої увійшли 5 представників від міської влади та 6 незалежних експертів.

Наступною спробувала врегулювати питання розташування стінописів Харківська міська рада. Рішенням її виконавчого комітету від 24 лютого 2025 р. № 95 були затверджені «Правила нанесення написів, стінописів, зображень, монументальних розписів (муралів), графіті на зовнішні поверхні будинків, будівель та споруд у місті Харкові». Згідно з цим нормативним документом, врегулювання

питань із дозволами на створення муралів належить до сфери компетенції спеціально створеної розпорядженням міського голови постійної Експертної комісії з розгляду художньо-естетичних концепцій, ескізів та визначення місць для розміщення написів, стінописів, зображень, монументальних розписів (муралів) і графіті в місті Харкові. У Дніпрі, попри заборону створення настінних малюнків, існують винятки, окреслені у спеціальному Меморандумі про художнє вуличне мистецтво, укладеному між владою міста і митцями. Цей документ унормовує процедуру отримання консультацій щодо створення муралів від головного архітектурно-планувального управління, а також визначає перелік об'єктів міської інфраструктури (підпірні стінки, бетонні огорожі за межами центральної частини міста, глухі стіни, які не є частиною історичної забудови та ін.), на яких дозволено створювати графіті і мурали. В інших обласних і районних центрах станом на вересень 2025 р. відсутня чітко виражена законодавча процедура погодження розміщення стінописів.

Джерела та література: Отрішко М. Мурали міста як форма інформаційного спротиву російській агресії. *Український інформаційний простір*. 2023. Ч. 11. С. 264–276. URL: <http://ukrinfospace.knukim.edu.ua/article/view/279708/274301>; Прокопович Т.А., Галькун Т.Д. Живопис в умовах воєнного часу. Як змінилося мистецтво під час війни – колористика, тенденції, сюжет. *Актуальні проблеми розвитку українського мистецтва: культурологічний, мистецтвознавчий, педагогічний аспекти*. Луцьк: ВНУ імені Лесі Українки, 2022. С. 99–102; У Києві затвердили порядок створення муралів. *Офіційний портал Києва*, 4.07.2024. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/u_kiyevi_zatverdili_poryadok_stvorennnya_muraliv/; Федоренко С., Бутко Л., Осадчий В. Український мурал періоду російсько-української війни: проєктний та соціокультурний вимір. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 64. Т. 2. С. 136–143; Худякова А.Г. Антивоєнні мурали в Україні та світі під час російсько-української війни. *HUDPROM: The Ukrainian Art and Design Journal*. 2023. № 1. С. 193–205. URL: <https://hudprom.org.ua/index.php/hp/article/view/16/43>; Шеменьова Ю.В. Мурали Укра-

іни у світовому стріт-арті: формотворення, пластичне моделювання, художньо-образні особливості: дис. ... докт.філософії. Київ, 2021.

Наталія Мисак

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПАНТЕОН, Пантеон героїв.

Форма символічного об'єднання певного кола особистостей у сукупність національних героїв, практично втілена у монументальній споруді чи в комплексі споруд або загальній концепції метафоричної зали слави для визначних постатей держави і нації. Національний пантеон (НП) є об'єктом загального вшанування та одним із основних елементів у формуванні національної пам'яті. Мета НП – увічнити пам'ять про людей, які відіграли важливу роль у становленні і розвитку державності, національній історії загалом. Як правило, пантеони вшановують визначних державних, військових і релігійних діячів, політиків, монархів, науковців, митців, героїв, що відали своє життя в боротьбі за свободу і незалежність держави.

Історичним прообразом НП є давньоримський храм Пантеон, споруджений у I ст. н.е. у Римі як «храм усіх богів». 609 р., за вказівкою папи Боніфация IV, був перебудований на християнський храм та освячений на честь Діви Марії і усіх мучеників; це місце спочинку 15 відомих історичних постатей Італії, зокрема художника Рафаеля Санті, королів Віктора Еммануїла та Умберто I із дружиною Марією Савойською та ін. Традиція спорудження пантеонів характерна для багатьох країн, причому в деяких із них таких пам'ятних місць декілька: Склеп національних пророків (крипта Базиліки Св. Станіслава і Св. Вацлава на Вавелі), Крипта заслужених на Скалці (або Пантеон заслужених у Кракові) і Пантеон великих поляків у Варшаві (Республіка Польща); Вестмінстерське абатство (Великобританія); Собор Св. Женев'єви в Парижі (Франція); Пантеон Іспанії в Мадриді, Пантеон інфантів (усипальниця іспанських монархів) в Ескоріальському монастирі поблизу Мадрида та Пантеон видатних мореплавців у м. Побладо-Наваль-де-

Сан-Карлос в провінції Кадіс (Іспанія); Собор Св. Стефана у Відні (Австрія); Валгалла поблизу м. Регенсбург (Німеччина); Національний пантеон у Лісабоні (Португалія); Пантеон діячів національного відродження Болгарії в м. Русе; Чеський Пантеон в Національному музеї в Празі; Національний пантеон Венесуели в Каракасі; Пантеон Вітчизни та Свободи в м. Бразиліа (Бразилія); Пантеон Сабуртало в Тбілісі (Грузія) та ін.

На початках переважала традиція спорудження пантеонів у вигляді храмових крипт, а від пізньомодерного часу – в окремих, спеціально спроектованих і відведених для цього спорудах меморіального значення. Пантеон може складатися з реальних (наприклад, Собор Св. Женев'єви в Парижі, Національний пантеон Венесуели, Пантеон діячів національного відродження Болгарії) чи із символічних поховань (кенотафів) визначних особистостей, меморіальних таблиць, пам'ятників (барельєфів, погрудь, стел тощо) на їхню честь (Пантеон Вітчизни та Свободи в Бразилії, Чеський Пантеон в Національному музеї Праги, Валгалла поблизу м. Регенсбург та ін.). Часто характерним є поєднання всіх перерахованих елементів: Пантеон видатних мореплавців в Іспанії, Національний пантеон в Лісабоні, Вестмінстерське абатство.

Ідею створення українського НП активно обговорювали на початку ХХ ст. по обидва боки р. Збруч. Інтерес до закладення НП зріс після перепоховання в березні 1918 р. Героїв Крут на Аскольдовій могилі в Києві. Однак не вирішеним було питання його розташування. Неофіційним пантеоном вважали Царський (тепер Маріїнський) парк, де було поховано чимало Героїв і жертв Української революції 1917–1921 рр. (переважно у братських могилах). Після поразки Директорії більшовики перетворили його на місце вшанування учасників січневого повстання 1918 р., а у 1934 р. остаточно знищили. У 1920-х рр. питання про створення пантеону було актуальним і в Галичині. Члени Наукового товариства ім. Шевченка і редакція видавництва «Червона Калина» опублікували низку розвідок про могили українських князів, гетьманів, визначних діячів, зокрема на

еміграції, звертаючи увагу громадськості на необхідність їх гідного вшанування. Втілити ідею через різні обставини (брак фінансування; відсутність державної підтримки з боку II Речі Посполитої; розташування більшості поховань визначних українців або на території УРСР, або за кордоном та ін) не вдалося.

Після Другої світової війни будь-які спроби розпочати створення НП (наприклад, Козацького пантеону на о. Хортиця у 1965 р., куди мали перепоховати кошових отаманів Івана Сірка, Петра Калнишевського та Йосипа Гладкого) наштовхувалися на активну протидію радянської влади, яка вбачала в українських історичних постатях вияви «буржуазного націоналізму». Глорифікацію українських героїв дублювали вшануванням більшовицьких вождів, визначних діячів російської культури і полеглих на війні радянських воїнів.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. ініціатива відродження ідеї створення Пантеону національної слави України належала Всеукраїнському товариству політичних в'язнів і репресованих. Воно також почало здійснювати перші кроки в цьому напрямі, організувавши перепоховання в Україні закатованих у Сибірі жертв радянського терору, експедиції в місця розташування таборів ГУЛАГу, а також на територію Румунії в пошуку могили гетьмана Івана Мазепи. Формою реалізації задуму мав стати меморіальний комплекс на Володимирській гірці в Києві для увічнення визначних постатей національної історії від княжих часів до сучасності. Широкий резонанс цієї ідеї спонукав науковців і громадських активістів розпочати дослідження, збір і фіксацію інформації про місця поховання визначних українців, особливо за кордоном.

Значне зацікавлення створенням НП припадає на початок 2000-х рр. Приводом до цього стало руйнування (наприклад, поховання історика Наталії Полонської-Василенко, письменника Леоніда Мосендза, підполковника армії УНР Миколи Зайчишина), а також загроза ліквідації (через недогляд могил) низки видатних українців за кордоном.

Черговим стимулом до активного суспільного обговорення проблеми стали Революція гідності і початок російсько-української війни. Найбільш дискусійні аспекти НП: 1) форма його реалізації (некрополь із перепохованнями визначних особистостей; символічний меморіал, що за допомогою різних меморіальних знаків вшановує пам'ять про героїв чи меморіальний простір, що складається з реальних і символічних поховань тощо); 2) критерії відбору осіб, що увійдуть до НП; 3) кого (визначних державних діячів, науковців, митців, воїнів) чи що (певні моральні якості, людські чесноти) повинен возвеличувати НП; 4) хронологічні рамки (від князівських часів до сьогодення чи лише охоплювати період сучасності); 5) місце розташування.

Нормативно-правову базу створення НП склали Укази Президента України від 23 вересня 2005 р. «Про створення меморіального історико-архітектурного комплексу «Алея видатних діячів України»» (№1333/2005) від 25 лютого 2008 р.; «Про невідкладні заходи щодо розвитку міста Києва» (№ 157/2008) (передбачав опрацювання питання щодо спорудження у м. Києві Меморіалу пам'яті борців за незалежність України) від 26 серпня 2015 р.; «Про заходи щодо створення меморіалу українських героїв» (№ 508/2015) та від 14 січня 2020 р. «Про внесення змін до Указу Президента України від 26 серпня 2015 р. № 508 та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Президента України» (№ 9/2020). Створення в центральній частині столиці України Українського НП (Меморіального комплексу) закріплено постановою Верховної Ради України від 13 січня 2015 р. «Про увіковічнення пам'яті Героїв України, які віддали своє життя за свободу і незалежність України» (№ 97-VIII). Здійснення заходів зі створення Українського НП у м. Києві також передбачено розпорядженнями Кабінету Міністрів України від 03 червня 2020 р. «Про утворення Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів із створення меморіалу українських героїв» (№ 664-р) та від 20 січня 2021 р. «Про заходи з увічнення пам'яті захисників України на період до 2025 року» (№ 37-р).

У 2016–2018 рр. Український інститут національної пам'яті розробив, а протягом 2020–2022 рр. допрацював «Проект концепції Меморіалу українських героїв», де визначено основні засади створення і функціонування загальнонаціонального пантеону. У роботі над документом взяли участь науковці, журналісти, митці, музейники, представники державних установ і громадських організацій, а найбільш дискусійні питання були винесені на відкрите обговорення (Круглий стіл «Поховання видатних українців закордоном: проблеми і виклики», 2 червня 2016 р. і дискусія «Навіщо Україні національний пантеон?» на Форумі видавців, 17 вересня 2016 р.). За задумом розробників, Меморіал повинен стати багатофункційним культурно-історичним і ландшафтним комплексом для увічнення видатних особистостей, які зробили винятковий внесок у розбудову Української державності. Водночас це сакральне місце, що уособлюватиме прагнення українців до свободи і незалежності, гуртуватиме живих довкола пам'яті про минуле. Головне його призначення – консолідація і примирення представників різних політичних поглядів, світоглядних концепцій, віровизнань чи етнічних груп навколо ідеї незалежності України. Після презентації проєкту робоча група продовжила розробку його найбільш дискусійних моментів. Зокрема було визначено структурні елементи НП: поховання, каплиця, ротонда або колонада з бойовим прапором, церемоніальна площа з скульптурними елементами. Також обґрунтовано необхідність чіткого розмежування НП і Національного військового меморіального кладовища (ідею про їх об'єднання обстоювало Міністерство культури та інформаційної політики України на чолі з О. Ткаченком). Водночас деякі питання залишаються невирішеними: процедура перепоховання визначних українців, могили яких знаходяться за кордоном, перелік постатей для увічнення, локація меморіалу. Чи не найбільш дискусійним є місце розташування майбутнього пантеону Героїв. Протягом 2017–2025 рр. розглядалися різні локації: Арка свободи українського народу (до 2022 р. – Арка дружби народів)

у Києві (2017 р., ініціатива УІНП); Національний музей історії України у Другій світовій війні (2022 р., Міністерство культури та інформаційної політики України); Аскольдова могила (2020 р., народний депутат України Оксана Савчук). Останній варіант був найбільше обґрунтований із наукової точки зору і здобув підтримку громадськості. Від 2014 р. на цій локації були встановлені меморіальні знаки для увічнення пам'яті і героїзму українських воїнів, полеглих у битвах за Донецький аеропорт, Дебальцево, Іловайськ, а також поховано двох Героїв України – майданівця Олександра Клітинського і Дмитра Коцюбайла («Да Вінчі») та кавалера ордена Данила Галицького Марка Паславського. 21 березня 2023 р. на сайті Офісу Президента України була зареєстрована петиція про створення НП на Аскольдовій могилі (автор – військова ЗСУ та керівник медичної служби «Ульф» Аліна Михайлова), яку підтримав Президент В. Зеленський. Станом на вересень 2025 р. питання локації для НП залишається невирішеним переважно через бюрократичні перепони. Петицію А. Михайлової надіслано на доопрацювання до Міністерства культури і до КМБА. Проект Постанови ВР України від 16 грудня 2020 р. «Про Пантеон національних героїв» (№ 4506), запропонований О. Савчук, майже 5 років перебував на розгляді комісій; включений до порядку денного XIV сесії ВР України дев'ятого скликання 4586-IX від 3 вересня 2025 р. Станом на вересень 2025 р. проект НП надалі перебуває на стадії розробки.

Джерела та література: Додонов Р. Національний пантеон героїв як складова історико-культурної спадщини України. *Українознавство*. 2024. № 1 (90). С. 74–88; Кондрат А. Чому Україні необхідний Національний військовий меморіал та Пантеон Героїв. *Свідомі*. 15.08.2023. URL: <https://svidomi.in.ua/page/chomu-ukraini-neobkhdni-natsionalnyi-viiskovy-memorial-ta-panteon-heroiv>; Рибаченко В. Пантеон національних героїв як складова соборної держави. *Соборність України: історія та сучасність: зб. наук. праць. Матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 19 січ. 2023 р.* / за ред. Ю.Ж. Шайгородського. Київ; Ніжин, 2023. С. 93–102; Сегеда С. До питання створення національного пантеону в Україні. *Енциклопедичний вісник України*.

2022. Вип. 14. С. 27–36; Цимбал Т. Формування українського пантеону Героїв у контексті проблеми консолідації нації. *Українознавчий альманах*. 2018. Вип. 23. С. 80–86.

Наталія Мисак

СТІНА ПАМ'ЯТІ. Форма меморіалізації Героїв / жертв війн і збройних конфліктів у XX–XXI ст., що передбачає як поіменне вшанування полеглих, так і вшанування символічного колективного образу загиблих. Як правило, представлена у вигляді фізичної (стелла, барильєф, секція стіни) або цифрової (віртуальної) структури з розташованою інформацією про загиблих. Стіна пам'яті (СП) виконує низку важливих соціальних функцій: консолідуючу, меморіальну, освітньо-виховну, катартичну, аксіологічну тощо.

У другій половині XX ст. СП була однією з найпоширеніших форм комеморації подій Другої світової війни чи Голокосту. Зазвичай їх проєктували у вигляді барильєфів, горильєфів чи інших просторово-архітектурних композицій, часто з викарбованими іменами загиблих. Прикладами такої форми меморіалізації є Стіна праведників Меморіалу Шоа в Парижі (Франція), В'єтнамський меморіал у Вашингтоні (США); Стіна пам'яті на єврейському кладовищі в м. Білгорай Люблінського воєводства (Республіка Польща) та ін. У 1968–1981 рр. тривало спорудження СП на Байковому кладовищі в Києві, яка, за задумом авторів В. Мельниченка і А. Рибачук, повинна була стати символічним образом людських втрат України у XX ст.: від революції, війн, голодомору, страт. Однак СП, як таку, що суперечить принципам соцреалізму, на етапі завершення було зруйновано (залито бетоном).

На початку XXI ст. із переосмисленням пам'яті про Другу світову війну, воєнні втрати загалом, Голокост, впровадженням нових практик комеморації відбувається концептуальна трансформація СП. Дослідження і оприявлення злочинів тоталітарних режимів у XX ст. проти людяності сформували потребу в меморіалізації жертв цих злочинів. У 2021 р. у м. Львові була відкрита СП жертв комуністичного терору мирного населення Західної України в період 1939–1941 рр., на якій на гранітних стелах викарбовані імена

замордованих НКВС в'язнів львівських тюрем. Цифровізація життєдіяльності людини також внесла корективи у процес вшанування пам'яті Героїв / жертв воєн. На зміну традиційним популярності набувають віртуальні (цифрові) форми меморіалізації; наприклад: СП «Герої битви на Бзурі» (Bohaterowie Bitwy nad Bzurą), яка увічніює загиблих вояків польської армії в битві з німецькими військами в долині р. Бзура у вересні 1939 р.; СП Героїв у США (Grateful Nation Memorial Hero Wall), яка функціонує від 2017 р. і на якій репрезентовано імена 1029 воїнів, що загинули під час різних воєн, збройних конфліктів і миротворчих акцій) на платформі неурядової організації TAPS (Tragedy Assistance Program for Survivors та ін.

В Україні потреба меморіалізації загиблих у російсько-українській війні спонукала появу численних СП локального, регіонального чи загальнонаціонального значення. Об'єктами вшанування є: 1) полегли Герої – військовослужбовці різних частин (СП бійців 15-го окремого гірсько-штурмового батальйону 128-ої гірсько-штурмової бригади, що загинули в боях на Сході України у 2014–2019 рр. (2019, м. Ужгород); СП загиблих воїнів-десантників на території 80-ї окремої десантно-штурмової бригади (2021, м. Львів), СП полеглих військовослужбовців ТЦК і СП Полтавщини, які воювали у складі окремого зведеного штурмового загону «Одін» (2023, Полтавський районний ТЦК та СП) тощо); 2) мешканці тих чи інших населених пунктів: СП загиблих воїнів АТО (2019), приміщення Богунської районної ради м. Житомира; СП полеглих за Україну з Одещини (2020), зовнішня стіна кафедрального собору Різдва Христового в м. Одеса; СП полеглих Героїв та Героїнок у м. Вінниця (2023); СП полеглих захисників у с. Купичів Ковельського р-ну Волинської обл. (2024); СП у с. Копачівка Луцького р-ну Волинської обл. (2024); СП у с. Юріївка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. (2024), СП на честь загиблих військових у с. Новоархангельськ Голованівського р-ну Кіровоградської обл. (2024); СП загиблих Героїв у м. Гадяч Полтавської обл. (2023); СП загиблих Героїв російсько-

української війни в м. Харків (2020), територія храму Святого Іоанна Богослова ПЦУ; СП полеглих воїнів у м. Івано-Франківськ (2024), подвір'я парафіяльно-гарнізонного храму Різдва Христового, та ін.; 3) учнів і студентів середніх і вищих закладів освіти: СП полеглих студентів Київського столичного університету імені Бориса Грінченка (2024); СП Героїв-випускників Любинецького ліцею (2024) у смт. Любинець Ковельського р-ну Волинської обл.; СП полеглих випускників Тернопільської ЗОШ № 18 (2024) у м. Тернопіль; СП полеглих випускників Терешківської гімназії (2025) у с. Терешки Звенигородського р-ну Черкаської обл. та ін. Водночас таку форму використовують для меморіалізації цивільних жертв війни: СП жертв російської окупації у м. Буча Київської обл. (2023). У травні 2023 р. СП і підтримки Бучі й України з'явилася за кордоном – біля посольства України в Чехії у м. Прага.

СП загиблих за Україну в Києві – «народний» меморіал із вшанування полеглих воїнів у російсько-українській війні; це яскравий приклад масштабності героїзму і водночас трагедії українського народу. Представлена у формі пласких металевих конструкцій зі світлинами і короткими біографічними відомостями про Героїв (добровольців, військовослужбовців ЗСУ, Нацгвардії, Держприкордонслужби, працівників МВС та Нацполіції), що загинули за Україну. Історія її створення розпочалася в липні 2014 р. із банера на стіні Центрального будинку офіцерів ЗСУ зі світлинами і життєписами 206 воїнів, які загинули на Сході України в березні – червні 2014 р. Банер став результатом пошуково-інформаційної роботи працівників Національного військово-історичного музею (НВІМ) з фіксації та документування втрат українських військових і мав на меті привернути увагу громадськості до масштабності і трагічності АТО. 14 жовтня 2014 р. з ініціативи НВІМ за підсумками діяльності гуманітарної місії ЗСУ «Евакуація-200» у Києві була відкрита виставка, присвячена подіям в Іловайську. Розташовану у стилістичній Андріївської церкви експозицію доповнювали два банери зі світлинами полеглих Героїв і списком зниклих безвісті у період

від 23 серпня до 10 жовтня 2014 р. на підпірній стіні храму. Перетворення банерів на місце стихійної комеморації з боку киян та гостей міста, які приносили світлини полеглих воїнів, суспільний резонанс і розростання стіни, спонукали організаторів виставки звернутись до УПЦ КП про перенесення їх на мури Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. У травні 2015 р., за сприяння Владики Філарета, «Стіна пам'яті Загиблих за Україну» була офіційно відкрита і освячена; вона складалася із 4 секцій (пластикові конструкції довжиною 7 м) із світлинами і біографіями полеглих Героїв АТО. У зборі інформації про полеглих та створенні СП взяли активну участь УПЦ КП (згодом ПЦУ), Національний військово-історичний музей, редакції сайту «Книга пам'яті полеглих за Україну», міжнародна асоціація дослідників фортифікації «Цитадель» та інші громадські організації. Поступово, завдяки волонтерам, які дбали про постійне інформаційне наповнення СП, вона перетворилася на загальнонаціональне неформальне місце пам'яті, вшанування Героїв, що віддали своє життя за Україну. У 2017 р. вінілові конструкції зі світлинами замінені на металеві. У 2018 та 2020 р. Стіна оновлювалася і доповнювалася новими елементами з відомостями про загиблих військовослужбовців і добровольців. До повномасштабного вторгнення СП охоплювала 11 сегментів мурів із понад 4300 світлинами Героїв. Після початку повномасштабного вторгнення в лютому 2022 р. організована системна робота щодо стіни з певних причин (мобілізація, активні бойові дії, брак людських ресурсів) призупинилася. Натомість її замінили стихійні ініціативи родичів, які приносили світлини полеглих воїнів і самостійно заклеювали вільний простір. У вересні 2022 р. з ініціативи організаторів на СП з'явилася порожня секція для розміщення світлин Загиблих воїнів. У жовтні 2023 р. СП була вщент заповненою. Водночас постало питання її продовження і визначення місця для подальшого функціонування, яке до сьогодні залишається невирішеним. У липні 2024 р. СП було доповнено новими елементами – вазами для квітів із гільз артилерійських снарядів, виготовленими з ініціативи і за фінансування мешканців м. Суми.

«Стіна пам'яті загиблих за Україну» – народний меморіал жертвовності українського народу в російсько-українській війні, місце скорботи родин, бойових побратимів і співгромадян за полеглими, об'єкт вшанування героїзму українських воїнів іноземними дипломатичними делегаціями, туристами тощо.

Служба іноземних добровольців у лавах ЗСУ під час російсько-української війни, їх загибель спонукали появу аналогічних меморіалів зі вшанування пам'яті полеглих Героїв за кордоном. У 2023 р. була відкрита СП полеглих Захисників України у м. Баку (Республіка Азербайджан); на ній представлені світлини 26 воїнів-азербайджанців та напис «Герої не вмирають» українською і азербайджанською мовами.

Джерела та література: Волкова К. Стіна пам'яті: в одеському соборі відкрили третю частину меморіалу загиблих бійців з Одещини. *Суспільне Одеса*. 08.12.2024. URL: <https://suspilne.media/odesa/897909-stina-pamati-v-odeskomu-sobori-vidkrili-tretu-castinu-memorialu-zagiblih-bijciv-z-odesini/>; Калімбет В. Стіна пам'яті в Києві та стихійна меморіалізація. Як вшанувати пам'ять про всіх полеглих? *Frontliner*. 15.11.2024. URL: <https://frontliner.ua/stina-pamati-v-kyievi/>; Курдюков М. На Стіні пам'яті 860 імен загиблих на війні вінничан. Меморіал простягається тепер з обох боків площі. *20 хвилин*. 16.05.2025. URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/na-stini-pamyati-860-imen-zagiblih-na-viyni-vinnichan-memorial-prostyia-11962268.html>; Sturken M. The Wall, the Screen, and the Image: The Vietnam Veterans Memorial. *Representations*. 1991. No. 35. P. 118–142; У Баку відкрили Стіну пам'яті полеглих за Україну азербайджанців: їх уже 26. *Новинарня*. 14.05.2023. URL: <https://novynarnia.com/2023/05/14/u-baku-vidkryly-stinu-pamyati>.

Наталія Мисак

ХВИЛИНА МОВЧАННЯ. Практика пам'ятання про загиблих у війні і в інших природних чи техногенних катастрофах, що має символічну об'єднавчу дію з метою залучити якнайширші кола суспільства, інституцій, організацій, громад для вираження поваги, скорботи, вдячності. Історія запровадження хвилини мовчання (ХМ) пов'язана

з подіями Першої світової війни. Ініціатором ритуалу є австралійський журналіст і ветеран британської армії Едвард Джордж Хані (Edward George Honey), який 8 травня 1919 р. звернувся до редакції лондонської газети «Evening News» із пропозицією відзначити річницю укладеного 11 листопада 1918 р. Комп'єнського перемир'я п'ятьма хвилинами мовчання. Знайшовши підтримку у владних колах Великобританії, ідея стала основоположною для розпорядження короля Георга V про вшанування пам'яті полеглих у війні двома хвилинами мовчання, що символічно розпочиналися об 11 год. 11 листопада 1919 р. Упродовж XX – на початку XXI ст. ритуал практикували і практикують у багатьох країнах у рамках практики пам'ятання про Героїв/жертв світових воєн, локальних збройних конфліктів, загиблих під час терористичних актів, катастроф природного, антропологічного чи техногенного характеру та ін.

ХМ в сучасній Україні – це ритуал вшанування полеглих Героїв/жертв російсько-української війни, що супроводжується хвилинною тишею, зупинкою громадського та приватного транспорту, роботи освітніх і культурних закладів, державних установ, приватного бізнесу. Головними принципами ритуалу є загальнодоступність, неупередженість (дозволяє вшановувати всіх, незалежно від політичних поглядів, віровизнання, статі, віку, національності), рівність можливостей щодо пам'ятання, масштабність, добровільність участі та ін.

В умовах російсько-української війни ритуал ХМ набув суспільного значення. Після повномасштабного вторгнення РФ 16 березня 2022 р. Президент України В. Зеленський з метою вшанування пам'яті воїнів, полеглих під час виконання бойових завдань із захисту державного суверенітету та територіальної цілісності України, мирних громадян-жертв російської окупації підписав указ «Про загальнонаціональну хвилину мовчання за загиблими внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України» (№143/2022). Згідно з ним передбачено щоденне оголошення у ЗМІ всіх форм власності та проведення ХМ о 9 год. 00 хв. ранку як на території України, так і в українських дипломатичних установах за кордоном. Практична реалізація ритуалу на рівні

громад і регіонів мала вибіркового характеру і залежала від воєнно-політичної ситуації (зона окупації чи ведення бойових дій, наявність/відсутність повітряної тривоги, підвищеної загрози життю і здоров'ю людей), від позиції керівників підприємств, організацій та установ, органів виконавчої влади на рівні громад і регіонів. Зростання чисельності полеглих під час війни, її продовження, зміна закладених в ритуалі сенсів активізували суспільну дискусію про уніфікацію ХМ у загальноукраїнському масштабі, формування культури вшанування пам'яті Героїв/жертв як важливої складової комеморації та практики подолання травми в Україні.

У 2023–2024 рр. з ініціативи влади у низці міст (Вінниця, Чернівці, Рівне, Полтава, Житомир, Суми, Острог, Львів) було запроваджено ХМ щоранку о 9 год. 00 хв. із зупинкою роботи закладів торгівлі, громадського харчування, державних і громадських установ та організацій, транспорту. Складовою ритуалу було оповіщення по гучномовцях про початок і кінець ХМ, звуковий супровід метронома, а наприкінці вітання «Слава Україні! Героям Слава!». У 2025 р. до акції долучилися й інші міста: Київ, Луцьк, Івано-Франківськ, населені пункти Хмельницької обл. та ін.

У 2024 р. в Україні розгорнуто кампанію про необхідність практичного впровадження загальнонаціональної ХМ на мікро- (особистості), мезо- (громади, установи, організації, населені пункти та ін.) і макрорівні (загальнонаціональний) рівнях, а також розробки загальнообов'язкового церемоніалу. Цій проблемі були присвячені громадське обговорення (29 листопада – 15 грудня 2024 р., м. Київ) та кілька круглих столів, організованих і проведених Українським інститутом національної пам'яті (УІНП) разом із Комітетом Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики. За їх підсумком УІНП спільно з ГО «Вшануй (Moment of honors community)» і за участю Центру прав людини та меморіалізації війни Київської школи економіки було розроблено проєкт церемоніалу ХМ, який передбачав опис текстової і практичної частини ритуалу.

Із метою уніфікації процедури впровадження ідеї ХМ, перетворення її на загальнообов'язковий на національному та регіональному рівнях ритуал вшанування пам'яті у 2024 р. ГО «Вшануй» спільно з народними депутатами України ініціювала відповідне звернення до Президента України. Однак під час голосування у Верховній Раді 19 вересня звернення було відхилене через брак депутатської підтримки (192 голоси «за» замість 226 необхідних). Водночас ГО «Вшануй» та платформа «Меморіал» розпочали інформаційну кампанію за цей ритуал, його важливість для збереження пам'яті про полеглих Героїв/жертв російсько-української війни і консолідації суспільства на габітуальному та емпативному рівнях. Їх мета – позбутися формальності, персоналізувати ХМ, перетворити її на фундамент у процесі формування національної культури вдячності та пам'ятання. В рамках інформаційної кампанії з'явилося чимало публікацій як на власних електронних ресурсах платформи «Меморіал» (інтерв'ю громадських діячів, посадовців та інших публічних осіб з висвітленням їх особистого досвіду вшанування під час хвилини мовчання загиблих родичів, друзів, колег тощо), так ресурсах медіа партнерів (оприлюднення історій загиблих воїнів). Свого часу активною популяризаторкою ХМ була парамедик медичного батальйону «Госпітальєри», Герой України Ірина Цибух («Чека»), яка загинула в російсько-українській війні.

У деяких містах для залучення якомога більшої кількості громадян до вшанування під час ХМ полеглих у війні практикують оголошення про її початок і завершення через звукові системи оповіщення населення (наприклад, у Львові, на вул. Хрещатик та Майдані незалежності в Києві), інформаційні стенди, зокрема на станціях метро, рекламні носії на вулицях, аудіотрансляції в громадському транспорті та на станціях метро (де це можливо), мобільні додатки «Карта тривоги» та «Київ Цифровий», оповіщення активістів тощо. Від 23 вересня 2025 р. міська влада Києва під час ХМ перекриває вул. Хрещатик.

16 квітня 2025 р. у м. Києві на Міжнародному форумі згуртованості «Творимо майбутнє» була репрезентована «Дорожня карта впровадження хвилини мовчання у населених пунктах» – результат спільних напрацювань ГО «Вшануй» та Міністерства розвитку громад та територій України. Це покрокова інструкція громадам щодо офіційного проведення ритуалу від прийняття рішення до його практичного втілення, що містить алгоритм зупинки транспорту під час ХМ, аудіо- і відеовміст для трансляцій, шаблони текстів для оголошення, а також рекомендації поведінки під час кризових комунікацій із перевізниками, пасажирями, пов’язаних із проведенням ХМ.

Джерела та література: Проєкт церемоніалу хвилини мовчання. URL: <https://uin.gov.ua/memorializaciya/proyekt-ceremonialu-hvylyny-movchannya>; Указ Президента України від 16 березня 2022 р. № 143/2022 «Про загальнонаціональну хвилину мовчання за загиблими внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/143/2022>; Челяк О. Мінгромад створило «Дорожню карту впровадження хвилини мовчання». *Суспільне культура*. 17.04.2025. URL: <https://suspilne.media/culture/997471-mingromad-stvorilo-doroznu-kartu-vprovadzenna-hvilini-movcanna/>; Brown S. D. **Two Minutes of Silence: Social Technologies of Public Commemoration. Theory & Psychology**. 2012. Vol. 22 (2). P. 234–252; Olearczyk T. Antropologiczne aspekty milczenia. *Teologia i Moralność*. 2023. Nr 18 (1 (33)). S. 65–79.

Наталія Мисак

МЕМОРІАЛ ЦИФРОВИЙ, онлайн-меморіал, інтерактивний меморіал. Нова практика пам’ятання, інноваційна форма увічнення пам’яті про загиблих Героїв / жертв та події російсько-української війни, створена за допомогою інноваційних технічних засобів. Поява цифрових меморіалів (ЦМ) зумовлена значним суспільним попитом на вшанування полеглих у війні, особливо з ініціативи родичів і близьких, прагненням зберегти пам’ять про них, складністю і юридичною невпорядкованістю процедури меморіалізації на державному рівні, розвитком інтерактивних технологій

(онлайн-сервіси, діджитал-продукція тощо), відносною фінансовою доступністю реалізації таких проєктів.

Мета ЦМ – персоналізувати пам'ять про загиблих Героїв/жертв російсько-української війни, перетворити статистику про вбитих, закатованих на конкретні імена, спогади і історії про них, зберігати і поширювати цю інформацію серед широкої аудиторії. Переваги такої форми увічнення пам'яті: систематизованість, комплексність і якнайповніша репрезентація відомостей про особистість (біографія, спогади про неї, аудіозапис її голосу, відео з нею), цифровий слід (покликання на соцмережі), геолокація місця поховання чи загибелі і події, динамічність (можливість доповнювати і оновлювати інформацію), доступність, емоційність, емпатійність, індивідуалізація і персоналізація війни крізь призму людей та їхніх історій.

Невирішеним питанням залишається нормативно-правове забезпечення створення і функціонування ЦМ. Фінансування такої форми увічнення пам'яті здійснюється як на благодійній основі, коштом родичів, близьких загиблого/ї, громадських організацій, так і за рахунок державного фінансування і дотацій територіальних громад.

Зовнішнім вираженням ЦМ можуть бути фізичні (сенсорний екран, інтерактивна смарт-панель, мультимедійний кіоск) і віртуальні об'єкти (internet-платформа, вебсайт, сторінка пам'яті у соцмережах та ін).

Приклади реалізованих онлайн-меморіалів – проєкти «Небесний легіон Волині» (систематизує і репрезентує відомості про полеглих захисників України – мешканців різних територіальних громад Волинської області; ініційований Волинською обласною Академією наук та втілений за підтримки Волинської обласної ради, Волинського національного університету, Луцького національного технічного університету, Управління освіти і науки Волинської ОДА, Волинського краєзнавчого музею), «Іловайськ: серпневий рубікон. Пам'яті загиблим захисникам, які поклали життя за свободу України», «Військовий меморіал Війтівецької сільської територіальної громади» (платформа пам'яті

Inheart), «Нація, яка пам'ятає», «Загиблі герої», «Вони наближали перемогу», «Цивільні жертви», «Убиті діти», «Люди, які загинули під час війни» (Платформа пам'яті «Меморіал»); віртуальний Меморіал пам'яті загиблих у війні з РФ випускників Харківської державної академії фізичної культури; віртуальний Меморіал пам'яті загиблих у війні з РФ студентів, випускників та співробітників Національного аерокосмічного університету «Харківський авіаційний інститут»; віртуальний Меморіал пам'яті (втілений у формі мультимедійної інтерактивної стели) на території міського кладовища № 18 у Харкові; віртуальний Меморіал Героїв Рівненщини, «Герої не вмирають...»; віртуальний Меморіал пам'яті полеглих шевченківців (студентів, викладачів, співробітників, випускників Київського національного університету імені Тараса Шевченка), «Героям Слава» – віртуальний Меморіал пам'яті героїв-кропивничан, які віддали своє життя за свободу і незалежність України з початку російської агресії; віртуальний Меморіал пам'яті випускників Державного торговельно-економічного університету в Києві; «Меморіал Героїв» на сайті Дружківської міської військової адміністрації; віртуальний Меморіал пам'яті спільноти СНУ ім. В. Даля, Меморіал пам'яті загиблим укронафтівцям та ін.

Триває створення ЦМ громади з різним концептуальним вирішенням. У 2024 р. з ініціативи Платформи пам'яті «Меморіал» почалися роботи з проектування такого меморіалу в м. Ічня на Чернігівщині. Він становитиме синтез інформації про загиблих воїнів та мешканців громади, їхні фото, відео- та інші інтерактивні матеріали про них, також спогади та історії тих, хто пережив російську окупацію. У березні 2024 р. Міністерство ветеранів ініціювало створення цифрової мапи поховань для Національного військового меморіального кладовища. На сайті буде інформація про кожного полеглого Героя чи Героїню (місце їх загибелі, місце проходження служби, короткий життєпис зі світлиною). Станом на вересень 2025 р. проєкт перебуває на стадії розробки.

Паралельно з ЦМ поширеним є поєднання реальної і віртуальної меморіалізації (монтування на надгробках

QR кодів, які скеровують на онлайн-сторінку з життєписом і світлинами полеглого Героя).

Зростання попиту на увічнення пам'яті зумовило її комерціалізацію, стрімку появу фірм-надавачів таких послуг: креативна студія «Згадка», Платформа пам'яті «Меморіал», Платформа пам'яті Inheart, ГО «Спогади України», «Memoreal», «Пам'ятай назавжди» та ін.

Джерела та література: Василик Т. Віртуальний меморіал пам'яті полеглих шевченківців «Герої не вмирають...»: історія створення, концепція та інформаційне наповнення. *Архіви України*. 2022. № 4 (333). С. 217–232; Котубей-Геруцька О. Платформа Inheart запустила цифрові меморіали для загиблих військових. URL: <https://suspilne.media/culture/722640-platforma-inheart-zapustila-cifrovi-memoriali-dla-zagiblih-vijskovih/>; Меморіали, які змінюють ставлення до пам'яті: нова ера вшанування. URL: <https://www.inheart.memorial/posts/memoriali-yaki-zminuyut-stavlennya-do-pamyati-nova-era-vshanuvannya>; Цифровий меморіал для військових: збереження пам'яті сучасними засобами. URL: <https://zghadka.com.ua/tsyfrovyy-memorial-dlia-viyskovykh-zberezhennia-pamiaty-suchasnymy-zasobamy/>; Цифровий меморіал. URL: <https://memoriesofua.com/uk/memorials>; Allison, F., Nansen, B., Gibbs, M., Arnold, M., Holleran, S., & Kohn, T. Reimagining memorial spaces through digital technologies: A typology of CemTech. *Death Studies*. 2023. Vol. 48. No. 8. P. 790–800; Christensen D. & Gotved S. Online memorial culture: anntroduction. *New Review in Hypermedia and Multimedia*. 2014. Vol. 21. No. 1–2. P. 1–9.

Наталія Мисак

МОВА І ВІЙНА

МОВНА ПАМ'ЯТЬ І МОВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ. Феномен мови об'єднує кілька понять: «мовна пам'ять», «мовна ідентичність», «мовна картина світу», «мовна свідомість», «мовний код нації». Завдяки спільному компонентові «мовний» ці концепти перебувають в одному поняттєвому полі, проте не мають на сьогодні чіткої дефініції, зокрема поняття «мовна пам'ять» і «мовна ідентичність» або дуже близькі за змістом, або навіть тотожні: пам'ять дає людині змогу «мати своє минуле», тобто історію, і закладає основи її ідентичності, тож пам'ять є індивідуальною і водночас загальною, суспільною, національною. Через те активно вживані такі визначення як «власне мовне минуле», «мовна глибина історичної пам'яті», «мовний складник історичної пам'яті» (Л. Гнатюк). У контексті загального пам'яттєвого дискурсу мовна пам'ять є вмістилищем історичної пам'яті та національної ідентичності, що відображає як саму українську історичну традицію у довготривалій діхронійній перспективі, так і перебіг російсько-української війни від 2014 р. і до сьогодні, тобто в короткій діхронії, або в синхронії.

Мовна пам'ять, як і мовна ідентичність, – категорія складна, багатоаспектна у критеріях і логіці доведень, апробована різною фактологією в дослідницьких полях історії, репрезентована в політології, соціології, психології, інших гуманітарних науках, насамперед – у філології, де мовна ідентичність є домінантною характеристикою людини, соціальної групи, народу; мовна ідентичність визначає системний світогляд особистості, її належність до культурної історії народу, держави, цивілізації. Критерій мовної ідентичності часто зіставляють із політико-правовим статусом мови, про що йдеться у правових актах держави Україна.

Мовна ідентичність, як і мовна пам'ять, – це поєднання мовних характеристик, які визначають сутність мовців. Вона поєднує мовну компетентність (знання мови), мовленнєву поведінку (спосіб вираження), мовленнєві практики (використання мови в різних контекстах) та мовленнєву ідентифікацію

(сприйняття особи як члена мовної спільноти). Мовна ідентичність є суттєвою для самоідентифікації, соціальної взаємодії і культурного спілкування. За О. Селівановою, мовна ідентичність – «іманентна ознака особистості як носія мови і комуніканта, що характеризує її мовну і комунікативну компетенцію та реалізацію їх у створенні, сприйнятті, розумінні й інтерпретації вербальних повідомлень, текстів, а також в інтерактивній взаємодії дискурсу».

Мовна ідентичність витворюється внаслідок ідентифікації з певною мовною спільнотою. Якщо мова, з якою себе ідентифікує особа, історично належить етносові, з яким вона себе ідентифікує, то мовна ідентичність для неї є однією з основ етнічної ідентичності. Часто ці дві ідентичності не збігаються (як-от, наприклад, у випадку російськомовних українців). Б. Ажнюк співвідносить мовну ідентичність із національною ідентичністю (на відміну від часом аморфного і хисткого поняття національної ідентичності – свого роду «щоденного плебісциту» – мова, завдяки її інерційності, є більш стійкою та не може бути «предметом оперативного вибору») і подає приклад «комполитної» назви національної ідентичності «американських українців», мовна ідентичність яких, як правило, є однокомпонентною (наприклад, українська).

Учені встановили низку «мовних чинників на вибір», що впливають на формування мовної ідентичності і мовної пам'яті: 1) рідна мова (історично належить етносові, з яким ідентифікує себе особа і її батьки); 2) мова, якою користуються вдома; у змішаних шлюбах; 3) рідна мова чоловіка / жінки; 4) рідна мова кожного з батьків; 5) проживання в певному «мовному регіоні»; 6) залучення до т.зв. «етнічної економіки», де поширена певна мова; 7) мова, якою спілкуються друзі; 8) мова освіти; 9) державна мова країни проживання. До цього переліку американських учених (Alba R., Logan J., Stults B.) додано ще два пункти: 10) мова, поширена в певній культурній чи соціальній групі, ідентифікація з якою є пріоритетнішою, ніж власне мовна, і 11) мова, ідентифікація з якою і користування якою підвищує

економічний чи соціальний статус. Мовна ідентичність визначається одним або декількома такими чинниками. В умовах повномасштабної російсько-української війни активізовані всі «мовні чинники на вибір», кожен із них важливий для українців у період боротьби з ворогом. До того ж війна в Україні від 2014 р. кардинально змінила вектор наукових досліджень. Наприклад, у 2012 р. актуальним було вивчення органічного взаємозв'язку категорій «мова» та «ідентичність», що набували тоді не тільки теоретичного, а й практично-політичного значення; поєднання цих двох конструктів становило одне із дієвих знарядь у роботі урядовців, політиків тощо (Н. Черниш). На той час основним об'єктом аналізу були ідентифікаційні процеси доби глобалізації, їхні особливості та наслідки, а предметом – місце і роль мови та мовної ідентичності в соціокультурному розвитку сучасної України.

Поняття «мовна пам'ять» тісно пов'язане не тільки з поняттям «історична пам'ять», а й із «культурна пам'ять». Мова передає інформацію в суспільстві і водночас забезпечує поєднання мовних елементів між собою в безмежній кількості комбінацій; так створюється фрагмент тексту, що містить етнічно-генетичну інформацію. У цьому тексті імпліцитно містяться алгоритми поведінки, які засвоює людина, опановуючи мову. Через те мову і відповідно мовну пам'ять можна трактувати як культурну пам'ять етнокультурної спільноти (етносу, нації), яка (за Н. Черниш) «фіксує, зберігає і передає етнічно-генетичну інформацію, необхідну для творення фрагменту всесвітньої культури як досконалого стану розвитку матеріально-духовної сфери людства в її національно-самобутній модифікації»; культурна пам'ять спільноти, отже, містить вербальний компонент пам'яті, а також і невербальний (пам'ятки старовини, артефакти тощо), однак без мови це тільки «німа пам'ять століть».

Історична пам'ять і мовна пам'ять безпосередньо пов'язані з національною ідентичністю, націєтворенням, із нацією, яка «не може ні сформуватись, ні існувати без спілкування її членів, без збереження ними історичної пам'яті, надбань

духовності, самоусвідомлення, без ідентифікації – відчуття належності до цієї спільноти» (Б. Ажнюк), а «універсальним засобом здійснення всього цього є мова», яка забезпечує єдність, функціонування і розвиток національного організму в просторовому та часовому вимірах» (В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький). Мова забезпечує єдність етносу, «розчленованого державними кордонами, розділеного простором, соціальними, політичними та релігійними чинниками... Для єдності народу значення мови – зразу за значимістю крові. Адже для життя людського суспільства після генетичного коду (генна пам'ять) найбільше значення має мовний код (соціальна пам'ять) – збереження інформації»; відповідно «знищення мови (лінгвоцид) є найважливішою передумовою етноциду – знищення народу як культурно-історичних спільноти, його асиміляції іншим народом».

Мова та ідентичність увійшли в активну фазу взаємодії після Помаранчевої революції 2004 р. і Революції гідності 2013–2014 рр. Носії російської мови загалом не бачили причин переходити на національну – українську – мову. Вони розглядали Україну як націю, засновану на вільному виборі, а не на етнокультурних ознаках. Дослідниця з антропології і лінгвістика Лада Біланюк тривалий час досліджувала мовну політику та практику в Україні і писала про поступову тенденцію «лінгвістичного навернення»: рішення змінити щоденні мовні практики з російської мови на українську. Цей процес почався приблизно під час розпаду СРСР і тривав після проголошення Україною незалежності в 1991 р. Він здобув набагато більше послідовників після нападу Росії на Україну у 2014 р. Дослідження Л. Біланюк виявили, що люди російського і українського етнічного походження свідомо вирішили перейти на українську мову. Вона припускає, що «мовне навернення до української мови є утвердженням волі через активне конструювання особистої ідентичності, що має потенціал змінити загальний мовний ландшафт і наративи належності до країни».

Після нападу Росії на Донбас у 2014 р. українська мова стала головним культурним символом української ідентичності,

попри те, що вона співіснує з іншими мовами на території України. До прикладу, українці, для яких російська мова – рідна, залишаються українцями, чи українці, рідною мовою яких є кримськотатарська, теж залишаються українцями. Оскільки Україна – багатоетнічна і багатомовна держава, конструкт української національної ідентичності завжди мав громадянську складову. Всупереч брехливим твердженням Путіна, російська мова не прив'язана до жодної регіональної ідентичності. Для значної частини українців у східних і південних регіонах України російська мова є просто засобом спілкування.

Після повномасштабного вторгнення Росії у 2022 р. дедалі більше українців, рідною мовою яких є російська, відмовляються від мови «ворога» і «загарбника». Цим вони утверджують свою національну ідентичність і виявляють єдність та солідарність. Вибір говорити українською – політичний. Яке майбутнє російської мови і взагалі мов в Україні? Це вирішуватимуть українці, а документуватимуть дослідники. Кожна особиста історія, кожна історія мови, кожна трагедія цієї повномасштабної війни взаємопов'язані. Мовні зміни під час війни є звичайним явищем, однак висновок, що російська мова зникне з України через десятиліття, є поспішним. Для багатьох жителів України російська мова досі залишається рідною. Однозначним, проте, є висновок: сьогодні українська мова має символічну силу навіть для тих, хто не послуговується нею регулярно.

Джерела та література: Дидик-Меуш Г. Мовна пам'ять і мовна ідентичність під час війни. *Концептуалізація пам'ятійного дискурсу в умовах російсько-української війни*: аналітична записка / відпов. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів, 2024. С. 48–66; Гнатюк Л. Історична пам'ять українців: лінгвістичний вимір. *Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей* / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів, 2023. С. 17–32; Шевченко Л. Мовна ідентичність як домінанта світогляду: Пантелеймон Куліш. Епістолярій. *Мовознавство*, 2020. № 1. С. 47–54; Шандра В.С. Мова як інструмент формування національної ідентичності. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)*. 36. документів і

матеріалів / відп. ред. Г. Боряк. Київ, 2013. С. 7–44. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава, 2006; Ажнюк Б. Мовні роздоріжжя української діаспори. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine53-54-6.pdf>; Alba R., Logan J., Stults B. Only English by the Third Generation? Loss and Preservation of the Mother Tongue among the Grandchildren of Contemporary Immigrants. *Demography*, 2002. V. 39. № 3. P. 467–484; Черниш Н. Мова та ідентичність у сучасному світі. *Мова і суспільство*, 2012. Вип. 3. С.13; Ажнюк Б. Мовна політика: національна ідентичність і європейські цінності. *Вісник НАН України*, 2021. № 6. С. 89–93; Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. Дрогобич, 1994. С. 17.

Ганна Дидик-Меуш

ДІАХРОНІЙНИЙ І СИНХРОНІЙНИЙ ВИМІР МОВИ.

В умовах сучасної російсько-української війни феномен мовної пам'яті і мовної ідентичності яскраво виражені в діахронійному і в синхронійному аспектах. Діахронійні дослідження відновлюють у сучасних українців мовну пам'ять завдяки поверненню до українського лексикону (і відповідно до генетично-культурної спадщини) тих мовних одиниць, які пересічний мовець сприймає як неукраїнські на тій підставі, що, мовляв, їх немає в сучасній літературній мові. Мовна свідомість українців попередніх епох істотно відрізняється від мовної свідомості українців ХХ – першої чверті ХХІ ст. Є окремий пласт лексики староукраїнської літературно-писемної мови, який сьогодні вважають винятково російським (*везде, воздух, год, жизнь, много, нужней, ложь, мысль, победа, ум* та ін.). Такі слова як вираз мовної свідомості (за Л. Гнатюк) засвідчені в українських писемних пам'ятках задовго до приєднання України до Росії в 1654 р.; вимовляли їх по-українськи, тобто давнє **ѣ** як **і**, приголосні перед [е] не пом'якшувалися, окремі лексеми мали інший, як у російській, наголос (*вѣторий, еслі* та ін.).

Такі архаїзми дотепер активно функціують в українських діалектах усіх трьох наріч української мови, проте ці давні слова часто сприймають як російські, оскільки вони належать

до сучасного літературного лексикону сучасної російської мови, яка успадкувала ту ж книжну основу (з багатьма церковнослов'янізмами), на якій до кінця XVIII ст. розвивалася і слов'яноруська (слов'яноукраїнська мова) – один із різновидів староукраїнської літературної мови; згодом у новій українській літературній мові такі книжні слова були витіснені переважно народнорозмовними. Якщо не усвідомити цієї проблеми, може скластися хибне (зазвичай меншовартісне) уявлення про національну ідентичність. Водночас архаїчні елементи лексики української мови необхідно відрізняти від слів, запозичених у розмовному мовленні з сучасної російської мови, від суржику.

Синхронійне дослідження мови виявляє стан мовної пам'яті і мовної ідентичності сучасних українців. У період повномасштабного вторгнення РФ в Україну мовна ідентичність українців перебуває в кількох вимірах: а) на тимчасово окупованих територіях українська мова зазнає дискримінації, заборон, переслідувань (що можна окреслити терміном «лінгвоцид»), а послуговування українською мовою може навіть спричинити загибель її носіїв (мовну ідентичність українці можуть і приховувати, а мови не використовувати задля власної безпеки); б) на території України, що перебуває під контролем української влади, українська мова стала ще більш уживаною, популярною, а мовну ідентичність носії всіляко пропагують; перехід на українську мову в тилу є ознакою єдності народу, вироблення спільної мовної ідентичності і плекання спільної мовної пам'яті; в) ситуація з мовою та ідентичністю тимчасово переміщених осіб, частина яких покинула свої домівки і переїхала переважно на Західну Україну, а частина виїхала за кордон, тож питання збереження мовної пам'яті та ідентичності залишається відкритим, часто складним до вирішення (дет.див.: «Мовець і мова», «Ресурси мови, неосемантизація»).

Джерела та література: Дидик-Меуш Г. Мовна пам'ять і мовна ідентичність під час війни. *Концептуалізація пам'ятійного дискурсу в умовах російсько-української війни: аналітична за-*

писка / відпов. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів, 2024. С. 48–66; Гнатюк Л. Історична пам'ять українців: лінгвістичний вимір. *Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей* / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів, 2023. С. 17–32; Олексенко Р., Ситник Ю. Мовна ідентичність як засіб самовизначення та самоідентифікації. *Українська професійна освіта*, 2017. № 1. С. 16–23. Шандра В.С. Мова як інструмент формування національної ідентичності. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)*. Збірник документів і матеріалів / відп.ред. Г. Боряк. Київ, 2013. С. 7–44; Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава, 2006; Ажнюк Б. Мовні роздоріжжя української діаспори. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine 53-54-6.pdf>.

Ганна Дидик-Меуш

МОВЕЦЬ І МОВА. Питання взаємозв'язку мови і мовця як носія мовної пам'яті та мовної ідентичності в час російсько-української війни – одне із основних. Визначено спеціальні «параметри», які, на думку Є. Карпіловської, вирізняють національно свідомого українця: 1) світогляд та ідеологія, 2) життєве кредо, 3) стан і характер культурної, історичної і мовної пам'яті; 4) рівень володіння українською мовою і розуміння її ролі як об'єднавчого чинника української нації і народу України, одного зі складників самоідентифікації української нації; 5) суспільно значущі події у фокусі його уваги; 6) ідеологічний, політичний, культурно-освітній контекст сприйняття суспільного життя. Відповідно до цих параметрів «мовець зі знаком плюс» (термін Є. Карпіловської) підтримує незалежну Українську державу, має активну життєву позицію, працює для України, поважає її історію і культуру, добре володіє українською мовою і прагне поглибити й удосконалити її.

Соціологічні опитування у грудні 2022 р. засвідчують найважливішу зміну: різке збільшення частки респондентів, які (кажуть, що) говорять у повсякденному житті переважно українською мовою, та відповідне зменшення частки російськомовних: 41 % респондентів спілкуються «тільки

українською», 17% – спілкуються українською «у більшості ситуацій»; 6% – «тільки російською», 9% – переважно російською; 24% послуговуються двома мовами «рівною мірою». За регіональним розподілом, на Сході та Півдні України україномовних тепер не менше, ніж російськомовних (29% і 27% відповідно) і в формальному спілкуванні переважно вже розуміють потребу говорити українською мовою. Саме це є найбільшою і найважливішою зміною в мовній ситуації, яку, як припускають, зумовила насамперед російська агресія від 2014 р. Тепер є всі можливості і підстави посилювати цю тенденцію, щоб українська мова стала мовою всього публічного життя.

Що ж до приватного життя, то відповідно до результатів опитування тільки українською вдома з родиною спілкуються 50% респондентів, переважно українською – 12%, двома мовами порівну – 19%, тільки або переважно російською – 16%, іншими мовами – 2%. Це істотна зміна, адже в 2017 р. «тільки або переважно українською» спілкувалися 51%, «тільки або переважно російською» – 25%; 60% респондентів переконували, що «українська мова має бути основною в усіх сферах спілкування»; 33% – що «Україна має бути двомовною країною». У 2022 р. за переважну україномовність висловилися 80%, за двомовність – лише 15%. Перевагу української в усіх ділянках підтримують навіть більшість мешканців Сходу і Півдня (66%) та російськомовні (57%). Тобто люди, які самі (поки що) говорять переважно російською, переконані, що має панувати українська, проте не хочуть, щоб це сталося швидко і позначилося на них особисто.

Мовна ситуація не могла не змінитися внаслідок повномасштабного вторгнення Росії. І це логічно, оскільки окупанти послуговуються тією ж мовою, що й частина населення нашої країни. На початку 1990-х 55% опитаних бажали спілкуватися російською і 45% – українською (на Сході та Півдні російську обирали 90%); 2014 р., з початком російсько-української війни, співвідношення коливалося між 50% і 50%; у 2022 р. 87% вибрали спілкуватися українською (на Півдні та Сході – 74%). У 2014 р. 44% давали відповідь

українською, 45% – російською; у 2022 р. 74% – українською і лише 13% – російською. Ці дані свідчать, що українська мова стала бажаною і реальною мовою публічного спілкування; байдужість до мови та національної ідентичності («какая разніца» / «яка різниця») разом із суржи́ком та російсько-українським білінгві́змом як роздвоєнням (фактично, русифікацією мовної свідомості) відійшли в минуле. Процес кардинальних змін мовної ситуації, на який зазвичай ідуть десятиліття, через війну суттєво пришвидшився. Російська війна, яку виправдовували «захистом російськомовних», завдала максимального удару по російській мові в Україні.

«Велике опитування» у вересні-жовтні 2024 р. провела група «Рейтинг» на замовлення Центру аналізу та соціологічних досліджень (CISR) Міжнародного республіканського інституту (IRI): 1) на запитання «Якою мовою ви зазвичай розмовляєте вдома?» респонденти відповіли так: «українською» – 90% (Захід України), 65% (Центр України), 32% (Південь України), 24% (Схід України); 2) двома мовами (українською і російською) розмовляють 52% на Сході України, 51 % – на Півдні, 27% – у Центрі і 6% – на Заході; 3) тільки російською вдома розмовляють 22% – на Сході, 16% – на Півдні, 6% – у Центрі і 1% – на Заході України; 4) на запитання «Ви вже давно розмовляєте цією мовою чи перейшли нещодавно?» респонденти дали відповіді: «я вже давно розмовляю цією мовою» – 93%, «я нещодавно цілеспрямовано перейшов на цю мову» – 7%. Такі дані наводять на висновки про вкрай низький відсоток переходу у спілкуванні на українську мову.

Важливими для загалу є приклади того, як публічні люди, активні в українському інфопросторі, свідомо діляться власними історіями свого цілеспрямованого переходу з російської мови спілкування на українську, мову їхніх предків. Письменник Володимир Рафесенко із Донецька, до 2014 р. не володів українською мовою взагалі: «Людям часто здається, що вони пам'ятають, але пам'ять – не архів, не папка з документами. Пам'ять – це здатність у певну конкретну мить відновити те, чим є ти сам». В. Рафесенко

визнає: «Це гасло – захищати російськомовних – зробило мене одночасно і жертвою, і причиною війни. Люди, які прийшли до мого міста, змусили війну стати моєю особистою справою. Відчуваючи цю війну як свою, я вирішив вивчити українську та написати нею роман. Коли я його задумував, мені казали, що от напишу це – і тоді вже й останній баран зрозуміє, що мова є щастям, а не проблемою. Що не треба захищати від мови, а треба захищати від людей – іноді. Зараз розумію, що це було донкіхотство: нікого не перевиховавеш, кожен бачить те, що в нього в серці». На прикладі персонажа роману «Мондегрін» В. Рафеєнко показав, як людина, яка почала вивчати українську, раптом зрозуміла, що від мови безпосередньо залежить її пам'ять, що минуле теж змінюється, коли змінюється мова спілкування; мова – «це код, який може трансформувати не лише тебе тут і тепер, а й усе твоє життя, починаючи з перших дитячих спогадів. Це не лише радісно, а й дуже трагічно. Виявляється, що всередині іншої мови ти прожив зовсім інше життя, не своє».

Особливо мотивуючими є свідчення тих відомих українців, котрі воюють сьогодні у ЗСУ. Письменник і музикант із Краматорська Павло Вишебаба стверджує, що мова в час війни – це насамперед безпека для держави, яка воює з ворогом: «Ви знаєте, що коли військові переміщуються між позиціями, вони одягають на рукав скотч різних кольорів, щоб відрізнати “свій – чужий”. А от тепер уявіть собі ситуацію: ніч, скотч непомітний. тепловізори не дають змоги розрізнити кольори. Що тоді стає таким оберегом, захистом, аби в тебе не вистрелили свої? Таким оберегом стає українська мова». Військовий Вишебаба наголошує: «Навіть той, хто вдень говорить російською, після заходу сонця переходить на українську, бо так безпечно. Ну бо уявіть, якщо хтось вночі буде йти на тебе і скаже: “Стої! Кто ідыт”, – то це, напевно, будуть його останні слова у житті». За словами Вишебаби, українці відкинуть ворога за кордон, але ворог нікуди не зникне, тому треба навчитися використовувати всі інструменти, які послаблюють ворога і посилюють Україну, а одним із таких інструментів є мова:

«Єдине, що нас “єднає” з ворогом, – це російська мова. І ми маємо позбутися цього. І зробити це легко. Повірте. Я не з-під Львова. Я з Краматорська, вчився в російськомовній школі, жив і ріс у російськомовному середовищі. Я все життя до війни розмовляв російською, а потім захотів перейти на українську. І зробив це. І це легко. Перейти – так перейти!».

Під час повномасштабної російсько-української війни українська мова – не тільки ознака національної ідентичності і громадянської позиції, а й інструмент боротьби з ворогом. Те, що російські військові чи диверсанти не знають української, дає змогу їх одразу ідентифікувати як чужих. Українські військові на сьогодні спілкуються українською, попри певні труднощі у володінні мовою, бо українська мова – це гарантія залишитися живим на полі бою.

Збереженням історичної пам'яті, мовної пам'яті в умовах війни є питанням національної безпеки держави. Про це говорив, звертаючись до українців, Президент України Володимир Зеленський 9 листопада 2022 р., у День писемності та мови: «Масовий перехід на українську, дерусифікація громадського простору, стрімкий розвиток і популярність українськомовного культурного продукту свідчать, що багато співвітчизників переосмислили й усвідомили важливість національного самовизначення, зокрема через мову, рівень підтримки якої в суспільстві зріс чи не найбільше за роки незалежності України. Сила мови, сила культури і незламність українського народу не залишать російському агресорові жодних шансів». До цих слів Глави держави можна додати і слова генерала Валерія Залужного (ексголовинокомандувача ЗСУ, а сьогодні посла України у Великій Британії): «Українська мова – це мова нашої Перемоги, мова Перемоги над Росією».

У час війни важливо не тільки постійно плекати мовну пам'ять, а й намагатися зберегти її від знищення та нівелювання, особливо на тих українських теренах, де сьогодні запеклі бої або де триває тимчасова окупація. В умовах сучасної українсько-російської війни, як наголошує директор Інституту української мови НАНУ П. Гриценко, збереження

мовної пам'яті особливо важливе, аби не втратити унікальних свідчень, наприклад, про місцеві назви та місцеві говірки – з одного боку, і власну ідентичність – з іншого. Мовна пам'ять у час війни стосується насамперед збереження слів та місцевих назв – мікротопонімів (назв вулиць, кутків, стежок тощо). За таких умов мовну пам'ять можна кваліфікувати терміном «народна пам'ять». Насамперед це має стати цікаво інтелігенції, яка виїхала з регіону, або ж тим, хто і зараз проживає на Сході (в тимчасовій окупації чи на вільній від загарбника українській території): «Ми до цього закликаємо не тільки Схід України, а й Центр, і Північ, і Захід. Тобто Україна має ще раз провести таку глобальну ревізію своєї пам'яті». Адже, на переконання П. Гриценка, українська мова (особливо на Донеччині і Луганщині) «не підлягає інструкціям із Кремля».

Джерела та література: Карпіловська Є. Українська мова у вирі суспільних подій кінця XX – початку XXI ст.: нові ресурси мовомислення. *Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей* / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів, 2023; Рафеєнко В. Як мова визначає пам'ять. *Збруч*, 19.08.2019. URL: <https://zbruc.eu/node/91540>; Вишебаба П. «Уночі навіть російськомовні переходять на українську...». URL: <https://www.nta.ua/unochi-navit-rosijskomovni-perehodyat-na-ukrayinsku-voyin-z-kramatorska-pro-znachennya-movy-na-fronti/>; Лінгвоцид. Мовний омбудсмен розповів про знищення української мови на окупованих територіях. URL: <https://suspilne.media/280621-lingvocid-movnij-ombudsmen-rozpoviv-pro-znisenna-ukrainskoi-movi-na-okupovanih-teritoriah/>; Гриценко П. Зафіксувати місцеві назви. URL: <https://vchasnoua.com/news/zafiksuvati-miscevi-nazvi-shho-take-movna-pamiat/>; Гриценко П. Мова не підлягає інструкціям із Кремля. URL: <https://vchasnoua.com/news/mova-ne-pidliagaje-instrukciyam-iz-kremlia-pro-ukrayinsku-na-doneccini-i-luganshhini/>; Дидик-Меуш Г. Мовна пам'ять і мовна ідентичність під час війни. *Концептуалізація пам'ятійного дискурсу в умовах російсько-української війни: аналітична записка* / відпов. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів, 2024. С. 48–66.

Ганна Дидик-Меуш

РЕСУРСИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, НЕОСЕМАНТИЗАЦІЯ. Українська мова відображає ті суспільні процеси, які відбуваються в Україні і в інших державах у зв'язку з повномасштабним вторгненням Росії в Україну. Помічено суттєві зміни у сфері різних дискурсів, зокрема політичного і воєнного. Що ж до останнього, то це, з одного боку, продовження лінгвотрадицій, які своїм корінням сягають українських національно-визвольних змагань, Першої світової війни, Другої світової війни, війни в Афганістані, а з іншого – формування модерної креативності, одного з найважливіших чинників відрефлексування новітніх мілітаристських тенденцій.

Мова як живий і самостійний організм сама здатна давати мовцеві захисні маркери. Це, наприклад, стосується знаменитого слова-тотема, слова-шиболета «паляниця», що стало одним із мовних символів російсько-української війни. Росіяни не можуть його правильно вимовити, а їхні медіа перекладають слово як «клубника». Паляниця – це не лише плескатий хліб із пшеничного борошна круглої форми, це ще й шиболет (цей лінгвістичний термін означає характерну мовну особливість, за якою можна впізнати людину, для якої українська мова не є рідною).

«Секрет “паляниці” полягає в тому, що український звук “и” абсолютно відрізняється від російського. Він формується в зовсім іншій частині мовного апарату, і навіть у транскрипції позначається іншим значком. А м'який звук “ц” – це давня відмінність української від всіх решти слов'янських мов. Коли ці два чинники накладаються одне на одне, то для людей, які не є носіями української, починаються великі проблеми», – розповідає мовознавець, заступник директора Інституту мовознавства Академії наук України Олександр Скопненко.

Науковці кваліфікують певний корпус важливих слів як вербальні маркери – слова з великою популярністю у вжитку, з високою частотою вживання: 1) нейтральні слова (*мобілізація, дрон, байрактар, волонтер, ТРО* та ін.); 2) слова з певною конотацією (негативною – *ухилянт, тисовець, чмобік, макронити, шольцити, батальйон монако*

та ін. чи позитивною – *Привид Києва, відчорнобайти* та ін.); 3) етикетні фрази (наприклад, *Доброго вечора, ми з України*, що стала «культовим мемом-вітанням під час російсько-української війни»).

Мовна пам'ять у час російсько-української війни пов'язана, зокрема, з таким явищем, яке кваліфікують як «неологічний бум». У відповідь на появу нових реалій, процесів, явищ на кінець 2024 р. зібрано корпус новотворів, які, відповідно, отримали термінологічну кодифікацію: «неологізми воєнного часу», «воєнні неологізми», «неологізми війни», «неологізми російсько-української війни», «воєнні сленгізми-неологізми». У процесі активного реагування мови на виклики і появи нових слів мовна пам'ять і суспільна пам'ять мовців помітна навіть на рівні мінімальних мовних одиниць, словотвірних засобів. Як у випадку зі словом «байрактар» (турецький ударний оперативно-тактичний середньовисотний безпілотний літальний апарат із великою тривалістю польоту і здатністю виконувати дистанційно керовані або автономні польоти), яке одразу стало словом-символом українського опору під час російсько-української війни. Це спричинило надзвичайно високу частотність використання військової назви, яка за рекордно короткий час стала невіддільною частиною сучасної масової культури, а згодом і виробництва, комерції: пісні, реклама, меми, товари, мерчандайз, сувенірна монета та ін. А це, своєю чергою, спричинило нове явище, іменоване збірною назвою «байрактарщина» (використання теми війни і воєнних символів у медіапросторі та в комерції). Дуже швидко слово «байрактарщина» набуло стійкої негативної конотації завдяки появі неосеми 'надмірно часте використання теми війни і символів війни', від якої одразу розвинулася неосема 'спекулювання, паразитування на темі війни і на символах війни', що пов'язане із тривалим мовним досвідом використання морфеми *-щин-(а)*: слова «шароварщина», «радянщина», «нелегальщина», «піарщина» та ін. мають негативнооцінну конотацію стосовно різних суспільних явищ або виду професійної діяльності.

Мовна пам'ять дає змогу використовувати колись відомі мовцям слова-кваліфікатори. Наприклад, серед описових зворотів продуктивний тип становлять конструкції зі стрижневим словом *м'ясник* (*різник*) «кровожерлива, дуже жорстока людина», первинне значення «восначальник, який прагне здобути перемогу ціною людських життів», і цей тип номінації застосовували до військових керівників війни в Афганістані, і ще раніше – Другої світової війни (зокрема советського маршала Г. Жукова: *м'ясник перемоги, кривавий м'ясник*). У контексті сучасної війни з'явилися назви-перифрази імен російських воєначальників: *маріупольський м'ясник* – генерал-полковник Мізинцев, *вугледарський м'ясник* – генерал-полковник Муров, *бахмутський м'ясник* – Пригожин.

Фразеологічна неологізація теж часто базована на мовній пам'яті та історичній пам'яті: наприклад, вираз *вантаж-200* з'явився під час Афганської війни і походить від порядкового номера наказу міністерства оборони СРСР (наказ № 200 від 08.10.1984 р.) про спеціальні заходи щодо поховання загиблих або, за іншою версією, від ваги (200 кг) контейнера із тілом загиблого воїна (дерев'яна труна, оцинкована зализом, яку клали в дерев'яний ящик і доставляли літаком з Афганістану до СРСР).

За роки повномасштабного вторгнення з'явилися нові сталі вирази, як-от *тракторні війська*: слово *тракторний* набуло мілітарної конотації, коли на третій день російсько-української війни роми вкрали в росіян гусеничний броньований тягач і використали в господарських потребах; згодом чимало українських селян та фермерів перевозили трофейну військову техніку зазвичай трактором і передавали ЗСУ або ремонтували і використовували самі. З'явилося чимало мемів на цю тему, так що тракторні війська почали жартома називати «меметичний підрозділом» ЗСУ.

Війна зумовила зміни у структурі таких стійких, здавалося б, виразів, як паремії. Відомий вираз *моя хата скраю* означає непричетність, байдужість до всього, що відбувається. Від початку російсько-української війни компонент *скраю* був витіснений у мовленні компонентом *усюди*, у результаті

чого функціює вираз *моя хата всюди* (його можна було побачити на транспорті, одязі, значках тощо) із протилежним (позитивним) значенням «відповідальність за все, що відбувається». Новітній паремійний вираз поповнив розряд «національних слоганів», які гуртують український народ від час війни, тобто є чинниками консолідації.

Нейтральні паремії можуть набувати негативної конотації, як-от відомий вислів «побачити Париж і померти» після повномасштабного вторгнення російського загарбника в Україну в лютому 2022 р. набув таких модифікацій: *Побачити Авдіївку і померти*; *Побачити Маріуполь і померти*; *Побачити Україну і померти* та ін., в яких суть закладеного змісту пов'язана вже не із красою та славою, а зі смертю, загибеллю російських загарбників унаслідок поневолення ними мирного населення України, масових убивств, нищення української матеріальної та нематеріальної культури і спадщини.

Мова пропонує захисний «граматичний» маркер: наприклад, активне повернення у вжиток сполуки *в Україні*, яку зумисне вилучили як ненормативну ще за радянської тоталітарної системи і тоді ж запровадили як нормативний вираз *на Україні*, підкреслюючи таким чином, що дія відбувається в якійсь частині країни, на якійсь частині території, що розташована на периферії, далеко від центру (росіяни кажуть «на Украине», маючи на увазі віддалену від Москви територію малоросів, що свідчить про імперське мислення стосовно українців). Якщо вираз *в Україні* реабілітовано після 1991 р., то за останні два роки війни в мовному просторі України мовці з активною проукраїнською позицією послуговуються фразою *на російі*, що за нормами є помилкою, але має право на життя як вияв громадянської позиції.

І мова (як духовно-національний феномен та націєствердний чинник єднання мовців), і мовці в час теперішньої російсько-української війни переживають стан адаптування до воєнних реалій з елементами модернізації і водночас зі сталим опертям на історичну пам'ять та національну ідентичність, щоби вистояти, вижити і мати змогу розвиватися.

Джерела та література: Степаненко М. Політика і війна: закономірності та парадокси мовного розвитку (2022–2023 рр.): монографія. Харків, 2024; Хоменко С. Пароль «Паляниця»: що відбувається з російською мовою в Україні. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61045496>; Дидик-Меуш Г.М. Неологізми в час війни: функційність поняття «байрактарщина». *Досвід війни. Медійно-дискурсивний простір сучасної України* / відпов.ред. С. Романюк. Варшава, 2024. С. 111–123; Дидик-Меуш Г. Мовна пам'ять і мовна ідентичність під час війни. *Концептуалізація пам'ятійного дискурсу в умовах російсько-української війни: аналітична записка* / відпов. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів, 2024. С. 48–66.

Ганна Дидик-Меуш

ВІРА І ВІЙНА

Віра – це готовність людини сприймати певне твердження чи переконання як істинне навіть в умовах неспроможності достовірно його довести. Як духовний феномен, віра є невід’ємною складовою релігійної свідомості людини, що ґрунтується на сприйнятті істинними догматів певної релігії, викладених у священних текстах, переданнях, духовній традиції. За релігійною належністю, більшість громадян України є сповідниками монотеїстичних віровизнань: християнства, ісламу, юдаїзму. Вони вірять, що є єдиний Бог, який створив світ і закони, за якими цей світ функціонує, а також людину, якій дав безсмертну душу. Бог передав людям приписи (заповіді), за якими слід жити, щоб досягнути щасливого життя на землі і мати надію на вічність бути в раю з Богом. Творець над усім панує та є справедливим суддею, карає за зло, а людей, що намагаються жити добрим і чеснотливим життям, винагороджує. Віра не є сталою, вимагає від людини активної позиції і постійної праці над собою. Віра може зароджуватися і зростати, а також може зменшуватися і зникати.

Абсолютна більшість віруючих громадян України сповідують християнство. Вони вірять, що Бог є один у трьох Особах – Пресвята Трійця: Бог Отець, Бог Син і Бог Святий Дух. Бог Син – Ісус Христос, прийшов у світ як людина, проповідував Євангеліє Царства Божого і прийняв мученицьку смерть на хресті, таким чином принісши відкуплення за гріхи людства і відкривши тим, хто вірить в Нього, можливість після фізичної смерті перебувати з Богом у вічності. Віра для християнина – це жива надія на Сина Божого і на Його спасаючу жертву, готовність повністю довіряти Богові, покладатися на Нього, перебувати з Ним у постійних тісних відносинах через молитву, читання Святого Письма, участь у Богослужіннях, життя Святими Таїнствами та ін. Водночас віра передбачає відповідний стиль життя і поведінки людини («Віра без діл мертва»). Базовими

заповідями в християнстві є дві заповіді любові – любов до Бога і до ближнього.

В особливий спосіб питання віри в Бога в житті людини актуалізується під час великих випробувань. Одним із найважчих серед них є війна. Перед лицем великої небезпеки, втрат і горя, коли вплив на ситуацію виходить за межі людських сил, людина шукає опори у вірі в Бога, у Його втручання і порятунк. Під впливом повномасштабного вторгнення РФ в Україну статистика зафіксувала зростання кількості тих, хто визнавав себе віруючими. Проявами зростання віри стало збільшення кількості вірян у храмах, організація численних молитовних заходів, зокрема за Україну і її військо. Водночас із затяжною війною опитування фіксують зменшення кількості віруючих (за даними Центру Разумкова, у 2022 р. цей показник складав 74,1 %, у 2023 р. – 70,5 %, у 2024 р. – 68 % опитаних).

Війна стає випробуванням віри людини, коли доводиться відповідати на важкі питання, зберігати вірність Богові попри жахи війни і відсутність видимих змін на краще. На порядку денному життя українців питання: «чому Бог допустив цю війну?», «де був Бог, коли катували людей?», «чи ця війна є платою українців за гріхи?», «чому Бог не зупиняє війни і не карає нападників?», «чому Бог не почув молитов і не зберіг життя рідних людей?». Часто такі запитання скеровують насамперед до служителів культу. Хоча остаточно впевнену відповідь на ці питання важко віднайти, та на підставі розмірковувань над духовними текстами, аналізу духовного й історичного досвіду людства духовні особи твердять, що оминути зла і випробувань в цьому світі неможливо, адже він дотепер є вражений гріхом, який приходить у результаті вибору самих людей як творінь із даром вільного вибору. Військова агресія Росії проти України – це боротьба, що відбувається як у фізичному, так і духовному світі та є протистоянням між злом і добром, темрявою і світлом. Війну розпочали одержимі злом люди. Бог же на боці України як невинної жертви, що захищається. Найпершим доказом такої дії Бога називали факт, що, попри перевагу ворога за

кількістю, оснащенням та ресурсами, а водночас нестабільну та недостатню допомогу країн-союзників, українці протягом багатьох років борються і зберігають свою державність. Для багатьох опорою в боротьбі стає віра в Божу справедливість, яка обов'язково має привести до перемоги і відновлення миру в Україні, а також віра в місію України подолати зло тоталітаризму, яке прагне поширитися в світі. Одним із аспектів віри є здатність продовжувати зберігати сили і мотивацію жити в умовах щоденних втрат і смерті, розуміти, що герої віддали своє життя як найбільший дар, щоб Україна і українці могли жити.

Водночас війна як погранична ситуація виявляє українцям їх актуальний моральний і духовний стан, вказує проблеми, над якими потрібно працювати. Серед таких ключових проблем називали корупцію, брак справедливого та рівноцінного підходу до представників різних соціальних верств, прояви колабораціонізму, прояви браку/відсутності серед частини громадян чіткої української національної ідентичності. Висловлювалася думка, що Бог допустив цю війну, щоб Україна в умовах такого критичного випробування врешті позбулася вад, які гальмують її розвиток та вийшла з війни кращою, оновленою. Тільки через випробування постає нова якість людини і народу. Наголошувалося, що перемога у війні і встановлення сталого миру в Україні безпосередньо залежать від духовного стану українців, тому громадянам слід дбати про поглиблення віри, духовного і праведного життя. Водночас віра має поєднуватися з діяльністю для забезпечення життя і захисту держави, допомоги захисникам і потребуючим. Тільки тоді Бог благословить ці зусилля. Віра – це акт співпраці Бога і людини.

Війна спонукала українців до нового осмислення феномену віри на війні, коли головним визначником віри чи невірства стає не належність до якогось віросповідання чи, навпаки, визнання себе невіруючим, а бажання/небажання особи та її готовність берегти і захищати життя. Із цієї точки зору віруючим є кожний воїн, який зі зброєю в руках захищає Батьківщину, а також кожний цивільний, який робить усе

можливе для підтримки війська і своєї держави, зокрема і через наполегливе та послідовне тривання в молитві. При тому небезпечно у своїй вірі покладатися тільки на людські сили чи матеріальні чинники, бо вони хиткі і недосконалі. Натомість віра в Бога дає людині надійну опору і впевненість. Виявами духовної кризи і зневіри українського суспільства є повне абстрагування частини громадян від викликів війни (живуть, «ніби війни немає»), відхід від молитви разом зі зникненням безпосередньої небезпеки для свого життя, готовність покладатися винятково на «сильних цього світу», що неодмінно приводить до розчарування, згода на можливість віддати державні території. Батьківщина – це дар від Бога, то ж її захист є виявом віри і вдячності за цей дар.

Хибним називали погляд, що боротьба в лавах ЗСУ робить віруючого порушником заповіді «Не вбивай» – однієї із заasad духовного закону усіх поширених в Україні монотеїстичних релігій. Українці не є нападниками, а захищають рідну землю від ворога; такий захист не тільки не суперечить засадам християнської віри, а є святим обов'язком віруючого. Якщо особа (зокрема християнин) із релігійних міркувань все ж вважає неможливим воювати зі зброєю в руках, то повинна послужити державі і народові в інший спосіб: як капелан, медик, волонтер, соціальний працівник, психологічною чи духовною підтримкою та ін. Спроби прикрити повну відстороненість від викликів війни релігійними мотивами є лицемірством і заслуговують на осуд.

Для християн-українців дилемою стало також розуміння і можливість виконання стосовно російського народу християнського обов'язку любити ворогів і прощати їм. Зазначалося, що виявом такої любові до росіян має бути молитва за них, що є проханням про їх поразку, прозріння, розкаяння і навернення. Прощення ж на національному рівні можливе тільки після перемоги України, сплати Росією репарацій, визнання нею свого злочину і прохання про пробачення за нього.

Звитяжна боротьба ЗСУ спричинила поширення в українському суспільстві гасла «Вірю в ЗСУ». Із духовної точки зору, це явище стало світським відповідником постмодерної

релігійності, для прибічників якої властиве формальне принагідне виконання обрядів без глибокого осмислення і заангажованості в духовне життя. З часом для багатьох гасло «Вірю в ЗСУ» набуло «ритуального» звучання, стало звичною формулою, яка не підкріплювалася реальною життєвою позицією – допомогою воїнам і готовністю долучитися до лав захисників. Тому почала викликати в суспільстві критичну реакцію як вияв профанації життєво важливих і святих речей.

Із вибухом масштабної війни нової сили в публічному дискурсі набуло обговорення, чи є порушенням засад віри вітання «Слава Україні!», а саме відображеного в Біблії припису, що тільки Богові належать слава (Іс. 42,8). Аналіз Святого Письма доводить, що вітання «Слава Україні!» не суперечить засадам християнської віри, бо вона передбачає не тільки Славу Богові, а й славу людям (1 Кор. 15, 40–41; Рим. 2, 10 та ін.) і народам (Рим. 9, 4), і любов не тільки до Бога, а й до ближнього. Умовою є, що слава і любов до людей і Батьківщини має бути в ієрархічному підпорядкуванні та віддзеркаленні найвищої слави – Слави Бога. Проблемою (з точки зору віри) це вітання може стати тоді, коли українці поставлять славу України вище за славу Божу.

Водночас несхвально у християнському середовищі сприймається гасло «Смерть ворогам!», що є відповіддю на патріотичне вітання «Слава нації!». Вважають, що такі висловлювання заперечують засади християнської віри і ставлять українців у позицію перебування в ненависті, а отже, в духовно слабку позицію відділення себе від дії Божої благодаті й автоматично переходять на бік зла, в духовному вимірі посилюють позицію ворога.

Віра стає великою підтримкою для воїнів на фронті. В українському війську служать представники різних релігій і конфесій, але переважають християни. Багато воїнів носять хрестики, іконки, вервиці, практикують молитву, свідчать про випадки чудесного надприродного захисту, в якому вбачають Божу присутність. Серед воїнів існує бачення, що без віри не буде перемоги. Трапляються випадки віднайдення воїнами віри, прийняття ними хрещення. Водночас неправдивим є

твердження, що на війні немає невіруючих. У лавах ЗСУ є атеїсти і особи, які під впливом війни досвідчили кризу віри.

Джерела та література: Голик Р. Віра як зброя: війна та релігія в культурній пам'яті XX – початку XXI ст. *Історія релігій в Україні*. Науковий щорічник. Львів, 2022. С. 51–63; Військовий капелан о. Ігор Табака: війна як досвід віри. *Credo*. 20 березня 2025. URL: <https://credo.pro/2025/03/380060>; Загребельний І. Віра в ЗСУ як різновид постмодерної релігійності. *Політична теологія*. URL: <https://politteo.online/materialy/vira-v-zsu-yak-riznovyd-postmodernoyi-religijnosti/>; Рівень релігійності, довіра до Церкви, конфесійний розподіл та міжцерковні відносини в українському суспільстві. *Разумков Центр*. 27 січня 2025. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-religiinosti-dovira-do-tserkvy-konfesiinyi-rozpodil-ta-mizhtserkovni-vidnosyny>; Чи варто виголошувати «Слава Україні» християнам. URL: <https://youtu.be/KPnGV97Zkfg?si=OL1oli1sc5sl0ctX>.

Наталія Колб

ДУХОВНІСТЬ І ВІЙНА

Духовність. Прагнення людини до вищих нематеріальних цінностей та ідеалів: добра, істини, краси, гармонії з усім, відповідальності, любові як вищих сенсів і підвалини життя. Включає постійну працю над пізнанням себе самого, свого покликання і змісту життя, працю над своїм духовним зростанням і пізнанням навколишнього світу, здатність до вольової і послідовної дії, визначає майбутнє людини. Духовність є важливою складовою і моральним імперативом життя суспільства та його окремих груп; проявляється в релігійно-моральному, інтелектуальному і естетичному вимірах. Духовність не обов'язково пов'язана з релігійністю і вірою в Бога, однак віра стає потужною підвалиною для формування глибокої практичної духовності людини. Християнська духовність – це пізнання особи Ісуса Христа, а також себе і ближнього крізь призму Божого погляду на людину.

Війна. Вкрай критична і стресова ситуація, концентрований прояв горя, смерті, страху, непевності, несправедливості стає каталізатором духовних процесів, яскраво розкриває стан духовності людини і суспільства, спонукає до переосмислення цінностей, ставлення до життя, пошуку щоденної моральної опори, усталення ціннісної матриці життєвих засад і поведінки. Війна породжує загострену потребу духовності й усвідомлення її цінності, стає шансом для особистого і суспільного духовного зростання.

Агресія РФ проти України у форматі гібридної, а особливо повномасштабної війни зумовила в українському суспільстві потужний вияв духовності як любові до Батьківщини (аж до готовності віддати найдорожче – життя) і до ближнього, емпатію, загострене почуття справедливості, жертвність, готовність ділитися майном, опікуватися потребуючими членами суспільства. Гостро проявилися і протилежні явища: байдужість, здатність наживатися на біді, хабарництво, озлобленість, схильність до аморальної поведінки, використання нецензурної лексики та ін.

Проблема збереження духовності в умовах війни посіла помітне місце в українському (насамперед релігійному) дискурсі, особливо від початку широкомасштабного вторгнення Росії в Україну. Духовність визначають як засадничу умову перемоги України в боротьбі добра над злом, здатності будувати щасливе майбутнє своєї держави, зберігати репутацію «сторони світла», ментальне здоров'я нації. Координатами духовності в умовах війни є захист сім'ї, родини, народу, Батьківщини; любов як солідарність і співстраждання; здатність робити добро; бажання боротися за справедливість; вміння споглядати красу навіть в умовах знищеної війною дійсності. Ознакою духовності українців у час війни стало єднання народу в боротьбі за свою державність і цінності, глибока повага і шана до загиблих героїв, турбота про покалічених воїнів і про сім'ї загиблих.

Гострої актуальності набула проблема поширення емоцій гніву, помсти, ненависті, непростення. Панує думка, що роздуми про прощення в українському суспільстві стануть можливими тільки після закінчення війни і за умови глибокого каяття російського народу та виплати ним репарацій. Нормально реагувати на агресію почуттями болю і злості. Проте важливо не дозволити цим емоціям панувати, ставати базовими в боротьбі проти агресора, як також зловтішатися смертю ворогів навіть під час війни (одним із виявів такої реакції стають широкі коментарі в соцмережах, що супроводжуються насмішкою, лайкою, прокльонами і т.п.), адже такі емоції уподібнюють українців до поведінкових моделей і морального стану росіян, руйнують духовність людини і суспільства, ставлять у позицію морального програшу, не можуть забезпечити правдиву перемогу і будівництво кращого життя. Критеріями збереження духовності до ворогів має бути повага до їхньої гідності, дотримання норм міжнародного гуманітарного права щодо полонених, збереження меж необхідного під час виконання бойових завдань. Соціологічне дослідження Центру Разумкова у квітні–травні 2023 р. показало, що в українському суспільстві зберігалися стійкі переко-

нання у важливості зберігати духовні цінності («залишатися людиною») та дотримуватися щодо росіян засад міжнародного права і правил війни. У середовищі християнського духовенства висловлювалися твердження, що збройне припинення зла агресора є не тільки засобом для досягнення справедливості, а й проявом любові до ворогів, адже спонукає їх переосмислювати свої вчинки і змінюватися.

Джерела та література: Вплив війни на духовність України. Олександр Слободський. *Церква Християн Адвентистів м. Луцьк-І*. URL: <https://youtu.be/VbQ8DyyIUR8?si=MhdSRzB4oBZUKHBX>; Голик Р. Віра як зброя: війна та релігія в культурній пам'яті XX – початку XXI ст. *Історія релігій в Україні*. Науковий щорічник. Львів, 2022. С. 51–63; Колос О. Війна – це час великих можливостей для духовного зростання. *Дивен Світ*. 18.04.2023. URL: <https://dyvensvit.org/testimony/1038937/>; Шаталович І. Основні аспекти сучасного розуміння духовності. *Наукове мислення*. Вісімнадцята всеукраїнська практично-пізнавальна інтернет-конференція. URL: <https://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/48-visimnadtsyata-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/398-osnovni-aspekti-suchasnogo-rozuminnya-dukhovnosti>; Якобчук А. Війна та віра: Як впливає війна на релігійні відчуття українців – результати дослідження. *Слово про Слово*. 26 травня 2023. URL: <https://slovoproslovo.info/viyna-ta-vira-yak-vplivae-viyna-na-religiyini-vidchuttya-ukraintsiv-rezultati-doslidzhennya/>.

Наталія Колб

МОЛИТОВНИЙ СНІДАНОК. Неформальні зустрічі представників Церков і релігійних організацій та впливових громадян держави (політиків, чиновників, бізнесменів, громадських діячів, представників різних суспільних груп) із метою звершення спільної молитви за свою країну, її добробут і процвітання, налагодження спілкування і порозуміння між представниками різних суспільних верств, об'єднання суспільства навколо християнських та загальнолюдських цінностей і формування життя на їх засадах.

Традиція молитовних сніданків (МС) започаткована в 1953 р. у Сполучених Штатах Америки як спільна ініціа-

тива некомерційної християнської організації Fellowship Foundation, групи конгресменів та Президента Дуайта Ейзенхауера. Відтоді Національний МС є важливою щорічною подією у США, відбувається за участю Президента країни у Вашингтоні в перший четвер лютого у готелі Hilton. Поряд із представниками американського суспільства у Національному МС США беруть участь численні іноземні делегації, серед яких також українська. Остання традиційно включає політиків, духовенство різних конфесій, бізнесменів, громадських діячів, представників науки, культури і спорту, а в період російсько-української війни – також військових і ветеранів ЗСУ, парамедиків, волонтерів, капеланів. В умовах масштабного вторгнення РФ в Україну участь у Національному МС стала для української делегації нагодою привертати увагу американської влади і міжнародної спільноти до злочинів Росії на українських землях як до порушення Божих заповідей (зокрема порушення релігійних свобод українців, переслідування і вбивство духовенства і вірних різних віросповідань і конфесій, руйнування храмів) та для лобювання подальшої військової підтримки для України.

Джерела та література: Молитовний сніданок із Трампом: що це таке і хто з українських політиків поїхав у США. 24 канал. 8 лютого 2018 р. URL: https://24tv.ua/molitovniy_snidanok_iz_trampom_shho_tse_take_i_hto_z_ukrayinskih_politikiv_royihav_u_ssha_n924108; Костюк Л. Молитовні сніданки у США як форма утвердження християнських цінностей. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід*: зб. тез III Міжнародної науково-практичної конференції (13–14 травня 2021 р., м. Тернопіль). Тернопіль, 2021. С. 127–128; Українська делегація на Національному Молитовному сніданку у США: місія релігійної дипломатії. Українська Православна Церква (ПЦУ), лютий 2024 р. URL: <https://patriarchia.org.ua/news/ukrayinska-delegacziya-na-nacziionalnomu-molytovnomu-snidanku-u-ssha-misiya-religijnoyi-diplomatiyi/>.

Український молитовний сніданок у Вашингтоні. Відбувається від 2008 р. у рамках Національного МС у США

наступного дня після головного МС. Фундатор – представник української діаспори і координатор організації українського представництва на Національному МС у США Михайло Жовнір. Спершу Український МС замислювався як можливість для українських делегатів «по гарячих слідах» ділитися враженнями від Національного МС та пропозиціями щодо поширення подібного досвіду в Україні. Захід став впливовим майданчиком духовного єднання і міжнародної комунікації між українськими діячами та представниками американського суспільства, українською діаспорою та іноземними делегатами Національного МС у США. В умовах російсько-української війни Український МС став простором спільної молитви за стійкість і віру українського народу та війська, перемогу України і встановлення справедливого миру, донесення інформації про Україну, наслідки і виклики війни, здобування міжнародної підтримки для України як прояву захисту християнських цінностей, обговорення проблем демократії і релігійних свобод. Учасниками Українського МС поряд із членами української делегації Національного МС стають політики, послы, релігійні діячі, представники бізнесу і громадянського суспільства США та інших країн світу. За кількістю учасників Український МС є найчисленнішим з усіх МС у рамках Національного МС у США.

Від 2022 р. організатори Українського МС запровадили традицію проведення *Ukrainian Week* в рамках Національного МС у Вашингтоні для пропагування інтересів України в різних колах американського суспільства з опорою на християнські цінності. УТ об'єднує низку заходів: прес-конференції, форуми (військового капеланства, гуманітарний, інвестиційний), семінари, дискусійні панелі, неформальні зустрічі, і власне Український МС, за допомогою яких українські делегати знайомлять світову громадськість зі злочинними діями Росії на українських землях та наслідками війни в Україні, формують моделі співпраці з представниками американських релігійних, політичних і бізнесових кіл.

Джерела та література: Шинкаренко І., Осика О. У Вашингтоні помолилися за перемогу України у війні на Українському

молитовному сніданку. Відео. 04.02.2023 р. URL: <https://www.holosameryky.com/a/6948079.html>; Борис А. Українським молитовний сніданок у Вашингтоні: хто відвідав, які заяви лунають. *Голос Америки*. 08.02.2025 р. URL: <https://www.holosameryky.com/a/ukrayinskyi-molytovnyi-snidanok/7967201.html>; Український тиждень у Вашингтоні: єднання та заклик до дії. *Державна служба України з етнополітики та свободи совісті*. 05.02.2024 р. URL: <https://dess.gov.ua/ukrainskyy-tyzhden-u-vashyngtoni-iednannia-ta-zaklyk-do-dii/>; Українці молилися і пікетували під час Національного молитовного сніданку у Вашингтоні: найбільша делегація в історії. *Всі разом!* 07.02.2025 р. URL: <https://vsirazom.ua/news/ukrayinczi-molylysya-i-piketuvaly-pid-chas-naczionalnogo-molytovnogo-snidanku-u-vashyngtoni>.

Молитовні сніданки в Україні. Національний МС в Україні відбувається від 2008 р. щороку (у вересні) в Києві під патронатом Голови Верховної Ради України. Ініціатор заходу – народний депутат Верховної Ради від партії «Народний фронт» Павло Унгурян. Учасниками заходу стають українські політики, представники різних гілок влади, дипломати, бізнесмени, члени Всеукраїнської ради Церков і духовенство різних конфесій, громадські діячі, іноземні гості. Метою зустрічей є спільна молитва за Україну, ділення духовним досвідом, спілкування і налагодження комунікації між представниками різних суспільних верств, обговорення актуальних проблем життя країни в парадигмі християнських і моральних принципів. Тематику обговорення ставали проблемами захисту прав дітей, сімейних цінностей, миру, релігійних свобод для представників різних віросповідань і конфесій. Від моменту розв’язання Росією агресії проти України (спершу в гібридному, а згодом у повномасштабному форматі) учасниками Національного МС в Україні є також захисники України, капелани, медики, волонтери, родини загиблих героїв. Невід’ємною частиною зустрічей стали молитви за мир, за захисників України, їх сім’ї, поранених, полонених, владу, військово командування, цивільне населення, а тематику для обговорення – відповіді на виклики війни, стратегії відновлення країни, звільнення полонених

військових і цивільних та ін. У 2024 р. Національний МС в Україні вперше відбувся під патронатом Президента України; за кількістю учасників він найбільший з-посеред країн Європи.

Джерела та література: Костюк Л. Молитовні сніданки в Україні: міжнародний рух діалогу влади і церковних організацій. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід*: збірник тез IV Міжнародної науково-практичної конференції (13–14 травня 2022 р., м. Тернопіль). Тернопіль, 2022. С. 228–231; Расулова О. Яким був молитовний сніданок 2021. *LB.ua*. 8 вересня 2021. URL: https://lb.ua/society/2021/09/08/493513_yakim_buv_molitovniy_snidanok_2021.html; Відбувся національний молитовний сніданок під патронатом Президента Володимира Зеленського. *Державний заклад вищої освіти Університет менеджменту освіти Національної академії педагогічних наук України*. 1 липня 2024. URL: <http://umo.edu.ua/news/vidbuvsja-nacionalnij-molitovnij-snidanok-pid-patronatom-prezidenta-volodimira-zelenskogho>.

Всеукраїнський жіночий молитовний сніданок. Відбувається в Києві щороку в грудні, напередодні Різдва, починаючи від 2021 р. Організатори – Міжнародний жіночий рух «За сімейні цінності» та Рух молитовних сніданків України. Щороку подія має центральну тему зібрання: «Сім'я – колиска Божої любові» (2021), «Берегиня» (2022), «Майбутнє втраченого дитинства. Реалії війни» (2023), «І цінувати, і дякувати» (2024). Захід об'єднує 100 жінок-представниць різних регіонів, конфесій і сфер діяльності, а також закордонних гостей. Головна ідея Всеукраїнського жіночого МС – єднати впливових жінок України навколо християнських принципів, акцентувати на християнській оптиці ролі жінки в суспільстві, на сімейних цінностях як державній і приватній стратегіях в Україні. Від початку російсько-української війни учасницями Всеукраїнського жіночого МС стали також військові, капелани, медики, правозахисниці, волонтерки, а головною частиною заходу – єднання в молитві за перемогу і мир в Україні,

ділення досвідом життя, служіння, долання воєнних викликів (відновлення і підтримки ментального здоров'я дітей, підтримки роз'єднаних війною сімей, осиротілих, згвалтованих, викрадених дітей, залучення дітей та молоді у волонтерську діяльність, виховання молоді в системі християнських цінностей і почуття вдячності за дар життя та ін.). За результатами проведення Всеукраїнських жіночих МС, до органів центральної і місцевої влади було скеровано пропозиції щодо здійснення сімейної політики; звернення до Президента України та Всеукраїнської ради Церков про оголошення 26 грудня Всеукраїнським днем вдячності; започатковано Всеукраїнську жіночу ініціативу «Бути вдячним» з метою організації заходів для підкреслення цінності дару життя і вдячності до ближнього; благодійний проєкт «Я з тобою», який надав змогу вимушено переселеним дітям та дітям-сиротам війни навчатися у творчих майстернях; здійснення за підтримки Національної бібліотеки України для дітей Всеукраїнського дитячого конкурсу малюнку «Україна – Мрія»; проведення спільно із Національним музеєм народної архітектури й побуту України та Київським відділенням НОК культурного заходу «Україна – єдина родина» та ін.

Джерела та література: Перший Всеукраїнський жіночий молитовний сніданок «Сім'я – колиска Божої любові». *Radio Maria*. 22.12.2021 р. URL: <https://radiomaria.org.ua/pershii-vseukrainskii-jinochii-molitovnii-snidanok-simya-kolisca-bojolyubovi-11331>; II Всеукраїнський жіночий молитовний сніданок об'єднав 100 жінок з усіх регіонів України. *UAinfo*. 18.12.2022 р. URL: <https://uainfo.org/blognews/1671333014-ii-vseukrayinskiy-zhinochiy-molitovniy-snidanok-ob-ednav.html>; У Києві провели III Всеукраїнський жіночий молитовний сніданок «Майбутнє втраченого дитинства. Реалії війни». *Всеукраїнський Собор*. 19.12.2023 р. URL: <https://sobor.com.ua/news/snidanok-8>; У Києві відбувся IV Всеукраїнський жіночий молитовний сніданок. *UAinfo*. 04.12.2024 р. URL: <https://uainfo.org/blognews/1733303604-u-kyevi-vidbuvsya-iv-vseukrayinskiy-zhinochiy-molitovniy-snidanok.html>.

Молодіжний молитовний сніданок. Уперше відбувся в листопаді 2024 р. на Прикарпатті з метою об'єднати українську молодь навколо християнських цінностей як підвалини успішної професійної, суспільної і особистої реалізації, а також побудови родинного життя. Захід відбувся за підтримки Міністерства молоді та спорту України і став платформою для знайомства, спільної молитви, налагодження зв'язків та обміну досвідом між представниками молоді з різних сфер життя.

Джерела та література: Перший Молодіжний Молитовний Сніданок на Прикарпатті: спільні цінності як основа майбутнього. *Міністерство молоді та спорту України*. 29 листопада 2024. URL: <https://mms.gov.ua/news/pershyi-molodizhnyi-molytovnyi-snidanok-na-prykarpatti-spilni-tsinnosti-iaak-osnova-maibutnoho>.

Військовий молитовний сніданок. Уперше відбувся 6 грудня 2024 р. на честь дня Збройних Сил України з ініціативи Міністерства оборони України і Руху молитовних сніданків України. Проходив у Києві у Трапезному храмі Києво-Печерської Лаври. Учасниками заходу стали священники і капелани ЗСУ різних конфесій, поранені і звільнені з полону воїни, волонтери, політики, Президент України, головнокомандувач ЗСУ, іноземні гості. Метою зустрічі стало єднання в молитві за Україну, перемогу і справедливий мир, за українське військо і військове командування, вшанування пам'яті полеглих, загострення уваги на потребі збільшення кількості капеланів різних конфесій і кроках для зміцнення ЗСУ.

Джерела та література: Відбувся перший військовий молитовний сніданок. *IPC. Інститут релігійної свободи*. 07.12.2024 р. URL: <https://irs.in.ua/p/224>.

Сімейний молитовний сніданок. Відбувся в Києві у травні 2024 р. Організатори заходу – Міжнародний рух «Покликані», Благодійна фундація «Your Destiny», Громадська організація «Живи». Мета заходу – формувати міцні християнські родини на основі традиції спільного читання і розважання в сім'ях над Святим Письмом і спільної молитви.

Учасники заходу – активісти захисту традиційних сімейних цінностей, капелани, протестантські пастори, представники громадянського суспільства. Присутні єдналися в молитві за міцність українських родин, родини воїнів, вдов і сиріт, підтримку інституту сім'ї на державному рівні, за перемогу України.

Джерела та література: У Києві започаткували традицію сімейних молитовних сніданків. *Всеукраїнський Собор*. 20.05.2024 р. URL: <https://sobor.com.ua/news/tradiciya>.

Регіональний молитовний сніданок. Такі МС відбуваються від 2010-х рр., поширені майже по всій Україні. Зокрема з вибухом російсько-української війни були запроваджені в областях, наближених до фронту бойових дій. Ініціаторами, як правило, виступають представники регіональних органів влади. Захід об'єднує місцевих політиків, чиновників, духовенство, громадських діячів, представників бізнесу, культури, науки, освіти, військових, волонтерів, медиків, капеланів, соціальних працівників, іноземних гостей. В умовах агресії Росії проти України регіональні МС стають майданчиком молитовного єднання та згуртування на рівні менших громад, взаємної підтримки, зміцнення морального духу, комунікації, вшанування діячів-вихідців регіону, організації благодійних акцій.

Джерела та література: Якобчук А. Вперше на Тернопільщині відбувся молитовний сніданок. *Всеукраїнський Союз Церков Євангельських Християн-Баптістів*. URL: <https://www.baptyst.com/vpershe-na-ternopilshhyni-vidbuvsya-molytovnyj-snidanok/>; Молитовний сніданок у Львові: підтримувати військових і молитися Богу. *Римсько-Католицька Церква в Україні*. 03.11.2023 р. URL: <https://rkc.org.ua/blog/2023/11/03/molytovnyj-snidanok-u-lvovi-pidtrymuvaty-vijskovykh-i-molytysya-bogu/>; Молитовні сніданки у різних містах України. *Всі разом*. 09.05.2023 р. URL: <https://vsirazom.ua/news/molytovni-snidanky-po-ukrayini>.

Наталія Колб

НАЦІОНАЛЬНИЙ ДЕНЬ МОЛИТВИ. Запроваджений Постановою Верховної Ради України від 12 лютого 2025 р. Датою щорічного відзначення НДМ визначено 24 лютого – день початку повномасштабної війни проти України. Мета заходу – зміцнення єдності українського суспільства і його морально-патріотичного духу; формування життя держави в парадигмі християнських цінностей; вшанування пам'яті давніх і новітніх героїв, що полягли за незалежність України; вияв вдячності українським захисникам і захисницям новітньої російсько-української війни; проголошення молитви подяки Богові за допомогу в збереженні української державності і народу; консолідація зусиль українського суспільства для припинення російської агресії, встановлення сталого справедливого миру та відновлення територіальної цілісності України. У НДМ має бути проведене засідання ВР України і розпочинатися з виконання духовного гімну «Боже великий, єдиний». Відповідно до Постанови Кабінет Міністрів України спільно з Всеукраїнською радою Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) має розробити і затвердити план заходів державного відзначення НДМ, а обласні адміністрації – забезпечити відзначення на місцях. Своєю чергою ВРЦіРО у спеціальному зверненні закликала представників різних релігій в Україні до спільної молитви 24 грудня за перемогу і справедливий мир для України, а голова ВРЦіРО пастор Валерій Антонюк пропонував також організувати зібрання церков, зустрічі з постраждалими від війни (переселенцями, вдовами, ветеранами, сім'ями воїнів ЗСУ), щоб спільно молитися, духовно єднатися у протистоянні ворогові. Одним зі способів духовного єднання українців в цей день стали молитовні онлайн-трансляції.

Ідею запровадження в Україні НДМ серед українських парламентарів також пропагували американський конгресмен та ініціатор затвердження в 1952 р. НДМ конгресом у США Тоні Холл і координатор української делегації на Національному молитовному сніданку у Вашингтоні Михайло Жовнір. Україна стала другою в світі державою після США, де на державному рівні запроваджено НДМ.

Джерела та література: Постанова ВР України «Про встановлення Національного дня молитви». *Верховна Рада України*. 12.02.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4243-20#Text>; «Вища справедливість вимагає засудження російської агресії – зло не може бути винагороджене, але має бути справедливо покаране», – звернення ВРЦіРО напередодні третьої річниці повномасштабного вторгнення в Україну. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/vishchaspravedlivist-vimagae-zasudzhennya-rosiyskoi-agresii>; До Національного дня молитви за Україну. *Baptistua*. 20.02.2025 р. URL: <https://youtu.be/UnFEZkfyC7g?si=A9OKvSjCKB-UoP5s>; Національний день молитви **ua 24 лютого. Молитовний марафон**. *New Christian*. 24.02.2025. URL: https://www.youtube.com/watch?v=MUbhDxZnwro&ab_channel=NEWCHRISTIAN; Організували день молитви юдейська громада в Україні. URL: <https://www.youtube.com/live/oV11f9b6Dk0?si=GgV6cm5WcFXCzb4U>; УГКЦ – вечірні молитовні чування. Національний день молитви. *Живе телебачення*. 24.02.2025 р. URL: <https://www.youtube.com/live/kcy85QvF6Bk?si=cG-S34AMoS1t2S2O>.

Національний день молитви за Україну. Передвісником державного НДМ став міжконфесійний – ініціатива представників християнських Церков в Україні, яка виникла як відповідь на вторгнення РФ в Україну в 2014 р. Меценатом і єдиним іноземним учасником заходу став британський євангеліст Девід Хассавей. Перший НДМ за Україну відбувся в червні 2016 р.; відтоді став щорічним. Центральна подія проходить у Києві в Палаці спорту. Винятком стали: 2020 р. (в умовах пандемії захід відбувся в дистанційному форматі), 2022 р. (в умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну захід відбувся у форматі серії молитовних служб по всій Україні), 2023 р. (центральним місцем проведення організатори обрали м. Буча як символ страждань українців унаслідок агресії Росії). В організації та проведенні НДМ за Україну беруть участь представники всіх українських міжцерковних і міжконфесійних організацій України: Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій, Української міжцерковної ради, Ради євангельських протестантських Церков України. Українська практика міжконфесійного

молитовного єднання за країну є унікальним явищем у країнах Європи. Цей формат дає змогу пізнати молитовну традицію інших Церков і конфесій, сприяє єднанню суспільства. Тематику молитов визначає Духовна рада НДМ за Україну відповідно до найбільш актуальних потреб країни в конкретний час. В умовах війни це насамперед молитви за Божу благодать і перемогу для України, захист воїнів, мудрість військового і політичного керівництва країни, капеланів, зміцнення інституту сім'ї в Україні, молодь, подолання корупції. Від 2019 р. до виголошення молитов незмінно залучаються військові капелани. Молитви чергуються з виконанням духовних пісень. Захід традиційно об'єднує кілька тисяч учасників, відбувається на високому організаційному і технічному рівнях, транслюється онлайн на християнських телеканалах та в соцмережах, супроводжується сурдоперекладом. Подію висвітлювали в українських медіа. Одночасно під час НДМ за Україну відбуваються спільні молитви по регіонах.

Джерела та література: Національний день молитви за Україну: історія та як функціонує. Вадим Преображенський дає відповіді. *Руслан Кухарчук. Відповіді.* 18 червня 2024. URL: https://youtu.be/CHcTK09z_sI?si=AWDLv71-lqEYWoa2

Наталія Колб

СПРАВЕДЛИВА ВІЙНА. Концепція визначення умов і принципів, за якими війну можна вважати морально виправданою. По суті справедлива війна (СВ) – це концепція оборонної війни, самозахисту; це також складова соціальної доктрини Католицької Церкви.

Про правила ведення війни писали ще античні мислителі Арістотель (384–322 до Р. Х.) і Цицерон (106–43 до Р. Х.), а також конфуціанці. У християнській традиції засади СВ виробили середньовічні богослови-філософи Аврелій Августин Гіппонський (354–430), Тома Аквінський (1225–1274), Франциско де Віторія (1480–1546). Християнські мислителі вказували, що війна – це наслідок гріховної природи людини, вона завжди є проявом несправедливості

і джерелом горя. Св. Августин зазначав, що війна має бути крайнім способом розв'язання конфліктів, до якого слід вдаватися тільки тоді, коли всі інші засоби не дієві. Св. Тома Аквінський доводив, що підставою для війни має бути справедлива причина (наприклад, захист країни перед ворожою агресією); право її оголошувати належить законному правителеві держави, а використання збройної сили має бути відповідним до ситуації. Франциско де Віторія зазначав, що війна є виправданим способом протидії у випадку порушення прав і гідності народу. Протягом століть концепція СВ у Католицькій Церкві постійно розвивалася. Це питання було в полі зору протестантських мислителів, зокрема нідерландського юриста і поета Гуго Гроція (1583–1645); натомість у православній еkleзіальній практиці немає напрацювань щодо концепції СВ.

Сучасні засади СВ у Католицькій Церкві регламентує низка еkleзіальних документів, зокрема «Катехизм Католицької Церкви» (1982) і «Компендіум соціальної доктрини Церкви» (2004). Католицька Церква однозначно засуджує війну як велике лихо і цілком неефективний інструмент вирішення конфліктів, що не тільки не сприяє їх вирішенню, а й породжує нов, ще складніші протистояння. Відповідальними за розв'язання воєн Католицька Церква називає організаторів і виконавців агресії, а керівництво держави, яка стала жертвою нападу, має право і обов'язок захищати свою країну, зокрема за допомогою збройного опору. Виправданим із християнської точки зору визнавали також і гуманітарне втручання в конфлікт третьої сторони для підтримки країни, яка обороняється.

Встановлено такі умови справедливого початку війни (*jus ad bellum*): 1) вчинення агресором очевидної, тривалої і значної шкоди нації чи кільком націям; 2) безрезультатність спроб розв'язати конфлікт в інший спосіб; 3) наявність достовірних умов успіху воєнних дій; 4) використання зброї, яка не завдасть більшого лиха, ніж те, яке слід усунути.

Відповідно до доктрини Католицької Церкви сформульовано десять засад справедливого ведення війни

(*jus in bello*): 1) справедлива причина (сьогодні такою визнається тільки законна оборона країни від агресії); 2) справедлива мета (забезпечення справедливого миру для всіх сторін конфлікту); 3) оголошення війни винятково легітимною державною владою в інтересах загального блага; 4) безрезультатність інших інструментів розв'язання конфлікту; 5) непоширення бойових дій на осіб, безпосередньо не залучених до конфлікту (цивільних, медиків, військовополонених, поранених; ці особи не можуть ставати мішенню агресії); 6) обмежені цілі війни (добитися справедливого миру, а не цілковитого знищення населення держави-ворога, її економіки і державних інституцій); 7) використання збройних засобів, пропорційних до загрози і з урахуванням усіх можливих наслідків (щоб відбити агресію і запобігти її відновленню); 8) відновлення порядку (після війни налагодження у країні безпечного життя з належним функціонуванням органів влади); 9) справедливе покарання країни-агресора і відшкодування завданих нею збитків; 10) кроки для примирення сторін, що воювали, і налагодження комунікації між ними. Порушення цих засад веде до того, що Війна втрачає ознаки справедливої і набуває ознак агресивної.

Доктрина Католицької Церкви визнає правомірність існування в державах збройних сил із метою захисту своєї безпеки і незалежності, збереження і розбудови справедливості та миру в світі, а також захисту невинних жертв агресії.

Водночас досвід двох світових і низки визвольних воєн ХХ ст. спонукали Католицьку Церкву переосмислити концепцію СВ, зокрема зізначено, що зростання потужності зброї аж до атомної, використання хімічних і біологічних засобів ураження зробило практично нереальним дотримання критеріїв справедливого ведення війни. Відтак Католицька Церква наголошувала, що жодну війну не можна визнати справедливою, адже вона завжди є злом. Тому слід шукати шляхів не легітимізації, а викорінення війни, вирішення міжнародних конфліктів засобами ненасильницького спротиву (Енцикліка Папи Івана ХХІІІ «Мир на землі» 1963 р.;

Пастирська конституція Другого Ватиканського собору про Церкву в сучасному світі «Радість і надія» 1965 р.; Рішення Синоду єпископів 1971 р.; Інструкція Конгрегації доктрини віри «Християнська свобода і визволення» 1986 р.).

Розвитком такої позиції Католицької Церкви у XXI ст. стала Енцикліка Папи Франциска «Всі брати» (2020). Понтифік відкинув концепцію СВ як неприйнятну, натомість зазначив, що можна говорити винятково про легітимну оборонну війну внаслідок агресії. Папа засудив використання зброї у відповідь на насильство як крок, що призводить винятково до погіршення ситуації і страждань невинного цивільного населення; він назвав аморальним навіть володіння ядерною зброєю як засобом стримування; висловив переконання, що в сучасному світі «вже не існує такого насилля та несправедливості з боку іншої держави, які б могли усправедливити вживання сучасної зброї масового знищення». Агресія РФ проти України, особливо від моменту повномасштабного вторгнення, засвідчила помилковість таких тверджень. Концепція ненасильницького опору в протистоянні з Росією як тоталітарною державою, що не дотримується духовних і гуманістичних принципів, виявилася неможливою. Розв'язана РФ агресія стала наймасштабнішим після Другої світової війни збройним конфліктом в Європі.

Напад РФ на Україну знову актуалізував концепцію СВ. Для українців вона стала засадою для апеляції до світової спільноти щодо неспровокованої агресії Росії і заклику підтримати Україну в її справедливій боротьбі. Наголошувалося, що і в обґрунтуванні розв'язання війни, і у стилі її ведення РФ брутально порушує принципи СВ. Так, метою агресії стало знищення Української суверенної держави і її народу, підпорядкування її територій і людей. РФ використовує зброю масового знищення (зокрема зброю міжнародними приписами), руйнуючи цивільну інфраструктуру та вбиваючи мирне населення, вдається до тортур і насилля; не розглядає можливості перемовин, окрім як на умовах капітуляції України. У цій ситуації Україна

чинить справедливий опір агресорові з метою виживання, звільнення своїх окупованих територій, захисту своєї землі і людей, їх права на вільне життя і розвиток. Такі дії українців є природним обов'язком самозахисту і вимагають використання збройної відсічі для подолання агресора та відновлення миру.

Війна в Україні спонукала світову спільноту усвідомити слабкість і часто недовіру теорії пацифізму як способу подолання міжнародних конфліктів та повернутися до засад концепції СВ. Така еволюція відбулася як у позиції європейських держав, так і Апостольського Престолу. У публічному дискурсі з'явилися такі твердження: людству через гріховність людської природи ніколи не вдасться досягнути стану загального миру; зло – реальне, а єдиним способом його подолання є спротив, самозахист; війна неодноразово в історії ставала інструментом для подолання зла (рабства, фашизму, нацизму, комунізму); стримуючим фактором проти агресії є наявність сильної армії; бездіяльність народів в умовах несправедливої агресії робить їх співучасниками злочину; заперечення поняття СВ є небезпечним як із богословської (бо стає запереченням природного морального закону), так і пасторальної (бо викривлює зміст служби солдатів, перетворюючи їх із захисників на вбивць) точки зору; концепція СВ сягає вчення Старого і Нового Завітів, коли Бог делегує людям право протистояти несправедливості; приклад конфлікту в Україні свідчить, що війна може і має бути справедливою; втілення засад СВ може супроводжуватися помилками, але це не означає хибності самої концепції; теорія СВ має бути доповнена (окрім критеріїв справедливого початку війни і справедливого ведення війни) ще алгоритмом про відновлення / забезпечення миру («*ius ad pacem*») на засадах справедливості, безпеки і свободи.

Джерела та література: Викладач морального богослов'я про “*Fratelli tutti*” і “справедливу війну”. *Vatican News*. URL: <https://www.vaticannews.va/uk/world/news/2020-10/komentar-na-fratelli-tutti-pro-spravedlyvu-vijnu.html>; Коханчук Р. Становлення концепції

«справедливої війни» в католицизмі. *Людина і світ*. 2004. № 1. С. 10–15; Мельник М. Чи існує справедлива війна? Церковний пошук відповідей на виклики сучасності. *RISU. Релігійно-інформаційна служба України*. 17.12.2023 р. URL: https://risu.ua/chi-isnuye-spravedлива-vijna-cerkovnij-poshuk-vidpovidej-na-vikliki-suchasnosti_n144793; Мороз В. Справедлива війна: вчення Католицької Церкви і український досвід. *RISU. Релігійно-інформаційна служба України*. 23.06.2022 р. URL: https://risu.ua/spravedлива-vijna-vchennya-katolickoyi-cerkvi-i-ukrayinskij-dosvid_n130345; Донован О. Справедлива війна. Переосмислення / пер. з англ. О. Гладкий. Львів: Свічадо, 2024.

Наталія Колб

СПРАВЕДЛИВИЙ МИР. Богослови трактують цей стан як особисте і суспільне благополуччя, засноване на принципах правди і правосуддя, свободи і поваги до гідності всіх людей, захисту слабших і незахищених. Святі Католицької Церкви Августин (354–430) і Тома Аквінський (1225–1274) називали справедливий мир (СМ) метою справедливої війни. Згідно з Пастирською конституцією Другого Ватиканського собору «Радість і надія» (1965) Мир – це результат віднайдення справедливості, тобто у християнському розумінні СМ – це повнота миру. СМ є своєрідною зв'язною ланкою між справедливою війною і пацифізмом. Поняття СМ існує також у таких найбільших нехристиянських релігіях, як юдаїзм та мусульманство, трактування яких є значною мірою суголосне з християнським.

Для забезпечення засад сталого миру і безпеки у світі після Другої світової війни керівники держав заснували Організацію Об'єднаних Націй (1945), у статуті якої прописали засади СМ: дотримання основних прав людини, гідності і цінності людської особистості, рівності прав більших і малих націй, створення умов для дотримання справедливості і поваги до зобов'язань міжнародного права.

Досвід двох світових і низки локальних воєн ХХ ст. спонукав Католицьку Церкву відійти від концепції справедливої війни як базового принципу вирішення збройних протистоянь. Провідною ідеологією стала натомість концепція

СМ із наголосом на запобіганні виникненню конфліктів (формула «хочеш миру – готуйся до миру») або ж на вирішенні їх мирними засобами. У 1948 р. в Амстердамі створено Всесвітню раду Церков, одним із головних завдань якої стала боротьба проти воєн і насильства як проявів порушення Божої волі і пошук способів мирного врегулювання конфліктів. Гарантією побудови сталого миру в світі розглядали міжнародний порядок, заснований на справедливості до всіх народів і повазі до гідності кожної людини. У 2001 р. Асамблея ВРЦ проголосила десятиліття протидії насильству, серед постулатів якого була відмова Церкви від будь-якого теологічного виправдання воєн і утвердження духовності примирення та безпеки; налагодження співпраці з представниками різних релігійних традицій для досягнення миру; протидія мілітаризації світу; захист найвразливіших суспільних груп. Парадигму СМ було доповнено категоріями економічної (ринкової) і екологічної справедливості. Послідовний курс на відхід від концепції справедливої війни і пропагування ненасильницького вирішення конфліктів взяв також Апостольський Престол.

Опираючись на традицію трьох світових релігій (християнства, ісламу і юдаїзму) і на рух за відновлювальне правосуддя, у 2012 р. американський політолог Деніель Філпот (Daniel Philpott) запропонував шість практик для досягнення СМ як форми політичного примирення після війни: 1) побудова справедливих інституцій і відносин між державами; 2) визнання; 3) відшкодування (репарації); 4) відновлювальне покарання; 5) вибачення; 6) прощення. На сьогодні ці принципи є широко прийнятими у християнському трактуванні СМ, зокрема в Україні.

Розв'язання Росією неспровокованої повномасштабної агресії проти України, яка після Другої світової війни стала найбільшим збройним конфліктом в Європі, спонукало до богословської переоцінки концепції ненасильницького розв'язання конфліктів. Стало очевидним, що зло залишається невід'ємною частиною життя людства, метод мирної протидії є дещо наївним і не завжди є дієвим. Також неефективними

виявилися покликані до забезпечення миру міжнародні інституції. Досвід війни в Україні спонукав до висновку, що концепція СМ є тісно пов'язаною з принципом справедливої війни, а пошук миру має перебувати у взаємозв'язку із засадою справедливості щодо жертви агресії; для політичного вирішення війни необхідні дієздатна міжнародна система безпеки і легітимне застосування збройних засобів захисту.

Загально визнаними засадами СМ для України політичні і духовні лідери називали забезпечення її суверенітету і територіальної цілісності. Однак обставини російсько-української війни, коли жертва агресії – Україна – значно поступається за розміром, людським і матеріальним потенціалом агресорові – Росії, вимушена воювати в затяжній війні на виснаження і зазнала територіальних втрат, які важко повернути збройним способом, актуальними стали питання умов завершення війни для України та засобів щодо досягнення СМ.

Окресленню моральних засад побудови СМ в Україні присвячено Послання Архирейського синоду УГКЦ «Рятуйте пригнобленого з руки гнобителя» (лютий 2024 р.). Там висловлено такі твердження: пропагована пацифістами позиція умиротворення агресора чи компромісу з ним для відновлення миру є порушенням євангельських засад справедливості, стає для злочинця сигналом про безкарність його дій та заохочує до продовження насильства. Поштовхом для руйнування архітектури світового порядку і засад СМ стає також відсутність належного осуду і протидії агресорові з боку світової громадськості і духовних лідерів. Заклики окремих державних і релігійних діячів до України піти на компроміс із агресором і поступитися державними територіями заради відновлення миру є аморальними і порушенням засад СМ. Поза тим такий шлях до миру нереальний, бо метою РФ є не привласнення частини українських територій, а повне знищення української державності і народу. Єпископи вказали, що рисами СМ в Україні мають бути: сталість, непорушність і опора на принципах міжнародного права. Умови для досягнення цього такі:

перемога над агресором; відновлення територіальної цілісності України; налагодження відносин між Україною та Росією; розкриття правди про війну з чітким називанням країни-агресора; проведення над злочинцями міжнародних кримінальних судів; стягнення репарацій, політичні вибачення та прощення; меморіали, заходи примирення. Завданням християнських Церков і світських інститутів та організацій є чітко засуджувати злочинні дії РФ і домагатися кримінальної відповідальності для учасників злочинів. Також світські і духовні діячі повинні на підставі досвіду російської агресії в Україні напрацювати засади посилення безпеки для України і світу та побудови справедливого суспільства на підставі законодавчої дії Декалогу як основи Божого миру.

Спробою насильницького примирення, що суперечить засадам справедливості і євангельським принципам називали також заклики «ви мусите сісти за стіл перемовин», «мусите примиритися». СМ можливий тільки через покаяння агресора; після цього можна говорити про прощення, яке зазвичай потребує часу. Покаяння і радикальна зміна поглядів агресора слугує запорукою зникнення загрози повторного нападу, а отже, настання СМ. Перемога може бути тільки початком миру.

На міжнародній арені пропозиції щодо відновлення в Україні СМ неодноразово висловлював Президент України Володимир Зеленський. Так, 2023 р. Саміт країн ЄС підтримав запропоновану ним Формулу миру з десяти пунктів, яка передбачала: забезпечення радіаційної та ядерної, продовольчої, енергетичної безпеки; звільнення полонених і депортованих; відновлення територіальної цілісності України; виведення російських військ; повернення справедливості; протидію екоциду; недопущення ескалації; фіксацію закінчення війни. РФ відкинула цю формулу як основу для перемовин. У 2025 р. серед ключових елементів СМ в Україні В. Зеленський вказав потужну армію і надійні гарантії безпеки, найбажанішими з яких є прийняття України в НАТО та її збереження в колі країн-гарантів США.

Тим часом українські воїни відзначали, що СМ – це повне витіснення ворога з українських земель, повернення всіх

українських державних територій, адекватна реакція світової спільноти на злочини Росії. Фактором стримування для ворога вказували сильну збройну відсіч. Небезпечним називали можливість перемир'я, яке ворог може використати для накопичення сил для ще сильнішої агресії. З огляду на велику кількість жертв, руйнувань, втрати територій оголошення перемир'я вони вважали несправедливим кроком. Водночас воїни усвідомлювали важкість практичного втілення засади повернення окупованих територій і зазначали, що на цей момент, коли війна в повному розпалі, для них поняття СМ поки неактуальне.

Джерела та література: Левантович О. Про справедливість у війні та мирі. *RISU. Релігійно-інформаційна служба України*. 02.01.2025 р. URL: https://risu.ua/pro-spravedlivist-u-vijni-ta-miri_n153300; Оскільки в Україні триває війна, Папа Франциск повинен переорієнтувати церкву на «справедливий мир». *Nonviolent Peaceforce*. 24.07.2023 р.; Послання Архиєрейського Синоду УГКЦ в Україні щодо війни та справедливого миру в контексті нових ідеологій. *Офіційні документи Української Греко-Католицької Церкви*. 16.02.2024 р. URL: <https://docs.ugcc.ua/1723/>; «Справедливий мир» очима військових ЗСУ на передовій. *Телеканал Прямий*. 18.04.2025 р. URL: <https://youtu.be/k733JXqMEyY?si=mTtrxiPmVOEonsda>; Philpott D. Just and Unjust Peace: An Ethic of Political Reconciliation. Oxford University Press, 2012. URL: <https://academic.oup.com/book/12078>.

Наталія Колб

БАТАЛЬЙОН «БРАТСТВО». Українське християнське міжконфесійне військове об'єднання в лавах ЗСУ, до складу якого входять православні, католики, греко-католики і протестанти. Батальйон «Братство» (ББ) заснований 24 лютого 2022 р. і діє в складі «Спецпідрозділу Тимура» Головного управління розвідки Міністерства оборони України. Станом на літо 2025 р. це єдиний християнський батальйон у складі ЗСУ. Засновник ББ – Дмитро Корчинський, філософ, письменник, політик, публіцист, учасник російсько-української війни 2014–2022 рр.; командир ББ – Олексій Середюк («Боргезе»).

Ідею створення українського християнського військового підрозділу Д. Корчинський уперше реалізував під час Революції гідності в Києві, коли було сформовано Сотню Ісуса Христа. Ідеологічним і кадровим підґрунтям для неї стала політична партія Д. Корчинського (заснована у 2004 р.) «Братство», яка декларує себе як революційну християнську спільноту. Сотня брала участь в акціях спротиву на вул. Грушевського та вул. Інститутській (січень–лютий 2014 р.). Після розв'язання Російською Федерацією гібридної війни проти України бійці Сотні від травня 2014 р. воювали у складі братств «Азов» і «Шахтарськ». У вересні 2014 р. на базі Сотні було створено перший християнський батальйон спеціального призначення «Свята Марія», який діяв як добровольчий підрозділ: бійці брали участь у боях на Маріупольському і Горлівському напрямках, здійснювали розвідувальну та розвідувально-диверсійну діяльність; командиром батальйону став Дмитро Лінько, а від листопада 2014 р. – Олексій Середюк («Боргезе»). Емблема батальйону «Свята Марія» – це вписана у кругле поле восьмикутна зірка, в якій зображено Богородицю з розпростертим покривом; над емблемою напис «Свята Марія», під емблемою напис «Dominus Tecum» («Господь з Тобою»). У лютому 2015 р. батальйон «Свята Марія» увійшов до складу Міністерства внутрішніх справ України, а у 2016 р. Д. Корчинський прийняв рішення про розформування батальйону у зв'язку зі стабілізацією ситуації на фронті і переведенням бійців «Святої Марії» від виконання бойових завдань до обов'язків збереження правопорядку.

Від початку повномасштабного вторгнення Д. Корчинський ініціював створення християнського ББ, який став складовою ГУР МО. Емблемою ББ є вписана у кругле поле хризма – монограма імені Христа, яка починається з двох перших грецьких літер імені, схрещених між собою; зверху емблеми поміщено напис «Братство», а під нею – гасло «In hoc signo vinces» («Цим знаком переможеш»). ББ брав участь у відбитті наступу ворога на Київщині, у боях під Ізюмом, за Бахмут, у звільненні Херсона, у боях на

Харківщині і під Покровськом. Бійці ББ виконують штурми, рейди в тил ворога, надскладні розвідувальні і диверсійні операції, однією з яких стала висадка групи ББ у Криму та захоплення «Вишок Бойка». Бійці ББ відзначені високими державними нагородами, зокрема званням Героя України, орденом Богдана Хмельницького.

Зважаючи на складність завдань, які ставлять перед бійцями ББ, до претендентів висувають високі вимоги: добра фізична форма, висока вмотивованість, відчайдушність, готовність до постійного вдосконалення, здатність до креативності, ініціативності та творчого підходу. Тому претенденти в рекрутингових центрах проходять співбесіду з командирами, під час якої визначаються їх особисті якості та вміння, відтак ідуть на навчання, злагодження і перевірку в бойовій ситуації. Тільки після цього приймається рішення щодо доцільності офіційного оформлення кожного конкретного бійця до лав ББ. Бійці отримують вишкіл від найкращих інструкторів ГУР. Під кожну операцію доводиться навчатися окремо, тому воїни ББ здобувають різнобічну високу кваліфікацію. У лавах ББ залишається незначна частина добровольців, які не бажають офіційного оформлення, найчастіше це іноземці. Для надання допомоги пораненим бійцям та сім'ям загиблих воїнів у ББ діє патронатна служба, головним координатором якої є Оксана Корчинська, волонтерка, громадська діячка, політик, дружина Д. Корчинського.

Поза згаданими вимогами базовою умовою для служби в лавах ББ його засновники визначали віру в Бога і належність до християнської релігії. Усталено, що ця засада є принциповою і безкомпромісною. Вона продиктована міркуваннями як стратегічного, так і тактичного характеру. Д. Корчинський стверджує, що перемогою України стане винятково укладення миру на руїнах Москви; цього результату можна досягнути тільки з вірою в Бога (такі твердження чітко впливають із Біблії) і перетворення ЗСУ на християнську армію. Тому він наголошував, що християнізація ЗСУ (створення християнських відділів), а також всього українського суспільства є запорукою перемоги

України, а відтак основним завданням українців. То ж стратегічною ціллю організації «Братство» Д. Корчинський вказував за допомогою ініціативи «знизу» в умовах бою і співпраці долати давній розкол між християнами в Україні, доповнити визвольну боротьбу українського народу війною за віру, дбати про очищення, оборону і підтримку Христової Церкви в усіх її конфесіях та сприяти силам оборони.

У цій боротьбі визначальна роль відводиться християнському війську. ББ визначають як зародок «войовничої» Церкви, історичною місією якої є вирішити важливі стратегічні завдання в регіоні, очистити світ від Москви і надалі протистояти підступам диявола на різних фронтах світу. Бійці ББ покликані своїм прикладом сприяти наверненню українського суспільства, свідчити, що християни є найбільш мужніми, вправними і талановитими воїнами. З практичної точки зору, ефективність організації ББ за релігійним принципом показував реальний бойовий досвід бійців. Спільність переконань, поглядів, цінностей зумовлює велику перевагу в бойових діях, єдність і надійність підрозділу. На основі християнських засад сформовано внутрішню дисципліну і мораль у ББ. Частиною життя бійців є щоденна молитва, участь у Літургії. Молитвою розпочинають кожную бойову операцію, а кожную перемогу присвячують Богові. Бійці свідчать про силу молитви і відповідь Бога на неї у численних випадках чуда, які досвідчують під час служби, у спроможності успішно виконувати надскладні бойові завдання. Доказом Божої допомоги називають також порівняно низьку кількість втрат та вищі результати у ББ порівняно із суміжними підрозділами. Оскільки ББ об'єднує християн-представників різних Церков і деномінацій, то між ними трапляються дискусії стосовно обрядів і трактування засад віри. Однак це не шкодить духові братерства між воїнами та їх єднанню навколо спільної боротьби.

У рамках ББ діють Рота Ісуса Христа, яку очолюють православні християни, і протестантська Рота «Катехон». Яскравою ілюстрацією ідейного наповнення і засад ББ є, зокрема, ролик-заклик долучатися до лав Роти Ісуса Христа,

в якому йшлося: «Хочеш проявити себе? Хочеш воювати там, де це справді потрібно? Ми дамо тобі найкращу пригоду з усіх, які в тебе коли-небудь були. Ми – християни. І місце кожного християнина – у війську сил світла. Якщо ти власноруч не очищаєш світ від сил зла, хіба ти християнин? Ми живемо шляхом, який дав нам Христос. Ми присвячуємо себе щодня Господу для того, щоби стати найкращими версіями самих себе. Стати частиною нашої спільноти – це змінити усю свою реальність назавжди. Ми шукаємо воїнів. Ми шукаємо віруючих християн, які готові на звершення подвигів. Ми працюємо там, де інші відмовляються. І маємо успіх. Ми є інструментом Бога живого на кожному рівні».

Джерела та література: Боргезе: диверсії ГУР, Буданов, християнство – Не пацифізм, Корчинський, «понятійний» Кива. *ISLND TV*. 08.08.2024 р. URL: <https://youtu.be/rPshjLXUR5s?si=R4Qlqx2YE2iVe1Fj>; Братство. URL: <https://bratstvo.army/>; Братство: Диверсії. Стратегічне завдання. Християни. Тилова структура. Батальйон в ГУР. Корчинський. *Дмитро Корчинський*. 17.08.2024 р. URL: https://youtu.be/XtcmCaC2TA?si=EF_d8FCjuigCCZFe; Добровольче формування «Свята Марія» офіційно стало підрозділом МВС. 5. *Твій український інформаційний*. 03.02.2015 р. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/dobrovolche-formyvannya-svyata-mariya-oficiino-stalo-pidrozdilom-mvs-69132.html>; Єдина християнська рота в Україні. *Рота Ісуса Христа*. 09.06.2025 р. URL: <https://youtu.be/ykQPK8Sg8Us?si=5Fl10STkPcEFopxT>; Катехон – новий оплот віруючих. Незабаром закінчиться війна! *Ігор Назаревич*. 06.12.2024 р. URL: <https://youtu.be/GPBgG-bg3MY?si=WOgz77Jvn-3-wNVU>.

Наталія Колб

КАПЕЛАНИ У ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАННЯХ УКРАЇНИ. Військові капелани – це священнослужителі, які отримали мандат на здійснення військової капеланської діяльності, уповноважені надавати душпастирську опіку і дбати про духовно-релігійні потреби військовослужбовців на місці їх служби, а також про членів їхніх сімей. Датою заснування професійного військового капеланства (ВК)

в Україні є 2021 р. (Закон Верховної Ради України «Про Службу військового капеланства»); гасло ВК – «бути поруч»; в Україні день ВК – 25 жовтня.

Традиції ВК в українському війську сягають козацьких часів. У новітній історії це служіння набуло досить активного розвитку: діяльність капеланів у лавах Легіону Українських Січових Стрільців (1914–1918), збройних формувань періоду Українських національно-визвольних змагань 1918–1921 рр. (Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки) і Української Повстанської Армії (1942–1960-ті рр.).

Після відродження в 1991 р. української державності налагодженням співпраці християнських Церков зі Збройними Силами України опікувалися міжконфесійні капеланські об'єднання. У 2000 р. глави Української Православної (УПЦ), Української Автокефальної Православної (УАПЦ), Української Греко-Католицької (УГКЦ) і Римо-Католицької (РКЦ) заснували Всеукраїнське міжконфесійне релігійне християнське військове братство, завданням якого було захищати конституційне право військовослужбовців на свободу совісті й віросповідання та впроваджувати капеланство у структуру військових формувань України. Протягом 2000–2005 рр. здійснювалися навчальні курси з підготовки капеланських кадрів для ЗСУ.

У 2000-х рр. керівництво Української Держави намагається нормативно врегулювати питання душпастирського супроводу в ЗСУ. 10 листопада 2008 р. Міністерство оборони України уклало з Церквами і релігійними організаціями Меморандум про співпрацю в справах душпастирської опіки військовослужбовців ЗСУ, а 17 березня 2009 р. Наказом Міністра оборони України при Міністерстві започатковано діяльність міжконфесійної Ради у справах душпастирської опіки як консультативно-дорадчого органу. Раду по черзі очолював один із представників членів-Церков: УПЦ, УАПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ, РКЦ, Всеукраїнського союзу об'єднань євангельських християн-баптистів (ВСОЄХБ), Духовного управління мусульман України (ДУМУ). 22 квітня

2011 р. увійшов у дію Наказ Міністра оборони України «Про затвердження Концепції душпастирської опіки у Збройних Силах України». Визначено такі основні завдання ВК: пояснювати воїнам основи віри, утверджувати в них стійкі моральні якості, почуття патріотизму. У військових частинах облаштовано каплички, де відбувалися релігійні відправи та які за бажанням воїни могли відвідати для приватної молитви.

Розв'язання Російською Федерацією у 2014 р. гібридної війни в Україні гостро актуалізувало необхідність запровадження в українських збройних формуваннях офіційної служби ВК. Від початку ворожої агресії сотні священників перебували в зоні бойових дій як волонтери, підтримували військових і цивільне населення, відвідували поранених захисників у госпіталях, а у 2015–2016 рр. почали обіймати у війську капеланські посади як цивільні особи. Зокрема у 2014 р. у м. Біла Церква Київської обл. почала діяльність міжконфесійна громадська організація «Перший український батальйон військових капеланів», члени-душпастирі якої здійснювали гуманітарну, душпастирську і психологічну діяльність у зоні АТО серед військових і цивільного населення. Діяв Міжконфесійний батальйон військових капеланів, який об'єднував понад 100 душпастирів-представників шести християнських Церков і деномінацій. У березні 2016 р. цей батальйон був трансформований у Корпус військових капеланів (КПК) – структурну складову міжконфесійного служіння «Християнська служба порятунку». Члени КПК здійснювали служіння як на штатній основі у визначених підрозділах, так і в статусі волонтерів шляхом ротації чи мобільних груп; поєднували душпастирське, євангелізаційне і психологічне служіння в різних військових формуваннях України з наданням волонтерської допомоги; опікувалися поширенням серед військових і цивільного населення медичних, безпекових, психологічних навичок у бойових і екстремальних ситуаціях, організацією і забезпеченням транспортування постраждалих, роботою з ветеранами, сім'ями військових, зокрема загиблих, полонених, зниклих безвісти.

Відсутність військового статусу не давала капеланам права на державні гарантії під час перебування в зоні бойових дій. 14 грудня 2016 р. набув чинності Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у ЗС України», який вважають офіційною датою заснування кадрової служби ВК в Україні. Такі ж накази з'явилися щодо інших силових структур держави: Національної гвардії України (24 березня 2016 р.), Державної прикордонної служби України (10 жовтня 2016 р.), Державної спеціальної служби транспорту (6 червня 2017 р.). Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів до кінця 2017 р. затверджувалися штатні цивільні посади ВК у всіх бойових частинах і підрозділах ЗС України.

Кроком, який по суті довершив нормативне формування військового душпастирства в ЗСУ, став Закон Верховної Ради України від 30 листопада 2021 р. «Про Службу військового капеланства»: 1) її затверджено як самостійний структурний підрозділ у складі українських військових формувань із прямим підпорядкуванням Головнокомандувачеві ЗСУ, а капелани – як військовослужбовці-офіцери (без права користуватися зброєю) з відповідними соціальними гарантіями; 2) право надавати священнослужителеві мандат на здійснення служби ВК визнано компетенцією Державної служби України з етнополітики та свободи совісті; 3) підставою для визначення відсоткової частки мандатів для певної конфесії ставала кількість військових кожного конкретного віросповідання. Обов'язкові вимоги до особи, яка претендує на посаду капелана: 1) бути громадянином України; 2) належати до офіційно зареєстрованої в державі Церкви чи релігійної організації; 3) мати богословську освіту (вказано, що обов'язковість цієї вимоги вступить в дію на шостий рік дії Закону).

Механізм призначення на службу ВК такий: держава звертається до Церкви чи релігійної організації із запитом запропонувати душпастиря на посаду штатного капелана; обраний Церквою священник отримує мандат на служіння від уповноваженого державного органу, а також відношення від керівництва військової частини, на підставі якого

його призначають на посаду й відряджають на спеціальні кваліфікаційні курси. Навчання передбачає освоєння програми, затвердженої Департаментом військової освіти і науки Міністерства оборони України. Капелани проходять підготовку в двох напрямках: загальновійськову (опанування статутів ЗСУ і основ військового законодавства, педагогіки, лідерства, ораторського мистецтва, інформаційно-психологічної боротьби, психологічної і медичної підготовки, заходів безпеки, вогневої, тактичної, фізичної, розвідувальної підготовки, підтримки і забезпечення військ) та фахову (історія капеланської служби в Україні і світі; статус ВК в Українській державі і засади його діяльності). Після успішно складеного іспиту капелан приступає до виконання посадових обов'язків у своєму підрозділі. Центр підготовки ВК діє від квітня 2023 р. на базі Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Чисельність мандатів ВК за квотним принципом у військових формуваннях України від її найвищого показника є такою: ПЦУ, УГКЦ, РКЦ, Українська Християнська Євангельська церква (УХЄЦ), служителі протестантських церков. За даними Генерального штабу, станом на грудень 2024 р. в ЗСУ служило понад 300 ВК від 13 релігійних організацій.

Паралельно зі штатними ВК функціують капелани-волонтери. Є кілька громадських організацій, де можна отримати таку посаду. Капелани-волонтери – це особи, які звершують своє служіння на добровільних засадах, не отримують за неї зарплати і соціальних гарантій. Однією з таких організацій продовжує бути КВП ХСП. Механізм діяльності такий: для здійснення служіння капелани-волонтери мають заздалегідь отримати дозвіл від керівництва частини, в яку мають намір приїхати. Зазвичай їздять групою з чотирьох-шести осіб; під час візиту об'їжджають кілька підрозділів, але не мають права бути на першій лінії фронту; привозять військовим необхідне обладнання, речі, спальники, продукти харчування; доносять їм слова вдячності, поваги і підтримки від цивільного населення України; організовують для військових молитву, проповідують, обов'язково відводять

час для особистої розмови з військовослужбовцями, які цього бажають. Часом з дозволу командування до служіння включають виконання духовних, народних і патріотичних пісень. Поїздка зазвичай охоплює два дні.

Закон «Про Службу військового капеланства» визначає коло обов'язків цих душпастирів, а саме: 1) проводити для військовослужбовців, працівників та членів їх родин (тільки в межах своєї релігійної традиції) молитви, релігійні богослужіння і обряди; 2) ознайомлювати воїнів з основами релігійного вчення; 3) дбати про формування серед особового складу високих моральних якостей, здорового способу життя, толерантного ставлення до людей з іншими переконаннями; 4) надавати бійцям психологічну реабілітаційну допомогу; 5) консультувати військове командування щодо релігійних питань; 6) налагоджувати співпрацю з представниками інших релігійних організацій, які діють у місцях дислокації військових частин, а за потреби – подбати про надання військовослужбовцям, які належать до іншого віросповідання, можливості духовного спілкування зі священником їх віри / конфесії.

Визнано, що в умовах викликів повномасштабної війни, яка супроводжується високим рівнем щоденного стресу, непевності, втрат, фізичного і психологічного виснаження, головне завдання душпастиря – бути поруч з бійцями, вислухати, порадити, підтримати на душі, додати мотивації, розуміння сенсу їхньої служби і жертви, навчати воїнів вдаватися до молитви як засобу особистого захисту, а також практикувати молитву один за одного, що дуже допомагає гуртувати колектив, формує дух побратимства. ВК провадять молитву за воїнів, благословляють їх на бойові виходи. Така молитва дає бійцям більше впевненості та сили і стає серед військовослужбовців все більше затребуваною. За потреби ВК також відвідують воїнів на бойових позиціях і в окопах. Однак душпастир повинен дбати, щоби в умовах бою не ставати для бійців додатковим тягарем. Основним місцем перебування ВК під час виходу бійців на бойове завдання слугує пункт евакуації поранених, де душпастир може надати

першу медичну допомогу, духовну підтримку, а за потреби – останнє розгрішення. Капелан стає помічником для воїнів у виконанні побутових і повсякденних завдань (приготування їжі, копання окопів та ін.).

Для ефективного виконання свого служіння ВК повинні постійно дбати про власний духовний стан і ментальне здоров'я. Тому надзвичайно важливим для військового душпастиря є життя молитвою, духовна формація. Департамент ВК Патріаршої курії УГКЦ щороку організовує для своїх військових душпастирів триденні зустрічі-реколекції, коли учасники мають молитву, моменти тиші, роздумів над Божим словом, ділення досвідом, тематичні тренінги. Можливістю для духовного зміцнення, обміну досвідом для ВК стали також ініціативи ХСП (Форум «Капеланське служіння в умовах війни», 23–25 травня 2024 р.), Ради Євангельських Протестантських Церков України (Міжнародний міжконфесійний капеланський форум «Об'єднані в служінні», 10–11 жовтня 2024 р.).

Відбувається підвищення кваліфікації ВК. Українські душпастирі обмінюються досвідом із колегами з інших країн (США, Великої Британії). Український католицький університет у Львові розпочав роботу над запуском річної сертифікованої програми для ВК за зразком НАТО на основі досвід Протестантського теологічного університету (Нідерланди) (Protestant Theological University), ВК у Нідерландах і в Чехії. Брак кадрів для заповнення штатних посад ВК у збройних формуваннях України стає для Церков і релігійних організацій приводом звернути спеціальну увагу на виховання кваліфікованих кадрів для виконання цього служіння.

Джерела та література: Долганова М.В. Історичний досвід створення та функціонування інституту військових капеланів у постсоціалістичних країнах (90-ті роки XX – початок XXI ст.): дисертація. Львів, 2025. URL: <https://asv.mil.gov.ua/sites/default/files/2025-06/dysertatsiya-dolhanovoyi-m.v.pdf>; «Де всі капелани?» – відповідає полковник запасу Микола Корсун у Кабінеті експертів. *Кабінет експертів*. 16 листопада 2022 р. URL: <https://youtu.be/nz2GfCA4BTE?si=BA-JlYQiuVU5fXL5>;

Забзалюк Д. Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст. Львів, 2012; Колб Н., Орлевич І. Українські греко-католицькі капелани в часі першої світової війни: портрети на тлі доби. *Wielka Wojna wyzwań duchowych. Kapelani wojskowi na froncie wschodnim. 1914–1920* / pod red. T. Pudłockiego i K. Ruszały. Kraków, 2020. S. 77–93; Корпус Військових Капеланів. *Християнська служба порятунку*. URL: <https://crs-center.org/pidrozdzily-hsp/korpus-vijskovyuh-kapelaniv/>; Отець Андрій Зелінський: «Військовий капелан – це не просто священник у військовому однострої». *Суспільне Документалістика*. 4 травня 2023 р. URL: https://youtu.be/TBc_fMoN1y0?si=ELXIxV36LsMKJmYY.

Наталія Колб

МІЖКОНФЕСІЙНА ІНІЦІАТИВА «ХРИСТІЯНИ ДЛЯ УКРАЇНИ». Заснована в липні 2023 р. зусиллями українських духовних і світських діячів, ця платформа створена для спільного формування та реалізації програми відновлення України на засадах християнських і патріотичних цінностей. Об'єднує представників різних християнських Церков і деномінацій: Православної Церкви України, Української Греко-Католицької Церкви, Римокатолицької Церкви, Протестантських Церков, Київської Єврейської Месіанської Громади.

Ідеологічні засади і завдання ХдУ окреслено в документі від 28 липня 2023 р. «Декларація про відновлення України», де вказано, що єдиною тривкою основою для побудови щасливого майбутнього Української держави є християнські цінності, тому необхідно за допомогою системних дій формувати в українському суспільстві християнське бачення всіх сфер життя країни. Програма ХдУ визначила завдання національного і глобального характеру. На національному рівні в полі діяльності християнських Церков мали опинитися такі питання: 1) побудова моделі українського патріотизму на біблійних цінностях, проявами якого є захист Батьківщини, плекання рідної мови, ідентичності, духовності, культури, історії, сімейних цінностей, взаємоповаги та солідарності; 2) дерусифікація життя українців, зокрема шляхом

поступового переходу Церков на українську як мову служіння і щоденної діяльності, написання праць і творів, популяризацію богословського аспекту теми Божого плану щодо націй; 3) увага Церков до процесів декомунізації та дерадянізації як складової духовного очищення і відродження України; 4) спростування теорії пацифізму як універсальної християнської позиції та декларування її небезпечності в умовах України, натомість наголошення на необхідності для українців мати сильну боєздатну армію, надання Церквами різнобічної допомоги й підтримки воїнам та їх родинам; 5) розвиток у суспільстві християнського ставлення до кривди і кривдників, культури молитви за ворогів як засобу їх знешкодження і духовної зміни; 6) утвердження опертої на християнських цінностях суспільної моралі для вирішення проблем у судовій та управлінській системах, для боротьби з корупцією, хиткими моральними принципами і утвердження натомість демократії, верховенства права, справедливості; 7) сприяння формуванню в Україні високої політичної культури і відповідального громадянського суспільства; 8) розвиток в українців економічної грамотності, самоорганізації, культури працьовитості, відповідальності у виконанні обов'язків та поваги до праці інших; 9) формування осередків діаспори за кордоном; напрацювання діяльності у налагодженні побудови мирного життя після війни. У глобальному контексті визначено завдання християнських Церков: 1) чітко і правильно кваліфікувати сучасні небезпечні ідеологічні тенденції в Європі (матеріалізм, неомарксизм, постмодернізм, лівацьке трактування понять свободи і толерантності), накреслювати план дій у християнському ключі і рішуче діяти в цьому напрямку; 2) протидіяти наслідкам сексуальної революції і гендерної ідеології, пропагувати традиційні сімейні цінності і концепцію Божого задуму стосовно сексуальності людини. Майбутнє України – серед європейських народів, однак, зважаючи на утвердження в Європейському Союзі поглядів, які суперечать християнським засадам, засновники ХдУ висловили бачення, що природними союзниками для

України мають стати держави Центральної і Східної Європи, де зберігається повага до національних і християнських цінностей. Тому доцільним називали прагнення до формування геополітичного союзу країн Міжмор'я.

Проекти в рамках ХдУ:

І. Освітні проекти:

1) «Дитяча християнська освіта» – організація додаткових освітніх занять із дітьми для розвитку в них наукових і соціальних компетенцій на християнських засадах; стратегічна мета – виховання молодих поколінь українців із християнським світоглядом, які згодом зможуть здійснювати відбудову і відродження України на цих засадах; заняття відбуваються у співпраці з євангельськими Церквами і християнськими школами;

2) «Християнська відкрита академія» – некомерційний освітній проєкт, спрямований на поширення цілісного біблійного світогляду та формування християнських лідерів для суспільної сфери; її засновник і керівник – голова міжцерковного служіння «Східноєвропейська Реформація» Ярослав Лукасік; проєкт діє від листопада 2020 р. у співпраці з НУ «Острозька академія». Студентами можуть стати особи різного віку й кваліфікації, мешканці України та інших країн. Навчання відбувається у форматі онлайн-вебінарів; курс охоплює 7 модулів (7 місяців навчання) та включає вивчення різних аспектів суспільної місії християнства, а також основ гуманітарних дисциплін (історії, соціології, політології, філософії, культурології, теології). Станом на 2024–2025 навчальний рік програма передбачала вивчення обов'язкового основного курсу «Церква в контексті сучасних суспільних процесів» і одного спеціалізованого курсу на вибір («Військове капеланство в Україні», «Сімейна політика і сімейне служіння», «Благовістя та апологетика», «Суспільство і культура»). Викладачами академії є відомі фахівці-християнські мислителі з України та Заходу. Лекції також є в загальному доступі на сторінці ХВА в YouTube. Перевірка знань відбувається у формі тестів. Також за бажанням студент може взяти участь в організованих ХВА

додаткових заходах: форумі, семінарах, Літній школі Реформації. Після успішного завершення курсу слухач отримує сертифікат із підписом ректора Національного університету «Острозька академія» та керівництва ХВА, що має академічні кредити. Оскільки навчання спрямоване на практичне застосування отриманих знань, очікується, що випускники долучатимуться до діючих на базі ХдА чи формуватимуть нові проекти за обраними навчальними напрямками, щоб таким чином сприяти формуванню життя українського суспільства на християнських цінностях. Після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну чимало випускників ХВА долучилися до таких видів діяльності як капеланство, евакуація, опіка переселенцями, гуманітарна допомога.

II. Євангелізаційні проекти:

1) «Євангелізаційна література» – проєкт Міжнародної ініціативи «Християнство для України», спрямований на видання і розповсюдження серед українців християнських друкованих видань із метою поширення у зраненому війною українському суспільстві Божого слова, вкорінення в ньому надії, свідомої глибокої віри, потреби в молитві, надання духовної підтримки та біблійної відповіді на виклики війни. Проєкт орієнтований на публікацію малоформатних видань (брошур, буклетів, карток), які зручно носити зі собою. Тематично видання формують два блоки: молитовники та апологетичні матеріали. Молитовні видання своєю чергою можна умовно поділити на три групи: 1) молитви за воїнів, Україну і за життя країни в часі війни; 2) молитви для воїнів і їхніх родин; 3) молитви родинного і щоденного характеру. Спеціальний акцент автори проєкту ставлять на поширенні молитовників зумовлений переконанням, що тільки шляхом постійного спілкування з Богом, довіри Йому та уповання на Його волю українці зможуть захистити і зберегти свою державність, сім'ї, родини, змінювати себе і українське суспільство. Буклети апологетичного змісту покликані з опорою на Біблію і християнське вчення дати відповіді на численні запитання про Бога і до Бога, окремі з яких особливо

гостро виникають у людей під час війни. У таких виданнях порушено питання основ християнської віри: такі тексти покликані допомагати людині пізнавати Бога, Його дію у своєму житті і в житті суспільства, розпізнавати зміст свого покликання, життєвих завдань і пріоритетів. Діє система безкоштовного надання видань ХдУ для їх розповсюдження в рамках особистої євангелізації чи церковних заходах; для цього необхідно заповнити спеціальну форму і надати звіт про розповсюдження;

2) «Pray4UA: об'єднані в молитві» – мобільний застосунок для щоденної молитви за Україну; містить пропозиції молитов на поточний день, щоденні молитовні наміри, уривок для розважання зі Святого Письма, колекцію тематичних молитовних збірок і можливість переглядати відео із серії «Як молитися за Україну»; є функція нагадування, зокрема щодо хвилини мовчання і молитви о 9.00 за душі загиблих воїнів;

3) Християнська настільна гра «Віротренажер» – ініціатива для розвитку за допомогою гри навичок відповідати на запитання про християнську віру та євангелізувати;

4) YouTube-канал «Християни для України» – християнська медіа-платформа, яка об'єднує кілька різних проєктів: «Контрутопія» (спільний проєкт ХдУ та пастора і капелана Ігоря Плохого); проєкт ХдУ та авторської програми «Іваницький»: «Україна у фокусі; Як молитися за Україну?». Тут можна знайти інтерв'ю зі священниками, пасторами, капеланами, обговорення актуальних проблем духовного, церковного і суспільного життя в Україні у час війни, а також богословських питань, загроз від антихристиянських ідеологій і відповідей на них.

III. Гуманітарні проєкти:

Міжнародна ініціатива «Християни за Україну» – гуманітарна ініціатива, започаткована у 2022 р. як відповідь на повномасштабне вторгнення РФ в Україну. Ініціатива об'єднала християнські громади України, Польщі і країн Заходу із штаб-квартирою в м. Люблін (Республіка Польща). Ініціатива розгорнула діяльність у двох напрямках:

1) комплектування і транспортування гуманітарної допомоги потребує українцям (одяг, ліки, засоби гігієни); 2) опіка українськими біженцями в Польщі з пошуком для них тимчасового чи постійного помешкання, задоволення їхніх матеріальних і духовних потреб. Ініціатива передбачала інформаційну допомогу Україні – поширення в світі правди про вторгнення РФ та ситуацію в Україні. Із переходом війни у затяжну фазу і відносною стабілізацією лінії фронту діяльність ХдУ в цьому напрямку значною мірою пригасла.

Джерела та література: Декларація про відновлення України. *Християни для України*. URL: <https://c4u.org.ua/vision/declaration>; Знання, що допомагають будувати Україну. *Християнська Відкрита Академія*. URL: <https://hva.org.ua/>; Презентація молитовного застосунку Pray4UA. *Християни для України*. 22.05.2024 р. URL: <https://youtu.be/cafffG13brE?si=nczw6VvqIx5xWJHZ>; Проекти. *Християни для України*. URL: <https://c4u.org.ua/projects>; Християни для України. URL: <https://www.youtube.com/@christians4ukr/videos>; Християнська Відкрита Академія. Огляд проекту. *Християнська Відкрита Академія*. 16.09.2022 р. URL: <https://youtu.be/wD1XWTm-aYU?si=snYxHfSB6ioADcqd>.

Наталія Колб

МОЛИТВА ЯК ЗБРОЯ. Молитва – це розмова віруючого з Богом. За статистичними даними 2024 р., більшість громадян України сповідують монотеїстичні релігії: християнство (80 %), мусульманство (0,2 %), юдаїзм (останніх даних немає). У всіх цих віросповіданнях молитва є невід’ємною складовою віри, одним із ключових інструментів її проживання, осмислення і поглиблення, стає для віруючого джерелом розради, миру і підтримки. Монотеїстичні релігії проповідують, що щира молитва, яка супроводжується великою довірою до Бога, має силу рятувати у безвихідних ситуаціях, протидіяти злу, впливати на хід подій та змінювати їх. Молитва може бути як індивідуальною, так і в спільноті. Існують різні види молитви: молитва прослави (визнання віруючим невимовної величі, доброти і милосердя Творця до людини), подяки (усвідомлення, що все, чим людина

володіє, – це дар від Бога), прохання (звертання віруючого про отримання духовних дарів і допомоги в щоденних потребах), покаяння (вияв людиною жалю за свої провини, що супроводжується визнанням своїх гріхів і рішучим наміром змінювати життя). Загалом життя людства на Землі розцінюється монотеїстичними релігіями як час духовної війни – щоденної боротьби кожної людини із духовними силами зла, гріхом та пристрастями за порятунок своєї безсмертної душі – найбільшого дару від Бога – і осягнення щасливої вічності з Творцем. Католицьке богослов'я, зокрема, називає Церкву на Землі Церквою Воюючою на відміну від Церкви Покаянної (душ християн у чистилищі, які вже не можуть молитися за себе, а тільки за тих, які ще проходять свій життєвий шлях) і Церкви Торжествуючої (тих, що вже перебувають у Раю і також мають можливість заступницької молитви за членів Воюючої Церкви). Для переможної боротьби в духовній війні людина, згідно з посланням св. апостола Павла до Ефесян (6.10–17), повинна бути постійно мати при собі повну Божу зброю: правду, справедливість, готовність проповідувати Євангеліє миру, а головню – віру і Боже Слово.

Особливо ревню людина звертається до Бога в моменти кризи і випробувань, одне з найбільших – це війна. Війни між народами постійно супроводжують історію людства і, з духовної точки зору, є видимим проявом боротьби диявола проти Бога і Його найвищого творіння – людини. Тому в цій війні необхідно поєднувати збройний спротив агресорові, так і молитву як духовну зброю. Війна торкається відразу великої кількості людей і народів, проте зазвичай стає поштовхом до зародження молитовних ініціатив приватного чи колективного характеру.

Розв'язання Російською Федерацією війни проти України у 2014 р., а головню у 2022 р. спонукало багатьох українців почати практикувати або посилити молитви. За даними опитування Центру Разумкова, у квітні-травні 2023 р. більшість респондентів (32,3%) вказала, що з невизначеністю майбутнього їм допомагає боротися віра в Бога, а найбільш

поширеною релігійною практикою для них (58 %) є особиста молитва, однак тільки 34% зазначили, що регулярно беруть участь у церковних богослужіннях.

Під час війни в Україні зросла кількість колективних молитовних ініціатив як засобу духовної боротьби проти РФ, захисту українського війська і громадян та збереження державності України. Зважаючи на домінування в країні християн, такі заходи найчисленніше походять із цього віросповідного середовища. Однією з практик стали дні спільної посиленої молитви за Україну. Із вибухом війни значного поширення в Україні набула традиція Молитовних сніданків – зібрання представників української влади і різних сфер життя суспільства заради молитви в намірах Батьківщини, її війська та громадян. Від 2016 р. щороку влітку відбувається багатотисячний захід Національний день молитви за Україну, який став безпрецедентним явищем у світі, адже тільки тут заради спільної молитви за Батьківщину єднаються представники усіх християнських Церков і деномінацій. У 2025 р. в Україні спеціальним законом визначено 24 лютого – день повномасштабного нападу Росії – державним Національним днем молитви. Релігійні лідери України закликали громадян і представників влади до єднання в цей день у духовному молитовному бою за Батьківщину задля зміни ситуації і наближення дня перемоги України. Україна стала другою після США державою, де на офіційному рівні встановлено Національний день молитви.

У жовтні 2024 р. громадянка України і вірянка однієї із протестантських Церков Юлія Давидюк зареєструвала петицію на ім'я Прем'єр-міністра України з проханням запровадити на державному телебаченні практику Загальнонаціональної молитви «Отче Наш», поєднавши її із Загальнонаціональною хвилиною мовчання за загиблими внаслідок збройної агресії РФ проти України (відбувається щодня о 9:00 відповідно до Указу Президента України Володимира Зеленського від 16 березня 2022 р.). Своє прохання Ю. Давидюк обґрунтувала досвідом чудесної допомоги Бога у відповідь на молитви українців під час Революції

гідності (2013–2014), а також аналогічними численними свідченнями військових на фронтах російсько-української війни; вона вказувала на фрагменти Святого Письма, де Бог обіцяє порятунок тим, хто до нього звертається у молитві (Мт. 6, 9–13; 2 Хр. 7,14; Єр. 29, 11–13), а також висловила переконання, що практика щоденної загальнонаціональної Господньої молитви може мати для українського народу доленосне значення. Проте петиція не набрала необхідної підтримки громадян для її подальшого розгляду (11 638 голосів замість 25 000 необхідних). Поза тим неодноразово з українських християнських середовищ лунали заклики до віруючих українців використовувати хвилину мовчання як час тихої молитви за полеглих, запровадивши це як щоденну приватну молитовну практику.

Війна стала поштовхом для запровадження Церквами додаткових молитов за Україну в рамках щоденного служіння. Так, у Божественній Літургії УГКЦ та ПЦУ до екстенії усильних благань додали спеціальні прохання за міць та збереження українського народу і війська та перемогу над РФ. Також в УГКЦ щодня служиться Молебень у час війни проти супротивників. Наприкінці кожної Літургії згідно із Закликом Архиєрейського Синоду УГКЦ до молитви в час лихоліття виконується гімн-молитва за Україну «Боже великий, єдиний»; в ПЦУ затверджено спеціальні молитви, які долучаються в часі заамвонної молитви.

РКЦ і УГКЦ активно вдаються до єднання вірян навколо молитви на вервиці (розарії) – медитативній молитві, і Церква визнає її велику силу в боротьбі проти зла: відбуваються трансляції таких молитов за допомогою християнських медіа-ресурсів «Радіо Марія», «Credo», «Живе телебачення». Від жовтня 2020 р. «Живе телебачення» започаткувало о 20:00 за київським часом щоденну ініціативу «Вервиця єднає» в прямому ефірі: ідея полягала в одномоментному об'єднанні навколо молитви якнайбільшої кількості віруючих в Україні і поза її межами; щодня молитовну естафету переймав один із греко-католицьких парафіяльних священників у супроводі

своїх вірних з різних сіл і міст України чи закордонних греко-католицьких парафій; до участі в цій ініціативі долучалися семінаристи, представники монаших чинів і згромаджень, єпископи і Глава УГКЦ. Від 24 лютого 2024 р. спільну молитву на вервиці трансформували в безперервне молитовне стояння 24/7 за перемогу і справедливий мир. Охочі долучитися до молитви заповнюють спеціальну онлайн-форму, де вказують час (проміжок у пів години), у який будуть молитися на вервиці протягом місяця; таким чином утворюється безперервний молитовний ланцюжок. Цілодобова трансляція молитви на вервиці відбувається і на «Живому телебаченні». Кожного 24-го числа місяця графік «молитовної варті» молільників укладається заново.

Від Великодня 2025 р. цілодобовою молитовною естафетою стала ініціатива «Невсипущий псалтир», авторами якої є представники Літургійного центру УГКЦ «Передання» (до цього такі моління організовували на час Різдвяного і Великоднього постів). Молитва відбувається в наміренні за українське військо, полонених, поранених, зниклих безвісти, остаточну Перемогу України. Для участі особа заповнює спеціальну онлайн-форму, де вказує своє ім'я, прізвище і час, коли молитиметься. Кожна молитовна варта займає 15 хвилин. Номер катизми псалтиря на конкретний день і час можна дізнатися у щоденних молитовних графіках, розміщених на фб-сторінці Літургійного центру «Передання».

На тлі повномасштабного вторгнення посилили практику Національного марафону посту і молитви за Україну протестантські євангельські Церкви. У 2024 р. навколо цієї ініціативи об'єдналися понад 100 000 вірян із 2 000 євангельських церков України. Визначено основні стратегічні наміри молитви: за зміну серця українського народу через покаяння і навернення до Бога; за перемогу і мир; за відновлення і розвиток України; за Христову Церкву в Україні. Участь у молитовному марафоні передбачала виконання таких кроків: повідомити про намір пастора своєї церкви і записатися на спеціальному сайті на молитовні

варти; разом зі своєю церквою взяти піст мінімум на добу; брати участь у щоденних загальних молитовних служіннях у своєму населеному пункті; було визначено графік молитовної варти церков за областями України, а також церков у Європі та США – по 7 днів у першому і в другому півріччі. Цей марафон продовжено у 2025 р.

Низка молитовних ініціатив діє в рамках українського міжконфесійного братства «Християнська служба порятунку». Це, зокрема, служіння «Молитовний щит» – ініціатива з метою об'єднання усіх християнських Церков та деномінацій у молитві для війни проти Росії на духовному фронті в час, коли українські воїни ведуть її на полі бою. Моделлю такого підходу стала біблійна історія битви єврейського війська на чолі з Ісусом Навином проти амаликитян, успішність якої була безпосередньо пов'язана з наполегливістю молитви Мойсея за підтримки Хура та Аарона. Молитва відбувається в таких формах: захисна (за Церкву, Україну і світ); покутна (дев'ятниці-перепрошення за колишні і сучасні гріхи українського народу); наступальна (семиденні «духовні ерихони» для руйнування ворожих намірів проти України). Намірення в рамках цих форм молитви оновлюються щомісяця. У випадку екстремальних ситуацій могли додаватися прохання про екстрену молитву в конкретному намірі. Форма молитви, її місце і час, кількість учасників довільні. Духовною фалангою служіння «Молитовний щит» є також ініціатива «Духовний купол милосердя над Україною», яка передбачає щоденну молитву вервиці (коронки) до Божого Милосердя, жертвуючи її у визначених на конкретний місяць намірах покутного, захисного і прохального характеру.

Ініціативу здійснення щоденних молитов за Україну запровадила міжконфесійна ініціатива «Християни для України». Вони створили спеціальний мобільний застосунок «Pray4UA: об'єднані в молитві». Там містяться пропозиції молитов на поточний день, щоденні молитовні наміри, уривок для розважання зі Святого Письма, колекція тематичних молитовних збірок та можливість переглядати

відео із серії «Як молитися за Україну»; встановлено функцію нагадування, зокрема щодо хвилини мовчання і молитви о 9:00 за душі загиблих воїнів.

Унікальною молитовною ініціативою стала Всеукраїнська дитяча молитовна спільнота «Військо Богородиці», яку заснувала в жовтні 2022 р. вірянки УГКЦ Оксана Дмитерко. Спільнота має свою емблему і стяг: синьо-жовте полотно, в центрі якого – образ Пречистої Діви Марії, а над ним напис українською і англійською мовами: «Військо Богородиці. Україна». Станом на осінь 2024 р. група об'єднувала дітей із Тернополя, Івано-Франківська, Рівного, Львова, Нагуєвичів, Верховини. Учасники спільноти щовечора за допомогою онлайн-зв'язку єднаються в молитві за українських воїнів та Божий мир в Україні. Молитви проводять за таким алгоритмом: подяка Богові, перепрошення за провини (особисті, родин, народу), прохання. Поза тим щодня здійснюють молитву в наміреннях за українську владу, Церкву, мудрість для народу, навернення Росії та ін. Спільнота сповідує особливу побожність до Богородиці та до молитви на вервиці з великою вірою, що одне зернятко вервиці рятує одного воїна. Окремою формою молитовної боротьби спільноти стали паломництва; від 2023 р. практикують поїздки в Меджугор'є – містечко в Боснії та Герцоговині, де, як вірять християни-католики, відбуваються щоденні об'явлення Пресвятої Богородиці.

Українські воїни неодноразово ділилися свідченнями про неймовірну захисну силу молитви на полі бою і в полоні, завдяки якій спостерігали випадки надприродного Божого захисту і допомоги. Зазначають, що молитва заспокоює, просвітлює думки, підказує як діти, додає сил. У стресових ситуаціях бійці часто згадують молитви, які чули давно в дитинстві. Тому захисники часто звертаються із проханнями про молитву до капеланів, рідних і близьких. Тому духовенство наголошує, що молитва за українське військо і Батьківщину в час війни є могутнім захистом, духовним фронтом і обов'язком кожного українця, який у тилу. Тривожним симптомом називали зменшення інтенсивності

молитви в українському суспільстві порівняно з початком повномасштабної війни.

Засновник ініціативи «Національний день молитви за Україну», британський євангельський проповідник Девід Хассавей наголошував на важливості і силі наполегливої молитви як засобу для досягнення перемоги і миру. Він висловив абсолютне переконання, що, поряд із жертовністю українських воїнів, чинником, завдяки якому Україна неочікувано для світу успішно протистоїть значно більший за розмірами і ресурсами Росії, є молитва. Д. Хассавей наголошував, що Господь обов'язково у свій час відповість на молитву за Україну, і це буде явним свідомством Божого чуда та демонстрацією сили молитви для світу.

Джерела та література: До Національного дня молитви за Україну. URL: <https://youtu.be/UnFEZkfyC7g?si=A9OKvSjKCB-UoP5s>; Духовна Фаланга Молитовного щита ХСП: служіння Богу й Україні. URL: <https://credo.pro/2023/01/336723>; Заклик Архирейського Синоду УГКЦ в Україні до молитви в час лихоліття. *Офіційні документи Української Греко-Католицької Церкви*. URL: <https://docs.ugcc.ua/1551/>; Молитви за Україну, за наших воїнів, за перемогу правди й справедливий мир. *Православна Церква України*. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/molitvy-za-ukrayinu-za-nashyh-voyniv-za-peremogu-pravdy-j-spravedlyvyj-myr/>; Не сам у полоні: Як віра у Бога допомогла військовому. URL: <https://youtu.be/NiebAOJ9cR8?si=w7AmZIX1lqXDYk8F>; Перша дитяча паломницька поїздка в Меджугор'є. «Такої групи ще ніколи не приїжджало», – Оксана Дмитерко. *Радіо Марія*. URL: <https://radiomaria.org.ua/pershadityacha-palomnicka-pozdka-v-medjugor-tako-grupi-she-nikoli-ne-prizdjalo-oksana-dmiterko>; Петиція. Молитва «Отче наш» після хвилини мовчання. Юлія Давидюк. Руслан Кухарчук. Відповіді. *New Christian*. 10.01.2025 р. URL: https://youtu.be/RISsWwQAazI?si=p23wllPus_Km7CF

Наталія Колб

Патріарша фундація «Мудра справа», добродійна організація УГКЦ заснована 10 лютого 2022 р., діє у співпраці з Патріаршим паломницьким центром і Консультаційним центром УГКЦ, а також із понад двадцятьма благодійними

організаціями. Її засновник – Глава УГКЦ Святослав Шевчук; директор – о. Любомир Яворський; мета – сприяти формуванню в Україні громадянського суспільства на християнських засадах з опорою на соціальній доктрині УГКЦ, закладеній митрополитом Андреем Шептицьким (1865–1944); гасло – «Мудрість. Творчість. Добробут»; напрями діяльності – благодійна, релігійна, культурно-освітня, мистецька і соціальна.

В умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. ПФ«МС» розгорнула діяльність із метою миттєво відповідати на гострі потреби часу:

І. *Благодійна діяльність*. Від березня 2022 р. ПФ«МС» започаткувала формування і розповсюдження продуктових наборів для мешканців найбільш постраждалих регіонів України. Разом із волонтерами пакунки роздавали і священники, а тому була змога отримати, крім матеріальної, ще й морально-духовну допомогу. Від червня 2023 р. (після здійснення РФ підриву Каховської ГЕС) ПФ«МС» додала до переліку гуманітарної допомоги також гігієнічні набори. За підтримки іноземних доброчинців для доставки допомоги при ПФ«МС» постав спеціальний Логістичний центр, у диспозиції якого є кілька автомобілів і команда висококваліфікованих водіїв. Доставка гуманітарних вантажів здійснюється у прифронтові та особливо загрожені від обстрілів регіони України. Для мешканців Київщини, які на початку війни постраждали від російського наступу і терору, в грудні 2022 р. при Патріаршій курії в Києві за підтримки Філадельфійської митрополії УГКЦ та Італійської єпископської конференції було створено Благодійну кухню з метою приготування гарячих обідів, які відтак роздавали в греко-католицьких парафіях області (така допомога тривала протягом наступних років війни).

У відповідь на обстріли РФ узимку 2022–2023 рр. по критичній інфраструктурі України ПФ«МС» за підтримки Апостольського екзархату в Німеччині і Скандинавії протягом січня–квітня 2023 р. організувала в містах сходу, півдня і центру України 25 пунктів незламності «Добрий самарянин». Пункти були обладнані обігрівом, доступом до

інтернету, можливістю зарядити телефон, приготувати чи розігріти їжу. Також у пунктах здійснювали розповсюдження гуманітарних пакунків. До диспозиції охочих була духовно-моральна допомога духовенства. Відкриття пунктів незламності тривало у 2024 р.

Від кінця 2023 р. заходами ПФ«МС» на Київщині і Житомирщині постала низка сталих осередків гуманітарної та духовно-психологічної допомоги «Центр зцілення ран», де потребуючі могли отримати гуманітарну, фахову психологічну (працюють психологи і психотерапевти) та духовну (можливість спілкування зі священниками, участі в богослужіннях, молитвах, катехитичних розмовах) допомогу. Засновано мережу осередків «Психологічна порада» з метою надання індивідуальних і групових психологічних консультацій.

II. *Соціальна і духовно-реабілітаційна діяльність.* У 2022 р. ПФ«МС» опікувалася евакуацією українців з особливо загрожених від війни територій: пошук координаторів набору груп для евакуації; підбір волонтерського супроводу; створення мережі прихистків на безпечних територіях (зазвичай у єпархіальних, реколекційних, парафіяльних будинках чи монастирях у західних областях України). Запроваджено ініціативи для надання духовно-реабілітаційної допомоги різним категоріям українського суспільства, які пережили жахи війни, зокрема ПФ«МС» організувала низку паломницьких поїздок визначними місцями духовного життя Заходу України (Зарваниця, Крехів, Гошів, Дора-Яремче, Жовква, Дрогобич, Коломия та ін.) для внутрішньо переміщених осіб, дітей, сімей військовослужбовців (2022–2023 рр.); благодійні табори для дітей із прифронтових територій (літо 2023 р.); реабілітаційний відпочинок у мальовничих околицях Заходу України для звільнених із полону воїнів, ветеранів та їхніх родин (2024–2025 рр.).

III. *Культурно-освітня діяльність.* Восени 2023 р. запроваджено проєкт «Дія в Надії» з метою допомогти охочим із постраждалих від війни громад започаткувати

свою справу від формування ідеї до детального плану її реалізації, налагоджувати співпрацю між собою. Програма курсу включала заняття і тренінги; лекції з етики бізнесу, з менеджменту, соціальної комунікації та лідерства, завершувалася захистом учасниками своїх проєктів. Свідомством отриманої кваліфікації ставав відповідний сертифікат. Консультаційний центр УГКЦ надавав охочим подальший супровід у написанні грантів із метою отримання коштів на реалізацію своїх проєктів.

У 2024 р. ПФ«МС» також започаткувала навчально-просвітницький проєкт «Зцілення громад», метою якого задекларовано сприяти відбудові соціально-економічного життя у найбільш постраждалих від війни регіонах України шляхом отримання професійних знань, психологічної реабілітації і духовного супроводу. Учасниками п'ятиденної програми, яка відбувалася в Патріаршому домі у Львові, стали понад 300 осіб із 10 прифронтових громад: підприємці, представники влади і місцевого самоврядування, громадські діячі. Курс включав заняття з історії України, життєстійкості, психології, лідерства і духовності, духовні розмови, екскурсійні мандрівки Львовом. Завершальним етапом програми була стратегічна сесія у місці проживання громади, під час якої учасники проєкту спільно з іншими мешканцями формували завдання і стратегію розвитку громади. На цьому етапі також могла налагоджуватися співпраця з Консультаційним центром УГКЦ для отримання порад юридичного та фінансово-економічного характеру. Поза тим учасники програм свідчили, що цей досвід став для них моментом «перезавантаження», лікування від стресів воєнного повсякдення, можливості побачити нові перспективи життя й прагнення жити і діяти.

Аналіз діяльності і напрямів бюджетних видатків ПФ«МС» показує, що протягом 2024 р. організація почала поступово переорієнтовуватися з пріоритету реагувати на гуманітарні виклики життя в умовах війни на стратегічні цілі: формувати підвалин успішного майбутнього українців шляхом зцілення ран суспільства і розвитку його потенціалу

до самозарадності, стійкості й креативу. Порівняно з 2022–2023 рр., суттєво зменшилися видатки на продовольчу та гігієнічну допомогу, а евакуаційні заходи і взагалі не проводилися. Натомість зросли вкладення у розвиток проєктів із метою посилення життєстійкості та трансформації громад. Водночас через таку співпрацю з ПФ «МС» громади, які часто були позбавлені досвіду духовно-релігійного життя, пізнають Церкву, а зокрема служіння УГКЦ, виявляють потребу у глибшому пізнанні віри, спілкуванні з духовенством, відвідуванні храму.

Джерела та література: Владикам Постійного Синоду УГКЦ представлено актуальну діяльність «Мудрої справи». *Мудра Справа*. 09.03.2024 р. URL: <https://mudrasprava.fund/activity/vladykam-postiynogo-synodu-ugkts-predstavleno-aktualnu-diyalnist-mudroy-spravy-114/>; Запрошуємо на духовно-психологічну реабілітацію для ветеранів та їхніх сімей. *Мудра Справа*. 14.04.2025 р. URL: <https://mudrasprava.fund/activity/zaproshuemo-na-duhovno-psyhologichnu-reabilitatsiyu-dlya-veteraniv-ta-yhnih-simey-214/>; Зцілення громад: новий проєкт Патріаршої фундації «Мудра справа». 01.02.2024 р. URL: <https://youtu.be/fdUh6-BFnZk?si=GU0FnxcfwuPFPGRl>; Історія фонду. *Мудра Справа*. URL: <https://mudrasprava.fund/about/history/>; Патріарша фундація «Мудра справа» звітує про перехід від негайної допомоги до стратегічного відновлення України. *Мудра Справа*. 09.07.2025 р. URL: <https://mudrasprava.fund/activity/patriarsha-fundatsiya-mudra-sprava-zvitue-pro-perehid-vid-negaynoy-dopomogy-do-strategichnogo-vidnovlennya-ukrayny>.

Наталія Колб

ХРИСТІЯНСЬКА СЛУЖБА ПОРЯТУНКУ. Українське міжконфесійне служіння християн засноване 25 грудня 2015 р. у відповідь на військову агресію Росії проти України. Метою організації визначали в умовах війни та інших викликів сучасності через приклад живої віри і конкретної діяльності порятунку і милосердя свідчити реальну присутність та дію Бога в житті людини. Ініціатором створення ХСП став Андрій Оленчик – працівник державної фінансової системи

безпеки України, кандидат економічних наук, римо-католик, член руху «Католицька харизматична віднова». Він обійняв позицію програмного координатора ХСП, лідера команди. Водночас, попри існування в братстві організаційної структури та розподілу повноважень, його служителі вірять, що головою братства є Ісус Христос, а діяльність ХСП відбувається під натхненням і проводом Святого Духа. Робота організації побудована на християнських духовних засадах, постійно супроводжується молитвою, читанням і розважанням над Святим Письмом, спробою розпізнання Божої волі і прагненням діяти відповідно до неї. Гасло ХСП – «Бог і Україна»; головний осідок – Дім св. о. Піо при парафії Пресвятої Діви Марії Матері Церкви в Києві.

Історія створення та перший етап діяльності ХСП. Попередником ХСП стала ініціатива спільноти служителів-місіонерів «Мараната» – представників українського католицького харизматичного руху – як відповідь на події Революції гідності в грудні 2013 р. Здійснювали служіння у трьох напрямках: духовний Майдан (миротворча та євангелізаційна діяльність серед протестувальників); молитовний корпус (звершення спільних молитов у визначених Церквою намірах); підпільний госпіталь (надання допомоги пораненим на Майдані). З анексією Криму та початком воєнних дій на Донбасі розгорнули християнську, волонтерську і капеланську діяльність. Наприкінці 1915 р. «Мараната» об'єдналася з капеланським служінням Міжконфесійний Батальйон Військових Капеланів (МБВК). У результаті цього об'єднання постало міжконфесійне служіння ХСП. Ініціативну групу об'єднання склали: католицькі служителі-харизмати, католицькі священники і протестантські пастори-капелани. Ареалом діяльності ХСП була зона АТО/ООС, а видами служіння – капеланська, рятувальна і місійна (фронтові місіонерські центри в Маріуполі, Авдіївці, Мар'їнці, Бахмуті і Старобільську) праця. Також засновано Центр відновлення і адаптації військовослужбовців, ветеранів та їхніх родин. Започатковано духовне служіння «Молитовний Щит». У 2020–2021 рр. на тлі усвідомлення

невідворотності повномасштабного нападу Росії діячі ХСП здійснили реформу Корпусу військових капеланів, заснували нові структури у складі братства – Християнський миротворчий корпус і Соціо-місіонерський корпус. Також запроваджено нові напрями молитовного заступництва в рамках служіння «Молитовний Щит».

Діяльність ХСП в умовах повномасштабного вторгнення. Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну набутий досвід став для ХСП основою для налагодження ефективної діяльності в нових реаліях. Братство поповнилося новими членами, кількість яких охопила понад 1200 служителів-представників різних християнських конфесій (римокатоликів, греко-католиків, православних, протестантів, месіанських євреїв) і національностей (українців, поляків, литовців, британців, американців, японців, ізраїльтян). Концептуально організація працює у двох аспектах: 1) духовному (євангелізація, пастирська опіка, молитовне заступництво) і 2) практичній допомозі (медична, психологічна, гуманітарна, соціальна, просвітницька, правозахисна, консультативна, інформаційна). Форми служіння: капелани, миротворці, молитовники, цілителі, місіонери, інструктори, аналітики, громадські діячі. *Ареал діяльності:* 1) фронтова і прифронтова території; 2) тиллові терени; 3) зони надзвичайних ситуацій. *Категорії населення, яким спрямовується допомога:* 1) військовослужбовці, ветерани та їх сім'ї, родини загиблих, зниклих безвісти та полонених воїнів; 2) цивільні особи на прифронтових та деокупованих територіях, біженці та вимушені переселенці; 3) люди, що постраждали від лих техногенного, гуманітарного чи стихійного характеру.

Відповідно до форм служіння у рамках ХСП діє дев'ять місійних підрозділів: Фронтові місії; Корпус військових капеланів; Християнський миротворчий корпус; Християнський корпус благовістя; Християнський корпус зміцнення; Корпус духовного заступництва; Соціо-місіонерський корпус; Центр відновлення і адаптації військовослужбовців, ветеранів війни та їх родин; *Chrześcijańska służba ratunku* (з

метою налагодження українсько-польської співпраці). Кожен підрозділ має чітко визначені мету і завдання. Зовнішньою ознакою належності служителя до конкретного підрозділу є відповідний шеврон, колір якого вказує на належність особи до відповідного структурного підрозділу ХСП. Шеврон має круглу форму. На краях розміщено напис «Християнська служба порятунку» українською (вгорі) та англійською (внизу) мовами, між якими обабіч поміщено український прапор, а по центру – знак хреста на тлі земної кулі.

В умовах російсько-української війни особливо активну діяльність розвинули капеланський та миротворчий Корпуси. Так, Корпус військових капеланів ХСП організовує поїздки міжконфесійних капеланських груп до українських бійців на територіях бойових дій та в госпіталях для надання їм духовної і морально-психологічної підтримки та розради, а також доставки необхідного обладнання, продуктів харчування та ін. Також відбуваються форуми й тренінги для військових священників, миротворців, волонтерів з метою обміну досвідом та підвищення кваліфікації, набування навиків надання першої психологічної допомоги. Служителі Християнського миротворчого корпусу серед іншого відвідують дітей на прифронтових територіях, організовують розваги, конкурси, частування, подарунки, надають духовну підтримку, здійснюють християнську просвітницьку діяльність. Також допомагають евакуювати українців із небезпечних територій. Активно діють молитовні заступницькі ініціативи ХСП – «Молитовний щит», «Вогняний рубіж», «Духовний купол милосердя над Україною». Наміри цих ініціатив постійно оновлюються відповідно до актуальних потреб і подій в Україні та світі. Постійними намірами заступницьких молитовних ініціатив є: стійкість українського війська на різних ділянках фронту, успішне керівництво військом і державою, вирішення болючих питань та здійснення необхідних реформ в українській армії, стійкість та подолання хиб в українському суспільстві, прихильність і підтримка для України з боку світових лідерів та спільнот.

У рамках ХСП діє низка *організацій*: благодійний фонд «Християнська служба порятунку»; громадська організація «Християнська служба порятунку»; громадська організація «Корпуси дії ХСП 2022»; місійні програми і платформи.

ХСП також накреслила напрями *служіння* організації у *післявоєнний період*: духовно-молитовна, фізична і соціальна підтримка для ветеранів та їхніх сімей, родин загиблих, полонених і зниклих безвісти воїнів та осіб, що пережили окупацію чи вимушене переселення, що страждають від наслідків війни; заходи для подолання конфліктів у повоєнному суспільстві; діяльність для збереження цілісності сімей та ненародженого життя; відбудова зруйнованої приватної і громадської інфраструктури. Захист інституту християнської родини, пропагування формування життя українського суспільства на християнських цінностях і засадах соціального вчення Церкви, розвиток української національної ідеї та ідентичності, виховання свідомої і відповідальної громадянської позиції, а також налагодження взаємин міжнародного примирення і співпраці та побудови союзу з християнськими народами Міжмор'я визначено як стратегічні пріоритети служіння ХСП.

Джерела та література: Християнська служба порятунку. URL: <https://crs-center.org/vsi-novyny/>; Християнська служба порятунку. URL: <https://www.facebook.com/crsua>; Християнська служба порятунку: системна відповідь на історичний. URL: <https://youtu.be/bv-DYemrkiI?si=adOB13UQngFJDV2m>.

Наталія Колб

АПОСТОЛЬСЬКА ЧОТА. Громадська молодіжна духовно-патріотична організація у м. Городок Львівської обл., створена 21 вересня 2017 р.; засновник і керівник – греко-католицький священник, парох храму Благовіщення в Городку і військовий капелан о. Михайло Греділь. Мета – виховання молоді на засадах християнських і патріотичних цінностей та на принципах відповідальної громадянської позиції («виховати свідомих українців, відповідальних громадян, чесних християн та тих хто цінує братерство! І

з них почати зміни міста та тих, хто буде поруч з ними!»). Емблема – щит у червоно-чорній барвах із білим хрестом у центрі і написом «Апостольська Чота»; прапор – червоно-чорний стяг з емблемою організації в центрі. Члени АЧ мають однаковий однострій, оздоблений шевроном організації, а також однакові головні убори: беретки з кокардою та прапором України, а на теплу пору року – кепки з логотипом організації. На початок 2025 р. АЧ об'єднувала 300 осіб.

Ідея створення АЧ з'явилася у 2015 р., коли молодь м. Городка згуртувалася навколо о. М. Греділя з метою допомагати йому в пакуванні волонтерської допомоги для українських воїнів на Сході України, а також навколо формаційних літніх таборів. У назві організації вирішили використати історичну форму найменування військового взводу – «чота» із означенням, відповідно до позивного о. М. Греділя «Апостол». Прикладом для творців організації стали давні українські молодіжні патріотично-спортивні товариства «Пласт», «Сокіл», «Тризуб».

Відповідно до мети і завдань в АЧ практикують цілий спектр діяльностей. Від 2015 р. постійним напрямом роботи стала волонтерська допомога захисникам України: збір та закупівля обладнання, медикаментів, продуктів, плетіння маскувальних сіток, проведення благодійних акцій. Ще на етапі АТО/ООС АЧ влаштовувала у Городку для ветеранів заходи «Коляда для військових», «Хресна дорога з війни», відвідували поранених бійців у Львівському шпиталі. Всі ці різновиди активності продовжили і розвинули в умовах повномасштабного вторгнення РФ. Також молодь долучається до соціальної роботи, для матеріальної і моральної підтримки найбільш вразливих верств суспільства: людей похилого віку, сиріт, самотніх, потребуючих.

У центральному фокусі діяльності АЧ перебуває християнське і патріотичне виховання молоді як взаємопов'язаний процес. Інструментами для духовної формації молодих українців стають: заняття з катехизації, молитовні зустрічі, паломництва, християнські веселі канікули, школи християнського аніматорства та провідників християнських

таборів. Члени АЧ поряд з іншими українськими молитовними групами представляли українську молодь у великих міжнародних молодіжних зустрічах, зокрема: у 2024 р. – в XXXV Всесвітньому молодіжному фестивалі «Mladifest» у Меджугор'є (Боснія та Герцоговина), а в 2025 р. – на «Ювілейних днях молоді» в Римі.

Для патріотичної формації молоді в АЧ використовують такі методи: організація національно-патріотичних вшанувань і заходів, історичних лекцій (часто за участі запрошених фахівців-істориків), тренінгів, екскурсій, ознайомлення з історичною та патріотичною літературою, фільмами. Постійне місце в патріотичному календарі АЧ займає вшанування діячів української національно-визвольної боротьби: героїв бою під Крутами, бійців ОУН-УПА, новітніх українських героїв. Також постійно відбувається вшанування пам'яті українців, що загинули внаслідок Голодомору.

Спеціальну увагу в АЧ приділяють фізичному розвитку молоді: діють футбольна і волейбольна команди, відбуваються спортивні змагання. Водночас в умовах війни зросло усвідомлення важливості військово-тактичного гартування та військового вишколу молодих людей. Команда АЧ від часу гібридної війни була постійним учасником всеукраїнських ігор «Нескорених» у селищі Сприня Львівської обл. З вибухом повномасштабного вторгнення АЧ у співпраці з фаховими інструкторами спортивно-патріотичного товариства «Шквал» проводить духовно-патріотичні табори «Сприня», учасники яких здобувають навички тактичної медицини, евакуації поранених, володіння стрілецькою зброєю та поведінки з мінно-підіривними пристроями. Такі заняття поєднуються із поглибленням знань з історії України, катехизацією та участю в Літургії. Поза таборами також організовували тренінги з першої домедичної допомоги. Також члени АЧ брали участь у Всеукраїнському вишколі «Гвардієць». Влітку 2025 р. молодь організації взяла участь у серії заходів проєкту «Молодь – майбутнє сьогодні», здійсненої за підтримки Департаменту спорту, молоді і туризму Львівської обласної державної адміністрації. Учасники мали

заняття з основ вогневої підготовки, тренуватися вражати рухомі мішені, спілкуватися з діючими українськими воїнами, отримуючи цінні практичні знання й поради, інформацію про завдання і специфіку служби в різних родах військ.

Ще одним різновидом діяльності АЧ є культурно-мистецька: функціують художній ансамбль, видавництво друкованого щомісячника «Апостольська Чота. Вісник», де діти здобувають навички написання текстів, опановують основи журналістської професії. Створено кіностудію. Крім практики створення коротких роликів історично-патріотичного та звітно-інформаційного характеру, у 2019 р. з ініціативи о. М. Греділя було знято короткометражний документальний фільм «Незламні» про напад у 1932 р. діячів УВО-ОУН на польське поштове відділення в Городку на знак спротиву польській антиукраїнській політиці. У 2025 р. зусиллями АЧ з'явився ще один історичний фільм – «Лемик. Постріл в обороні мільйонів» про оунівця Миколу Лемика, виконавця ліквідації в 1933 р. у Львові радянського консула для привернення уваги широкої громадськості до винищення українців шляхом штучно створеного голоду.

У структурі АЧ діє молодша чота, яка об'єднує дітей 10–13 років.

У 2019 р. АЧ отримала нагороду «Ангел добра» на регіональному етапі Національного конкурсу «Благодійна Україна» в номінації «Добро починається з тебе», а також увійшла в трійку призерів на національному рівні конкурсу в цій же номінації. У 2025 р. заступниця голови АЧ Уляна Греділь отримала «Подяку» від Прем'єр-міністра України. Організація підтримує співпрацю з різними волонтерськими центрами в Україні, здійснює обмін досвідом.

Джерела та література: Апостольська чота. URL: <https://apostolskachota.com/>; «Вчився складати по відео в Інтернеті»: на Львівщині священник збирає дрони для військових. *Львівська Мануфактура Новин*. 10.02.2025 р. URL: <https://www.lmn.in.ua/project/vchyvsia-skladaty-po-video-v-interneti-na-lvivshchyni-sviashchennyk-zbyraie-drony-dlia-vijskovykh/>; Духовно-патріотичний табір ГО «Апостольська Чота», 2024. *Департамент спорту, молоді та туризму ЛОДА*. 01.10.2024 р.

URL: https://youtu.be/UppL2ZROzpA?si=XGs6_RioG4pCHdXX;
У Львові відбувся прем'єрний показ фільму «Лемик. Постріл в обороні мільйонів». *ЛОБА*. 24.05.2025 р. URL: <https://loda.gov.ua/news/137339>; Уляна Греділь – заступник голови ГО «Апостольська Чота». *Апостольська Чота*. 27.09.2020 р. URL: <https://youtu.be/139xNFpfgJ4?si=UANXXVIUwjM13ZKH>;
Фільм «Незламні» з'явився у відкритому доступі. *Історична правда*. 01.01.2020 р. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2020/01/1/156811/>.

Наталія Колб

ЦЕРКВА І ВІЙНА

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА. Католицька Церква Східного Обряду в Україні. Найчисленніша із Католицьких Церков Східного обряду в світі за кількістю вірних. В Україні за кількістю вірян друга після Православної Церкви. Перебуває в повній єдності з Апостольським Престолом. Головний храм – Патріарший собор Воскресіння Христового в м. Києві. Глава і отець УГКЦ – Верховний Архiepіскоп Києво-Галицький Блаженніший Святослав (Шевчук).

Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) виникла в результаті Берестейського Собору 1596 р. Сучасну назву – Греко-Католицька Церква – отримала у 1774 р. згідно розпорядження австрійської імператриці Марії Терези. Митрополита столиця ГКЦ перебувала у м. Львів. Греко-католицьке духовенство відіграло важливу роль у духовному й національному житті українців в складі Австро-Угорської імперії та Другої Речі Посполитої. В 1946 р. за рішенням організованого радянською владою у Львові Псевдособору УГКЦ було ліквідовано, її ієрархів та численних представників нижчого духовенства ув'язнено. УГКЦ перейшла в підпілля, офіційний осередок життя Церкви перемістився в еміграцію. У 1989 р. на тлі курсу влади в СРСР до гласності й перебудови УГКЦ відновила офіційну діяльність в Україні. У 2004 р. рішенням Синоду Єпископів УГКЦ головний осідок Церкви перенесено зі Львова до Києва. Структуру УГКЦ творять 35 архиєпархій, єпархій та екзархатів, близько 4 тисяч парафій та 5,5 мільйонів вірних в Україні, країнах Центральної та Західної Європи, Північної та Південної Америки та Аргентині.

В умовах розв'язання РФ війни проти України вже з 2014 р. УГКЦ незмінно займає позицію підтримки та взаємодії з владою і народом у відстоюванні незалежності й суверенності Української Держави. Протягом першого року повномасштабного вторгнення РФ Глава УГКЦ виходив

із щоденними короткими зверненнями до народу, які для багатьох стали джерелом духовної і морально-психологічної підтримки, як також і способом комунікації зі світовою громадськістю. Незмінним мотто звернень стало гасло: «Україна стоїть! Україна бореться! Україна молиться!». У 2024 р. ці звернення вийшли у форматі друкованого видання.

На рівні парафіяльних структур УГКЦ розгорнула соціально-доброчинну діяльність для підтримки внутрішньо-переміщених осіб, опіку модульними містечками для переселенців. Напередодні повномасштабного вторгнення почала діяти Патріарша благодійна фундація «Мудра справа», яка в умовах війни розгорнула різнопланову гуманітарну допомогу: закупівлю й розповсюдження продуктових і гігієнічних наборів, евакуацію та розселення мешканців загрожених обстрілами територій, організацію пунктів обігріву і харчування, створення можливостей духовної і фізичної реабілітації для ВПО та звільнених із полону військовослужбовців і їхніх родин та ін.¹

Для інформування та привернення уваги та підтримки світової громадськості до злочинів РФ на території України УГКЦ регулярно звертається до спільнот, де діють її єпархіяльні структури та віросповідні громади, проводить широку міжнародну комунікацію на найвищому рівні. Зокрема, під час закордонних поїздок Блаженніший Святослав провів численні зустрічі з прем'єр-міністрами різних держав, журналістами, науковцями, представниками громадянського суспільства, а також духовенства як Католицької, так і Православної Церков. Також зустрічі з представниками і послами іноземних держав Предстоятель організовував і в Києві. Під час такої комунікації Блаженніший Святослав знайомив світову громадськість із ситуацією в Україні (зокрема про міжконфесійні взаємини), розвінчував дезінформацію російської пропаганди про Українську державу, «переслідування» УПЦ (МП), розкривав сутність російської влади й суспільства як спрямованих на ведення геноцидної війни проти українців, застерігав проти ідеології

¹ Див. гасло: Патріарша фундація «Мудра справа».

«русского міра» як згубної для християнства в глобальному вимірі, пояснював, що Україна прагне досягнення справедливого і сталого миру, а не короткотривалого перемир'я без гарантій, а головною підставою для цього є визнання Росією України як самостійної і суверенної держави.

УГКЦ стала важливою ланкою комунікації від України і про Україну з Апостольським Престолом. Неодноразово Блаженнішому Святославі доводилося коментувати контраверсійні вислови Папи Франциска стосовно українсько-російських відносин, його трактування образу Росії, а також пояснювати Понтифікові природу і причини російсько-української війни, доносити, що його висловлювання про примирення, «братські народи», «велику російську культуру» на тлі жорстокої кровопролитної війни, розв'язаної РФ проти України, провокують в українському суспільстві нехоть, озлоблення і розчарування до Апостольського Престолу, стають для російської пропаганди приводом для просування вбивчої ідеології «русского мира». Одним із кроків для «ближчої» комунікації українців із Папою, налагодження порозуміння з ним стала організація в лютому 2025 р. в Патріаршому соборі УГКЦ в Києві онлайн-зустрічі Папи Франциска з українською молоддю, що стала відповіддю на аналогічну зустріч, яку Папа раніше провів із молоддю Росії.

У відповідь на заклик створеної в липні 2023 р. при Ватикані Комісії новомучеників до Церков надавати інформацію про сучасних героїв, УГКЦ надіслала історії українців-представників різних християнських Церков і конфесій, «які дали геройське свідчення християнської віри у третьому тисячолітті», а також і тих, що загинули внаслідок російської агресії – героїв Небесної сотні і священників ПЦУ.

В складі Патріаршої курії УГКЦ з 2006 р. діє Департамент військового капеланства. З 2014 р. греко-католицькі священники долучалися до виконання душпастирської послуги для українських військових на фронті на волонтерських засадах. А з прийняттям у 2021 р. Закону України «Про службу військового капеланства» греко-католицькі пресвітери офіційно несуть службу в складі різних структур сил оборони

України. Водночас продовжують діяти й греко-католицькі священники-капелани на волонтерських засадах, зокрема в складі міжконфесійних капеланських груп.

Постійним і головним виявом участі УГКЦ у боротьбі українського народу за збереження своєї державності є духовна боротьба. Із початком повномасштабного вторгнення до літургійних інтенцій долучено молитву за стійкість українського війська та перемогу над РФ. Також щоденно в церквах УГКЦ служиться «Молебен в часі війни» та звучить молитва-духовний гімн України «Боже великий, єдиний». Церква організовує молитовні варти (зокрема на «Живому телебаченні» діє ініціатива «Вервиця єднає» – безперевна цілодобова молитва на вервиці за перемогу і мир в Україні), численні духовні ініціативи на рівні парафій і молитовних спільнот. Представники УГКЦ стають постійними учасниками міжконфесійних молитовних ініціатив, головним наміром яких є молитва за українське військо, мир і процвітання України, як, наприклад, Молитовні сніданки чи Національний день молитви за Україну.

Джерела та література: Колб Н. Греко-католики. Державна політика подолання конфліктів історичної пам'яті у процесі консолідації української політичної нації в умовах російсько-української війни. Аналітична записка / відп. ред.: Г. Дидик-Меуш. Львів, НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2025. С. 47–56; Бабинський А. Історія УГКЦ за 90 хвилин. Львів: «Свічадо», 2017; Структура Української Греко-Католицької Церкви. *Українська Греко-Католицька Церква*. URL: <https://ugcc.ua/church/structure/>; «Де всі капелани?» – відповідає полковник запасу Микола Корсун у Кабінеті експертів. *Кабінет експертів*, 16 листопада 2022. URL: <https://youtu.be/nz2GfCA4BTE?si=BA-JlYQiuVU5fXL5>.

Наталія Колб

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ. Автокефальна помісна Церква в Україні, складова Вселенського православ'я; офіційна назва – «Релігійна організація “Київська митрополія Української Православної Церкви, (Православна Церква України)” Київська Митрополія УПЦ (ПЦУ)».

Постала 15 грудня 2018 р. рішенням Об'єднавчого собору Православних Церков України шляхом об'єднання чинних в Україні православних Церков: УПЦ Київського патріархату, Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) і окремих представників УПЦ Московського патріархату. Статус ПЦУ як автокефальної і канонічної затверджено спеціальним Томосом, що його надав 6 січня 2021 р. Все-ленський Патріарх Варфоломій І. Предстоятель УПЦ – митрополит Епіфаній (Думенко Сергій Петрович). Катедральний храм – Михайлівський золотоверхий собор у м. Київ.

На українських землях православ'я є найдавнішою християнською деномінацією, а в часи Руської Держави воно стало головним релігійним визнанням. Відтоді протягом цілої історії розвитку українського народу ПЦ незмінно залишалося однією з провідних релігій і впливовим чинником формування духовно-релігійної, культурної, світоглядної ідентичності українців. Фатальним у житті ПЦ в Україні стало підпорядкування Київської митрополії Москві (1686 р.), що призвело до повної залежності ПЦ від російської державної влади, затирання її окремої обрядової ідентичності і перетворення на державну Церкву. На тлі українських визвольних змагань 1917–1921 рр. українські духовні і світські кола заснували незалежну УАПЦ. Однак після приходу до влади більшовиків Церква почала зазнавати переслідувань. Ієрархію та нижче духовенство винищено. Церква перенесла діяльність на еміграцію. В СРСР ПЦ не була цілковито заборонена, однак влада заповнила духовні позиції Церкви «своїми» людьми і контролювала її діяльність.

Відродження діяльності ПЦ в Україні настало із проголошенням у 1991 р. державної незалежності. Серед віруючих України незмінно більшість визнають себе віруючими православної християнської деномінації. Це в переважно мешканці центральної, південної та східної частин країни. До 2018 р. в Україні діяли УПЦ МП, УАПЦ, УПЦ КП, з яких УПЦ МП мала найчисленнішу паству. Після розв'язання РФ у 2014 р. гібридної війни проти України в державі з'явилася тенденція зменшення кількості громадян, які визнавали себе

православними (у 2014 р. – 70 %, у 2024 р. – 55 % респондентів) через стереотип про ПЦ як «російську», пов'язану з Росією і російським. Водночас віруючі не відреагували на ситуацію масовим переходом з УПЦ МП до новоствореної ПЦУ. Такі помітні процеси запустило щойно повномасштабне вторгнення РФ в Україну.

Поштовхом для такої реакції суспільства значною мірою стала чітка українська національна позиція ПЦУ, виявами якої з-поміж є проведення богослужінь українською мовою та перехід у 2022 р. на новоюліанський церковний календар. Не менш промовистим фактом української патріотичної позиції ПЦУ стала реакція її Предстоятеля митрополита Епіфанія на повномасштабну війну Росії проти України. Він одразу засудив дії РФ як неспровоковану агресію і закликав українців до спротиву ворогові та збройного захисту Батьківщини, а лідерів світової спільноти – засудити дії РФ і рішуче підтримати Україну. Глава ПЦУ здійснює активну міжнародну комунікацію з представниками впливових духовних і світських середовищ, інформуючи про ситуацію в Україні та злочини РФ на українських землях. Також Священний синод ПЦУ звернувся до Вселенського Патріарха Варфоломія зі закликом засудити діяльність московського патріарха Кіріла як такого, що виправдовує, підтримує і благословляє невинуватену агресію своєї влади проти сусідньої держави і позбавити його патріаршого статусу.

В умовах повномасштабної війни Росії проти України Предстоятель ПЦУ закликав духовенство і вірних посилити в парафіях молитовні практики за Україну, її військо, перемогу й справедливий мир. До літургійних інтенцій було впроваджено відповідні молитви. Також митрополит Епіфаній постійно долучається до міжконфесійних молитовних заходів за Україну. Церква демонструє незмінну шану й повагу до загиблих воїнів, духовенство здійснює відспівування й поховання загиблих героїв.

Парафії ПЦУ стають осередками духовної, психологічної і гуманітарної допомоги цивільному населенню, зокрема на прифронтових територіях, підтримують сім'ї загиблих

бійців. Парафіяльне духовенство і вірні організовують допомогу для захисників України фінансовими збірками, закупівлею необхідних засобів для захисту бійців та спроможності ефективно захищати Батьківщину.

ПЦУ активно долучилася до організації духовної послуги для українських воїнів на фронті. У Церкві діє Синодальне управління військового духовенства. Священники входять до складу військових формувань як штатні капелани, водночас душпастирі звершують капеланську послугу на волонтерських засадах, зокрема у складі міжконфесійних капеланських груп, організованих українським міжконфесійним християнським служінням «Христинської служби порятунку».

Джерела та література: Сарапін О.В. Порівняння ставлення до війни Української Православної Церкви та Православної Церкви України. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*, 2023. № 1 (21). С. 59–61; Молитви за Україну, за наших воїнів, за перемогу правди й справедливий мир. *Православна Церква України*. 13.02.2022 р. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/molytvu-za-ukrayinu-za-nashyh-voyiniv-za-peremogu-pravdy-j-spravedlyvuy-myt/>; Рівень релігійності, довіра до Церкви, конфесійний розподіл та міжцерковні відносини в українському суспільстві. *Разумков Центр*, 25–31.10.2024 р. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-relihiynosti-dovira-do-tserkvy-konfesiinyi-rozpodil-ta-mizhtserkovni-vidnosyny>; У Черкасах духовенство ПЦУ допомагає українським воїнам. *Україна Православна*. 30.03.2024 р. URL: <https://uaorthodox.com/archives/4165>.

Наталія Колб

ПРОТЕСТАНТСЬКІ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ. Протестантизм – один з основних напрямків християнства поряд із католицизмом і православ'ям. З'явився у XVI ст. внаслідок Реформації. На етнічних землях України протестантські громади з'явилися в XVI ст. На сьогодні в Україні представлені такі протестантські Церкви: християни віри євангельської, баптисти, лютерани, реформати, євангельські християни, адвентисти, харизмати. Станом на 2013 р. в

Україні діяли 10614 протестантських Церков, що становить 28,7 % від усіх релігійних об'єднань України. Найбільшими протестантськими організаціями в Україні є баптисти і п'ятдесятники. Членами євангельських Церков стають переважно молодь і люди середнього віку, що активно приймають нові ідеї.

Від початку агресії Росії на Сході України у 2014 р. протестантські Церкви відразу зайняли активну патріотичну позицію. 20 вересня 2014 р. на базі Місіонерського центру Асоціації «Духовне відродження» у м. Ірпінь представники цих релігійних організацій провели Круглий стіл «Церква в умовах війни: богослов'я, позиція, місія», а його учасниками стали пастирі, капелани, а також ректор Української євангельської семінарії богослов'я. Підсумком заходу було ухвалення резолюції і звернення до євангельських Церков в Україні та міжнародного співтовариства до активної допомоги, духовної солідарності і безперервної молитви за мир і захист України від російської агресії. Ішлося про те, що відсторонена позиція вірних суперечить засадам Святого Писання, яке вказує на обов'язок захищати свою вітчизну зі зброєю в руках.

Лідери протестантських Церков стали активними учасниками міжцерковних ініціатив у прагненні до відновлення миру в Україні. Так, Михайло Паночко (старший єпископ Церкви ХВС України), В'ячеслав Нестерук (голова Всеукраїнського союзу об'єднань ЄХБ), Віктор Алексеєнко (президент Української уніонної конференції Церкви АСД), В'ячеслав Горпинчук (єпископ Української Лютеранської Церкви), Леонід Падун (старший єпископ Української Християнської Євангельської Церкви) були серед підписантів звернення лідерів Церков України від 1 березня 2014 р. із закликом до влади Росії зупинити агресію проти України та вивести свої війська з української території.

Протестанти ставали учасниками і навіть авторами міжконфесійних молитовних ініціатив за Україну. 24 травня 2014 р. голова ВСЦ ЄХБ В'ячеслав Нестерук спільно з очільниками інших християнських Церков в Україні і

рабином-президентом Об'єднання юдейських релігійних організацій взяв участь у спільній молитві за Україну та український народ. 13 грудня 2014 р. у Слов'янську (Донецчина) Українська міжцерковна Рада запросила священнослужителів усіх євангельських Церков взяти участь у Другій національній молитві за Україну в наміреннях: за спасіння і духовне відродження держави, зміцнення в ній Христової Церкви, за збереження й розбудову України та мир у ній.

Ставлення до війни і держави в час війни неоднакове серед різних протестантських спільнот. Із початком повномасштабного вторгнення більшість протестантів в Україні визнали Росію країною-терористом, носієм і виразником людиноненависницької ідеології. Протягом 2022 р. не оприлюднили заяви з офіційною позицією щодо військової агресії Росії проти України тільки Всеукраїнський союз Церков євангельських християн-баптистів, Церква адвентистів сьомого дня в Україні та Українська Церква християн віри євангельської. Були лише поодинокі заяви й окремі звернення лідерів і служителів цих протестантських конфесій. Церква адвентистів сьомого дня лише в 2023 р. оприлюднила заяву щодо повномасштабного російського вторгнення, у якій прослідковується готовність молитися за «мир», але не йдеться чітко про здобуття перемоги України над агресором. Рішенням Виконавчого комітету Генеральної конференції АСД від 12 квітня 2022 р. Церква АСД в Україні на час війни виведена з підпорядкування Євро-Азіатського дивізіону, однак «станом на січень 2024 р. Крим на мапі Української уніонної конференції продовжують маркувати як територію РФ, оскільки, за інформацією офіційних адвентистських джерел, є Росією – входить до Євро-Азіатського дивізіону як російська «Кримська місія». Пацифізм є визначальною рисою більшості адвентистських Церков у Європі. Так і в Україні представники цієї деномінації намагаються уникати військової служби, обираючи її альтернативні форми. При цьому українські адвентисти постійно порушують питання про необхідність міжнародної підтримки України, особливо

на рівні релігійних організацій, активно долучаються до гуманітарних проєктів та допомоги ЗСУ.

Позиція українських п'ятдесятників теж є традиційно пацифістською, однак віряни активно допомагають ЗСУ не лише молитвами, а й діями. Єпископ цієї Церкви Михайло Паночко стверджує, що конфесія не висловила чіткої думки щодо безпосередньої участі вірних у війні і ще не сформулювала офіційної позиції, але воєнні події підштовхують до зміни у поглядах і в позиції. Особисто Михайло Паночко у своїх проповідях закликає, з одного боку, до «припинення кровопролитної війни», а з іншого – засуджує окупантів, загарбників і благословляє українських воїнів на захист своєї країни. Проте під час російсько-української війни Українська Церква християн віри євангельської не забороняє своїм вірянам брати до рук зброю, з пошаною ставиться до українських захисників. Фактично, тут ідеться про актуалізацію історичної пам'яті: п'ятдесятники на Заході України свого часу активно допомагали учасникам антикомуністичного спротиву.

Загалом під впливом війни відбулися зміни в колективній свідомості та пам'яті протестантських Церков: від 2014 р. і в перші місяці повномасштабного вторгнення 2022 р. євангельські громади молилися загалом за «мир» і «завершення війни», а від кінця 2022 р. почали практикувати молитви за перемогу ЗСУ над російським агресором, «за українських воїнів-оборонців», «за ЗСУ». Зросла також заангажованість протестантів у воєнні події в Україні.

Українське євангельське капеланство вже від 2014 р. активно поширює свою душпастирську опіку на фронтах: спочатку АТО/ООС, згодом – повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Проблемою часто ставала нескоординованість між державними квотами, бажанням частини євангельських християн ставати військовими капеланами, і, навпаки, небажанням іншої частини євангельських громад бути причетними до військової служби, особливо в умовах війни. Для частини протестантських конфесій існувала й існує заборона брати в руки зброю. Тож у мирний час на них

поширювався закон про альтернативну військову службу, проте в умовах російської агресії доводиться змінювати свою позицію.

У контексті війни протестантські спільноти також переосмислювали мовну політику і пам'ять своїх громад на тлі державної мовної політики, яка намагається консолідувати мовну поведінку українців, утвердивши українську мову своєю конфесійною мовою. Ще на кінець 2022 р. цей перехід був дуже сповільненим і протестантські громади, які повністю перейшли на українську, були в меншості.

Водночас війна різко розмежувала релігійну свідомість і пам'ять російських та українських протестантів і водночас зблизила протестантів з Українською Державою: державними органами влади та світськими гуманітарними фондами. Протестантські церкви стали посередниками розповсюдження допомоги європейських держав серед потребувачих. У середовищі протестантів сформувалася система багаторівневої допомоги цивільному населенню: створили численні гуманітарні хаби для забезпечення нагальних фізичних і психологічних потреб переселенців, постраждалих та мешканців прифронтових регіонів. Так, Церква «Спасіння» активно долучається до надання гуманітарної допомоги, а також технічних засобів для волонтерів та ЗСУ; баптистські та п'ятдесятницькі громади координують допомогу через міжнародні християнські організації, зокрема «Samaritan's Purse» та «Mission Eurasia»; ADRA International допомагає збирати кошти та забезпечувати гуманітарну підтримку завдяки своїм глобальним зв'язкам, координуючи дії з адвентистськими громадами в інших країнах».

Важливим проявом «стали також ритуальні форми вияву солідарності з Українською Державою, народом, армією, зокрема молитовні марші за мир та справедливість, перемогу України і звільнення від окупантів». Водночас відбувається «переосмислення самих категорій війни й миру в релігійній пам'яті українських протестантів, осмислення того, що українсько-російське протистояння – не аналог біблійних

війн, пам'ять про які зберігає релігійна традиція, а реальна війна, яка загрожує життю українських протестантів і їхніх родин. Тому протестанти активізуються, навіть мілітаризуються, хоча повна відмова від пацифізму для цих деномінацій «ще не на часі».

Джерела та література: Орлевич І. Протестанти. Державна політика подолання конфліктів історичної пам'яті у процесі консолідації української політичної нації в умовах російсько-української війни. Аналітична записка / відп. ред.: Г. Дидик-Меуш. Львів, НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича 2025. С. 62–70; Савчук Т. Євангельські Церкви в Україні перед викликом війни: історичний досвід та сучасність. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник* / упоряд.: О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів: «Логос», 2015. Вип. 25. Кн. І. С. 31–316; Павленко П. Протестанти України і справа Перемоги. *RISU. Релігійно-інформаційна служба України*, 06.01.2024 р. URL: https://risu.ua/protestanti-ukrayini-i-sprava-peremogi_n145283; Филипович Л. Війна створила у протестантському середовищі той самий розрив, що і в суспільстві в цілому. URL: <https://adventist.ua/news/analytics/viina-stvoryla-u-protestantskomu-seredovyshchi-toi-samyi-rozryv-shcho-i-v-suspilstvi-v-tsilomu/>; Севастьянів У. Українські протестанти в умовах війни: служіння і допомога країні. URL: <https://adventist.ua/news/analytics/ukrainski-protestanty-v-umovakh-viiny-sluzhinnia-i-dopomoha-kraini/>.

Ірина Орлевич

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ. Найста-ріша і найбільша КЦ Західної християнської традиції (інші назви – Західна, або Латинська) із центром у державі-місті Ватикан, Італія; очільник РКЦ – Папа Римський.

На українських етнічних землях діяла від X ст. На території, що входили до складу Речі Посполитої (1569–1795), Австрійської монархії (1772–1867) та Австро-Угорської імперії (1867–1918), Другої Речі Посполитої (1918–1939) РКЦ займала впливові позиції. Натомість у Російській імперії зазнавала утисків, а із встановленням комуністичної держави СРСР була заборонена і діяла в підпіллі. РКЦ відновила в Україні офіційну діяльність у 1991 р. із проголошенням

державної незалежності. Є другою в країні за чисельністю парафій РКЦ після УГКЦ. Найчисленніше представлена у західних областях України – Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Закарпатській, Хмельницькій. Станом на 2021 р. РКЦ в Україні об'єднувала 7 дієцезій та 1134 парафії з близько 1,5 млн. вірних, яких обслуговували 12 єпископів і близько 700 священників.

Історично клір і паству РКЦ на українських етнічних землях здебільшого формували представники інших національностей: насамперед поляки, а також угорці. З відновленням державної незалежності України ця тенденція значною мірою зберігалася, адже частина римо-католицьких священників були іноземцями, а велику частку парафіян творили українці з польським чи іншим етнічним корінням (проте поступово римо-католицьке служіння набрало українських національних рис). Так, від початку 2000-их рр. РКЦ запровадила богослужіння українською мовою, а значний відсоток її кліру почали формувати українці, які проходили навчання в римо-католицьких семінаріях в Україні чи за кордоном. Тож РКЦвУ сьогодні асоціюється передовсім з українським народом, а водночас об'єднує різні мови і культури.

Із розв'язанням РФ збройної агресії проти України вже з 2014 р. РКЦвУ зайняла чітку позицію засудження дій країни-агресора та підтримки української державності на локальному та міжнародному рівнях. Із повномасштабним вторгненням римо-католицькі парафії та благодійні організації (зокрема представництва організації «Карітас») стали осередками прийняття гуманітарної допомоги від Західних країни та розповсюдження її між українськими цивільними й військовими у зонах бойових дій. Також парафії організовують збірки для ЗСУ, допомагають вимушеним переселенцям і постраждалим від війни цивільним. Католицькі лікарні, монастирі та медпрацівники-волонтери допомагають у лікуванні та реабілітації постраждалих.

Духовенство РКЦ активно долучилося до забезпечення потреб ЗС України в душпастирській опіці спершу як

капелани-волонтери, а після прийняття Закону «Про службу військового капеланства» (набрав чинності 1 липня 2022 р.) – як штатні військові капелани. РКЦ та її єпископат сповідують позицію, що християнин має обов'язок захищати свій народ і державу. То ж в лавах ЗС України несе службу чимало вірян РКЦ.

Постійним виявом підтримки з боку РКЦвУ збройної боротьби українців є щоденне піднесення молитов за справедливий мир і перемогу. Священники благословляють кандидатів на військову службу, моляться за воїнів, волонтерів, медиків. Загиблих за волю України відспівують у костелах. Часом похоронні богослужіння очолюють представники вищого духовенства, єпископи.

РКЦвУ відстоює позиції Української Держави в світі, разом з УГКЦ представляє інтереси України у Ватикані та доносить Апостольському Престолові правду про воєнні дії в Україні. Це набувало спеціального значення з огляду на те, що очільник КЦ Папа Франциск у контексті вторгнення РФ в Україну висловлював підтримку Українській Державі, а з іншого – зайняв «обережну» позиція: не викривати кривавих реалій війни (зокрема не кваліфікувати Росію як країну-агресора), прагнути до діалогу з московським патріархатом, закликати до пацифізму, не сприяти в наданні зброї Україні, шукати способи таки примирити українців та росіян (різне сприйняття вірними Хресної дороги в Колізеї у квітні 2022 р.). Така позиція викликала несприйняття і навіть осуд в українському суспільстві. То ж українські римо- і греко-католицькі ієрархи вимушені були ставати посередниками між Українською Державою та Апостольською Столицею, намагалися вплинути на зміну риторики у Ватикані стосовно російсько-української війни. Слід зазначити, що образ війни у сприйнятті Апостольської Столиці певним чином еволюціонував, і її голос звучить в унісон із голосами інших країн світу за справедливий мир в Україні та припинення воєнних дій на справедливих умовах.

Джерела та література: Казан Е. Греко-католики. Державна політика подолання конфліктів історичної пам'яті у процесі

консолідації української політичної нації в умовах російсько-української війни. Аналітична записка / відп. ред.: Г. Дидик-Меуш. Львів, НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2025. С. 56–61; Зінченко П. Римо-католики України у протидії російському вторгненню. URL: <https://litopys.info/articles/rymo-katolyky-ukrayiny-u-protydyiy-rosijskomu-vtorgnennyyu/>; Єпископат РКЦ України у третю річницю російського вторгнення висловив вдячність усім, хто бореться за Батьківщину. URL: <https://risu.ua/yepiskopat-rkc-ukrayini-u-tretyu-richnicyu-rosijskogo-vtorgnennya-visloviv-vdyachnist-usim-hto-boretsya-za-batktivshchinu>; Позиція Католицької Церкви щодо війни РФ проти України. URL: <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/pozytsiia-katolytskoi-tserkvy-shchodo-vijny-rf-proty-ukrainy>.

Емілія Казан

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА. Релігійна організація в Україні, канонічна частина Російської Православної Церкви; заснована в 1990 р. рішенням Собору УПЦ і на підставі благословенної грамоти Патріарха Московського і всієї Руси Алексія II. Офіційна назва в документації державної реєстрації – Київська митрополія Української Православної Церкви. У Статуті до 2007 р., і у внутрішньому справочинстві до 2014 р. використовувала назву УПЦ (Московський патріархат). Глава УПЦ – блаженніший митрополит Київський і всієї України Онуфрій (Орест Березовський), один із митрополитів РПЦ. Митрополіча резиденція розташована на території Києво-Печерської Лаври.

Юрисдикційне підпорядкування УПЦ Російській Церкві практично безперервно триває від 1687 р., що було закріплено грамотою Вселенського патріарха Діонісія. У 1770 р. Київська митрополія фактично втратила рештки самоврядності, перетворившись на частину РПЦ на українських етнічних територіях. Після короткого часу відновлення автономії у 1918–1921 рр. УПЦ знову перейшла в залежність від Московського патріарха, отримавши статус екзархату. У 1990 р. ухвалою Архієрейського собору РПЦ для УПЦ було встановлено статус «широкої автономії», якого, однак, не

існує в канонічному праві, то ж по суті УПЦ залишається структурною частиною РПЦ і перебуває в її юрисдикційному підпорядкуванні. Особливу підтримку і сприяння на державному рівні в Україні УПЦ мала під час президентства Леоніда Кучми (1994–2005) та Віктора Януковича (2010–2013), що позначилося на зростанні адміністративної інфраструктури Церкви та її підтримки серед населення. Спроби митрополитів УПЦ Філарета (Денисенка) (на початку 1990-х рр.) і Володимира (Сабодана) (у 2010-х рр.) закріпити ширші самостійні повноваження УПЦ, як також підтримка ними українського національного та західного курсу розвитку України наштовхнулися на виразну протидію РПЦ і впливових російських владних та бізнес-середовищ, як також і серед проросійськи налаштованої частини вищого і нижчого духовенства самої УПЦ.

Частина кліру УПЦ підтримала розв'язану в 2014 р. гібридну агресію РФ проти України, виявом якої стали анексія ворогом півострова Крим та захоплення населених пунктів Донецької і Луганської областей. На той час тимчасовий Глава УПЦ Онуфрій кваліфікував це протистояння як братовбивчу війну, засуджував запровадження українською владою АТО, відмовлявся визнати причетність Росії до збройного протистояння у східних областях України. Значний резонанс в українському суспільстві викликав випадок, коли представники УПЦ під час урочистого засідання Верховної Ради України у травні 2015 р. залишилися сидіти під час вшанування пам'яті загиблих українських бійців. Непоодинокими були випадки відмови священників УПЦ відспівувати загиблих героїв. У 2018 р. практично всі єпархи УПЦ відкинули запрошення предстоятелів УАПЦ та УПЦ КП взяти участь в Об'єднавчому соборі з метою консолідації в єдиний ПЦУ. Спецслужби України під час обшуків у єпархіях УПЦ знаходили російські агітаційні матеріали, банкноти, нагороди, навіть зброю. Все це укріпило для великої частини українського суспільства переконання у ворожій сутності УПЦ як російської структури в Україні, спонукало частину вірян перейти до ПЦУ або і взагалі до церков

інших християнських деномінацій. Для чіткого окреслення сутності УПЦ у 2018 р. було прийнято Закон, який зобов'язав церковні структури з центром управління в Росії вказувати цю афіліацію у своїй назві. У 2019 р. фахівці-релігієзнавці подали пропозицію іменувати її «УПЦ в єдності з РПЦ». У грудні 2022 р. Конституційний Суд України визнав такий закон щодо вимог до перейменування конституційним.

Розв'язання 24 лютого 2022 р. РФ повномасштабної війни проти України спонукало митрополита Онуфрія виступити з офіційним зверненням, в якому він визнав РФ як агресора, війну означив як «каїнову», закликав президента РФ припинити агресію та вивести війська, а також заявив про підтримку ЗСУ. 27 травня 2022 р. єрархи УПЦ провели Собор, на якому прийнято ухвалу про самостійний статус Церкви і розірвання її підпорядкування Московському патріархатові. Проте за результатами аналізу, проведеного Держслужбою етнополітики та свободи совісті (серпень 2025 р.) ПЦУ продовжує зберігати ознаки підлеглості РПЦ. Частина кліру та єрархії навіть на тлі повномасштабної агресії продовжували підтримувати РФ, зокрема шляхом інформування ворога про розташування ЗСУ, надання списків українських активістів, коригування вогню по українських позиціях та ін. Станом на середину 2024 р. СБУ відкрило понад 100 кримінальних проваджень проти священників УПЦ. На тлі таких тенденцій Президент України В. Зеленський у грудні 2022 р. зініціював подання до розгляду ВР України Закону про заборону діяльності в Україні Церков, які є частиною РПЦ. Закон набув чинності в серпні 2024 р. СБУ надало інформацію, що предстоятель УПЦ має російське громадянство, хоч сам єрарх це заперечував. У липні 2025 р. Президент України В. Зеленський позбавив митрополита Онуфрія громадянства України.

Водночас чимало парафій УПЦ моляться за українських воїнів і Україну, організовують фінансові і гуманітарні збори для підтримки ЗСУ та постраждалого від війни цивільного населення. У листопаді 2022 р. рішенням митрополита Онуфрія та Священного синоду в церковну практику УПЦ

впроваджено Козацьку (Покровську) поминальну суботу (передсвятком Покрову Пресвятої Богородиці) для вшанування пам'яті загиблих українських воїнів. Поширеною практикою стало також соборне відспівування полеглих бійців. Віряни УПЦ служать у рядах українського війська, проте жоден священник цієї Церкви не є військовим капеланом у лавах збройних формувань України, оскільки це заборонено спеціальним приписом у Законі про перейменування Церков, афілійованих у РФ.

Позицію УПЦ стосовно російсько-української війни духовенство висловило в Резолюції щорічних зборів військових священнослужителів, відповідальних за душпастирську опіку своїх вірних у лавах збройних формувань, правоохоронних та ін. силових структур України, оприлюдненій 9 лютого 2023 р. Вони засудили агресію РФ проти України, як також намагання російської влади і Московського патріарха Кирила сакралізувати цю війну та виправдовувати її з використанням текстів Святого Письма чи релігійної аргументації; висловили повагу, вдячність і підтримку усім співвітчизникам, які стали на захист Батьківщини для здобуття перемоги і миру в Україні; наголосили, що УПЦ незмінно виступає за збереження незалежності і територіальної цілісності Української держави. Учасники зборів засудили факти колабораціонізму чи злочинів у співпраці з окупантами, вчинені вірянами і духовенством УПЦ. Однак наголосили, що за такі злочини має діяти персональна відповідальність, а не таврування всієї Церкви. Пресвітери зазначили, що законодавчі ініціативи української влади проти УПЦ є політично вмотивованими, несправедливими і такими, що порушують право громадян на вільний вибір віри та конфесійної належності, закладають підґрунтя для конфліктів усередині держави і підважують її репутацію в очах світової громадськості.

Джерела та література: Гордієнко Д., Клос В., Преловська І. Історія Української Православної Церкви. Харків: Фоліо, 2019; Резолюція щорічних зборів військового духовенства Української Православної Церкви. *Українська Православна*

Церква. 10 .02.2023 р. URL: <https://uoc-news.church/2023/02/10/rezolyuciya-shhorichnix-zboriv-vijskovogo-duhovenstva-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi>; Червоненко В. Рада заборонила російську церкву. Що буде з УПЦ і як це працюватиме. *BBC News Україна*. 20.08.2024 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cvg56mdlvdmo>; «Жоден священнослужитель УПЦ МП не є військовим капеланом в Україні». *РІСУ. Релігійно-інформаційна служба України*. 2012.2024 р. URL: <https://risu.ua/zhoden-svyashchennosluzhitel-upc-mp-ne-ye-vijskovim-kapelanom-v-ukrayini>.

Наталія Колб

ВСЕУКРАЇНЬСЬКА РАДА ЦЕРКОВ І РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ. Україна належить до країн із високим рівнем релігійності населення. Відповідно до опитувань на кінець 2023 р. віруючими себе визнали 70,5 % респондентів. Конфесійно в державі стало домінують послідовники християнських Церков, насамперед – Православної (у 2023 р. так себе ідентифікували 61 % опитаних), водночас Україна є полірелігійною країною, що об'єднує понад 90 конфесій і течій. Таке «віросповідне обличчя» України на тлі багатонаціональності, непростой історії з тривалим періодом бездержавності та перебування українських етнічних земель під владою різних держав, а зокрема атеїстичного СРСР, зумовило нагромадження численних травм і конфліктів історичної пам'яті між представниками різних релігійних церков і спільнот: травматичних міжконфесійних досвідів між сім'ями і громадами, переслідувань за релігійною ознакою, боротьбу за використання храмів тощо. Поза тим розв'язана РФ війна проти України засвідчила існування в державі доволі високого рівня міжрелігійного порозуміння і здатності релігійних громад до консолідації навколо спільних цінностей та єдиної мети.

Добрим підґрунтям для усталення таких взаємин, з одного боку, став закріплений законодавчими нормами статус України як релігійно і світоглядно нейтральної держави з чіткими принципами свободи совісті й релігії та

«вільного функціонування Церкви (релігійних організацій) у правовому полі держави». Водночас значну роль у встановленні відповідного «клімату» для міжрелігійного діалогу і релігійно-державної комунікації відіграла низка товариств – насамперед заснована з ініціативи духовенства у 1996 р. міжконфесійна громадська спілка Всеукраїнська рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО). Станом на 2021 р. вона об'єднувала 15 релігійних громад, серед яких християнські Церкви різних деномінацій, мусульмани, юдеї, представники інших релігійних спільнот. Однак слід зазначити, що членами ВРЦіРО є не всі релігійні спільноти України.

За президента Віктора Януковича експертні середовища і представники Церков констатували «ознаки девальвації партнерської парадигми розвитку державно-конфесійних відносин», однією з яких називали бездіяльну позицію урядової Комісії з питань забезпечення прав релігійних організацій, а також відсутність продуктивного діалогу з ВРЦіРО. Водночас було відзначено виразну демонстрацію владою підтримки і пріоритетності УПЦ МП над іншими Церквами та релігійними організаціями в Україні, що ставало очевидним порушенням українського законодавства.

Військова агресія Росії спонукала українську владу до налагодження тіснішої комунікації і партнерських взаємин із церковними організаціями в державі, усвідомлюючи їх впливовість, авторитетність і різновекторний потенціал у зміцненні обороноздатності України. Так, у квітні 2018 р. у відповідь на заклики ВРЦіРО відновила діяльність (після припинення у 2012 р.) постійна урядова Комісія з забезпечення реалізації прав релігійних організацій, у полі уваги якої, між іншим, опинилися проблеми спрощення процедури реєстрації духовних інституцій; повернення чи надання в безоплатне користування віросповідним громадам відібраних совєтською владою культових споруд і майна; забезпечення прав вірних та релігійних організацій на окупованих територіях Донецької, Луганської областей і в АР Крим. Від 14 лютого 2019 р. при Міністерстві освіти і науки України створено Раду з питань співпраці з Церквами

та релігійними організаціями для налагодження державно-конфесійних відносин у галузі освіти. Із розгортанням Росією повномасштабної війни державно-церковна співпраця ще поглибилася. Влада відводить ВРЦіРО важливу роль у здобуванні перемоги України, проводить з її представниками періодичні спільні засідання для вирішення актуальних проблем життя українського суспільства. До прикладу, у березні 2023 р. відбулося засідання релігійних діячів із Національною радою для обговорення залучення Церков і релігійних організацій до протидії російській пропаганді; було ухвалено створити спільну заяву, де б містилися напрацьовані релігійними діячами відповідні рекомендації, а також напрацювати меморандум для окреслення майбутніх напрямів спільної діяльності.

У листопаді 2023 р. представники ВРЦіРО зустрілися з працівниками Міністерства охорони здоров'я для обговорення юридичних аспектів діяльності медичного капеланства, а в жовтні 2024 р. – із заступником Міністра у справах ветеранів України, обміркувавши інструменти духовної і соціально-гуманітарної підтримки з боку Церков і релігійних організацій для ветеранів та їхніх родин. У квітні 2024 р. відбулася зустріч ВРЦіРО з секретарем Ради національної безпеки і оборони України та головою Державної служби з питань етнополітики і свободи совісті. Учасники обговорили важливість для України душпастирської, гуманітарної, духовно-психологічної, капеланської та міжнародної діяльності релігійних організацій в умовах війни. ВРЦіРО одностайно підтримала прийнятий ВР України Закон «Про захист конституційного ладу у сфері релігійних організацій» (від 20 серпня 2024 р.), зазначаючи, «що жодна організація – світська або релігійна, – центр якої знаходиться в державі-агресорі, не може діяти в Україні»; всі, хто підтримував чи сприяв ворогові, мають понести справедливе покарання незалежно від конфесії чи духовного сану, а всі релігії мають бути рівні перед законом.

Складовою курсу влади на державно-релігійне порозуміння і співпрацю є демонстрація поваги до історичної

пам'яті та релігійних традицій усіх Церков. Водночас держава і релігійні організації виступають постійними партнерами в проведенні заходів публічного вшанування важливих подій історії України, що стає потужним чинником формування спільного національного пам'яттєвого канону в українському суспільстві незалежно від національності та віросповідання, засобом єднання громадян, виховання українського патріотизму і водночас міжрелігійної та міжнаціональної толерантності. До таких щорічних заходів належить, зокрема, вшанування пам'яті загиблих від рук нацистських військ у Бабиному Яру в Києві та від більшовицької влади під час Голодомору-геноциду, урочистості з нагоди хрещення Руси-України, Дня української державності та річниць незалежності України. Представники різних релігій єднаються на цих заходах, виголошують молитви. Також члени ВРЦіРО ініціювали власні молитовні заходи, як, наприклад, у намірі захисту України від російської агресії 16 лютого 2022 р. А 24 лютого 2025 р. Церкви і релігійні організації вперше взяли участь у відзначенні встановленого ВР України Дня молитви. Свідченням міжрелігійної відкритості українських віросповідних громад є, зокрема, те, що на спільну молитву вони збираються як у християнській Софії Київській, так і біля пам'ятника «Менора».

Одним із пріоритетних завдань ВРЦіРО в умовах російсько-української війни вже від 2014 р. стала активна міжнародна діяльність, налагодження широкого кола комунікації і співпраці з представниками іноземних держав та інституцій. У 2014 р. делегація ВРЦіРО провела низку зустрічей в Осло (Норвегія) з релігійними діячами Росії, намагаючись донести правдиве свідчення про події в Україні та запобігти подальшій російській військовій агресії». Із вибухом повномасштабної війни одним із завдань ВРЦіРО стала адвокація України в світі. Делегати організації здійснили низку робочих зустрічей високого рівня: із парламентарями «Великої сімки», Папою Франциском і очільниками Римської курії, представниками Держдепартаменту США та впливових американських

інституцій. На таких зустрічах духовні лідери доносили правду про причини і наслідки війни РФ проти України, намагалися розвінчувати притаманний для низки держав «романтичний» образ Росії як високодуховної і культурної з міцними релігійними і традиційними цінностями країни, спростовували нав'язані російською пропагандою міфи й стереотипи щодо України, доносили інформацію про життя релігійних спільнот і міжконфесійну ситуацію в своїй Батьківщині. Така діяльність членів ВРЦіРО має відчутний ефект і справляє позитивне враження на впливових світових лідерів, стає відчутною допомогою в лобюванні інтересів України на тлі російсько-української війни, налагодженні домовленостей про збільшення гуманітарної допомоги та освітніх проєктів для підтримки українців.

ВРЦіРО оприлюднила низку офіційних звернень до світової громадськості і міжконфесійних організацій, в яких засуджувала збройні атаки Росії проти українського цивільного населення та інфраструктури як порушення норм міжнародного права, а також викривала ідеологічні заходи РФ і РПЦ, спрямовані на моральне виправдання своєї агресії проти України. ВРЦіРО закликала визнати РФ державою-терористом, перервати з нею економічні відносини, вживати всіх можливих заходів для припинення агресії Росії проти України і надання останній воєнно-технічних засобів для захисту, зверталася до міжнародних конфесійних організацій із проханням ухвалити рішення «про притягнення до моральної та іншої відповідальності російської православної Церкви, яка всіляко підтримує агресію російської федерації проти України, розпалює міжнаціональну і міжконфесійну ворожнечу та через проповідь ідеології “русского мира” спонукає до геноциду українського народу».

Умови викликів воєнного стану і необхідність боротися за збереження української державності зумовила максимальну гармонізацію церковно-державних взаємин в Україні і свідоме оминання сторонами драстичних питань для збереження єдності суспільства, а також уникання приводів для протистоянь і розколів. Однак траплялися

поодинокі кроки з боку українських державців, які церковні діячі з морально-релігійних міркувань не могли толерувати. Таким став намір українського парламенту в березні 2023 р. прийняти законопроект № 9103, за яким одностатеві партнерства прирівнювалися до сімейних союзів. ВРЦіРО звернулася до Голови Верховної Ради з вимогою відхилити цей законопроект як загрозовий для інституту сім'ї, демографічної ситуації в Україні і такий, що порушує «ціннісні підвалини українського суспільства в цілому, його моральні і духовні засади». Своєю чергою зустріч представників ВРЦіРО з очільницею Національної ради стала для духовних лідерів нагодою висловити свої застереження стосовно політики держави щодо представництва релігійних організацій в медіа. Так, новий Закон України «Про медіа» не передбачав можливостей для духовних кіл ставати засновниками таких ресурсів; не враховано можливості репрезентації у засобах мовлення думок релігійних діячів і віруючих людей, висвітлення діяльності релігійних організацій.

Підсумовуючи, можна констатувати, що в Українській державі, яка об'єднує ісповідників різних Церков і релігійних організацій, налагодилася доволі ефективна система міжрелігійних відносин, орієнтована на взаємоповагу, пошук діалогу, порозуміння і співпрацю. Основою для цього стали як українське законодавство, так і позиція духовних лідерів різних релігійних спільнот в Україні. Особливо цінним цей досвід став в умовах воєнної агресії Росії проти України. Перед лицем загрози для української державності представники релігійних спільнот зуміли відкинути протиріччя і конфліктні питання і згуртуватися для боротьби зі спільним ворогом. Значно щільнішою стала співпраця між владою і Церквами. Центральним майданчиком для такої комунікації є Всеукраїнська рада Церков і релігійних організацій. Одним із напрямів співпраці стало усталення в українському суспільстві спільного канону історичної пам'яті, базованого на знанні і вшануванні минулого свого народу, формуванні почуття патріотизму, солідарності,

взаємної поваги й толерантності, розуміння тяглості історичних процесів. ВРЦіРО розвинула активну міжнародну діяльність, обстоюючи інтереси України на різних світових майданчиках, доносячи правдиву інформацію про події в Україні і про злочинну діяльність РФ, закликаючи світову спільноту не залишатися байдужою і формувати адекватні відповіді, обстоюючи політичні, ідеологічні, морально-релігійні засади і підвалини демократичного світового порядку.

Джерела та література: Рівень релігійності, довіра до Церкви, конфесійний розподіл та міжцерковні відносини в українському суспільстві. *Разумков Центр*, 26.12.2023 р. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-reliigiinosti-dovira-do-tserkvy-konfesiinyi-rozpodil-ta-mizhtserkovni-vidnosyny>; Турий О. Греко-католики, латинники і православні в Україні: проти, поруч чи разом? *RISU*, 27.04.2001 р. URL: <https://risu.ua/greko-katoliki-latinniki-i-pravoslavni-v-ukrajini-proti-poruch-chi-razom>; Положення про Всеукраїнську раду Церков і релігійних організацій. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/documents/polozhennya-pro-radu>; *Здіюрук С.І., Токман В.В.* Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України. Аналітична доповідь. Київ, 2023. URL: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep>; Рада з питань співпраці з Церквами та релігійними організаціями при МОН, 14.02.2019 р. URL: <https://mon.gov.ua/ministerstvo-2/pro-ministerstvo-2/doradchi-organi-2/rada-z-pitan-spivpratsi-z-tserkvami>; Представники Всеукраїнської ради Церков зустрілися з Президентом України. *Credo Україна*, 24.12.2024 р. URL: <https://credo.pro/2024/12/376132>; ВРЦіРО та Національна рада з питань телебачення домовилися про спільну системну роботу. *Українська Греко-Католицька Церква*, 31.03.2023 р. URL: <https://ugcc.ua/data/vrtsiro-ta-natsionalna-rada-z-pytan-telebachennya-domovylysya>; Заява ВРЦіРО щодо осуду документів «Всемирного русского народного собора».... ВРЦіРО (29.03.2024). URL: <https://vrciro.org.ua/ua/news/statement-of-the-ukrainian-council-of-churches-and-religious-organizations>.

Наталія Колб

РОСІЙСЬКИЙ ПРАВОСЛАВНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ.

Релігійний націоналізм – це злиття націоналізму і певної релігійної віри (або догми), при якому вони стають нерозривними або майже нерозривними. Підставами для такого націоналізму часто є етнічні / національні релігії, такі як юдаїзм або індуїзм, в яких релігійні ідеї є водночас виразами етнонаціональної ідентичності. Водночас і світові релігії, які мають космополітичний характер, можуть також бути підставою для релігійного націоналізму. Дискусійним залишається питання, що саме є релігійним у релігійному націоналізмі, чи релігійне не повністю поглинається національним і чи не стає лише зовнішньою формою національного чинника. Причиною є, зокрема, політизація релігії і вплив релігії на політику, коли відбувається інвазія релігії в політику і навпаки. Тому історичних прикладів релігійного націоналізму (православного, католицького, ісламського) достатньо. Часто релігія ставала опорою державної влади або сама ставала найвищою владою в державі. Це спричиняло релігійні війни, хрестові і мусульманські походи з метою завоювання нових територій та насадження своєї релігії. З іншого боку, релігійний націоналізм має різні прояви, як і світський націоналізм. Існує релігійний націоналізм як високорозвинений патріотизм, тобто націоналізм, спрямований на захист певної етнонаціональної ідентичності в релігійному контексті (наприклад «християнський націоналізм» К. Чеховича), і навпаки – націоналізм, спрямований на експансію етнополітичних чи етнорелігійних спільнот на інші спільноти, навіть витіснення інших спільнот або їхнього світогляду із суспільного життя та пам'яті.

Яскравим прикладом експансивного (навіть агресивного) релігійного націоналізму є московський / російський православний націоналізм. Російський православний націоналізм асоціюється з риторикою російської Православної Церкви (РПЦ) та російської держави і є сумішшю російського націоналізму і політизованого московського православ'я, яка декларує: пов'язаність «істинного» канонічного православ'я

винятково з Росією, якій відведено роль духовного лідера (ря-тівника) у світі; публічне оголошення ворогів православ'я і Росії (наприклад, Америка, Захід, Антихрист); заклик до війни з ворогами; імплементація цієї аргументації в суспільну свідомість; імперська-експансіоністське обґрунтування необхідності повернути Росії її «споконвічних» територій.

Практика інтеграції цієї Церкви в політику та в державний апарат РФ сягає часів російського самодержавства. Відродивши дорадянський формат взаємин Церкви і держави за візантійською моделлю цезаропапізму, РПЦ набула статусу державної Церкви, яка відіграє важливу роль у зовнішній експансіоністській культурно-ідеологічній політиці РФ.

Російський православний націоналізм має яскраво виражене шовіністичне забарвлення. Шовінізм – це ідеологія, суть якої полягає в пропагуванні переваги одного народу (нації) над іншими народами (націями) з метою обґрунтування свого «права» на дискримінацію або пригнічення. Релігійний шовінізм проявляється у несприйнятті існування інших релігій і відмінностей у релігійному вченні в межах своєї. Російський православний націоналізм – сукупність політично-православних ідей винятковості Росії як «третього Риму», місія якої захищати – «істинне православ'я» і «традиційні цінності» в глобальному масштабі. Це ідеологічний механізм російської агресії проти України, що виправдовує війну, воєнні злочини, окупацію, загроза національній безпеці України, бо це ідеологічна основа для мілітарної експансії, репресій і геноциду. Протистояти їй можна лише через вивчення правдивої історії, підтримку національних церков та рішучу відсіч російському агресорові.

Ідеться про проголошення достойниками РПЦ російського православ'я як «єдиноправильної», «єдиноспасаючої» і канонічної віри над іншим вірами, гілками православ'я, церквами Вселенського православ'я, і визнання Москви «третім Римом». Теорія Москви як світового центру християнства постала в нетрях московського патріархату від часу його самопроголошення; відповідно до цієї теорії після занепаду

Риму і Візантії Москва є останнім оплотом «істинного» християнства. Московський патріархат позиціонує себе «захисником православного світу», прикриваючи цим свої загарбницькі плани і дії щодо інших народів і територій, насамперед щодо України. Ідея Москви як православного світового центру панувала в стінах самопроголошеного Московського патріархату від XV ст., а московські царі, імператори взяли її за основу своєї політики, оскільки вона обґрунтовує московську експансію на землі сусідів під егідою царя чи імператора як «захисника всіх православних» із метою їх об'єднати в кордонах Московської держави. Російська церква стала підрозділом російської державної влади шляхом перетворення її патріархату на Святіший синод на чолі з російськими самодержцями. Російське православ'я злилося з державною політикою, створюючи її підвалини, а російська держава інтегрувалася в московський патріархат шляхом його ліквідації і перетворення в Святіший Синод на чолі з російськими імператорами, починаючи від Петра I. Фальсифікуючи історію, використовуючи фальшиві православні теорії, щоб пов'язати себе з Київською Руссю, Російська імперія додала до них ідеї панславізму – об'єднання всіх слов'ян в одну державу під егідою російського імператора. Цезаропапізм, характерний для московського православ'я і не властивий українському і вселенському православ'ю, суттєво відрізняє його від усіх Церков східної християнської традиції, для яких не характерне інтегрування в світську владу.

Із розпадом СРСР російське православ'я формує ідеологію «русского міра», вибравши формули російського шовінізму та етнофілетизму і впровадивши їх у своє православне вчення. Ці російські імперські ідеї етнофілетизму, характерні для російського православного націоналізму (шовінізму), засудив Вселенський Патріарх Варфоломій на все-світній політичній конференції в Абу-Дабі у 2022 р. Іншими словами, московський православний націоналізм – це форма російського релігійного націоналізму, поєднаного з російським імперським шовінізмом, яку використовують для

легітимізації російської експансії на чужі території, зокрема на територію України, і є основою ідеології путінського режиму. Це націоналізм, що має чітке шовіністичне забарвлення, бо визнає перевагу російського народу над іншими народами, передусім над українцями; московське православ'я відійшло від християнських принципів і діє як потужний ідеологічний державний інструмент. Російська Церква є частиною кремлівського апарату, рупором Кремля та ідей «русского міра»; вважає російсько-українську війну священною, а її кінцевою метою – створення єдиного спільного простору православних народів, яких об'єднає Москва.

Широка мережа храмів, монастирів, духовних закладів московської Церкви в Україні, які ще існують від радянських часів, є осередками розробки, кумуляції і наступного розповсюдження московсько-православних шовіністичних псевдорелігійних догм, неправдивих історично-релігійних фактів, що вкорінюються в українській релігійній пам'яті і зумовлюють її викривлення і деформацію: це «духовні скрепи», «єдиноспасаюча канонічна церква», «єдина православна цивілізація» на чолі з Москвою; маніпуляції щодо богослужбової мови (тільки російська і церковнослов'янська як канонічні мови). Уся діяльність РПЦ в Україні становить небезпеку цілісності України та її державній незалежності. Свою духовну експансію в Україні московська Церква реалізує через свій підрозділ – УПЦ МП. Російський православний націоналізм спрямований на відновлення СРСР і російської імперії не тільки територіально, а й духовно: через експансію РПЦ, розмивання національної ідентичності у прихильників московського православ'я з метою політичного контролю над колишніми республіками СРСР, зокрема підтримуючи російсько-українську війну як «духовну місію» Росії. Таким чином, російський православний націоналізм – це не просто релігійно-національна риторика, а потужний інструмент легітимзації імперіалізму та воєнної агресії.

Джерела та література: Киридон А. Неоімперська доктрина «русский мир» як елемент консцієнтальної війни Росії проти України (теоретико-методологічний дискурс). *Історія релігій в*

Україні. Науковий щорічник / наук. ред. І. Орлевич. Львів, 2025. Вип. 35. С. 234–264; Московський православний шовінізм. URL: https://zaxid.net/moskovskiy_pравoslavniy_shovinizm_n1554796; «Третій Рим», або як Російська Православна Церква стала зброєю «русского міра» та полюбила атомну бомбу. URL: <https://ua.boell.org/uk/2022/04/19/tretiy-rym-abo-yak-rosiyska-pravoslavna-tserkva-stala-zbroyeyu-russkoho-mira>; На конференції в Абу-Дабі Патріарх Варфоломій говорив про війну в Україні, ересь «русского міра» та про руйнування путінським режимом російського православ'я. URL: <https://risu.ua/na-konferenciyi-v-abu-dabi-patriarh-varfolomij-govoriv-pro-vijnu-v-ukrayini-yeres-russmira>; Religious nationalism: a reference handbook / Atalia Omer and. Jason A. Springs. Santa Barbara, Denver, Oxford, 2013.

Емілія Казан

ДУХОВНА ЕКСПАНСІЯ РОСІЇ В УКРАЇНІ. Термін «експансія» означає активне проникнення в яку-небудь сферу життя і діяльності; це економічне, політичне, духовно-культурне панування або розширення сфери впливу держави чи організації тощо насильницькими та іншими засобами, поширення якого-небудь явища, процесу за властиві йому межі. «Духовна експансія» може означати розширення сфери впливу духовності (релігії, філософії чи моралі) на суспільство чи окремих людей. Релігійна експансія є різновидом духовної експансії і стосується насадження релігійних ідей, поглядів і переконань. Духовна експансія – це релігійна інтервенція певної конфесії і її ідеології на чужій для неї території, народи чи культури з метою здійснення над ними релігійної політичного контролю. Метою Москви, яку вона реалізує вже століттями, є привласнення собі Київської спадщини – українського історичного надбання (культурна експансія) і «привласнення» традиції Володимирового хрещення (духовна експансія), без яких Москва не може бути повноцінною державою і претендувати на центр світової політики і релігії.

Початки московської духовної експансії, проникнення в українську сферу духовно-культурного панування ся-

гають подій, пов'язаних із посяганнями Москви на Київську митрополію та претензіями стати центром спочатку Київського, а потім і Вселенського православ'я. Відправною точкою московської духовної експансії можна вважати поглинання православної Київської митрополії Московією. Після Переяславської ради 1654 р. і Полтавської битви 1709 р. (особливо за останні десятиліття XVII ст. – початку XVIII ст.) відбувається поступове підпорядкування Київської митрополії та посилення впливу Московського царства на українські землі (1685–1722). Із входженням українських земель до складу Російської імперії російська церковна політика була спрямована на уніфікацію православних богослужінь, практик, обрядів, молитов, традицій за московським зразком і формою. Московський патріархат від початку свого існування був державною церквою Росії. Сповідуючи візантійські ідеї цезаропапізму, де-юре підпорядкована Священному синодові і обер-прокуророві, а де-факто – російським царям/ імператорам, РПЦ в Російській імперії стала інструментом державної політики русифікації. Богослужбові книги почали друкувати церковнослов'янською чи російською мовами, нівелюючи українську. Навчання в духовних освітніх закладах проводилося російською, богослужіння та духовні обряди – російською та церковнослов'янською в російській редакції; зросійщення торкнулося навіть архітектурних форм: на верхівках православних храмів з'явилися московські шатроподібні «цибулини» замість традиційних українських куполів. Усе це відклалося в релігійній культурі і пам'яті українців, трансформуючи ментальність православних вірян України, стираючи їхню етнокультурну ідентичність. У СРСР РПЦ стала, по суті, інструментом впливу радянської держави на релігійні громади і так само спрямовувала їх у русло російської мови та культури.

Із розпадом СРСР і відновленням незалежності України Московський патріархат став єдиною проросійською організацією зі збереженою розгалуженою структурою по всій Україні. Московська Церква володіла більшістю храмів. Це

давало їй змогу поширювати шовіністичні твердження про «канонічність» і єдиноправильність РПЦ, поза якою нема спасення, і насаджувати ідеї про єдину православну віру, єдину Русь та єдність Росії, України і Білорусі. У східних і південних регіонах України історична пам'ять зберігала ностальгію за радянським минулим, а походження православ'я в колективній свідомості людей було тісно пов'язане з РПЦ і російською мовою. На такому сприятливому ґрунті легко було насаджувати основні наративи «руського міра» як «колиски трьох братніх народів», «Москви як третього Риму» та «єдиної православної цивілізації».

Створена в 1992 р., УПЦ КП мала стати незалежною від РПЦ державною Українською Церквою з подібними до РПЦ функціями і підтримувати чинну українську владу. У 1989 р. відновила діяльність ліквідована УАПЦ. У 1987 р. (остаточно в 1989 р.) з підпілля вийшла УГКЦ.

Для жителів Сходу і Півдня України зрозумілішою і ближчою була УПЦ МП з російською богослужбовою мовою і російськими традиціями. Тому ідею створення з державної ініціативи об'єднаної УПЦ КП сприйняли далеко не всі. Таким було ставлення і до УАПЦ. Натомість УПЦ МП вела проросійську політику і трактувала інші українські Церкви як неканонічні і розкольницькі. Духовенство УПЦ МП було тісно пов'язане із прокомуністичними структурами та з імперською політикою, мало представництво в українських органах влади і, зокрема, у Верховній Раді. РПЦ, зокрема її представництво в Україні (УПЦ МП), володіла потужним організаційним ядром, людськими і фінансовими ресурсами, мала вихід на політиків і бізнесменів регіонального масштабу. Станом на серпень 2011 р. УПЦ МП налічувала 11 790 громад (без урахування тюремних і лікарняних), 179 монастирів, 20 духовних навчальних закладів, кількість священнослужителів офіційно становила майже 10 000, мала 108 періодичних видань. Для здійснення духовної експансії, поширення свого впливу, пропаганди ідеології «руського міра» РПЦ, її структурний підрозділ УПЦ МП, володіє ще з радянських часів всіма необхідними засобами: розгалужена

мережа духовних структур, відкриття нових храмів, періодика, інтернет-ресурси. У православному середовищі УПЦ МП панує російська мова богослужінь і друкованих видань, а також засилля російських традицій, що розмиває українську релігійну ідентичність. Клірики УПЦ МП є не тільки рупором Кремля, а й від початку російсько-української війни, від моменту анексії Криму, беруть активну участь на боці ворога: переховують в монастирях зброю, ворожі ДРГ, поширюють листівки та інформаційні матеріали «русского міра»; від 2014 р. задіяні у російсько-українській війні.

Із початком повномасштабної війни РФ в Україні УПЦ МП стає однією з основних проросійських структур, закликає до захоплення влади, змін кордонів України, підтримала російські війська та намагалася приховати їх воєнні злочини. Проте в свідомості та історичній пам'яті вірян УПЦ МП українські Церкви далі залишаються ворожими. Вони вважають, наприклад, що ПЦУ не є благодатною (спасаючою), а «розкольникською». Через УПЦ поширюються ідеї «триєдиної Русі», єдності з Москвою і наративи про «братовбивчу війну» (у проросійському дискурсі до 2022 р.) чи «священну боротьбу за єдину православну цивілізацію» (у дискурсі від 2024 р.).

Основна місія Московської патріархії в Україні – «зусиллями УПЦ МП, як представника і виразника інтересів російського православ'я в українському суспільстві, завадити українцям бути нацією, а Україні – державою». Як наслідок – поширення офіційною владою РФ церковно-політичних технологій пропаганди серед численної кількості парафіян УПЦ МП в Україні. У їхню свідомість ненав'язливо вкладають думку про нібито їхню духовну і територіальну спільність із Росією через історичну єдність Російської та Української православних Церков. Використання священників УПЦ МП як медіаторів проросійських ідей є досить ефективним з огляду на їхній ще досить високий авторитет серед значної частини вірян.

Російська православна експансія є інструментом російської загарбницької політики та «русского міра» з метою

політичного та ідеологічного контролю над Україною. Духовна експансія може бути засобом впливу без застосування зброї – через зміну свідомості, культури та ідентичності. Особливо вразливою є Україна в контексті діяльності на її території УПЦ МП. Духовна експансія РПЦ спрямована проти України як гостра сила і проявляється в розповсюдженні псевдорелігійної доктрини «русский мір», поширенні московських наративів про «духовні скрепи», «єдину православну цивілізацію», спрямованих на розмивання національної і релігійної української ідентичності, дискредитацію України як незалежної держави і її територіальної цілісності, в розповсюдженні міфів про захист російськомовного населенню України і православної віри. Російсько-українську війну РПЦ називає «братовбивчою», «священною» з метою виправдати вторгнення РФ в Україну, подаючи її як війну з «сатанинським Заходом». РПЦ використовує православну віру як інструмент для реалізації московських політичних цілей – для формування проросійських настроїв серед вірян, зокрема в південних та східних регіонах України, схильних до інформаційного впливу РФ.

Загалом «духовна експансія» РПЦ на Україні була нерозривно пов'язана з гібридною війною проти України та стала однією з причин чи одним з приводів повномасштабної військової агресії РФ щодо української держави.

Джерела та література: Киридон А. Неоімперська доктрина «русский мір» як елемент консцієнтальної війни Росії проти України (теоретико-методологічний дискурс). *Історія релігій в Україні*. Науковий щорічник, 2025. Вип. 35. С. 234–264; Священники в політиці: за і проти. URL: https://zaxid.net/svyashheniki_v_polititsi_zh_i_protiv_n1377073; Артимишин П., Костюк О. Ідеологема «Русского міра»: виникнення, генеза, сприйняття в Україні: аналіт. доп. Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, 2019. С. 53–54; Як російський патріархат повторює наративи російської пропаганди. URL: <https://svidomi.in.ua/page/yak-rosiiskiy-patriarkhat-povtoriuie-naratyvy-rosiiskoi-propahandy>; Пост-пеліз круглого столу на тему «Московський патріархат у російській

війні проти України». URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/197280328564412fb644df24.64139085.pdf>.

Емілія Казан

Культурна експансія Росії в Україні. Культурна експансія як форма гібридної агресії становить один із найбільш витончених і водночас найнебезпечніших інструментів геополітичного впливу, який РФ системно застосовує проти України впродовж століть. Процес повільної і поступової окупації українського культурного життя, витіснення з української культури питомих явищ, їх апропріація або заміна російськими аналогами формує складну багаторівневу систему ідеологічного домінування, що охоплює всі сфери суспільного буття: від архітектури церков до реклами на телебаченні, від системи освіти до мистецьких практик. Феномен культурної експансії в контексті російсько-української війни набуває особливого значення, адже культурний фронт став повноцінним театром воєнних дій, де зброєю виступають наративи, символи, історичні інтерпретації і твори мистецтва. Розуміння механізмів функціонування культурної експансії і розробка ефективних стратегій протидії їй стає критично важливим завданням гарантування національної безпеки України в умовах триваючої агресії.

Російська культурна експансія в Україні сягає глибокого історичного минуле, формуючи складну траєкторію систематичного витіснення української культурної самобутності. Від XVIII ст., коли Російська імперія остаточно поглинула значну частину українських земель, культурна політика Петербурга спрямовувалася на планомірне знищення будь-яких проявів української окремішності, на русифікацію української культурної спадщини як «малоросійської», як «різновиду загальноросійської культурної спадщини». Валуєвський циркуляр 1863 р. і Емський указ 1876 р. закріпили імперську політику культурного геноциду, забороняючи не лише друкування українських книжок, а

й публічне використання української мови в театрі, освіті, в релігійній сфері. Парадигма «триєдиного російського народу», де українцям відводилася роль «малоросів» (молодшої гілки великого російського етносу), стала ідеологічним фундаментом для систематичної русифікації українських земель.

Ленінська пропаганда, спрямована на створення нової радянської міфології, парадоксальним чином поєднувала комуністичну ідеологію з національними традиціями, тому в Україні найбільше тиражувалися пам'ятники Карлу Марксу і Тарасові Шевченку, створюючи химерний симбіоз марксизму і українського «національного відродження». Кінематограф, який В. Ленін називав найважливішим з усіх мистецтв для радянської влади, став потужним інструментом ідеологічного впливу: у січні 1919 р. при наркоматі освіти УСРР було сформовано Всеукраїнський кінокомітет, що взяв під суворий контроль створення і прокат фільмів, надаючи перевагу хронікальним журналам та агітаційним стрічкам. З іншого боку, головними культурними здобутками СРСР далі вважалися феномени російської культури, а українській культурній спадщині було відведене маргінальне місце; значну частину її досягнень репрезентовано та ідентифіковано у світовому масштабі як російську.

Постколоніальний період після розпаду СРСР не призвів до автоматичного звільнення українського культурного простору від російського домінування. Навпаки, нові технології і глобалізаційні процеси створили додаткові можливості для культурної експансії через телебачення, інтернет, соціальні мережі та інші канали масової комунікації. Формування в незалежній Україні переконання, що всі найкращі можливості відкриваються лише в «центрі», тобто в Москві, продовжувало підживлювати відтік українських талантів до російської метрополії. Досягти визнання в творчій професії було значно простіше, якщо митець працював у Москві і творив російською мовою, що призводило до систематичного зросійщення представників української культури і поповнення російського культурного

середовища українськими талантами. Інформаційна війна як невід'ємний компонент культурної експансії реалізується через розгалужену систему медійних інструментів і пропагандистських наративів, спрямованих на деморалізацію українського суспільства та легітимізацію російської агресії в очах міжнародної спільноти. У 2014 р. російська військова розвідка (ГРУ) створила понад 30 псевдо-українських груп і акаунтів у соціальних мережах, а також заснувала 25 «провідних англомовних» видань, через які працівники ГРУ, видаючи себе за простих українців, вигадували новини і поширювали коментарі для налаштування проросійських громадян проти учасників Революції гідності. Телеканал «Russia Today» і агентство «Sputnik» стали флагманами російської пропаганди на міжнародній арені, використовуючи західні стандарти журналістики для просування кремлівських наративів.

Від 2014 р. Росія відкрито злочинно «відчужує» рухомі і нерухомі об'єкти культурної спадщини України; окупанти протиправно «видають» фейкові «розпорядження і нормативні акти», за якими українські музеї, заповідники, архіви і бібліотеки кваліфіковано як «державні установи Росії», а українські пам'ятки, які мають статус національного значення, визначено як такі, що мають «федеральне значення», тож їх «взято на облік» встановлення колекції рухомих об'єктів культурної спадщини в музеях. РФ реалізує механізм злочинного розкрадання культурної спадщини України з допомогою незаконних «органів окупаційної влади», які від 2014 р. незаконно «поставили на облік», «перереєстрували» як нібито «свої» і злочинно «інкорпорували» у «федеральну систему управління» українські музеї, заповідники, пам'ятки археології, архітектури, історії.

У 2021 р. цим же шляхом відбулася незаконна «евакуація» найбільших українських музеїв у м. Севастополі (АР Крим). Прикладом загарбницьких дій щодо національних багатств України окупаційної влади в Криму може слугувати судовий процес у Нідерландах щодо виставки історико-культурних цінностей «Скіфське золото». Виставка проходила у музеї

м. Рейн (липень 2013 р.), згодом в археологічному музеї Алларда Пірсона (лютий–серпень 2014 р.). Сформована з колекцій шести українських музеїв та історико-культурних заповідників, виставка охоплювала період від античності до часів раннього Середньовіччя. Після анексії Криму Росія почала вимагати передати їй українські експонати. РФ подала до суду на Амстердамський університет, який відмовився повертати експонати до анексованого Криму і визнав їх власністю України. 26 жовтня 2021 р. апеляційний суд Амстердама оприлюднив рішення, що колекція т.зв. «скіфського золота» належить Україні і повинна повернутися Українській державі, бо це частина культурної спадщини України. Рішення апеляційного суду підтвердив і Верховний Суд Нідерландів, відхиливши касаційну скаргу музеїв тимчасово окупованого Криму. 27 листопада 2023 р. артефакти з чотирьох музеїв Криму, представлені на виставці в Амстердамі, повернулися в Україну. Ця судова справа стала першою в сучасній історії України; до цього Україна не мала судових проваджень із державою-окупантом.

Свого апогею культурна експансія досягає в час російсько-української війни. Російсько-українська війна означила, окрім проблем системи світової безпеки, ще один глобальний виклик – низьку дієвість системи захисту культурних цінностей під час збройного конфлікту. Основним нормативним актом, який регламентує роботу з культурними цінностями під час збройного конфлікту, є Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року із двома протоколами, агресор системно нехтує вимогами цього міжнародного договору. Росія переміщає збірки музеїв окупованих частин Херсонської і Запорізької областей до окупованого Криму. Проявом злочинних дій РФ стало пограбування Херсонського художнього музею у 2022 р., під час нової активної фази війни. До окупованого Сімферополя протиправно перевозять об'єкти культурної спадщини, викрадені з окупованих у 2022 р. українських міст: Мелітополя, Маріуполя, Херсона та ін. Усе це механізм злочинного «відчуження» країною-

агресором культурних цінностей, які належать Україні, на окупованих РФ територіях.

РПЦ діє спільно з російською владою, проявляючи зацікавлення найбільшим і найціннішим національним заповідником України – Херсонесом Таврійським, що в Севастополі. Російські пропагандисти називають його місцем, звідки «починається сучасна Росія», стверджуючи, що саме тут від хрещення київського князя Володимира відбулося «хрещення всієї Росії», саме звідси бере початок «російське православ'я» як «єдиноправильна течія християнства». У цьому священники Московського патріархату переконують свою паству, поширюючи цю фейкову історію через УПЦ МП, Сербську Православну Церкву тощо. Невігластво більшості вірних РПЦ щодо історії Православної Церкви забезпечує успіх пропаганди агресора.

Отже, культурна експансія – поширення і вплив однієї культури на іншу шляхом поступового витіснення або заміщення елементів місцевої культури, привласнення культурної спадщини однієї держави іншою. Це може проявлятися в різних формах, включаючи вплив на мову, мистецтво, цінності, звичаї. У ширшому контексті культурна експансія може бути визначена як форма культурної (або «м'якої») сили, де одна культура намагається змінити інші культури, використовуючи «мирні» засоби. В умовах російсько-української війни культурна експансія Росії трансформується в «гостру силу», набуваючи агресивних рис, витісняє українську культуру, грабує українську національну спадщину, присвоюючи її собі злочинними шляхами, насаджує російські цінності, здійснюючи інтервенцію в українську національну ідентичність з метою її знищення. Соціокультурний аспект протидії культурній експансії полягає у формуванні стійкої національної ідентичності, заснованої на глибокому розумінні власної історії, поціновуванні української культурної спадщини і усвідомленні захисту свого культурного простору та незалежності Української держави.

Джерела та література: Культурна експансія. Антологія есеїв. Київ, 2023; Авраменко І. «Хороша» культура «хороших

росіян»: чому російські література та мистецтво не можуть вважатися «великими». URL: <https://detector.media/infospace/article/224563/2024-03-24-khorosha-kultura-khoroshykh-rosiyan>; Ван Харпер М.Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна. Незасвоєнні уроки минулого. Харків: Vivat, 2015; Польська К. Росія – головний поширювач дезінформації в ЄС. *Deutsche Welle*, 15.05.2024 р. URL: <https://www.dw.com/uk/doslidzenna-rosia-golovnij-posiruvac-dezinformacii-v-es/a-69091173>; Амстердамський суд визнав справедливими претензії України на «Скіфське золото». URL: <http://tsn.ua/ukrayina/amsterdamskiy-sud-viznav-spravedlivimi-pretenziyi-ukrayini-na-skifske-zoloto-420344.html>; Злочинна система розграбування росією культурної спадщини України на окупованих територіях. URL: https://arcrimea.org/uk/analytics_ua/2023/01/04/zlochynna-systema-rozgrabuvannya-rosiyeyu-kulturnoyi-spadshhnyu; Як працює російська культурна експансія. URL: <https://behindthenews.ua/spetsproiekti/po-toy-bik-kulturi/yak-pratsyue-rosiyska-kulturna-ekspansiya-752/>; Культура окупації: як Росія переписує Крим. URL: https://lb.ua/blog/rchr/685774_kultura_okupatsii_yak_rosiya.html.

Емілія Казан

СВЯЩЕННА ВІЙНА, РЕЛІГІЙНА ВІЙНА. Бойові дії, які ведуть релігійні спільноти, обґрунтовуючи їх релігійними переконаннями, уявленнями, доктринами, або збройні конфлікти, в основі яких лежать політичні мотиви, приховані за ідеями захисту віри, Церкви, святинь. Різні вияви ідеології священної війни простежувалися, зокрема, у монотеїстичних релігіях (юдаїзм, християнство, іслам). Прикладами священних (релігійних) війн є хрестові походи католицьких лицарських орденів для звільнення Святої Землі (землі Христа) від мусульман; у мусульманському світі існує поняття джихаду – духовної і фізичної боротьби за віру, яка у збройному вигляді (захисний і наступальний джихад) набирає форму священної війни проти «невірних» задля поширення ісламу. Близьким до категорії збройного джихаду є, власне, газават – війни за іслам, взірцем якої є війни самого засновника ісламу/ магометанства – пророка Магомета/Мухаммада. У XX – на початку XXI ст. саме

радикальні ісламістські рухи (салафітський джихадизм, однією з головних фігур якого був Усама бен Ладен) стали основними рушіями та ідеологами ідеї модерної священної війни; звідси ідеологія моджахедів, учасників джихаду та шахідів-смертників, які також жертвують життям в боротьбі за поширення ісламу, чи власне, фундаментальної ісламістської доктрини.

Водночас близьке поняття використовувала РПЦ в боротьбі з ісламом; звідси збройне протистояння між Російською імперією і мусульманами Кавказу в XIX ст. В радянській історіографії виник образ радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. («Великої вітчизняної війни») як «священної війни» СРСР проти «німецько-фашистських окупантів». Сучасна Росія, як послідовниця Російської імперії та СРСР, використовує православну риторику і радянське розуміння терміна «священна війна» щодо російсько-української війни. Її застосовує РПЦ, прикриваючись «захистом православ'я» від просування західних цінностей на Схід, тоді як Росія подає сучасну війну як боротьбу з відродженим нацизмом. Від 2022 р. Московський патріархат бере активну участь у війні Росії проти України, яку веде за «єдиний православний простір» та поширення «руського міра». Термін «священна війна» як означення російсько-української війни вперше озвучений у квітні 2023 р., коли патріарх Московський і всея Русі Кіріл назвав російсько-українську війну «святою справою» і заявив, що росіяни воюють за своє майбутнє.

Документально оформлене поняття російсько-української «священної війни» з'явилося в Наказі XXV Всесвітнього російського народного собору в Москві (27–28 березня 2024 р.). РПЦ назвала війну Росії проти України екзистенційною і цивілізаційною «священною війною», боротьбою російського народу за «національне визволення на південному заході Росії», маючи на увазі східну та південно-східну Україну.

Отже, термін «священна війна» використовується для опису збройних конфліктів, які ведуться нібито в інтересах релігії, віри, хоча переслідують політичні цілі. У

сучасному контексті російсько-української війни цей термін використовується для виправдання загарбницького вторгнення Росії і здійснення нею воєнних злочинів, поширенням «руського міра» як єдиного православного простору для «триєдиного» народу. РПЦ використовує термін «священна війна» для виправдання збройного вторгнення в Україну і воєнних злочинів, намагаючись представити війну як боротьбу за віру і «православні» цінності.

Джерела та література: Патріарх Кирил назвав війну в Україні «святою справою». URL: <https://tsn.ua/svit/patriarh-kirilo-nazvav-viynu-v-ukrayini-svyatoyu-spravoyu-2312470.html>; Звіт Інституту вивчення війни (ISW). Оцінка російської наступальної кампанії 29 березня 2024 р. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign>; Miner S.M. Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941–1945. Chapel Hill, 2003; Johnson J.T. The Holy War Idea in Western and Islamic Traditions. University Park: The Pennsylvania State University Press, 1997; Firestone R. Holy War in Judaism : The Fall and Rise of a Controversial Idea, New York: Oxford, 2012; Hupka J. The Russian Orthodox Church as a Soviet Political Tool. URL: <https://journals.library.ualberta.ca/constellations/index.php>; The Many Faces of Christianity. The 'Russian World' in Europe / ed. by M. van der Tol, S.R.C. Johnson, P. Kratochvíl, Z. Grozdanov. Leiden, Boston, 2025.

Емілія Казан

«ДУХОВНІ СКРЕПИ». У політичному контексті – духовні або моральні ідеї, які «скріплюють» російський народ і владу. Це ідеологічний вираз, який з'явився в модерному лексиконі російських пропагандистів завдяки В. Путіну. Уперше термін «скрепи» в метафоричному значенні вжито в 1921 р у статті «Дорогу крилатому Еросу!» російської революціонерки-більшовички О. Коллонтай, феміністки, противниці традиційних моральних сімейних засад; саме вона постійно підкреслювала важливість «духовних скреп». У 1923 р. про «скрепи» заговорив російський філософ М. Бердяєв, маючи на меті довести важливість ідеї самодержавства для «душевної дисципліни російського

народу» і необхідність існування царя як «духовної скрепи» народу, а також М. Бердяєв згадував «національні скрепи». Про «скрепи» в різних контекстах згадували М. Горький («зруйнувати всі скрепи») і Б. Пастернак («скрепи перехідної епохи»), що додавало слову, радше, невизначеності і полісемантичності, яку можна було заповнювати різними смислами.

Уперше В. Путін заговорив про необхідність «скреп» в особливо важливий для Росії період – у час парламентських виборів 2011 р., які викликали хвилю масових протестів у Росії 2012 р. та опозиційні мітинги проти фальсифікацій під час виборів; у час економічної стагнації в Росії і в переддень президентських виборів із «прогнозованою» перемогою тодішнього прем'єра В. Путіна. Прогнози на 2012 р. С. Маркова, депутата російського парламенту, політтехнолога і довіреної особи В. Путіна, обіцяли неминучу економічну депресію в Росії, що пов'язана зі світовими цінами на нафту. Щоб уникнути кризи, російська економіка потребувала єдиного економічного простору з пострадянськими країнами, особливо з Україною.

У 2012 р. в Росії проходили протестні акції, і саме наприкінці того року В. Путін заявив, що російському суспільству бракує «духовних скреп», які його зміцнюють: милосердя, співстраждання, співчуття. Тоді ж метафорично стали говорити і про «скрепи», які мали б зміцнити «руській мір» на пострадянському просторі: треба було «скріпити» різномірне російське суспільство, «зшити» його, не допустити розпаду РФ і врятувати економіку, втягнувши в свій економічний простір насамперед Україну. Україна поступово ставала на шлях євроінтеграції, і допустити цього Росія не могла. Анексія Криму, Донечка, Луганська у 2014 р. як війна за «духовні скрепи», захист російської мови, культури, російськомовних «канонічних православних» сконсолідувала російське суспільство. «Збирач русских земель» В. Путін знову отримав необхідну йому підтримку, а московська Церква сакралізувала «духовні скрепи», додавши фразеологізми «триєдина Свята Русь», «єдина православна цивілізація», а від 2022 р. ще і «священна війна».

Одержимий ідеєю відновлення СРСР, В. Путін спи-
рається на російську мову, культуру і московське право-
слав'я, які вважає «скрепами», що беруть свій початок від
часів самодержавства, коли цар / імператор був основною
«духовною скрепою», гарантом існування імперії. Путінські
«скрепи» лягли в основу концепції «русского міра» та
визначення російської ідентичності. У політичній риториці
керівництва РФ, РПЦ і багатьох представників сучасних
російських інтелектуальних кіл під «русским міром»
розуміється спільнота людей, так чи інакше пов'язаних із
Росією, що формується на основі спільності: а) мови і куль-
тури; б) колективної пам'яті та історії, пов'язаних з цією
спільною колективною пам'яттю цінностей; в) православ'я;
г) лояльності до сьогоденної Російської держави.

Виступаючи перед Федеральними зборами у грудні
2012 р., В. Путін говорив про дефіцит у російському суспіль-
стві «духовних скреп», хоч не давав чіткого їх переліку.
Згодом «скрепи» набули значення «традиційних цінностей»,
пов'язаних із доктриною «русского міра», «путінізмом» і
РПЦ. «Скрепи» лежать в основі «русского міра»: російське
православ'я, російська мова і спільна історія, – те, що завжди
«скріпляло» Росію. Небезпеку розвитку концепції «русского
міра» можна спостерігати на прикладі російсько-української
війни; небезпека ця наростає і поширюється в світових мас-
штабах. Проте «скрепи» – це не тільки стовпи агресивної
зовнішньої політики Кремля; це намагання протиставити
власну «духовність» аморальності навколишнього світу, по-
шук ворогів і протиставлення Росії «загниваючому» Заходу.

У 2014 р. на сайті Московської патріархії оприлюднено
«Декларацію російської ідентичності», що перекликається з
концепцією «русского міра», за якою «росіянин – це людина,
що вважає себе росіянином, не має інших етнічних уподобань,
говорить і думає російською мовою, визнає православне
християнство основою національної духовної культури,
відчуває солідарність із долею російського народу». У кон-
цепції «русского міра» і його «духовних скреп» помітний
симбіоз самодержавних і більшовицьких постулатів.

Радянський лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтесь» можна з успіхом застосувати до путінського «руського міра» і його маніакального прагнення розширитися за рахунок не тільки росіян, а й «солідарних з російським народом», і не тільки до кордонів СРСР чи Російської імперії, а й на цілий світ. Адже і центр «руського міра» (Російський народний собор) теж названий «Всесвітнім», апелюючи до розселених по цілому світі росіян і adeptів російської культури, мови, московського православ'я.

У СРСР було сконструйовано інтернаціональну спільність – «радянський народ» з ідентичністю радянської людини, сформованої під впливом комунізму як державної ідеології та політичної релігії. Подібно і в нинішній Росії російська православна ідентичність конструюється як невід'ємна частина російської державної пропаганди. Московське державне православ'я стає войовничим, агресивним православ'ям, протиставляючись іншим конфесіям, називаючи себе «єдиноспасаючим» і «єдиноправильним». Як в СРСР інтернаціональна єдність пролетарів протиставляли «загниваючому капіталізму» і «буржуазному націоналізму», так і сьогодні ідеологія «руського міра» з її «духовними скрепами» та російською «православною» ідентичністю протистоїть західному світу і демократичним цінностям. Тобто комуністичний тоталітарний режим трансформувався в сьогоденній путінський авторитарний режим, тож цілі і методи незмінні.

Панівна в РФ культура насильства є константою російського суспільства і його справжніми «духовними скрепами», хоч як намагаються ідеологи в Росії надати «скрепам» інших значень. Насильство скріплює російську державу різних періодів та епох; мета російського авторитарного режиму – відновлення своєї імперії, і без України це неможливо ні в духовному, ні в територіальному, ні в культурному вимірі.

Отож російсько-українська війна, насильство, українофобія, антизахідні стереотипи, які війна вибудувала або зміцнила, стали «духовними скрепами» сучасного російського суспільства. Саме довкола них російська пропаганда

згуртовує церковні, політичні і воєнні кола РФ, робить їх одними з основних елементів інтеграції всього соціуму, відволікаючи від внутрішніх економічних і політичних проблем. Російські «духовні скрепи» – ідеологічна конструкція, що спирається на міфологізовані уявлення про єдину православну віру, імперську спадщину та антизахідну риторику і є засобом виправдання культурної експансії і агресії Росії проти інших народів, насамперед проти України з метою її загарбання і приєднання до імперії.

Джерела та література: Киридон А. Неоімперська доктрина «русский мир» як елемент консцієнтальної війни Росії проти України. *Історія релігій в Україні*. Науковий щорічник, 2025. Вип. 35. С. 234–264; Пошук «скреп» у зворотному напрямку. URL: <https://credo.pro/2023/07/352903>; Теорія «скреп» <https://tyzhden.ua/teoriia-skriep>; Духовні скрепи імперії. Звільнений патріархом Кирилом співробітник РПЦ розповідає про «священні війни». URL: <https://nv.ua/ukr/publications/duhovni-skripi-tserkvi-imperiji-zvilnenij-patriarhom-kirilom-spivrobitnik-rpts-rozpovidaje-pro-svjashchenikiv>; Російські «скрепи»: культ насильства, знущання над жінками й імперські амбіції. URL: <https://povaha.org.ua/rosijski-skryepy-kult-nasylstva-ta-znushhannya-nad-zhinkamy-j-imperski-ambitsi>; Культ насильства – це і є російські «духовні скрепи», – Мирослав Маринович. URL: <https://espresso.tv/kult-nasilstva-tse-i-e-rosiyski-dukhovni-skrepi-miroslav-marinovich>.

Емілія Казан

Наукове видання

**ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНЦІВ
В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

ТЕРМІНОЛОГІЧНО-ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ СЛОВНИК

Наукова редакція:

Ірина Орлевич, Роман Голик

Літературне редагування:

Ольга Остапик

Коректор: *Ірина Бобрик*

Художньо-технічний редактор

Микола Барановський

Оригінал-макет підготовлено

Інститутом українознавства ім. І.Крип'якевича

НАН України

79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4

тел.: 270-70-22

Підписано до друку з готових діапозитивів 21.11.2025.
Формат 84×108/32. Папір офсетний №1. Гарнітура Times.
Наклад 100 прим. Замовлення № 352.